BIBLIOTEKA
Zakł. Nar. im. Ossolińskich
XVII 5.317

3.

SELECTÆ DISSERTATIONES HISTORICÆ DE VARIIS REBUS PRUSSICIS.

Operâ & studio

CHRISTOPHORI Hartknoch.

ANNO M DC LXXIX.

19.887

INSTYTUT OSSOLIŃSKIEGO

XVII - 5317 - III

Dissertatio Prima

De Scriptoribus Historiæ Prussicæ.

ANtiquitates Prussicas breviter pertractaturi, de Scriptoribus Historiæ Prussicæ in antecessum agemus, ut appareat, per quos profecerimus, aliique habeant, quos in simili studio sequantur Duces.

Primus igitur Historiæ Prussicæ Scriptor, ex sententia Simonis Grunovii, est JAROSLAUS Plocensis in Masovia Præpositus, qui de Prussis Librum composuisse, inscriptionemque ei sequentem præfixisse dicitur: *Liber Originis & furiarum gentis indomitæ Brutorum in sanguinem Christianum:* Quousque Historiam suam Jaroslaus pertexuerit, indicat idem Grunovius, licet obscurè, his verbis: **Und als Er Ihr Nachbar war / beschreibet Er Ihren Zustand biß auf Ihre Unsinnigkeit.** Vid. Grunov. *in Dedicatione Chronici Prussiæ.*

Secundus, ex ejusdem Grunovii sententia, fuit Christianus primus Episcopus Culmensis qui Conrado Masoviæ Duci auctor fuit, ut contra Prussos Fratres Ordinis Teutonici evocaret. Hic Christianus Historiam suam sic orditur: *Liber filiorum Belial cum suis superstitionibus Bruticæ factionis incipit cum mœstitia cordis.* Multa autem hunc debere Jaroslao, testatur Simon Grunovius *l. c.* Verùm ut ut Grunovius se hujus, ut & prioris, libros legisse testetur, posset

tamen quispiam de his scriptis, an unquam extiterint, dubitare. Si enim primò tunc ejusmodi libri extitissent, certè Scriptores Polonici, vel etiam Prussici Vetustiores eorum fecissent mentionem. Jam verò neque Commentator Vincentii Kadlubkonis, qui initio seculi XV. vixit, neque Johannes Dlugossus, neque alius quispiam ex antiquioribus Historiæ Prussicæ Scriptoribus eorum faciunt mentionem. Deindè Scriptores Polonici & Prussici Vetustiores, qui antè Simon. Grunovium Historiam Prussicam literis consignarunt, eadem de Origine & Idololatria Prussorum Veterum aut ipsi tradidissent. Nos verò prorsus alia de Origine & Idololatria gentis hujus apud antiquos Prussicæ Historiæ Conditores reperimus, quam quæ ex Jaroslao & Christiano, Grunovius producit, ut ex Notis nostris ad Dusburgium posteà apparebit. Tandem Dusburgius noster in præfatione, de modo agendi libri hujus, dicit: se ad hoc opus esse minus idoneum, quia Res ab Ordine Teutonico primis temporibus gestæ jam tum à memoriâ hominum recesserant; quod dicere fortasse non potuisset, si Jaroslai & Christiani Historias ad manus habuisset.

His ætate suppar, vel etiam paulò antiquior, esse putatur, qui initium Chronici ordinis (vulgò appellatur Ordens-Chronick / seu Hohemeister-Chronick /) conscripsit. In quodam enim Exemplari Chronici hujus (quod Johannes à Weissenfels ex antiquiori Codice Ann. 1550. descripsit) Prologum Chronici hujus, ut & Chronicon ipsum, Reverendus *EPISCOPUS PADERBORNENSIS* composuisse dicitur. Addit etiam idem Joannes à Weissenfels, Episcopum hunc cum Cæsare Friderico in Palestinam iviisse; submersô verò Imperatore eundem cum Friderico Duce Sueviæ, filio Cæsaris aliisque Episcopis & Magnatibus in Palestina mansisse, interfuisse etiam institutioni Ordinis Teutonici; post captam deinde Acconam cum Episcopo Bremensi ad Papam & Cæsarem fuisse missum. Sed & hæc, licet à plurimis vulgò credantur, dubio non carent; Si enim eorum temporum Historiam consulamus, nullum tunc Episcopum Paderbornensem expeditioni sacræ interfuisse cognoscimus, nisi forte dicere velimus, Chronicon hoc adscribendum esse non Episcopo, sed Advocato Ecclesiæ Paderbornensis, qui in Palæstina fuisse memoratur. Sic enim hâc de re Gobelinus Persona ad Annum M C LXXXVII: *Eodem Anno Sigfridus Episcopus Paderbornensis obiit,*

obiit, & succeſſit ei Bernhardus II. qui præfuit Eccleſiæ Annis 16. An. Dn. M C LXXXIX. Imperator cum multis Principibus Romani Imperii verſus terram ſanctam ſe contulit & tunc Witikindus Advocatus Eccleſiæ Paderbornenſis Comes de Suvalenberg & de Waldegge Advocationem ſuam in manus Domini Bernhardi Epiſcopi reſignavit in præſentia Priorum & Conventus totius Paderbornenſis Eccleſiæ, adſtantibus fratribus ipſius Hermanno & Henrico, & ſi quid juris in ea haberent etiam abdicantibus. Etſic Teſtamento ſuo condito iter Hieroſolymitanum cum Imperatore (Henrico) *arripuit.* Hæc Gobelinus Perſona *in Coſmodromio ætat. VI. cap. LX. pag. 228.* De alio, qui ex Epiſcopatu Paderbornenſi in Palæſtinam ſit profectus, vix quicquam reperias. Sed ſive ille ſit Epiſcopus, ſive Advocatus, vix ipſi quicquam, præter Prologum, tribuere poſſumus. Nam non longè à principio ipſius Chronici citatur Sabellicus, ut & Joannes Annius Viterbienſis; Et in alio Codice ejusdem Chronici, Aventini quoque fit mentio. Certum tamen eſt, continuationem hanc ſcriptam eſſe adhuc temporibus Ordinis Teutonici poſt medium Sec. XV. Eſt adhuc Chronicon illud in multorum manibus.

PETRUS de DUSBURG igitur primus eſt, de cujus ætate dubitare non poſſumus? Scripſit enim hic Chronicon Pruſſiæ ſub initium Sec. XIV. ut ex Dedicatione manifeſtum eſt: Fuit autem frater & Sacerdos non Livonenſium Equitum, ut vult Albertus Wijuk Kojalovicz *Part. I. Hiſt. Lith. lib. I. pag. 35.* ſed Ordinis Teutonici in Pruſſia, teſte Nicol. Jeroſchino *in Præfat.* Conf. & Dedicatio Dusburgi. Utrum fuerit patriâ Dusburgenſis, an verò hoc ipſius fuerit cognomen, dubitari poſſet, licet prius ſit veriſimilius, utpote quod multis aliorum Exemplis probari poteſt. Ex ea quoque ratione Auctorem hunc in Animadverſionibus noſtris ſæpius appellamus Dusburgenſem.

NICOLAUS JEROSCHINUS Chronicon Patri de Dusburg in Germanicos Verſus transfudit, Dieterico ab Aldenburg Pruſſis imperante, circa Annum 1340. quamvis & antea tempore Luderi Ducis Brunſvicenſis Magiſtri Generalis ſimile quid tentaverit. Teſtatur hoc ipſe Jeroſchinus *in Præfatione ſui Chronici*, ubi etiam ſe appellat Ordinis Teutonici Cappellanum; Convertit Dusburgii Chronicon ſatis fideliter in lingvam Germanicam, tamen hinc indè quæ-

dam addit, ut in Notis ipsis ad Dusburgium annotabimus. Habetur Chronicon Jeroschini in Bibliothecâ Electorali Regiomontanâ in Codice membranaceo eleganter descriptum.

Habetur etiam in Bibliothecâ Regiomontanâ Electorali antiqvum Chronicon ANONYMI CUJUSDAM lingvâ Germanicâ scriptum, in Codice Chartaceo in formâ, ut vocant, quartâ. Hoc ex Dusburgii Chronico ferè ad Verbum conversum est, quibusdam tamen hinc indè omissis; Synchronismis etiam Dusburgii in contextum, non semper tamen suo loco, insertis. Addita est Continuatio usque in annum 1422. quo Paulus à Rusdorff in Magistrum Generalem electus est; sed Continuatio illa brevior est. Ex quo colligere licet, Auctorem hujus Chronici tempore Pauli de Rusdorff vixisse. Laudamus illud Chronicon non rarò in Animadversionibus nostris ad Dusburgium.

WIGANDUS de MARPURG Frater Ordinis Teutonici Jeroschinum imitatus, continuavit Dusburgium Germanicis Versibus usque in Annum 1394. teste Casp. Schuzio in Indice Scriptorum Prussicorum.

MAGISTER ALEXIUS à NISSIWIZ Sacerdos Thorunienſis Chronicon suum sic inscripsit: *Liber Antiquitatum Vitæ & Mortis Gentis Brutenorum aut Brudenorum jam Prussorum cum insertione novarum Provinciarum.* Incipit Historiam suam ab Anno 1326. in quo Dusburgius Chronicon suum terminaverat, pertexitque eandem usque in tempora Vinrici à Kniprode. Occisus est Alexius ille à quodam Aulico, eò quod Magistros magis curare crumenas Prussorum quam fidem & conversionem scripserat, ut autor est Simon Grunovius *in Præfat. Chron. Prussiæ.*

JOHANNES **Lindenblat** Officialis Risenburgensis, contexuit Historiam à Magistro Vinrico usque ad Magistrum Conradum ab **Erlichshausen.** Initium ejus Historiæ est. **Alhie fähet sich an die Beschreibung des langen Jammers/der von Preussen.** *vid.* Simon. Grunov. *loc. cit.*

JOANNES **Lindow** Secretarius Dantiscanus, descripsit Bellum Polonicum 13. annos suo tempore gestum, teste Schuzio *loc. cit.* & Reinoldo Curicken *libr. 2. Description. Urb. Dantisc. cap. 18.*

HEN-

HENRICUS CAPER scripsit Historiam sui temporis, obiit Anno Dn. 1457. ætatis v. An. 91. Schuz. *loc. cit.*

CHRONICON MONACHORUM ELBINGENSIUM fabulis repletum commemorat etiam Schuz. *loc. cit.*

CHRONICON SUCCINCTUM Latino Idiomate scriptum. Anonymi cujusdam habetur Regiomonti in Volumine quodam Bibliothecæ Palæopolitanæ, subjunctumque est actis Belli Polonici tempore Alberti Marchionis Brandenburgici Magistri Prussiæ gesti. Auctor hujus Chronici vixit Joanne à Tieffen, aut Friderico Sax. Duce, Prussiam administrante; produxit quippè Historiam suam tantum, usque ad Martinum Truchsessium, de quo sequentia tantùm habet. *Martinus Truchsessius hujus S. Religionis Magister 31. Vir ad omnia in humanis agenda paratissimus de quo fertur: In domibus Monachus in campis Leo fuit. Hic Polonis infestus fuit.* Hæc ibi. Deindè subjunguntur (an ab eodem Auctore non liquet) tria Epitaphia in obitum Truchsesii, nempè à Joanne Pedemontano, Christophoro Fingen, & Hieronymo Tridentino scripta. Fuit autem hic Auctor Ordini Teutonico addictissimus. Hinc in Civitates Ordinesque Prussiæ ut & in Reges Poloniæ non rarò immane quantum debachatur: fœdus, quod Ordines Prussiæ inter se contra Ordinem Teutonicum pepigerunt, audit ipsi: *Maledicta congeries omnium traditionum, quam quidem Civitates Prussiæ inceperunt in Nomine sanctæ & Individuæ Trinitatis, terminaverunt autem in Nomine singulorum Dæmoniorum.* Casimirum quoque Regem Poloniæ ore sacrilego appellat: *maledictum ac impiissimum Regem.* item, *Infidelissimum Regem.* In Henrico à Richtenberg habet quædam de duobus Episcopis Varmiensibus, Nicolao à Tungen & Luca Watterad. Cum verò in horum posteriorem omne Virus suum evomuisset, addit: *Hic in Curia lites habuit, Causa adhuc in dubio pendet. Vellet DEUS ut hic Carneus Diabolus, quod indies à DEO postulamus, è medio sublatus esset, ne, si diutius viveret, plura mala adinveniret.* Ex quibus etiam cognoscimus Chronicon hoc scriptum esse ante obitum dicti Episcopi, qui Ann. 1512. veneno è medio sublatus est.

ERASMUS STELLA Libanothanus, Vir eruditus, conscripsit libros duos Antiquitatum Borussiæ, eosq; nuncupavit Friderico Saxoni Magistro Ordin. Teutonici Generali. Habentur illi in corpore

SIMON GRUNOVIUS Tolkemitanus Monachus Ord. Prædicatorum, (ut se ipsum appellat in Dedicatione Operis sui) scripsit Germanico Idiomate Chronicon Prussiæ viginti duobus, ut vocat, Tractatibus comprehensum. Priores novem Tractatus perlegi in Exemplari Amplissimi Domini Michaëlis Kirstenii, Consulis Brunsbergensis, qui Grunovium totum ab avo suo Thoma Kirstenio descriptum & ad se jure hæreditario devolutum, diligenter asservat. Reliquos Tractatus inveni in Cod. M. S. Per-Illustris & Generosissimi Domini Joannis Ernesti à Wallenrod, Supremi Prussiæ Ducalis Aulæ Magistri. In primo Tractatu tradit Grunovius descriptionem Prussiæ Geographicam. In secundo agit de migratione Gothorum in Prussiam ex Scandia. In tertio de Religione Prussorum Veterum: In quarto de Bellis Veterum Prussorum. In quinto de Origine Ordinis Teutonici in *Palæstinâ*. In sexto de ingressu Ordinis in Prussiam, per quem Prussiam Pontifici acquisitam esse scribit. In octavo de causis, cur PRUSSI sexies à Fide Christiana & simul ab Ordine Teutonico defecerint. In nono libro agit de Episcopatibus, templis & Monasteriis in Prussia. In decimo de Schlavoniorum defectione. In undecimo de statu Prussiæ sub Magistris Ordinis Teutonici. In duodecimo de Causis bellorum cum Polonis gestorum. In tertio decimo de Prussia, cum esset in flore suo. In decimo quarto de Tyrannide Fratrum Ordinis contra Polonos. In decimo quinto de pugnâ Tannebergensi. In decimo sexto de discordia Fratrum & terrarum Prussiæ. In decimo septimo de Prussorum ad Polonos transitu. In duodevigesimo de bello duodecennali & pace Polonica. In undevigesimo de Friderico Marchione Misniæ & Magistro Ordinis. In vigesimo de bello Alberti Marchionis Brandenburgici contra Polonos. In vigesimo primo de bello quod ducebatur à Magistris **der Francken Krieg** sive **Reuter Krieg.** In vigesimo secundo de Reformatione per Lutherum facta, quam Causam esse dicit, cur PRUSSIA indies magis magisque decrescat. Dedicavit Grunovius Historiam hanc suam Sigismundo I. Regi POLONIÆ, Episcopis PALATINIS & incolis PRUSSIÆ. Laudat hoc opus maximoperè Thomas Clagius Jesuita *lib. 2. de Virgine Lindensi cap. 2. p. 170.* ubi Grunovius ab ipso dicitur; *Pruthenâ primus in Historiâ*, & *lib. 1. cap. 7. pag. 36. Inter rerum Prussicarum scriptores facilè Princeps.* Et certè

certè Grunovius suâ non potest privari laude, ut vel ex Notis nostris in Dusburgium apparebit, accuratè siquidem Veterum Prussorum Idololatriam (licet in eâ materiâ plurima mihi sint suspecta) describit, Episcopatus etiam Prussicos uberius ac fusius persequitur. Successiones deniq; Magistrorum diligentius observat, quamvis in annis ipsis assignandis non rarò erret, quos tamen errores ipse deprecatur, rogatque Lectorem, ne tam sibi quam corruptis Codicibus, quibus usus est, eos adscribat.

PAULUS POL. Diaconus Regiomontanus in Veteri urbe, collegit Chronicon suum ex variis auctoribus An. 1532. ut ipse testatur *in Præfat. Chron. M. S.* quod habetur in Curia Veteris Urbis Regiomontanæ,

THOMAS TRETERUS Vitas Episcoporum Varmiensium, quas Joannes Crezmerus Ecclesiæ Varmiensis Decanus Linguâ Germanicâ ex Annalibus Tabularii Heilsbergensis collegerat, convertit in Latinam Lingvam, ut ipse de se testatur *in Prologo hujus libri.* Obiit Thomas Treterus An. 1610.

JOANNES PLASTING scripsit itidem vitas Episcoporum Varmiensium, ex quibus Excerpta tantum quædam apud Amicum vidi. Est & penes me libellus M. S. nescio cujus auctoris de Episcopatu Varmiensi, in quo plurima reperiuntur Pontificum Romanorum Diplomata, aliaque notatu digna.

M. CASPAR SCHUZ, (qui An. 1561. electus est Secretarius Gedanensis, teste Reinholdo Curiken *in Descript. Urb. Gedanens. lib. II. cap. 18.*) scripsit Chronicon Prussiæ undecim libris comprehensum, quorum tantum decem lucem viderunt, undecimus adhuc latet M. S. De hujus operis præstantiâ multa dici possent; sed Vino vendibili non opus est hederâ.

CASPARUS HENNEBERGERUS edidit An. 1584. libellum de Prussia Veteri, item de Divisione Prussiæ, & brevem Magistrorum enumerationem in formâ, ut vocant, quartâ. Deindè utilissimam impendit operam Tabulæ Prussiæ Geographicæ concinnandæ. Tandem etiam An. 1595. conscripsit copiosa ad tab. Pruss. Geographicam Commentaria; Opus certè quantivis pretii, quod tamen multò pluris æstimari potuisset, nisi tot anilibus Historiolis esset defœdatum.

THOMAS WAISSELIUS Bartensteinensis, pastor Langheimensis, scripsit An. 1599. Chronicon Prussiæ, Livoniæ & Curlandiæ, deduxitq; illud usque in annum 1525. quo Albertus Marchio Brandeburg. positis Ordin. Teuton. insignibus habitu & nomine factus est Dux Prussiæ. Exscripsit autem Waisselius suum Chronicon ex Chronico Ordinis totidem ferè Verbis, insertis tantum hinc indè quibusdam aliis, subjunctâque Continuatione. Satius verò facturus dubio procul fuisset, si Chronicon illud Ordinis Notis illustratum & ad sua usque tempora continuatum publici Juris fecisset.

M. GEORGIUS RANIS scripsit Chronicon Prussiæ succinctum, quod tamen sine nomine Auctoris editum est Elbingæ, teste Hennebergero *in lib. de Vet. Pruss. fol. 1. b.* Forsan autem hoc ipsum est Chronicon, quod edidit Wolffgangus Dietmarus Typographus Elbingensis An. 1564.

JOANNES DAUBMANNUS Typographus Regiomontanus edidit quoque Chronicon Prussiæ succinctum Germanico sermone concinnatum. Impressum hoc est An. 1566. Regiomonti in formâ, ut vocant, quartâ.

M. DIONYSIUS RUNOW Dirsavienſis Prussus, descrisit bellum Prussicum ab An. 1454. usque ad An. 1466. gestum. Adjecit & Descriptionem belli biennalis inter Sigismundum I. Regem Poloniæ & Albertum Magistrum. Impressus est liber Wittebergæ An. 1282.

MARTINUS MURINIUS Chronicon quoddam Germanicum superiori seculo in Lingvam Polonicam transfudit, publiciquè juris fecit. Cumquè hujus libri Exemplaria essent distracta, adornavit alteram editionem Simon Kempinius Typographus Cracovienſis, quam Thorunienſibus, quibus & prior editio fuerat dedicata, An. 1606. nuncupavit.

JOANNES MELETIUS Archipresbyter Lyccensis, licet Historiam Prussicam non scripserit, ejus tamen Epistola ad Georgium Sabinum, primum Academiæ Regiomontanæ Rectorem, Prussorum Veterum Idololatriam nobis eleganter exponit. Exstant ejus satis multæ Editiones. Primam ipse Auctor edidit anno 1551. Regiomonti. Deindè vero anno 1563. eandem revisam recudi cura it.

præter

Præter hactenus enumeratos dantur adhuc ex superiore seculo alia plurima Chronica MSS. Ut enim *GEORGIUM MELMANNUM*, *M. PETRUM* Zimmelreich / *BARTHOLOMÆUM WARZMANNUM*, *STANISLAUM BURBACHIUM*, *AMBROSIUM LOBWASSERUM*, aliosque, quos Caspar Schuz & Caspar Henneberger in principio Chronicorum suorum enumerant, præteream, quosdam tantum, quorum illi nullam faciunt mentionem, commemorabo:

Asservatur Regiomonti in Curia Palæopolitana Chronicon satis accuratum *JOANNIS FREIBERGII*, quod multa continet superiori seculo cumprimis Regiomonti gesta. Habet etiam Magnificus atque Generosus Dominus Gabriel Krumhausen / Præconsul Gedanensis duo Chronica MSS. quorum alterum *ABRAHAMUS FROTH*, Ludimagister Lesevicensis anno 1558. alterum *GEORGIUS PIDEMAN* anno 1586. congessêre. Est etiam Thorunii penes Magnificum Dominum Danielem Wachschlagerum, Cos. Thorun. meritissimum, Chronicon Germ. MS. quod etiam evolvisse me non pœnitet.

Seculo XVII. qui rebus prussicis conscribendis manum admoverunt sunt ferè sequentes.

JOANNES LEO, Canonicus Gutstadiensis conscripsit Chronicon prussiæ Latino Idiomate initio hujus seculi; perduxit autem illud usque ad sua tempora. Asservatur adhuc MS. Gutstadii, mihi tamen illud videre non contigit.

ANONYMUS QUIDAM scripsit anno 1657. Historiam prussicam Belgicè imprimendamq; eam curavit Harlemi dicto anno. Tametsi verò auctor ejus profitetur, se Historiam suam ex multis Scriptoribus collegisse, nihil tamen hîc præstitit aliud, nisi quod ad Verbum ferè tres libellos Hennebergeri de Veteri Prusia in Lingvam Belgicam convertit, adjectâ brevissimâ Rerum Prusicarum Continuatione.

COELESTINUS MISLENTA, S.S. Theol. Doctor, ejusdemque in Academiâ Regiomontanâ P.P. egit de Religione prussorum in prolegomenis ad Manuale pruthenicum.

THOMAS CLAGIUS Jesuita in libro de Virgine Lindensi, sive in Linda Mariana, multa habet ad Religionem prussorum facientia.

REINOLDUS CURIKE, Secretarius Urbis Gedanensis, Descriptionem urbis Dantiscanæ Lingvâ Germanicâ quatuor libris complexus est. An. 1645. quæ tamen typis nondum est impressa: In primo libro tradit Topographicam urbis Gedanensis delineationem agitque de ipsius urbis Origine. In secundo libro habet formam Regiminis. In tertio enarrat bella Prussica, maximè verò Gedanensia. In quarto libro agit de Religione ejusque in urbe Gedanensi mutatione. Obiit auctor ille anno 1667.

* * *

EX *Polonicis Scriptoribus, qui res Prussicas attigerunt, præcipuè sunt:*

VINCENTIUS KADLUBKO de KARWOW, Episcopus Cracovienſis, Sec. XII. jussu Casimi Justi Chronicon Poloniæ stylo rudiori Latino conscripsit. Editum est hoc Chronicum in lucem, Anno 1612. Dobromili.

JOHANNES DLUGOSSUS, Canonicus Cracovienſis, Seculo XV. condidit Annales Polonicos, quorum Tomus I. editus est Dobromili Anno 1615. Reliqui Libri MSS. reperiuntur adhuc Gedani in Monasterio Dominicanorum.

MATHIAS â MICHOVIA sive *MIECHOVIUS*, Astrologiæ & Medicinæ Doctor, Canonicus Cracovienſis, scripsit Chronica Poloniæ Latino, sed rudiori, sermone. Prodiit opus illud post obitum Auctoris, teste Strykovio *lib. 2. Hist. Lithv. cap. V. fol. 41. & seqq.* Vixit Miechovius tempore Sigismundi I. Regis Poloniæ circa an. 1520. ut patet ex ipsius Matthiæ Miechovii *lib. III. Chron. cap. 35.*

MARTINUS CROMERUS, Episcopus Varmienſis, Vir magnæ eruditionis, cujus rei historia Polonica testis esse potest.

MATTHIAS STRYKOWSKI OSSOSTEVICIUS, Canonicus Samogitiæ, qui magnam partem Europæ, Africæ, & Asiæ peragravit, fuit etiam rerum Prussicarum peritissimus, ut Chron. ipsius Lithvaniæ Polonico idiomate scriptum satis superque testatur. Prodiit hoc Chronicon Strykovii anno 1582. Regiomonti, typis Georgii

Georgii Osterbergii impressum. Idem Strykovius etiam sibi vendicat libros de Sarmatia Europæa, qui sub nomine Alexandri Gvagvini prodierunt. Habet hoc in margine ad vitam suam carmine Polonico descriptam, Historiæque Lithvanicæ præmissam, ubi dicit: *Italum illum ne legere quidem sciviſſe.* Deinde *in Præfat.* post quam Polonico sermone dixisset, se Vitepsciæ sub Italo quodam (hic est ipse Gvagvinus) tempore Henrici Regis stipendia merentem horis succisivis Descriptionem Sarmatiæ Europeæ descripsisse Italumque illum sibi eam supposuisse, addit Latinè: *Etiamsi (DEUM optimum Max. appello) ne primis quidem Heliconis fontibus labra admoverit.* Jubet etiam quemvis, hoc experiri volentem, ejus rei periculum facere, Italumque illum interrogare, de Origine hujus vel illius gentis in Sarmatia Europæa descriptæ, vel etiam de gestis alicujus Principis, de situ Provinciarum locisque ibidem descriptis. Et *lib. VI. Hist. Lith. cap. 13.* de Sarmatia illa Europæa verba faciens: Hæc Latina (dubio procul ut ab exteris etiam intelligi possent) intermiscet: *Abortivum in immatura edenda prole passa est; Illius enim nostri laboris cujus testem DEUM Opt. Max. contra conscientiam meam appello fructu per quendam Italum & eundem peditum in Vitepsia præfectum frustratus sum, qui quamvis ipse ne primis quidem Musarum fontibus labra admoverit, & prorsus literarum expers fuerit, præfati libri Exemplar, ut populari satiaretur aurâ sub nomine suo quibusdam Verbis & sententiis (ut ipsius inventio inde appareat) facilè immutatis, imprimendum dedit, Etsic nos non nobis &c.* Appellat ibidem Testem sui laboris Illustrissimum Dominum Stanislaum, Patium Palatinum Vitepscensem, aliamque Nobilitatem. Et certè Strykovii hoc esse opus multa persvadent. Fuit enim Strykovius lingvæ Germanicæ peritissimus. Usus etiam est quatuor Chronicis Livonicis & tribus Prussicis, ut & Dusburgio, aliis etiam duodecim Lithvanicis, ut initio operis sui testatur; quibus certè adjumentis destitutus fuit Gvagvinus, adeò ut me fugiat, unde ille tantam rerum Prussicarum sibi comparare potuerit cognitionem. Alios Scriptores, qui res Prussicas illustrarunt passim L. B. in Opusculo hoc nostro reperies.

BIBL. Z. OSSOLINSKICH

DISSERTATIO II.

De
Antiquis Prusiæ Populis.

(1.) *Nomen Prussiæ Sec. X. natum. Variis modis corruptum.* (2.) *Prussia habitata est jam sub initium Monarchiæ Persicæ. Succinum sive Electrum. Fabula de Phaëtonte. Heliades. Electrides Insulæ. Eridanus sive Padus. Fundamentum fabulæ de Phaëtonte. Herodotus de Eridano. Diodorus Siculus de Electro. Basilia sive Baltia Insula. Galli sive Galatæ sunt Celtæ. Antiqui etiam terram continentem vocarunt Insulam. An Basilia possit esse Prussia.* (3.) *Eridanus & Electrides an in Septentrione. Eridanus an idem qui Raduna. Cluverus defenditur. Goropius Becanus de Eridano. Quæ maris Baltici antiquitùs fuerint litora. Neria recens quando detecta. Insulæ in Mari Baltico ad Prussiam. Meniko de Querfurt Vistulam & Nogadum aggeribus munit. Motlavia fortasse idem olim qui Raduna. Prussia Veteribus cognita.* (4.) *Mathematici tempore Augusti Prussiam perlustrasse dicuntur. Refutatur hoc ipsum. Prussiæ nomina Gelida, Sargaga, Vatinia, ficta sunt. Masos an Princeps fuerit Prussorum. Masovii secundum quosdam à Masone sive Maslao, secundum alios à Massagetis.* (5.) *Suevi non fuerunt primi Prussiæ incolæ. Neq; Æstii. Besselius notatur. Æstii non fuerunt Suevi.* (6.) *Venedæ sive Venedi primi Prussiæ incolæ. Habitarunt ad mare Balticum, Sinus Venedicus. Wenden, Windau, Vschewende à Vinnone Magistro Ensiferorum. Veneti & Venedi vicinæ voces fabulis occasionem præbent. Gothi quando Prussiam ingressi.* (7.) *Galindi, Sudini, Stavani Prussiæ incolæ. Sarmatarum nomen generale, quorum populi multi. Sudinorum antiquæ sedes.* (8.) *Gothi seu Gythones Prussiam habitarunt. Jornandes notatur. Ulmerugia non est Culmensis Provincia. Prussi Getæ appellantur.* (9.) *Æstii Prussiæ incolæ dicuntur iidem Itemesti, Æstri, Hæsti, Aisti.* (10.) *Æstii iidem qui Gothi. Ostiones, Istavones, Osterlingi, Austri. Quæ sit Glessaria sive Austrania.* (11.) *Quas partes Prussiæ Gothi tenuerint. Progressi etiam in Livoniam. Æstuarium Mentonomon.* (12.) *Ælveones, Hel-*

Helvecones non fuerunt Prussiæ incolæ. Ælvæopolis, Augusta Ælveonum. Ælveones an sint Silesii, an sint Bornholmenses. An Hela nomen Helveconum servet. (13.) *Heruli in Prussia. Non fuerunt diversi à Sudinis & Galindis.* (14.) *Scyri & Hirri in Prussia. Vidioarii sive Viridarii Soladimistæ & Pollexiani.* (15.) *Undecim Provinciæ Prussicæ num à Widewuti filiis habeant nomina, Territoria in singulis terris non pauca fuerunt antiquitùs.*

I. NOmen Prussiæ Veteribus incognitum circa Seculum à reparata Salute decimum natum esse videtur. Primus enim qui ejus mentionem facit, est Anonymus Vitæ S. Adalberti, Prussorum Apostoli, Scriptor, ut ex Vitâ illâ manifestum fit, ipsus Adalberti æqualis. Ibi namque inter alia & hæc habentur: *Erat autem istis diebus Romæ Imperatrix Theosphania, mater ejus, qui nunc regnat, tertius & DEO juvante maximus Otto.* Ex quibus liquet, & S. Adalbertum & hunc Scriptorem vergente ad finem Seculo decimo vixisse. Tribuitur quidem hæc Vita â nonnullis Cosmæ Pragensi Episcopo; sed perperam. Ex allegatis enim verbis intelleximus, Auctorem ejus Ottone III. imperante vixisse, cum Cosmas Pragensis Sec. XI. sub Henrico IV. Imperatore floruerit, ut ipse de se Cosmas testatur *lib. 2. Hist. Bohem. ad an. 1086. pag. 42.* Reperitur eadem apud Canisium *Tom. V. Antiq. Lect.* Adjecta quoque est Historiæ Bohemicæ Cosmæ Pragensis separatim editæ Francofurti. Habet Deindè Prussiæ nomen & alius Vitæ S. Adalberti Scriptor Anonymus, quem vide apud Laurentium Surium *Tom. 2. ad d. 23. April.* Vixit & ille Seculo X. à Chr. Nat. ut Vitam illam inspicienti palam fit. Hos seqvuntur alii magno numero Historici, in quibus Dithmarus Mersburgensis, qui initio Sec. XI. sub Henrico II. Imp. floruit. Hic Dithmarus: *In duodecimo*, inquit, *conversionis ac inclytæ conversationis suæ anno ad PRUSSIAM pergens, steriles hoc agros semine divino studuit fœcundare.* Hæc ille *lib. 6. Chron. circa finem.* Reperitur insuper Prussiæ nomen apud Adamum Bremensem, qui exeunte Sec. XI. vixit, *in lib. de Situ Daniæ & reliquorum Septentrionalium Regnorum pag. 147.* Post hos habet nomen Prussiæ & Helmoldus Sec. XII. Scriptor. *lib. 1. Chron. Slavor. cap. 1.* Ex his jam evidens est, quid statuendum sit de Philippi Cluveri

veri Dantiscani Viri cæteroqui doctissimi sententia, qui *primum, quorum Scripta extant*, hujus nominis meminisse autumat *Helmoldum, apud quem, ut & apud M. Adamum Bremensem sunt Pruzzi, ex patriâ Lubecensium, Hamburgensium & Bremensium dialecto, quâ dicuntur vulgò Prüzzen.* ut ait *lib. 3. Antiq. Germ. cap. 4.* Posteriorum seculorum Scriptores hoc nomen fœdè corruperunt. Adamum quidem, Bremensem & Helmoldum excusare potest Dialectus Lubecensium, de quâ Cluverum audivimus loquentem. Sic enim in vetustis Ordinis Teutonici monumentis occurrunt frequentissimè Wazzer/ezzen/heizen/etc. pro Wasser/essen/heissen. Adde quod etiam in nummis Ord. Teuton. hæc terra non vocatur Prussia, sed Prucia, ut suo loco videbimus. At verò Sigebertum Gemblacensem nihil, præter locorum ignorantiam, excusat, quando Prussos appellat *BRUTIOS. ad An. 977. num. 6. pag. 587.* & alibi *BRUCHIOS. ad An. 1015. num. 13. pag. 592.* Longius aberrat Marianus Scotus, qui, nescio quid, de urbe quadam, *APRUTIS* dicta somniat, ubi S. Adalbertum pro CHRISTO sangvinem fudisse, refert *ad An. 995. num. 12. pag. 449.* Condonandum tamen hoc erit dictis Auctoribus, cum facilis hic fuerit, circa terram longè remotam & necdum armis Germanorum tentatam, error. Quod enim nonnemo non ita pridem asseruit, Prussiam ab Ottone III. Imperatore domitam atq; Romano Imperio subjectam esse, id facilè potest explodi, cum antiquorum Historicorum testimoniis probari nullo modo queat. Helmoldus, quem in partes suas trahit, nihil horum habet, ut Helmoldum inspicienti manifestum est. Etsi verò Seculo demum X. à Christo nato nomen hoc Prussiæ Germanis innotuit, vel fortasse etiam circa illa demum tempora natum est; nos tamen per περίληψιν sub eo comprehendemus etiam illas gentes, quæ antiquissimis temporibus hic locorum habitasse dicuntur.

II. Apud antiquos Historicos obscura quidem sunt Prussicarum gentium vestigia, non tamen prorsus nulla. Causam antiquis Scriptoribus has oras investigandi præbuit Succinum, quod in his oris antiquissimis etiam temporibus collectum, per orbem distrahi solebat. Jam antè tempora Herodoti Halicarnassæi antiquissimi Historicorum (utpote qui durante Monarchia Persica tempore Artaxerxis Longimani Olympiade 84. vixit) finxerant Poëtæ, Phaëtontis fulmine

fulmine icti sorores, Heliades dictas, fletu in arbores populos mutatas, quotannis lacrymas fundere juxta Padum, qui tunc Eridanus vocabatur: E concretione verò lacrymarum illarum gigni Electrum, ipsasque insulas, in quibus Electrum gignitur, vocari Electridas. Auctor hujus fabulæ putatur esse Æschylus, quem sequuntur Philoxenus, Nicander, Euripides, Satyrus, alii. *Vid.* Plinius *lib. 37. Nat. Hist. cap. 2. in calce.* Videbant quidem procedente tempore viri prudentes, esse hæc Poëtarum somnia; animadvertebant tamen simul, aliquid veri sub his fabularum involucris contineri, cum & in aliis fabulis comminiscendis Poëtæ plerumque habuerint aliquod in Historia fundamentum. Prius illud cognoscimus ex illis Historicis, qui apertè negant generationem Electri in oris Italicis circa Padum amnem; negant item, ibidem reperiri Insulas, quæ vocentur Electrides. Plinius ubi fabulam illam recensuit, addit: *Quod esse falsum, Italiæ testimonio patet. Diligentiores eorum Electridas Insulas in mari Adriatico esse dixerunt, ad quas dilaberetur Padus. Qua appellatione nullas unquam ibi fuisse certum est. Nec verò ullas ibi appositas esse, in quas quicquam cursu Padi devehi possit.* Hæc ille. Refutat quoq; eam ipsam fabulam Diod. Siculus *l. 5. Biblioth. ante med. p. 302. Edit. Hanov. Græco-Lat.* Heraclitus etiam hoc ipsum inter Incredibilia retulit. *n 22. & 36.* Suspicatos autem antiquos his fabulis aliquid subesse veri, itidem probatu haut difficile est. *Affertur à Germanis,* inq. Plinius, *in Pannoniam maximè provinciam. Indè Veneti primùm, quos Græci Henetos vocant, rei famam fecêre, proximi Pannoniæ, id accipientes circa mare Adriaticum. Pado verò annexa fabulæ videtur causa, hodièq; Transpadanarum agrestibus fœminis monilium vice, succina gestantibus, maximè decoris gratia.* Et hoc est fundamentum Historicum, cur in Italia circa Padum generari succinum finxerint Poëtæ. Non substiterunt autem hic antiqui Scriptores, sed inquisiverunt ulterius, utrum aliis in locis reperiatur Eridanus ille, ut & Electrides, in quibus succinum generetur? Jam verò temporibus Herodoti fama percrebuerat, in Septentrionalibus oris esse Eridanum illum Electriferum, de quo sic Herodotus: *De extremitatibus Europæ, quod pro comperto referam non habeo. Neque enim assentior fluvium quendam esse Eridanum à Barbaris vocitatum, qui subit mare ad Septentrionem spectans, unde Electrum venire narratur. Nam vel ipsum coarguit nomen Eridanus, quod Græcum est non*

barbarum ab aliquo Poëtarum fictum. Sed etsi hoc studiosè quæsivi, à nemine, qui ipse viderit, accipere potui, quomodo se habeat mare ad illam Europæ partem. Ab extrema itaq; ad nos venit stannum Electrumque. Hæc Herodotus *lib. 3. qui inscribitur Thalia multùm post medium, p. 234.* Alii post Herodotum Scriptores paulò dilucidius hanc rem proponunt, tametsi Eridani & Electridum non meminerint: *E regione Scythiæ*, inquit Diodorus Siculus, *supra Galliam in Oceano Insula jacet, quam Basileam vocitant: in hâc succinum largè à fluctibus exspuitur, aliàs nusquam in orbe terrarum reperitur.* Et cum fabulam de Phaëtonte in Eridanum sive Padum delapso in medium protulisset, subjicit: *At cum omnes hanc fabulam commenti à verò aberrarint, aliudq; posterioribus Seculis eventus demonstrarit, veris potius historiis fides habenda est. Succinum enim in Insula (cujus jam est facta mentio) colligitur, & ab incolis in adversam trajicitur continentem, per quam porrò in hæc usq; loca transfertur.* Hæc Diodorus loco citato. Apud utrumque modò allegatorum auctorum Prussiam nostram designari existimamus, licet quædam nobis obstare videantur. Primum, namque Diodorus Siculus terram illam succiniferam supra Galliam collocat, deinque Insulam illam vocat, & denique tertiò *BASILIÆ* (quam alii quoque *BALTIAM* appellant) nomen ipsi imponit, quæ Prussiæ nostræ convenire non videntur. Verùm & hos scopulos facilè evitabimus. Certum quippè est primò Diodorum Siculum etiam Germanos cis Rhenum habitantes appellare Γαλατὰς (i. e. Gallos, ut vertunt Interpretes) cum eo tempore, quo Diodorus vixit, nomen Germaniæ nondum innotuerit. Cluverus noster existimat pro voce Γαλατῶν apud Diodorum legendum esse Κελτῶν, i. e. Celtarum, sub quibus non Galli tantum, sed & Germani tum comprehendebantur. Cum igitur Germani iis temporibus omnes Provincias inter Rhenum & Vistulam jacentes tenuerint Prussia quoque tunc supra Galliam sive Celticam ad septentrionem jacebat. Insulam verò eam esse crediderunt Veteres, regionum harum non satis gnari. Sic etiam Adamus Bremensis in mari Baltico tres Insulas Slavis conterminas esse dicit, primam Fimbriam, secundam Rugiam, & tertiam Sembiam, i. e. Samlandiam Prussiæ Provinciam, *lib. de Situ Daniæ num. 76. pag. 146. seq.* Basiliæ quoque nomen Prussiæ convenire videtur. Tametsi enim Hugo Grotius *in Prolegomenis ad Histor. Longo-*

Longobard. aliique ipsum secuti per Basiliam, cujus etiam Pytheas meminit, intelligi volunt Scanziam sive Scandinaviam, i. e. hodiernam Suediam & Norwegiam; allegata tamen Diodori Siculi verba satis indicant Prussiam hic esse intelligendam, cùm extra illam Insulam succinum nusquam reperiri statuat, quod certè de Scanzia sive Svedia dici non potest. Plinius licet primâ fronte Grotio favere videatur, non favet tamen, si accuratiùs ipsius verba expendantur. Postquam enim de Basilia ex mente Pytheæ quædam attulerat, subjicit deindè Scandinaviam, ut à Basilia diversam *lib. 4. Hist. Nat. c. 13. pag. 61.* Sed licet largiremur, per Basiliam non nisi Scandinaviam intelligi, quod etiam clariùs indicat Julius Solinus, quando ex mente Xenophontis Lamphaceni à litore Scytharum in Insulam Balthiam (si tamen Basilia eadem est quæ Baltia) triduo navigari ejusque magnitudinem immensam & penè similem continenti statuit *in Polyhist. cap. 22.* Nihilo tamen minus illud sequitur, habitasse in Prussia tempore Diodori Siculi populos, qui succinum colligebant. Sed & ante tempora Herodoti hic habitasse gentes succinum colligentes, non minus est manifestum. Etsi enim Herodotus fidem nullam habet commento Poëtarum de Eridano amni, succinum tamen ab extremis oris, de quibus ibidem agit (nimirum Septentrionalibus) venire satis apertis testatur verbis.

III. Sunt etiam inter recentiores Geographos, qui Eridanum & Insulas Electrides in ipsâ Prussiâ quærunt, adeòque Poëtas non prorsus hic vanos fuisse autumant. Et fortasse jam olim Herodotus ipse famæ tunc pervulgatæ assensum præbuisset, nisi nomen Eridani non Barbarum, sed Græcum dubium ipsum tenuisset. Cogitare tamen facilè poterat, fortasse hoc nomen amni illi primùm à Græcis mercatoribus eò succini causa peregrinantibus fuisse impositum. Neque hoc novum est, Provincias nomina ab exteris accipere, quæ etiam aliquando in usu conservantur. Exempla hic, cum nota sint, cumulare non attinet. Itaque si à Græcis hoc nomen originem traxit, dici posset Græcos id nominis amni dedisse, quoniam mercatores certatim eodem confluebant, & non rarò inter se de succino concertabant. Nam ἐρίδαίνω seu ἐρίδμαίνω idem est quod certo, litigo. Vel etiam cogitare Herodotus potuisset, nomen illud amnis à Græcis Mercatoribus fuisse corruptum, cum in idiomate Prussorum

rum aliud sonaret. Sed quemnam Prussiæ fluvium dicemus esse Eridanum illum? Goropius Becanus per Eridanum intelligit Vistulam, eoque nomine multùm sibi Gedanum & Vistulam debere contendit, quod primus ipsis hoc retulerit ornamentum. *Vid.* Gorop. Becan. *in Venedicis pag. 994. seqq.* Cum verò Vistulæ nunquam hoc nomen fuerit antiquitùs attributum, neque hodiè exstent ejus rei vestigia, suspicatur Philippus Cluverus, Eridanum effictum esse ex nomine amnis Radunæ, qui non procul à Vistula ortus, tandem etiam in eandem Vistulam se exonerat. *Vid.* Cluver. *lib. 3. Germ. Antiqu. cap. 34. post med.* Cluverum sequitur & Joannes Micrælius *lib. 1. Chron. Pomeran. num. 4. pag. 4.* Secuti sumus & nos eam sententiam, *in Dissertatione de Originibus Prussicis An. 1674. edita.* Sed vidimus posteà non omnibus hanc sententiam probari. Non ita pridem enim nonnemo amicorum, eâ libertate, quæ in rebus adeò vetustis fatisque intricatis merito cuique relinquitur, probare conatus est, Cluverum, cui tamen plurimùm in peritia Geographica tribuit, affectibus obnoxium hæc scripsisse, ut Gedanum eâ de causâ sibi multum debere ostenderet. Tria verò statuit ipse: Primùm, *de Atriatico mari Poëtarum sententias, meras esse fabulas, easq; tales, quæ nulla fide Historicâ innitantur, secus quam in aliis poëmatibus fieri svevit. In Adriatico enim mari neq; Insulæ Electrides, neq; arbores illæ in rupibus sunt sitæ, nec Eridanus sive Padus succina vehit. p. 14.* Deindè Eridanum Radunæ respondere negat. Tertio Electridas nullas in mari Baltico ad Prussiam reperiri contendit. *p. 17.* Verum quod ad primam attinet assertionem, illa certè per rationem subjectam minimè probatur. Possunt enim alia ex Historia reperiri fabulæ hujus fundamenta. Indicat ea Plinius in verbis superiore numero citatis. Videlicet, quoniam circa Padum agrestes fœminæ monilium vice gestabant succina, commenti sunt Poëtæ in Pado succina reperiri. Item quoniam Veneti succina emere solebant à Pannonibus, qui ea tunc à Venedis Baltici maris accolis sibi parabant: Indè Poëtæ, quod Venedis erat tribuendum, attribuerunt Venetis, maris Adriatici accolis. Posteriores duas assertiones conjunctim aliquot argumentis evertere laborat. Primùm dicit: *se sibi persuadere minimè posse, illam antiquitus faciem Prussiæ fuisse, quæ nunc est. Alluvionibus enim maris obnoxiam fuisse hanc regionem, mutationes vadorum, portûm, litorum avulsiones, quarum damnum vel nunc*

destructum

destructum in Sambia S. Adalberti templum loquitur, ostendunt. Simile collium marinorum detecta juga indicant. Illam enim Frisch Nerung/ *quæ unica Insula nunc Prussiæ videtur, olim aquis immersam fuisse plurimis Historiarum, monumentis evinci posset: Sane sub undis latuisse traditur non aliter quàm nunc ad Brusteram scopulos aliquot millia passuum aquis regi certò constat. Præter memoratam verò nullæ adversus litus maris Baltici, quod Prussiam cingit, extant Insulæ. Sambia enim & Curonica excurrens Insularum nomen fugiunt.* Verùm hæc nondum sententiam Cluveri de ponte dejicient. Nam, fuerint antiquitùs alia maris Baltici litora, undè verò probabitur, prorsus non extitisse tunc Radunam fluvium, qui Poëtis posset fabularum præbere materiam? Si probari posset illa loca omnia, quæ nunc Raduna præterlabitur fuisse fluctibus marinis obruta, largiremur ipsi id quod intendit. Non fuisse autem illa undis tecta ipse videtur adstruere, quando alibi dicit, antè Herodoti tempora succinum fuisse lectum ab Æstiis, & Gothonibus; qui tamen Gothones illa loca tùm habitarunt, quæ Raduna alluit. Deindè scire ego vellem quænam sint illa plurima Historiarum monumenta, ex quibus Insulam illam, quæ Frisch Nerung/ vel etiam Danzker Nerung vocatur, sub undis latuisse evinci possit? Fortasse digitum intendit ad Historiam illam, quam habet Hennebergerus in libello *de Veteri Prussia.* & *in Comment. ad Tub. Pruss. pag. 333.* Refert ibidem, ex nescio quo Joachimo Rosenzweig/ circa finem Seculi duodecimi à CHRISTO nato totis duodecim annis ventos aquilonares assiduè flasse, adeò ut naves omnes in Prussia computruerint, eoque tempore detectam terram illam inter mare Balticum ac lacum recentem. Alia Historiarum monumenta ego non novi. Quis verò anilibus his fabellis plus deferret, quam probabilibus Cluveri argumentis? Certè tam diuturnis aquilonaribus ventis flantibus, terra, si qua existeret, potiùs absorberetur, quàm sub undis latens detegeretur, ut situm Insulæ illius consideranti obscurum esse non potest. *Conf. ea, quæ in calce Num. XI. dicentur.* Sed licet etiam concederetur non extitisse temporibus Herodoti illam Insulam, neque hodiè aliam præter hanc existere; quibus, quæso, argumentis probari poterit, non extitisse olim alias Insulas ad Prussiam, quæ jam sub undis latent? Extitisse sane tales, indubitatum videntur argumentum suppeditare sarmenta illa vitigi-

nea, quæ ex proximis collibus marinis vi tempestatum avulsa ad litora cum succino propelluntur. Et licet ab hoc etiam præsidio depelleremur, nondum tamen manus dare victas necesse esset. Agnoscit enim ipse Auctor, antiquos Insulas appellasse, quæ ne Peninsularum quidem nomen satis sustinere videntur. Quid si ergò & hic dicamus, antiquos per Insulas illas intellexisse Sambiam, Neriam, ut vocatur, Curonensem, eamque Insulam, quam Nogadus & Vistula efficiunt? sed ne quis nobis occurrat, dicatq; , Insulam quam Vistula & Nojadus efficiunt tunc nondum extitisse, cum demum circa An. 1294. Menike de Querfurt Magister Provincialis aggeres illos fieri jusserit, eamque terram habitabilem fecerit, illi respondemus, fuisse quidem ibidem palustria loca, ut vel hodiè αὐτοψία demonstrat; nihilo tamen minus fuisse etiam loca editiora, quæ inhabitari coliq; potuerunt, ut Hennebergerus auctor est. *lib. de Fluminibus pag. 16.* Santirium etiam arcem in ipsis Vistulæ & Nogadi confluentibus in Insula illa, ante Menekonis de Querfurt tempora fuisse conditam testatur Petrus de Dusburg. *Part. 3. Chron. Pruss. cap. 44.* Pergit jam amicus, sicque contra Cluverum disserit: *Vero etiam ne simile quidem, vocem ignobilis fluvii, id quod testatur Henneberg. in Catal. Fluviorum:* **Rodaun-Fluß / ist das Danzker Mühlen-Wasser / ist ihnen auch offtmahls ausgestochen / und das Wasser benommen / etc.** *ut Historiam originis mittam. Testantur idem antiquiores Scriptorum Polonorum, quibus ex ignobilitate vel ignotus fuit, vel nominari non meruit, quem nil nisi inclytum tandem Gedanensium nobilitavit Emporium &c.* Sed neque hæc Cluveri sententiam convellere poterunt: Casparùs enim Schuzius duos notat alveos capite discretos, qui uno Radunæ nomine gaudent *in Chron. fol. 2. a.* Vetus Raduna, quem Henneberg omittit, naturalem eumq; antiquissimum habet alveum, retinetque eundem, donec se in Motlaviam fluvium exoneret. Quinimò asserendum videtur Motlaviæ nomen esse recentius, amni illi ob solum impurum à Germanis demum huc commigrantibus impositum, cum antea totus ille fluvius dictus esset Raduna. Cum igitur fluvius hic aliud fortasse nomen sit adeptus, ita ut Radunæ nomen non nisi in exiguis illis duobus hæreret alveis, videlicet eô, qui hodiè vetus Raduna vocatur, & alterô, qui in usum molarum in alium locum recens est derivatus, non mirum etiam est, quod ejus

Polo-

Poloni Scriptores non meminerint. Sed fac etiam fluvium illum adeò exiguum esse, ut à Polonicis Scriptoribus nominari non meruerit, quid inde solidi contra Cluverum deducetur? Quis enim nescit, exigua non rarò Poëtis commodam fingendi præbuisse materiam? Postremò subjicit sæpè laudatus auctor: *Tanta tunc* (videlicet Herodoti tempore) *harum terrarum notitia erat minimè, quippe alta silentii nocte sepultæ jacebant incognitæ. Ut alia omittam, quæ meris conjecturis, iisq; dubiis admodum & infirmis, Cluverum affectibus obnoxium niti arguunt.* Hæc ille. Quid autem nos ad hæc regeremus? Ipse auctor nostram causam agit, quando in eodem libro jam tempore Herodoti succinum in Prussia fuisse collectum, atque peregrinis mercatoribus divenditum asserit. Si enim hoc verum est, ut certè est verissimum, quomodo terræ hæ altâ silentii nocte sepultæ jacebant incognitæ? Asseruimus quidem & nos alibi, oras Germaniæ Septentrionales temporibus Julii Cæsaris atque Augusti Romanis fuisse incognitas, adeò ut Historici exactè cognoscere non potuerint, quæ gentes illas oras tenerent, quique ipsarum essent mores: at oræ hujus succiniferæ alia videtur esse ratio. Cum namque succinum ex iis terris in Græciam atque Italiam fuerit allatum, sine dubio curiosiores viri multa super illis gentibus scisitabantur, Provinciæque illius aliquam saltem sibi acquirebant cognitionem. Quoquo autem se modo res habeat, non defendimus hanc sententiam, ut veram: sed sufficit nobis ostendisse, eam esse probabilem satis, tantoque Viro, quantus fuit Cluverus, minimè indignam. Interea grato hoc accipimus animo, quod idem Clariss. Auctor agnoscit, ex supra allegato Herodoti testimonio probari posse, non fuisse iis temporibus Prussiam desertam, sed à certa quadam gente, quæ succinum colligebat, habitatam.

IV. Verùm quænam gentes antiquissimis illis temporibus Prussiam tenuerint, inquirendum jam nobis erit. Mira hic fabulatus est Christianus primus Prussorum Episcopus sub initium Seculi XIII. à CHRISTI Nativitate. Dicit enim, XLVII. annis antè CHRISTUM Orbi donatnm Mathematicos quosdam in urbe Bithyniæ Saturâ dictâ congregatos de populis Septentrionalibus disputasse. Cum verò multa de istis Populis dubia occurrerent, misisse ipsos ex suo numero, qui has regiones perlustrarent. Ex his dein unum tantum,

tum, cui nomen Diwanes, in Bithyniam revertisse, atque reliquis de Prussia nostra sequentia retulisse: Non habere videlicet regionem ad Vistulam fluvium sitam unum nomen; sed pro varietate gentium eandem subindè occupantium modò appellari SARGAGAM, modò GELIDEN, modò VATINIAM &c. nullas insuper ibidem reperiri urbes, pagos nullos, nulla ædificia; gentem ipsam esse feram; vestimentis uti ex cannâ palustri confectis; Principi suo, cui nomen Masos, tributi nomine liberorum suorum elegantissimos offerre. Hæc & alia plura ex Chronico Christiani refert Simon Grunovius *in Chron. Pruss. MS.* quem sequitur Thomas Waisselius *in Chron. Pruss. fol. 7.* Habent hoc ipsum & alia Chronica MSS. plurima. Sed mirum est ejusmodi nugas potuisse apud quenquam fidem invenire. Non immerito namque hic quæritur, unde Christianus hæc hauserit? ubi urbs illa Bithyniæ Satura? Quinam illi mathematici inter se disputantes? Illa hic non tango, quæ de Annis Octaviani Augusti ante CHRISTUM natum dicuntur. Manifestè quoque fabulam hanc prodit illud, quod de Maso Principe Prussorum memoratur. Hunc enim pincernam, Miecislai II. Regis Poloniæ (qui Sec. XI. Polonico regno præfuit) fuisse: Cum verò Regnum Polonicum in impotens Rixæ Reginæ dominium concitatum esset, in Tractu Plocensi dominationem arripuisse, atque Provinciam à suo nomine Masoviam appellasse, tradunt Scriptores Polonici. *vid.* Johann. Dlugossus. *Tom. I. Hist. Polon. lib. 3. pag. 189. seq. ad Ann. 140:* Cromer. Neugebauer. & alii. Non nescio tamen, quid Stanislaus Sarnitius de Masone & Masovia tradiderit. Videlicet statuit ille, Masoviam non à Maslao sive Masone, sed à Massagetis antiquis populis, dictam esse. *lib. 1. Annal. Polon. pag. 34.* Plura quæ ad refellendam hanc sententiam faciunt, in sequentibus commodiùs tradentur.

V. Qui nugis id genus missis veriora scrutantur, in varias etiam abeunt sententias. Sunt, qui primos Prussiæ habitatores existimant fuisse *SVEVOS.* Fundamentum sententiæ suæ collocant in illo Lucani:

Fundit ab extremo flavos aquilone Suevos.

Primus qui hoc asseruit fuisse videtur Antonius Sabellicus, quem citat & sequitur Joannes Aubanus Bohemus *lib. de Morib. Legib. & ritibus*

ritibus gentium cap. 16. Alii ÆSTIOS primos Prussiam habitasse tradunt, Æstios tamen Suevorum populos fuisse asserere iidem videntur. M. Fridericus Besselius, Tilsensis Prussus, amicus, dum viveret, meus dilectissimus, in doctissimis suis ad Eginhardum Animadversionibus super hâc re ita disserit: *Æstios appellat Tacitus Descript. German. cap. 45. Hæstos Jordanus sive Jornandes Episcopus Ravennas de reb. Get. pag. 103. Edit. Lindebrog. Gens fuit antiquissima, originis Germanicæ inter Venedos & Slavos media, ubi nunc Prussi ac Livones habitant. Nam quod aliqui antiquos Borussiæ incolas Slavicæ originis faciunt, imperitiæ, condonandum est, cum constet lingvâ Celticâ ac moribus Suevicis usos esse Æstios. Et sane videor mihi idem investigare ex iis Taciti verbis: Frumenta cæterosq; fructus patientius quam pro solita Germanorum inertiâ laborant.* Hæc ille. Nos priorem illam de Suevis sententiam non probamus. Etenim ex testimonio Lucani tantum abest, ut pro hâc opinione quicquam possit deduci, ut contrarium etiam inde sequi videatur. Commodiùs enim per Suevos illos apud Lucanum intelliguntur Suevi in Scandinavia tunc habitantes; vel etiam Suevi Semnones cis mare Balticum in Pomerania & Marchia Brandenburgensi degentes. Sabellicus multò recentior est, quam ut de rebus adeò antiquis indubitatam nobis facere queat fidem. Sed neque posteriori sententiæ, quæ est Besselii, calculum nostrum adjicimus, licet imperitiam ille exprobret contrarium sentientibus. Quanquam enim & nosmet ipsi agnoscimus, Æstios hic quondam habitasse, eos tamen primos incolas Prussiæ fuisse, citatæ Historicorum testimonia non evincunt. Neque verò hoc adeò certum est (si tamen hæc est ipsorum sententia) Æstios fuisse Suevorum partem. Negat hoc apertè Tacitus, quando lingvam Æstiorum Britannicæ, quam Suevicæ similiorem fuisse tradit. *lib. de mor. German. cap. 43.* Nullum autem evidentius signum reperitur, quo melius diversitas populorum cognosci possit, quam lingva diversa.

VI. Quod si igitur antiquos consulamus Scriptores, primos prussiæ incolas *VENEDOS* sive *VENEDAS* Slavicas gentes fuisse comperiemus. Audiamus Claud. Ptolemæum, qui sub Antonino Philosopho claruit, ea de re loquentem: *Tenent*, inquit ille, *Sarmatiam gentes maximæ, VENEDÆ, per totum Venedicum sinum. Et super Daciam Peucini & Bastarnæ, & qui totum Mæotidis*

latus Jazyges ac Roxolani, & qui interiores sunt iis Hamaxobii & Alauni Scythæ: Minores autem gentes tenent Sarmatiam penes Vistulam quidem fluvium, sub Venedis Gythones & Phinni, post Bulanes, sub quibus Phrungundiones, post Avarini juxta caput Vistulæ amnis. Sub his Ombrones, post Anatrophracti, post Burgiones, post Arsyetæ, post Sabori, post Piengitæ & Biessi penes Carpatum montem. Iis omnibus Orientaliores sunt sub Venedis quidem iterum Galindæ & Sudeni & Stavani usq; ad Alaunos. Sub quibus Igilliones & Cestoboci. Hæc Ptolemæus *lib. 3. Geogr. cap. 5. fol. 81. seq. Edit. Græco-Latinæ Sansonii.* Ex his primô locô patet, Ptolemæum VENEDAS, gentem maximam, collocare ad sinum Venedicum, per quem non Finnicum, vel alium aliquem sinum intelligit, sed sine ullo dubio illam Svevici maris (quod jam Balticum vocamus) partem, quâ Prussiam, Curoniam & Livoniam alluit. Probatur hoc ex ipsis Ptolemæi verbis evidentissimè. Etenim dicit ad Vistulam sub Venedis habitare Phinnos & Gythones. Jam si Venedi sinus Venedici accolæ fuerunt, ita ut sub se (i. e. versus austrum) ad Vistulam haberent Phinnos aliasque gentes; non potest aliud inde colligi, quam quod Sinus Venedicus sit maris Baltici pars, qua Prussiam contingit. Hinc ad oculum patet, Venedas, Slavicos populos, oras Prussiæ Septentrionales, i. e. maritimas tenuisse. Probat hoc ipsum etiam Cluverus noster ex locis quibusdam in Livonia sitis, ut sunt Wenden / Windaw / Uschewende / quæ antiquorum Venedorum memoriam hodièque retinere autumat. Verum loca illa alium suorum nominum auctorem nuncupant. Constat enim Vinnonem Magistrum Ordinis Ensiferorum in Livonia ea oppida condidisse, à suoque nomine appellasse. *Vid. Chronicon Ordinis MS. sive ut alii vocant* Hohemeister-Cronick. *f. 41.* Probabilius argumentum, quo probari potest, in his oris quondam habitasse Venedas, depromemus, si respiciamus ad succinum apud *Venedas* colligi solitum, & fabulas illas antiquorum Poëtarum de Succino apud *Venetos* Italiæ populos ad Padum Proveniente. Hoc enim Poëtis occasionem dedit fabularum, ita ut Venetis sive Henetis tribuerent, quæ Venedis Sarmaticis populis erant tribuenda. *Vid.* Cluv. *l. 3. Germ. Antiq. c. 44. in princ. Conf. quæ supra diximus n. 3.* Ne autem nobis contra Ptolemæi auctoritatem quispiam obvertat, id quod nos intendimus ex ipso non posse probari, cum gentes diversissimas, eo potissimum in

loco

loco, maximè confundat; quædam etiam de his dicenda nobis erunt. Videlicet concedendum esse statuimus, Ptolemæum multa miscere: in sedibus verò genti Venedicæ ipsum putamus non errare. Quod ad prius attinet, certum est Ptolemæum inter gentes Sarmaticas (quas à Germanicis populis Vistulâ amne distingvi, tradit præter alios Pomponius Mela *lib. 3. de Situ Orbis cap. 4.*) numerare Avarinos (Varinos) Phrungundiones (Burgundiones) Gythones (Gothones) & alios, quos tamen alii eorum temporum Geographi & Historici Germanicæ fuisse originis asserunt, & ultra Vistulam (in Prussia hæc scribimus) collocant. Dissertis enim verbis Plinius Burgundiones, Varinos & Guthones Vandalis (non Venedis) Germanicæ genti accensèt, eosque in hodiernâ Polonia (quam tunc possidebant Germani) Mekelburgico Ducatu, & Pomerania collocat. *lib. 4. Hist. Nat. cvp. 14.* De Varinis & Gothonibus idem apparet ex Taciti libro *de morib. German. cap. 40. & 43.* Deinde neque hoc probari potest, quod Ptolemæus Venedos adhuc suo tempore in Prussia ad mare Balticum habitasse scribit. Notum enim est ex Tacito, tunc temporis jam Æstios, qui Germanicæ fuerunt originis, maritimam illam oram habitantes, succinum collegisse. Tacit. *de morib. Germ. cap. 45.* Porrò opponit etiam Ptolemæus quasdam gentes Venedis, quas nihilominus inter Venedicas gentes numerari debuisse per est verisimile. Per Bulanos certè nulli alii videntur intelligi posse, quam Poloni; qui dubio procul Venedicæ sunt originis. Videantur quæ ea de re diximus *lib. 1. Reipubl. Polon. cap. 1. & 2.* Quarè injuriam Ptolemæo facere non videtur Philippus Cluverus, quando, Ptolemæum per omnem Germaniam (fortasse etiam per omnem terræ orbem) novissima cum antiquissimis permiscere dicit. *lib. 3. German. Antiqu. cap. 44.* Posterius illud, quod de sedibus gentis Venedicæ Ptolemæus asseruit, verum esse deprehenditur ex argumentis supra explicatis. Addere possumus & alia. Gothi nimirum, ut sententia habet probabilissima, trecentis antè Christum natum præter propter annis in Prussiam migrasse putantur. In Prussia verò longè ante tempora Herodoti gentem aliquam habitasse, jam supra probatum dedimus. Quam igitur hic aliam producemus gentem, quæ sinui Venedico nomen dederit, nisi solos Venedas?

VII. Præter Venedos in Prussia quondam GALINDAS & SUDINOS habitasse, ex citatis numero superiore Ptolemæi verbis liquet. Testantur hoc ipsum & nomina ipsa Galindarum & Sudinorum, de quibus plenæ sunt gentis nostræ Historiæ. De *STAVANIS* quoque Ptolemæi suspicari licet, & ipsos olim fuisse Prussiæ incolas, cum situs ipse harum gentium ei sententiæ faveat. Ubi enim hodiè sunt districtus Neidenburgensis & Ortelsburgensis, ibi antiquitus Galindos fuisse certum est. His contermini fuerunt Sudini, gens potentissima, in quorum sedibus hodiè sunt districtus Johansburgensis, Reinensis, Lyccensis, Marggravovienſis. Sudiniam hanc Veterem contingit *SCHALAVONIA* Provincia, quæ & *SLAVANIA* dicitur. Huic verò nomine Stavaniæ & Stavanorum nihil est similius. Videtur idcircò Stavania Ptolemæi esse nostra Slavania. Existimavi ego antehac Galindos, Sudinos & Stavanos fuisse Venedicas gentes, idque asserui in Dissertatione mea de Originibus Prussicis. Postea verò cum nonnullis difficultatibus premerer, cœpi verba Ptolemæi paulo curatius expendere, & certè inveni ipsum hos Populos Venedis non accensere. Videlicet, appellat populos illos generali nomine Sarmatas: In his verò speciatim numerat Venedas, Peucinos, Bastarnas, Sudinos, Galindos, Stavanos, alios. Illud tantum discrimen earum gentium notat, quod quædam fuerint majores, quædam verò minores. Ex quibus jam sit manifestum, Sudinos, Galindos, Stavanos non esse Venedas, quocirca separandos etiam ipsos hic duximus. Sed occurrit his supra laudatus amicus, quando scribit, non esse hanc hypothesin certam, quam nos & alibi posuimus, & nunc denuò repetimus, Galindos & Sudinos olim Prussiæ fuisse incolas. Verum, licet non negemus, incertam, imò falsam esse hypothesin eorum, qui asserunt Sudinos habitasse Ptolemæi temporibus in extremis Sambiæ oris ad mare Balticum ibidemque succinum collegisse: in universum tamen hoc asserere, Sudinos non fuisse Prussiæ incolas, nimis est durum. Fuerunt sanè illi Prussiæ incolæ, licet in Sambia non habitarint. Pro nostra siquidem sententia militant verba Ptolemæi, qui cum dixisset, ad Venedicum sinum habitare Venedas, recensere deindè incipit populos minores, & quidem ordine duplicii. Primò enim enumerat occidentaliores, Vistulam amnem proximè accolentes, usque

usque ad ipsum Vistulæ caput. Deindè orientaliores enarrat sub iisdem Venedis sedes suas habentes, inter quos Sudini, Galindi & Stavani sunt. Uterque verò populorum ordo in Prussia esse potest. Et licet largiremur, hos populos extra Prussiam tunc habitasse, nimirum in Samogitia & Lithvania, quod de Stavanis saltem asserendum videtur, utpote quos usque ad Alaunos sedes suas extendisse memorat Ptolemæus; hoc tamen negari non posset, his gentibus Prussos illos Veteres, quos Ordo Teutonicus reperit, originem suam debere. Supersunt namque etiamnum in Prussicis oris illa ipsa nomina, & quidem non corrupta, sed integra; licet Sudini ab Ordine Teutonico alium in locum sint transportati. *Vid.* Petr. de Dusburg, *Part. 3. Chron. Pruss. cap. 212. & quæ nos ad caput illud notavimus.* Galindi, Prussorum olim Potentissimi, antiquis in sedibus, videlicet in Australibus Prussiæ partibus, ab Hennebergero collocantur. *Vide Comment. ad Tab. Pruss. tit.* Sudawen. *& Tabulam ipsam Geograph.*

VIII. Præter Venedos, Galindas, Sudinos & fortasse etiam Stavanos, habuerunt in Prussia suas olim sedes *GOTHI*, & quidem ad mare Balticum. Testatur hoc ipsum Scriptor antiquissimus Pytheas (utpote qui CCC. annis ante CHRISTUM vixisse fertur, ut vult Hugo Grotius *in Prolegom. ad Hist. Goth. & Vandal.*) apud Plinium *lib. XXXVII. Hist. Nat. cap. 2. circa fin.* Probant hoc etiam multi nostratium ex Jornande Episcopo Ravennate, qui Sec. VI. floruit. Dicit hic Gothos venisse in Ulmerugiam, per quam non pauci intelligunt Culmensem in Prussia Provinciam. Sed super hac re mentem nostram inferiùs aperiemus. Certius illud est argumentum, quod ex recentioribus multi sedes Gothis in Prussia assignarunt. *Vid.* Æneas Sylvius *in Descript. Europæ cap. 29.* Erasmus Stella *lib. 1. & 2. Antiq. Boruss.* Joannes Magnus *lib. 1. Hist. Gothorum Sueonumq; cap. 15.* Hugo Grotius *in Prolegom. ad Hist. Goth. Wandal. & Longob.* Johan. Loccenius *lib. 1. Antiq. Sueo-Goth. cap. 1.* Sed & illud argumentum pro nostra sententia non contemnendum est, quod Vincentius Kadlubko Historiæ Polonicæ Scriptor Prussos ubique ferè vocat Getas. *ut lib. 3. Epist. 31. & lib. 4. cap. 19. alibi.* Eodem etiam collineat vetus Adami Bremensis Scholiastes. *num. 87.* ubi dicit: *Gothi à Romanis Getæ vocantur, de quibus Virgilius dicere videtur:*

- - - - acerq; Gelonus
Cum fugit in Rhodopen, atq; in deserta Getarum
Et lac concretum cum sanguine potat equino.

Hoc usq; hodiè Gothi & Sembi (Samländer) *facere dicuntur, quos ex lacte jumentorum inebriari certum est.* Hæc ille. Cum igitur antiqui Gothos ac Getas unam eandemq; gentem esse statuant, (quod etiam rectè ab iis fieri Joannes Loccenius contra Cluverum, Pontanum, aliósque defendit. *lib. 1. Antiq. Sveo-Goth. cap. 1.*) Kadlubkus verò plerumque Prussos Getas appellet, manifestum est, ejus tempore, Prussiam à Gothis habitari, fuisse creditum. Confirmat etiam hoc Scholiastes Adami Bremensis ex victu Prussis ac Getis communi, de quo infra dabitur agendi locus. Ex alio insuper fonte pro hâc sententiâ petit argumentum Fridericus Besselius, quando *Guttonum* nomen in vico **Guttland** vel **Gootland** in Vistulæ ripâ superare scribit *in Animadverss. ad cap. 12. Eginhardi.* Firmissimum autem argumentum pro Gothorum in Prussia sedibus peti potest à summa cultus divini apud Gothos & Prussos convenientia, de qua suo loco sumus acturi.

IX. Porrò *ÆSTIOS* quoque in Prussia collocant antiqui Scriptores. Tacitus in calce libri *de morib. Germ.* sic de illis loquitur: *Ergò jam dextro Svevici* (Baltici) *maris litore Æstiorum gentes alluuntur, quibus ritus habitusq; Svevorum, lingva Britannicæ propior. Matrem Deam venerantur, insignes superstitionis formas aprorum gestant, id pro armis, omniumq; tutela securum DEI cultorem etiam inter hostes præstat. Rarus ferri, frequens fustium usus. Frumenta cæterosq; fructus patientius, quam pro solitâ Germanorum inertiâ laborant. Sed & mare scrutantur, ac soli omnium succinum, quod ipsi glessum vocant, inter vada atque in ipso litore legunt.* Jornandes, qui & Jordanus & Gordianus dicitur. *lib. de Reb. Get. cap. 5. pag. 615. seq.* de populis has terras inhabitantibus agens, hæc inter alia habet verba: *Ad litus autem Oceani, ubi tribus faucibus fluenta Vistulæ fluminis ebibuntur, Vidioarii residunt ex diversis nationibus aggregati, post quos ripam Oceani ITEMESTI* (alii legunt Estii, vel etiam Æstii) *tenent, pacatum genus omnino.* Et *cap. 23. pag. 643.* cum de Venedis, Antibus & Slavis egisset, addit: *Æstrorum* (Æstorum) *quoq; similiter*

liter nationem, qui longissima ripa Oceani Germanici insident, idem ipse (Emmericus Gothorum Rex) *prudentiæ virtute subegit.* Eodem Seculo floruit Cassiodorus, apud quem reperitur Theodorici Gothorum Regis ad Æstios, quos ibi Hæstos appellat, Epistola Gratiarum actoria pro succino sibi ab Hæstis misso, cujus Epistolæ initium hîc dabimus: *Hæstis Theodoricus Rex: Illo & illo Legatis vestris venientibus grande vos studium notitiæ nostræ habuisse cognovimus, ut in Oceani litoribus constituti, cum nostra mente jungamini: suavis nobis admodum grata petitio, ut ad vos perveniret fama nostra, ad quos nulla potuimus destinare mandata. Amate jam cognitum, quem requisivistis ambientes ignotum – Et ideò salutatione vos affectuosa requirentes, indicamus succina, quæ à vobis per horum portitores dicta sunt, grato animo fuisse suscepta: quæ ad vos Oceani unda descendens hanc levissimam substantiam, sicut & vestrorum relatio continebat, exportat. Sed unde veniat, incognitum vos habere dixerunt, quam antè omnes homines patria vestra offerente suscipitis.* Hæc apud Cassiodorum *lib. 5. Var. ep. 2.* Seculo IX. vixit Eginhartus, qui in Vita Caroli Magni cap. 12. sequentia de Æstiis habet: *Hunc sinum* (Codanum) *multæ circumsident nationes. Dani scilicet & Sveones, & quos Nortmannos vocamus septentrionale litus & omnes in eo Insulas tenent, at litus Australe Slavi & Aisti, & aliæ diversæ incolunt nationes.* Itaque ut ex allegatis Historicorum testimoniis manifestum est, habitarunt Æstii in Sambia ad litus maris Baltici. Procedente verò tempore ulterius versus Septentrionem progressi sunt, usque in Livoniam, ubi adhuc Esthonia Provincia reperitur.

X. Æstios illos à Gothis fuisse diversos multis probare nititur Philippus Cluverus *lib. 3. Germ. Antiq. cap. 44. & 46.* Putat autem Æstios fuisse *Istævonas* Rheni accolas, quos à Pythea, Strabone & Stephano *Ostiones* sive *Ostiæos* appellari contendit, licet agnoscat, citatos Auctores de sedibus enumeratarum gentium inter se non consentire. Hos Æstios, Ostiones, sive Istævones longè antè Cæsaris in Galliam Comatam expeditiones, in Prussiam autumat commigrasse, succensetque Goropio Becano, qui Prussiam, vel ejus partem, putat fuisse antiquorum *GLESSARIAM*, quæ & *AUSTRIANA* dicebatur, ut auctor est Plinius *lib. 4. Nat. Hist. cap. 13.* Comprobat verò sententiam Goropii Becani Hugo Grotius *in Prolegomenis sæpè citatis.*

citatis. & existimat Æstios ipsissimos fuisse Gothos, à reliquis Gothis, qui in Scandinavia remanserant, ita vocatos, quòd solem orientem spectarent. Confirmat hanc nomenclationem auctoritate Saxonis Grammatici, ut & Anglorum, qui hodieque *Æst-Saxiam* in Anglia vocant, quæ Provincia ipsis Latinè dicitur *Saxonia orientalis.* Addere possumus & hoc, quod Angli Prussos nostros etiamnum appellant *Osterlingos* non ob aliam certè rationem, quam quod ipsi ad orientem solem siti sunt, ut cognosci potest ex Gvvilhelmi Watsii Glossario *In voce Sterlingus.* Nos autem licet Bacano & Grotio concedamus, Æstios fuisse Gothos, Austraniam tamen, quæ & Glessaria dicebatur, non fuisse Prussiam, ejusve partem, cum Cluvero statuimus. Æstios fuisse Gothorum progeniem, illud etiam præterjam allata argumenta, comprobat, quod eosdem illos Prussos, Tacito, Jornandi & Eginharto Æstios vocatos Vincentius Kadlubko Scriptor Polonicus appellat Getas seu Gothos, ut ex num. IX. liquet. Facit huc etiam antiqvum illud Boleslai I. Regis Poloniæ Epitaphium, quod ipsi Sec. XI. positum est, & reperitur Posnaniæ in templo Cathedrali. In illo namque hæc inter alia reperiuntur verba:

Tu possedisti velut Athleta CHRISTI
Regnum Slavorum, GOTHORUM *seu Polonorum.*

Ubi per Gothos intelligi debere Prussos arbitror, quos Boleslaus ille subegisse dicitur. Helmold. *lib. 1. Chron. Slav. cap. 15.* Particula namque illa *seu* non est exegetica, cum Poloni ab antiquis non appellentur Gothi, sed sine dubio propter metrum à Scriptore barbaro pro copulativa particula, *&*, posita est. Cæterum Glessariam, quæ & Austraniam vocatur, non esse Samlandiam in Prussia, sed aliam quandam Insulam in Oceano Germanico, quâ alluit Chersonesum Cimbricam sive Holsatiam, Slesvicensem Ducatum & Jutlandiam, contra Grotium aliosque probat luculentissimè Cluverus. Austrania proindè videtur fuisse Insula maris Germanici, non Baltici. Colligitur id ex Plinii verbis sequentibus: *Quidam*, inquit ille, *hæc habitari ad Vistulam usq; fluvium à Sarmatis, Venedis, Scyrris, Hirris tradunt. Sinum Clylipenum vocari, & in ostio ejus Insulam Latrin. Mox alterum sinum Lagnum conterminum Cimbris. Promontorium*

Cim-

Cimbrorum excurrens in maria peninsulam efficit, quæ Haustisus appellatur XXIII. M. passuum. Indè Insulæ Romanis armis cognitæ. Earum nobilissima, Burchana, Fabaria à nostris dicta à frugis similitudine sponte provenientis. Item Glessaria à succino militiæ appellata à Barbaris Austrania, præterq; Actania. Toto autem hoc mari ad Scaldin usq; fluvium Germaniæ accolunt gentes haut explicabili mensura. Hæc ille *lib. 4. cap. 13.* Quod autem hic Plinius dicit, Glessariam, Burchanam, Fabariamque fuisse Romanis armis cognitam, id dilucidius proponit *lib. 37. cap. 3. pr.* quando scribit: *Certum est gigni in Insulis septentrionalis Oceani* (succinum) *& à Germanis appellari glessum, itaq; & à nostris unam Insularum ob id Glessariam appellatam Germanico Cæsare ibi classibus rem gerente, Austraviam à barbaris dictam.* Ex his jam manifestum fit, per Glessariam non posse intelligi Sambiam sive Samlandiam nostram, ut Grotius, aliique, etiam ex nostratibus Scriptoribus volunt. Repugnat enim primò Insulæ situs. Incipit enim Plinius Insulas enumerare in mari septentrionali (sub cujus nomine Veteres etiam Germanicum & Balticum mare intelligunt) sitas, & quidem ab oriente. Ad Vistulam amnem ponit sinum Clilypenum & Insulam Latrin. Inde versus occidentem progressus, commemorat sinum Lagnum, Cimbris, sive hodiernis Holsatis & Jutlandis, conterminum. Posthæc ulterius versus occidentem provectus, Promontorium Cimbrorum, quod sine dubio hodiè vocant *Scagen ref*, numerat. His ita enarratis, tandem Austraniam ponit, Glessariam à militibus dictam. Hoc ipsum etiam colligitur ex Solino, qui *in Polyhist. cap. 20.* Glessariam ponit in mari Germanico; non in mari Baltico, quod tunc etiam Svevicum dicebatur. Adhæc veritas sententiæ nostræ elucet etiam ex nominibus illis Insularum, Austraniæ & Burchanæ, quæ & Fabaria vocabatur, quibus etiamnum cognomines Insulæ reperiuntur in Mari Germanico. Videlicet Austrania est Insula **de Strant** dicta, adjacens Slesvicensi Ducatui: Burchana est Insula **Borchen**/ ad ostia amnis Amisiæ sita. Tradit etiam Veturius, teste Cluvero, in Insula **Borchen** reperiri turrim, cui vulgaris appellatio est **het Boonhuis** i. e. domus fabaria. Tandem persvadere nobis non possumus, usque in Prussiam Germanicum Cæsarem navibus appulisse, cum illud ex antiquis Scriptoribus evidenter probari nequeat. Alia autem, quæ illis tem-

poribus has oras Romanis non fuisse cognitas probant, adduximus in Originibus Pomeranicis. Nec opponi nobis potest auctoritas Taciti asserentis, *Solos Gothones succinum, quod illi Glessum vocant, inter vada atq; in ipso litore legere.* Hoc enim intelligendum est de maximo succinorum proventu. Licet enim alia quoque loca succinum reperiant, illius tamen particulæ sunt minores, & officinis artificum ferè inutiles. Et hoc est, quod exprimere voluit Rex Theodoricus illis verbis: *Succinum antè omnes homines patriâ vestrâ offerente suscipitis.* Ejus generis particulas succini minutas cum militesCæsaris Germ. reperissent, cognovissentq; illud appellari glesum ab incolis, nominarunt Insulam illam Glessariam, quæ Barbaris erat Austrania.

XI. Quocirca cum probatum sit, Gothos & Æstios unam fuisse gentem, inquirendum & hoc erit, quousque Gothi in Prussia sint progressi, sive quas olim Prussiæ partes habitarint. Æneas Sylvius, Erasmus Stella aliique nostrates Historici ex Jornande referunt, Gothos Hulmigerorum expulsorum terras occupasse, i.e. in Vistulæ ripâ orientali inter Ossam & Drebniciam amnes consedisse. Verùm jam supra innuimus, Jornandem per Ulmerugos (sic enim eos appellat, non Ulmigerios, ex quibus Culmigeros eos postea vocatos non pauci fabulantur) intelligere Rugios in Pomerania. Divisa quippe Rugiorum gens erat in Ethelrugios (die edlen Rugen) & Hulmirugos. (die Holm-Rugen) Illi secundùm Jornandem in Scandinavia remanserant; hi verò in Pomerania hodierna jam, priscis temporibus consederant, ut hoc fusè probatum dedimus in Dissertat. *de Originibus Pomeranicis.* Ex Jornandis igitur testimonio nihil pro sedibus Ulmerugorum in Prussia poterit afferri, quod aliquam saltem veri speciem habeat. Quod si Cluverum consulamus, alios illum Gothis in Prussia terminos constituere videbimus. Nimirum dicit, Gothos ab oriente habuisse Vistulam, & ubi is in duo scinditur cornua inter Pölplin & Stum; deinde alveum ejus orientalem, qui dicitur Nogat, præterfluitque Mariæburgum, inde propè Elbingam in lacum effunditur. Hinc verò ipsum lacum ad ostium usque, quo is inter duos vicos Balge & Pillau Oceano miscetur. *lib. 3. Germ. Antiq. c. 34.* Secundùm Cluverum ergò Gothi sive Gothones tenuerunt antiquis temporibus hodiernam Pomerelliam, Insulam majorem (das grosse Werder) & Neriam, ut vocatur, Geda-

Gedanensem, sive terram illam inter mare Balticum & lacum recentem usq; ad Pillaviam. Verùm nos, qui Gothos atque Æstios unam putamus fuisse gentem, ulterius ipsos in Prussiam penetrasse dicimus. Certum siquidem est Æstios ultra Pillaviam in Sambia Succinum collegisse: posterioribus etiam seculis eos usque in Livoniam progressos, nomen Æstorum ad hoc usque tempus perdurans evincit. Quamobrem etiam nostri Historici Livonos frequenter appellant die Eyfen/ die Eyffländer. *Vid.* Chronicon Ord. *fol. 39. b. 41. b. 42. b.* Waisselius *& alii passim.* Deindè disertis olim verbis hoc ipsum asseruisse videtur Pytheas, quando Gothos sive Gothones succinum legere dicit, apud Plin. *lib. 37. c. 2. circa fin.* Jam cùm succinum in sola Sambia & olim fuerit lectum, & hodiè quoque legatur, non est dubium, quin Gothones iis temporibus in Sambia habitarint. Videtur præterea hoc ipsum ex eo elici, quod Pytheas Gothones æstuarium nomine Mentonomon accolere perhibet. Per æstuarium illud fortasse intelligit lacum recentem, licet circa magnitudinem ejus erret. Aut si mitiùs de eo sentire velimus, error aliquis negligentiâ librariorum irrepsit, adeò ut pro ἑξακισχιλίων σταδίων, i. e. sex millium stadiorum, scribendum Plinio fuerit ἑξακοσίων σταδίων, i. e. sexcentorum stadiorum, Nomen autem hoc, ut diceretur Mentonomon, accepisse videtur à territorio Medenow, in quo vicus ejusdem nominis hodièque reperitur. Et hæ sunt conjecturæ Johannis Micrælii *lib. 1. Chron. Pomeran. num. 6. & 7.*

XII. Præter dictas gentes collocantur etiam in Prussia à quibusdam *ÆLVEONES*, de quibus Ptolemæus *lib. 2. Geogr. cap. 5. fol. 53. (88)* sive *HELVECONES*, de quibus Tacitus *lib. de morib. German. cap. 43.* Habet hanc gentem Caspar Henneberg. in Tabula antiquæ Prusiæ libello de Veteri Prusia, præfixâ. Collocantur autem eo in loco, ubi nunc sita est urbs Elbingensis, quæ etiam ab illa gente nomen sortita esse dicitur, ut ab Ælveonibus dicatur Elbinga, Augusta Ælveonum, Ælveopolis, ut eam frequenter appellat Fridericus Zamelius b. m. Consul Elbingensis. Verum cùm nos in Animadversionibus *ad Part. 3. Dusburgii cap. 16.* mentem nostram super hoc negotio jam exposuerimus, variasq; sententias de sedibus harum gentium in Silesia, Bornholmia, Pomerellia ad Helam in medium produxerimus, ad ea benevolum Lectorem remittimus.

XIII. Sunt præterea, qui *HERULIS* in Prussia & Samogitia sedes assignant, fulciuntque hanc sententiam suam argumentis haut contemnendis. Placet hic audire Albertum Wijuk Kojalowicium, qui in Historia Lithvanica eâ de re sic loquitur: *Mihi inter tot ambages, ubi cardo rei solis conjecturis vertitur, detectum instituenti, non leve argumentum è Wolfgangio Lazio fuerit, antiquitus eos populos Herulos nuncupatos. Hic scriptis præterito sæculo Commentariis Septentrionalium populorum mutationes eruditè vestigans, cum lib. 20. in Herulorum mentionem devenisset, memorat eorum reliquias Italiâ pulsas in Megapolitano territorio consedisse, Verulosque nunc dici. Sermo illis à circumjacentibus populis omnino discrepans est, cujus ut exemplum Lectori Scriptor exhiberet vulgari eorum lingvâ sacram orationem cubitalibus literis executus est. Hanc cum attentius legerem eandem omnino magna parte esse deprehendi cum illa, quam inter Lithvanos & Lotavos usque hodiè retinet. Herulis proindè veteribus Lithvaniam & reliquas ejusdem gentis provincias sedem atque originem fuisse vix possum ambigere. Accedit quod Leges & instituta Herulorum paria sint illis, quæ de Majoribus Lithvanorum variis prodiderunt. Utrisq; iidem ferè in religionibus ritus; utrisque olim mos propinquos senio aut morbo spem omnem evincente confectos, trucidandi: mancipia, equos, canes & quicquid in vivis carum habuissent, funerali rogo una cum defunctorum cadaveribus exurendi aliaq; sexcenta.* Hæc & alia plura Kojalovvicz *Parte I. Hist. Lithvan. lib. 1. pag. 5. seqq.* Nos his repugnare non possumus, cum argumentum illud à lingvâ Herulorum petitum sit longè firmissimum; tamen non putamus Herulos à Galindis & Sudinis fuisse diversos, cum lingvâ moribusque, ut sequentia probabunt, conveniant. Fortasse illi Patriâ jam egressi nomen Herulorum sibi sumpserunt, aut ab aliis sibi gentibus inditum non sunt aspernati. Sed de his numero sequente. Idem dicendum nobis esse videtur de *PHINNIS*, quos itidem Prussiæ nostræ fuisse incolas ex Ptolemæo liquet. Collocat enim eos ad Vistulam juxta Gythones sub Venedis. Sed clariora hæc fient ex iis, quæ Dissertatione proximè subsequente proponentur. Videatur interea Tacitus *lib. de morib. Germ. in calce.* & Matthias Strykovvski Ossostevicius Canonicus Samogitiæ *lib. 1. Hist. Lithvanicæ.*

XIV. Præ-

XIV. Præterea fortasse non aberraverimus, si etiam *SCYROS & HIRROS* inter Prussiæ Veteris incolas numeremus. Etenim Plinius, de harum terrarum incolis agens, ad Vistulam, etiam dictas gentes collocat: *Quidam*, inquit, *hæc habitari ad Vistulam usque fluvium à Sarmatis, Venedis, Scyris & Hirris tradunt. Sinum Clylipenum vocari, & in ostio ejus Insulam Latrin.* Hic verò posset alicui in mentem venire *HIRROS* illos ipsissimos esse *HERULOS*, de quibus num. superiore actum est. Firmare hoc videtur non tantùm affinitas & similitudo harum appellationum, sed etiam, quod Scyri (quos hic Plinius cum Hirris conjungit) cum Herulis sub Rege Odoacro in Italiam expeditionem susceperunt. *Vid.* Procopius *de Bello Goth. cap. 1.* Jornandes *lib. 2.* Blondus *Dec. 1. lib. 2.* Vide quoque Dissertat. nostram *de Lingva*, & Dissertat. *de Militiâ Veterum Prussorum.* Et hæc ex vetustis illis Scriptoribus de Prussiæ incolis poterant adduci. Si ad paulò recentiora tempora respiciamus, reperiemus, Jornandem Sec. VI. Scriptorem hic sedem assignare *VIDIOARIIS*, vel ut alii legunt *VIRIDARIIS.* Sunt, qui per hos intelligi volunt, Insularum (quarum jam antehac aliquoties fecimus mentionem) incolas; idque probare se posse putant ex ipso vocis hujus etymo, cum Viridarii dicantur, quasi die Werderschen. Vincentius Kadlubko (qui Sec. XII. vixit) collocat etiam in Prussia *SOLADIMISTAS & POLLEXIANOS lib. 4. Chron. Polon. cap. 19. pag. 509.* Quæ autem illi Prussiæ loca coluerint, parùm compertum est.

XV. Postremò ad tractationem de gentibus Prussicis pertinet etiam illud, ut indicemus, quænam sub ipsum Ordinis Teutonici in Prussiam ingressum hic fuerint, Terræ, & quæ in Terris illis Territoria gentesque. Scriptores Prussici juniores Waidevvutum prussorum Regem duodecim filios habuisse ferunt, quorum nomina sunt: *Saymo, Neydro, Sudo, Slavo, Natango, Barto, Galindo, Warmo, Oggo, Pomezo, Colmo & Lituo.* Ab his Prussiæ partes nomina sua sortitas esse perhibent, quæ sunt sequentes:

Sambia.
Nadrovia.
Sudovia.
Schalavonia.
Natangia.
Bartonia.
Galindia.
Warmia.
Oggerlandia.
Pomezania.
Culmigeria sive Culmia.
Lituo in Lithvaniam concessisse eamque de suo nomine appellasse dicitur.

Sed fabulas illas plusquam aniles esse, quæ de Waidevvuto ejusque filiis circumferuntur, nemo non animadvertet, qui tantùm Waidevvuti tempora, cum antiquitate quarundam ex his terris conferet. Waidevvutum enim alii Sec. IV. alii Sec. VI. alii Sec. XIII. à CHRISTO nato vixisse nugantur: *SUDINORUM* autem, *GALINDARUM*, & fortasse etiam *SCHALAVONIORUM* nomina occurrunt jam apud Ptolemæum, qui Sec II. à CHRISTO nato floruit, ut ex supradictis liquidò constat. Similiter *SEMBIÆ* nomen reperitur apud Adamum Bremensem Sec. XI Scriptorem *lib. de Situ Daniæ num. 77. pag. 147.* Hinc saltem illa sententia, quæ Waidevvuti ætatem ad Sec. XIII. refert, in fumum abit. *VARMIAM* insuper quidam ab antiquis populis, qui Varini dicuntur, dictos esse autumant. *Vid.* Philipp. Melanchth. *in Chron. fol. 303.* & Stanisl. Sarnitius *in Chronographia Poloniæ, Analibus Poloniæ annexa.* Quanquam autem neque hæc mihi sententia probatur, evidens tamen est, non omnibus Auctoribus nugas illas de duodecim Waidevvuti filiis probari. Adhæc Erasmus Stella, licet & ipse Waidevvuti fabulas enarret, pauciores tamen ei filios attribuit. Adde quod Hoggerlandia nomen à Germanis tempore Cruciferorum dicta esse videtur, quasi dicas ein Hockrichtes Land / idque ob montes quam plurimos quibus hæc regio tumet asperaturque. Dusburgius certè aliique antiquiores eam Prussiæ partem non Oggerlandiam sed Pogesaniam vocant. *POMEZANI* non videntur Veterum Prussorum temporibus ab aliis Prusis fuisse distincti, cum nomen Pomezanorum commune ferè fuerit omnium Prussorum. Sic enim verba habent Privilegii Culmensis num. XXXII. *Qui verò pauciores mansos habuerit cum Plata & aliis levioribus armis & uno equo,*

equo, ad arma talia competente, debet cum Fratribus nostris in expeditionem, quoties ab eis requisitus fuerit, pergere contra Pruthenos, qui Pomezani largo vocabulo nuncupantur. Hæc ibi. Postremò *CULMIGERIAM* ab Hulmigeris antiquis Prussiæ populis Historici nostri penè omnes nomen esse sortitam asserunt, quod quomodo Waidevvuti filio conveniat ipsi viderint. Sed & illas, quas enumeravimus, Prussiæ partes singulas, habuisse sua territoria & peculiares subdivisiones certum est. Quod si hic vel solum Dusburgensem nostrum consulamus, plurima in eo terrarum Prussicarum territoria specialia deprehendemus. Nimirum

In SUDOVIA fuerunt:
- Kimenovia.
- Karsovia.
- Crasina.
- Pokine.
- Meruniske.
- Selia.

In SAMBIA
- Povvinda.
- Pobeta.
- Beta.
- Rudovia.
- Quedenovia.

In VARMIA
- Gobatini.
- Glottinia.

In POMESANIA
- Algent.
- Risen s. Reisen.

In NATTANGIA
- Solidovia.
- Sclumien.

In NADROVIA
- Cattovia.
- Rethau.

Ex his plurima adhuc nomina supersunt pagis, vicis & oppidis imposita. Sic in Sambia sunt ad hunc usque diem pagi **Powunden/ Pobeten/ Rudau/ Quedenaw.** In Sudovia est adhuc pagus Miernifzki, ut & Kryssovva. In Pomesania à territoria Risen, dictum est oppidum Risenburg. Reliqua peti possunt ex Henneberger libello *de Divisione Prussiæ, & ex Commentariis ad Tab. Geogr. Pruss. quibus etiam est adjectus liber de fluminibus & lacubus Prussiæ.*

Dis-

DISSERTATIO III.

De

Originibus gentium Prusficarum.

(1.) *Prussi non dicuntur à Pruto Scythæ filio & Noachi pronepote, ut tradit Commentitius Berosus. Annius Viterbiensis notatur. Scytha Rex. Venedi an sint iidem qui Veneti sive Heneti.* (2.) *Gothi an ex Scandinavia sint. Reges Gothorum. Gampti. Svedi.* (3.) *Gothi an originis Sarmaticæ. Affirmant Scriptores rerum Sarmaticarum. Getæ & Gothi an eadem gens. Gutæ an sint iidem qui Gothi. Historia Hebræorum Gothicâ lingvâ scripta. Lingva Gotica diversa.* (4.) *Cluveri sententia de Gothis. Jornandes notatur. Ablavius. Denippus. Gothorum carmina. Grotius Jornandem defendit. Gothi undè in Italiam venerint. Quo concesserint Italiâ pulsi. Gothorum origo ex Pomerania & Prussia.* (5.) *Galindi, Sudini &c. undè sint orti. Non ab Israëlitis. Cantilena Jeru, Jeru. Diabolus DEI simia. Qualis rituum convenientia unam faciat gentem.* (6.) *Prussi non sunt â Macedonum reliquiis.* (7.) *Prussi non sunt à Prusia Rege Bithyniæ dicti. Prussorum lingva an à Græcis queat intelligi.* (8.) *Dlugossus sibi contradicit. Willichius refutatur.* (9.) *Prussiæ nomen non est à Prusia.* (10.) *Prussi non sunt à Bructeris.* (11.) *Prutenus & Widewutus Reges. Cimbri. Alani. Pruteni atq; Widewuti nomina ex lingva Prussica derivantur. Alani. Alandi. Wandali sunt quibusdam quasi Wendi-Alani. Lithvani quasi Lithvani Alani. Roxolani quasi Russi-Alani Alani an fuerint Gothi.* (12.) *Romani an in Prussiam venerint. Qua via huc ingressi esse dicantur. Romove an Romanova. Romove ex Veteri lingva Prussica deducitur. Lingvæ Latinæ & Lithvanicæ convenientia.* (13.) *Borusci populi antiqui. Lingva Boruscorum & Borussorum eadem fuisse putatur. Pomerani & Polabiani undè dicti. Prussi Russis contermini. Podlachiam tenuerunt Russi. Prusiæ nomenclatio ex antiqua Prussorum lingva.* (14.) *ἀναπαλαίωσις eorum quæ dicta sunt.*

(15.) *Ger-*

(15.) *Germanorum in Prussiam migrationes & coloniæ. Urbes Prussicæ à quibus conditæ. Nobilitas Prussica ex omnibus Germaniæ Partibus huc confluxit. Contentiones inter diversarum Nationum Nobiles exortæ. Enarrantur multarum nobilium familiarum Germanicæ origines.*

I. INvestigavimus in Dissertatione prima, quænam gentes antiquitùs in Prussia habitarint, & remotis, Svevis, Helveconibus aliisque, invenimus tandem Prussiam primis temporibus tenuisse *Venedos*, *Gothos*, sive *Æstios*, *Galindos*, *Sudinos* & fortasse etiam *Stavanos*. Ex his verò tres posteriores populos ex Prussia egressos, Herulorum nomen sibi sumpsisse diximus, Sed & Phinnos, Scyros, Hirros, ejusdem cum Galindis, Sudinis & Stavanis fuisse originis, non ex vano quispiam suspicari possit. Jam ulterius Pedem promovemus, harum gentium origines investigaturi. Primos Prussiæ incolas, quos *VENEDOS* sive *VENEDAS* fuisse supra probavimus, à *PRUTO* quodam, Scythæ filio, Araxæ nepote, & Noachi pronepote deducit Joannes Annius Viterbiensis, cujus verba hæc sunt: *Araxa prisca fuit filia Jani sive Noæ, mater prisci Scythæ, à qua Araxis fluvius in Armenia, quæ prisca Scythia dicta est, & Aramea saga, ut sæpius diximus. Hæc Araxa comi homine & ardenti simul libidine mixta fingitur semivipera. De quâ Diodorus in tertio libro: Dicunt, inquit, Scythæ per modum fabulæ natam apud se virginem ex terra scilicet Vestæ, umbilico tenus hominis formâ, reliqua viperæ eamque genuisse puerum, cujus nomen sit Scythi (à quo dicti sunt Scythæ) id est, primus & ante alios, quod antecedentes præcessit claritate. Sed hæc expositio Diodori non est illa præcipua, quia Scytha, i. e. primus & ante alios dictus est, quia apud Araxin fluvium mater Araxa illum genuit, ubi post diluvium prima gens & ante omnes nata consedit ibidem ex Historia Scythica. Et subdit Diodorus: Scythæ filii fuerunt Prutus & Napis à quibus diverso imperio populis uterq; nomen dedit. Nota quod in Scythia regnavit Prutus, à quo Prutia magnum Regnum, quod nunc conversâ literâ t. in s. dicunt Prussiam.* Hæc Johannes Annius Viterbiensis *in Commentis ad lib. II. Berosi fol. 19. a. b.* De quibus quid sentiamus, paucis declarandum. Videlicet quod Auctor citatus à Scythis Prus-

sos deducit, laudandum illud quidem: nomen tamen illud Fruti ipsum affabrè confinxisse nobis persvasissimum est. Nihil enim novi est Annio Viterbiensi cum commentitio suo Berosо nomina comminisci, quò facilius nobis in gentibus indè deducendis, palpum obtrudat. Specimen hujus artificii videatur apud Beatum Rhenanum *in lib. 3. Rerum Germanicarum pag. 347. seqq. ubi de nominibus Veterum Germanorum agitur.* Sed neque in præsenti materia Annium Viterbiensem bonâ fide agere, cognoscet, qui Diodorum Siculum, quem sibi in patrocinium vocat, vel obiter inspexerit. Duas nos Diodori Siculi editiones consuluimus, in neutra tamen de Pruto quicquam reperire licuit. Sed verba ipsa Diodori Siculi de Scytha Rege dabimus: *Inter posteros*, inq. *hujus Regis duo extiterunt fratres virtutis eximiæ, quorum uni Palo, alteri Napæ nomen erat. Hi post multas res præclarè gestas regni partitionem alios Palos, alios Napos de se nominarunt.* Hæc Diodorus *lib. 2. (non 3. ut Annius citat) Biblioth. pag. 89. Edit. Græco-Latinæ Henrici Stephani. & cap. 43. pag. 123. Editionis Latinæ Hanovienſis.* Alii *VENEDOS* cum *VENETIS* Italiæ populis eandem originem habuisse autumant: Venetos autem (quos Græci *HENETOS* appellant, ut habet Plinius *lib. 37. Hist. Natur. cap. 3.*) ex Paphlagonia deducunt, ex qvâ Duce Agenore ad mare Superum concessisse memorantur. Sed quoniam ea de re plurimi egerunt, nobis hæc omnia excutere animus non est, præsertim cum res vetustate nimiâ obscuræ, ut ait alicubi Livius, velut magno ex intervallo vix cernantur. Consuli potest Goropius Becanus *in Venedicis.* Wolffgangus Lazius *de Migrationibus gentium.* Martinus Cromerus *lib. 1. de Ortu & Reb. gest. Polonorum.* Stanislaus Sarnitius *in Annalibus Polonorum libb. tribus prioribus.* Henricus Bangertus *in Notis ad Helmoldi lib. 1. Chron. Slavorum cap. 2.* Joannes Micrælius *in Chron. Pomeran.* & alii plures.

II. *GOTHOS* in Pomerania, ex qua in Prussiam eos transisse certum est, Jornandes Episcopus Ravennas, qui Sec VI. floruit, deducit ex Scandinavia, quæ & Scanza, Scantia, Gothiscantia vocatur. *Vid.* Hug. Grotius *in Proleg. ad Historiam Longob. Gothor. &c. pag. 2. & 3.* Per Scantiam autem Jornandes, ut & alii vetustiores, intelligunt hodiernam Suediam & Norvvegiam: Audiamus ipsum Jornandem: *Ex hac igitur*, inquit, *Scanzia insula, quasi officina gentium,*

aut

aut certè velut vagina nationum cum Rege suo nomine Berig Gothi, quondam memorantur egressi, qui ut primum è navibus exeuntes terras attigêre, illicò loco nomen dederunt. Nam hodiè illic, ut fertur, Gothiscanzia vocatur. Unde mox promoventes ad sedes Ulmerugorum, qui tunc Oceani ripas insidebant, castra metati sunt, eosq; commisso prælio propriis sedibus pepulerunt, eorumq; vicinos Vandalos jam tunc subjugantes suis applicuêre victoriis. Ibi verò magna populi numerositate crescente, etiam penè quintò Rege regnante, post Berig, Filimer, Filogud, Arigis consilio sedit, ut exinde cum familiis Gothorum promoveret exercitus, qui aptissimas sedes locaq; dum quæreret congrua, pervenit ad Scythiæ terras, quæ lingvâ eorum Ovim vocabantur. Probat hæc deinde Jornandes ex antiquis Gothor. carminibus. *lib. de Reb. Geticis c. 4. Edit. Grotianæ.* Ex Jornande depromsit sua non Joh. solùm Magnus, superioris Seculi Historicus, sed etiam Dusburg, qui An. 1326. Chron. suum scripsit. Hic enim *Part. II. Chron. Pruss. c. 7.* bella contra Pruthenos antiquitùs gesta esse dicit: *per novem Germanos de Swetia, qui dicebantur Gampti.* Explicat hoc ipsum uberius Erasmus Stella *lib. 2. Antiq. Boruss. post med.* Cum enim retulisset à Prussis Widevvuti posteris Germanos vicinos fuisse frequentibus bellis infestatos, addit: *Germani consulentes in medium, vocatis in auxilium Swetiæ Regulis (ii in Oceano siti sunt à Latinis Sitones dicti) qui Ganipoti cognominabantur, quod & ipsi Germani essent, & re bellicâ tum terrâ, tùm mari plurimùm pollerent, qui eis auxiliares copias classibus traduxêre pluribus annis cum Borussis belligerantes: quo multis trucidatis atq; cæsis cos ad deditionem compulêre. Est utiq; oppidulum ad Vistulam cum arce situm, quod Sweza vocatur, ubi hi, qui ex Swezia venerant, castra sua posuerunt, quod postea in eam munitionem, quam videmus, per Teutonicos fratres exstructum est - Novem Regulos id confecisse bellum Annales habent, sed qua tempestate, aut quamdiu duraverit, nec an simul, an sibi invicem succedentes id bellum gessêre, an etiam Borussos ad tributum pendendum coegêre, nihil reliqui est.* Vid. Stella *loc. cit.* Hôc tamen relatio Dusburgensis nostri & Stellæ ab illa Jornandes discrepat, quod Jornandes tantùm quinque Reges in Ulmerugia & vicina Wandalia numerat, nostri verò novem Regulos esse memorant. Deinde Jornandes illos Reges his in locis sibi ordine successisse refert: Dusburgius verò ipsos appellat germanos, dubiumq; reliquit, fratresne,

an natione Germanos, intelligi voluerit. Dubitavit eâ de re etiam Stella, ut verba jam allata indicare possunt. Joannes Magnus neque quinque, neque novem; sed septem Gothicos in Prussia Reges numerat. Primus eorum, ex Joannis Magni sententiâ, fuit *Berig*, secundus *Gaptus*, (à quo Dusburgensis noster novem illos Germanos appellat Gamptos, & Erasmus Stella Ganipotos; nisi hæc vocabula corrupta esse dicas ex nomine Gepidarum) Tertius *Augis*. Quartus *Amalus*. Quintus *Baltus*. Sextus *Gadaricus*. Septimus *Philmerus*, quem in Scythiam ad Taniam expeditionem suscepisse refert idem Johannes Magnus *lib. I. Historiæ Sueonum & Gothorum cap. 21.*

III. Verùm his variarum gentium Historici se opponere non verentur. Et quidem primùm Poloni aliarumq; Sarmaticarum gentium Scriptores, Gothos originis esse Sarmaticæ asserentes. Videri possunt, Jodocus Ludovicus Decius *in Corpore Histor. Polon. à Pistorio edito Tom. II.* Paulus Piasecius Episcopus Præmislienſis *in Chron. Gestorum in Europa singularium pag. 48. (57.)* Sed & Antonius Bonfinius negat ex Scanzia Gothos prodiisse, & addit Jornandem undique mendicare conjecturas verisimiles in honorem patriæ gentis *Dec. I. Rer. Hungar. lib. 2. pag. 33. & 35.* Argumenta quibus Jornandis, & qui eum sequuntur, sententiam convellere nituntur, sunt ferè sequentia: Primùm dicunt, Orosium *lib. 1. Hist. cap. 1.* disertis verbis sedes Gothis contiguas Alanis & Danis apud Pontum Euxinum & Istrum amnem existentibus assignare. Deindè notum esse dicunt Gothos cum Sec. IV. à CHRISTI Nativitate, Italiam, Hispaniam & alia loca occupassent, non prodiisse ex Svecia, sed è Sarmatia à Ponto Euxino & Tanai flumine. Testatur id Ælius Spartianus *in Antonino Caracallo sub calcem.* Blondus *Dec. I. Hist.* Hieronymus *in Quæst. Hebraicis in Gen. fol. 7.* Adhæc notum est Getarum sedes olim ad Pontum Euxinum fuisse. Jam autem Getas ipsos esse Gothos plurimi putant. Sic enim Ælius Spartianus in Antonino Caracallo: *Cum Antoninus Caracallus Germanici & Parthici & Arabici & Alemannici nomen adscriberet, Helvius Pertinax filius Pertinacis dicitur joco dixisse: Adde si placet, etiam Geticus Maximus, quod Getam occiderat fratrem & GOTHI GETÆ dicerentur: quos ille dum ad orientem transit, tumultuariis prœliis devicerat.* Idem confirmat & Hieronymus *in Præfatione*

fatione Commentarii sui secundæ ad Galatas Epistolæ. His adstipulantur ex recentioribus Philippus Melanchthon *lib. 1. Chron.* Dan. Heinsius *in Panegyr. Gustavi Magni laudibus scripto.* Johannes Freinshemius *in Epist. ad Joannem Loccenium.* Et ipse Joan. Loccenius *l. 1. Antiq. Sveo-Goth. cap. 1.* Tametsi autem Phil. Cluverus Getas & Gothos diversæ populos originis esse contendat, fusè tamen hoc ipsum confutat Loccenius, qui consuli potest. Hoc itaque potius asserendum videtur, Gothos illos Scandinavicos sive Svedicos originem traxisse à Getis illis ad Pontum Euxinum habitantibus; postquam verò Sveciam essent ingressi, nunquam inde ad Pontum Euxinum esse regressos. Quamvis Piasecius prorsus neget, Gutas, quos Ptolemæus in Svediâ hodiernâ ponit, ejusdem esse originis cum Gethis sive Gothis apud Tanaim & Pontum Euxinum habitantibus, cum illi fuerint Germani, hi Sarmatæ. Tandem addit etiam Paulus Piasecius argumentum ex lingvâ Gothorum petitum. Dicit enim, se procurante, Adamum Macovium dum in Hispaniâ A. 1622. legationem nomine Sigismundi III. Regis Polon. apud Philip. IV. Hisp. Regem obiret, perquisivisse ibi summâ diligentiâ monumenta Gothorum Wandalorumque, atq; invenisse inter alia etiam sacram Hebræorum Historiam Gothicâ lingvâ scriptam, quæ cum à Svecis, qui erant in aula Sigismundi Regis non pauci viri docti, compararetur cum vulgari tum obsoletiori, demumque cultiori scriptæ lingvæ Svecicæ & Germanicæ, nec unicum reperiri potuisse refert, in quo una alteram vocis aut syllabarum, aut Etymologiæ, significationisve proprietate assimilare sive referre posset. Provocat Piasecius etiam ad publica Regni Sveciæ monumenta, quæ adhuc ex antiquiori supersunt ævo. Præcipuè verò Inscriptiones apud oppidum Telga reperiri dicit, quæ ne minimam quidem similitudinem sermonis vel characteris Gothici referunt.

IV. Deindè opponit quoque se Jornandi Philippus Cluverus, ita, ut tamen Gothos Germanis originem debere, & à Getis diversos fuisse contendat. Dicit enim, *Jornandem fabulis suis contaminasse potiùs quam illustrasse gentem Gothicam.* Quinimò, *Jornandem ineptissimarum nugarum posterioribus hominibus Ducem se præbuisse*, tradit. Et cum verba Jornandis de migratione illa ex Scandinavia produxisset, subicit sequentia: *Ergò in iis, quæ in medium adduxi primum miror,*

quisnam aliquot jam ante Trojanum bellum seculis migrationem Gothorum è vagina illa nationum Scanzia adnotaverit: unde eam bis mille circiter post annos habere potuerit vel Jornandes, vel Dexippus (qui Gallieni temporibus scripsit, ut ex Trebellio & Eunapio probat Grotius in Prolegom. ad Hist. Longob. pag. 26.) *vel deniq; Ablavius? Ipsorum Gothorum carmina, quæ ab Ablavio allegat Jornandes ad ea spectare tempora, quæ* CHRISTI JESU *Nativitatem aliquot seculis subsecuta sunt, infra patebit. Johannes verò Magnus Archiepiscopus Upsaliensis, quod Gothorum etiam ante exitum è Scandinavia XIII. Reges nominatim enumeravit; id sanè de suo, multò Jornande vesanior adsingere ausus est, è cujus Historia, si ea, quæ Duce Jornande è Getarum, Gothorum & Scytharum rebus gestis, suis Gutis falsò adstruxit, demas, vix tertia pars universi operis manebit.* Hæc & alia reperies apud Cluverum *lib. 3. Germ. Antiq. cap. 34. p. 132.* Contra Cluverum insurgit Hugo Grotius, suscipitque patrocinium Jornandis, hôc excepto, quod migrationem illam Gothorum ex Scandinavia non putat adeò esse antiquam. Excipit verò hoc dubio procul eam ob causam, ne tot, quot Jornandes, ab Adversario prematur difficultatibus. Primum argumentum, quo sententiam suam stabilire conatur, petit ex Actis publicis Legum, Judiciorum, Rationum, ubi nomen hoc Gothorum in Svedia sive Germanica sive Latinâ lingvâ semper idem invenitur. Secundum argumentum depromit ex Historiis exterarum gentium, ut Moscovitarum, Slavorum, Anglorum, Hispanorum, à quibus semper creditum est, Gothos prodiisse è Scanzia sive hodierna Svedia. Adducit super hæc in medium Anonymi cujusdam Chronicon Slavorum, cujus Auctor testatur, Martinum Episcopi Romani Legatum, cum circa An. 1467. in Sveviam veniret, abstuliisse quosdam libros ex Svedia, quos Gothi circa An. Chr. 378. cum Romam & vicina raptarent, inde abstuliisse dicebantur. Ultimo loco producit testimonia Ptolemæi, & qui eum sequitur Martiani Heracleotæ, ex quibus facilè discas jam dictorum Auctorum temporibus in Scandiarum maxima, quæ propriè Scandia vocabatur, habitasse Gutas, qui sunt ipsissimi Gothi. Verùm hæc neque Sarmaticorum Scriptorum, neq; Cluveri sententiæ quicquam derogant. Etenim quod ad primum attinet argumentum, dicere quis posset, Svedos in Actis publicis sibi Gothorum nomen vindicare, eo quod à Jornande, & quos hic sequi-

tur,

tur, Dexippo & Ablavio, Gothos inde prodiisse sunt edocti. Cum tamen cogitare potuissent, Scriptores illos habitâ ad dictæ migrationis antiquitatem ratione, multò esse recentiores, quam ut ex illis certò res tanta probari possit. Idem ad secundum reponi posset argumentum. Videlicet Jornandem seqvuntur recentiores omnes, præsertim favente nominum affinitate, quibus gentes, de quibus jam nobis est sermo, insigniuntur. Nomen siquidem Gutarum facilè transire potuisse in nomen Gothorum, quis non videt? Chronicon illud Slavicum incredibilia nobis proponit. Notum quippè est, Gothos, cum Italiam & Hispaniam occuparent, tum non prodiisse ex Svediâ, sed à Tanai & Ponto Euxino, quo jam multo antè à Mari Balticò, ut ipse Jornandes cap. 4. fatetur, concesserant. Neque diffitetur hoc ipsum Grotius: *Gothi*, inquiens, *ad Paludem Mæotim progressi sunt, quorum pars major hinc digressa in Daciam venit, ibiq; se primum posuit. Quando id factum sit, disertè non affirmaverim. Sed ante tempora Antoninorum id factum Spartianus me docet, qui in Caracallæ vita Gothos ait dictos Getas, quod post ipsum plurimi dixêre, Vopiscus, Lætus, Ausonius, Orosius, Hieronymus, Claudianus, Procopius. Causa duplex, primo nominis vicinitas, & una eorum sedes. Hinc Philippo imperante in Mæsiam Thraciamq; eos deducit Jornandes, & ab hoc tempore mansisse in Mæsia partem Gothorum apparet, quos minores Gothos vocat Jornandes.* Hæc & alia Jornandes *in Prolegomenis sæpè citatis.* Alibi verò Grotius migrationem ex Scandinavia plus trecentis antè CHRISTI tempora contigisse annis existimat, idq; ex eâ ratione, quia Gothorum in Prussia succinum colligentium jam Pytheas mentionem fecit, apud Plinium *lib. 37. c. 2. circa fin. vid.* Grotius *loc. cit. pag. 14. seqq.* Alii Sveonum Scriptores multò antiquiorem hanc migrationem faciunt. Johannes enim Magnus dicit illam à Gothis ex Scandinavia susceptam Anno mundi 2531. post diluvium ann. 875. & ante CHRISTI Nativitatem an. 1436. *vid.* Joh. Magnus *lib. 1. Hist. Svec. c. 15.* Jam si Gothi trecentis minimùm antè CHRISTUM orbi datum annis in Ulmerugiam, & ex Ulmerugia, quinto Rege regnante ad Tanaim, à Tanai deinde in Daciam, tandem exeunte seculo post CHRISTI Nativitatem in Italiam & alia regna transmigrarunt, originis certè Scandinavicæ, quæ ante septingentos nimirùm jam tum contigerat annos, facilè poterunt oblivisci. Et quis etiam sibi imperare poterit, ut credat, Gothos in Scandinaviam

viam sive Sveadiam, quam antè septingentos annos reliquerant, libros transmisisse? Verùm licet etiam daremus, hoc fieri potuisse, quod Gothi spem fortasse habeant in Sveadiam postliminiò redeundi, antiquasque sedes suas revisendi, tamen id, quod Grotius intendit, indè non poterit deduci. Quo enim modo probabitur, Gothos, post vastatum Imperium Romanum, denuò in Sveadiam revertisse? Ad argumentum Grotii ultimum responderet Piasecius, Gutas Ptolemæi non alios quam Germanos, Gothos autem qui tot regna sui secêre juris, Sarmatas, adeoque hos ab illis fuisse diversissimos. Nos autem quanquam pro una gente Gothos, Gutos & Getas habemus, ex Scanzia tamen illos omnes esse ortos negamus. Videlicet omnibus illis, quæ hactenus dicta sunt, æquâ lance ponderatis, sic tandem tota res explicari posse videtur: Gothi sive Getæ primis à diluvio Noachico temporibus ad Tanaim & Pontum Euxinum confederunt: indè ulterius versùs occidentem adhuc ante CHRISTI nati tempora magna eorum pars progressa, in Pomerania & Prussia nostra sedes suas fixit. Cum verò & hic gens ea esset multiplicata, colonias in Sveadiam usque emisit. Neque obstat, quod Piasecius de Codice Gothio ex Hispania allato in medium adduxit, cum cognosci non queat, an ille Codex etiam Gothico fuerit sermone scriptus. Constat enim in Hispaniam illis temporibus non solùm Gothos, sed & Vandalos, Alanos aliosque populos penetrasse, â quarum gentium aliqua Codex ille fortasse exaratus est. Alii quoque Scriptores sunt quamplurimi, qui Gothicam illam lingvam non aliam quàm Germanicam fuisse probant. Quod autem hodiè ab omnibus, etiam eruditis, intelligi nequeat, mirum non est, cum lingva illa tot seculorum decursibus, totque populorum commixtionibus fuerit planè corrupta. *Vid.* Hugo Grotius *in Proleg. ad Hist. Longob. &c.* Johan. Micrælius *in Hist. Pomeran. Part. I.*

V. Prussi illi, quos Ordo Teutonicus sub jugum egit, videlicet Galindi, Sudini, aliique, quibus majoribus orti sint plurimæ reperiuntur sententiæ. Sunt, qui *ISRAELITIS* à Salmanassare in captivitatem abductis originem ipsos debere asserant. In ea opinione fuit Joh. Funccius, Pastor Regiomonti Palæopolitanus *in Comment. ad Chronolog. suam lib. 10. ad An. Chr. An. 1217.* ubi de Prussis illis hunc in modum loquitur: *Populus agrestis*, inquit, *& Dæmoniorum cultui*

cultui deditus in ea terra habitabat. Quod reliquiæ in hodiernum diem testantur. Religio summa cum Mosis institutione de sacrando & immolando hirco in festo Propitiationis in multis conveniebat. Quem sacrificandi hirci morem Sudavii (qui in Sembia ad mare habitant, ubi & succinum eorum opera hauritur ex mediis fluctibus) adhunc diem (licet manifeste non ausint, prohibente eorum nefas pro Principe Alberto) observare dicuntur. Hinc est quod quidam putant hujus Populi originem à Judæis vel Israëlitis à Salmanassare abductis esse, de quibus alias copiosius dicendum esset nisi Sabini operam exspectarem, qui, ut supra dixi, res Ordinis conscribere dicitur. Et ad Annum Mundi 3270. Auctorem hujus opinionis dicit fuisse Andream Osiandrum, aliasque opinionis hujus adducit causas: *Atq; hinc est,* inquiens, *quod Reverendus Dominus Osiander putat, populos illos, qui Lithvaniam & Borussiam aliquando habitarunt, quorum adhuc mediocris multitudo in Borussia, ortum suum habuisse. Cujus conjecturæ haut infirma argumenta sunt, tam lingva, quam veteres eorum ceremoniæ & Religio.* Sed præter has, alias etiam hujus opinionis causas legimus apud Severinum Göbelium Sereniss. Alberti, Marchionis Brandenburgici & primi Ducis Prussiæ Archiatrum, in libro, cui titulum fecit: **Einfältiger jedoch gründlicher Bericht und Bedencken vom Ursprung des Agadt oder Börnsteins** &c. Hôc tamen sententiæ illæ discrepant, quod Göbelius Judæos non à Salmanassare in captivitatem abductos; sed post excidium Urbis Hierosolymitanæ à Tito Vespasiano Imperatore expulsos huc concessisse, statui posse putet. Sic autem ille *lib. cit. c. 3.* eâ de re scribit: **Solch Volck** (in Sudinia) **ist eine Zeitlang ziemlich hart gehalten/ mehrentheil ihrer Abötterey halben/oder Anruffung der unvernünfftigen Creaturen/Böcke/Schlangen/in Ertichtung vieler Götter und Heiligen/davon man sie lange Jahre hero nicht wohl bringen können. Denn weil sie an der Seekante wohnen/ und den Halsstarrigen Ort an sich gehabt haben/ welche Halsstarrigkeit von der H. Schrifft sonst den Jüden beygeleget/ hat mancher erachtet/ es werden die Leutlein nach der erschröcklichen Zerstörung Jerusalem/ da viel Jüden auf die Schiff geflohen/ und von den Wenden hin und wieder verschlagen worden/ etliche von den überbliebenen an diese Ort Landes angetrieben seyn/ und allda in ihren**

Fischer-Büdlein ihre Nahrung gesucht / insonderheit weil sie noch in ihrem alten Klaglied den Nahmen Jeru / Jeru / als Jerusalem / offt wiederholen und kläglichen singen. Edidit hunc librum Auctor An. 1567. Filius autem ipsius Severinus Göbelius Med. D. alteram procuravit An. 1616. editionem. Ex his jam conjecturæ hujus causas audivimus, quas breviter examinare placet. Lingvam Veterum Prussorum nemo præter Funccium Hebraicæ esse similem asseruit. Quod si autem hoc verum est, & Lithvani, & Curoni & Samogitæ & alii populi à Judæis illis per Salmanassarem abductis originem trahent, cum hæ gentes unam eandemque habuerint lingvam, quod num dici possit, equidem dubito. Sed neque ex Religione Veterum Prussorum hoc ipsum probabitur. Prussi namq; Veteres Percunum, Pikollum, Potrimpum, item Solem, Lunam, Stellas, lucos, fontes, serpentes, aliasq; bestias divino cultu afficiebant, quod certè ab Israëlitis non didicerunt. Convenientia qualiscunque in uno vel altero religioso ritu, non facit certum originis in aliqua gente argumentum. Novimus quippè cacodæmonem, ut DEI simiam, suos sectatores docere ritus, ritibus à DEO institutis haut absimiles, ut pluribus exemplis, si necessitas id exigeret, probare in proclivi esset. Et si adeò levis sacrorum rituum convenientia, ut hic est in hirco consecrando, faceret eandem gentium originem, probari posset, etiam Græcos & Romanos sacra sua & lingvam à Judæis accepisse, cum & apud ipsos hircum Baccho fuisse immolatum legamus. *Vid.* Virgil. *lib. 2. Georg. v. 380. & 395.* Ovid. *lib. 1. Fastor. v. 117.* Deindè, si hoc argumentum procederet, probari nullo negotio posset, Prussos illos Veteres ab omnibus gentibus originem ducere. Nam nulla, credo, gens est sive tam moribus exculta, sive tam barbara, quæ non habuerit olim cum Prussis aliquid in sacris ritibus commune. Magna igitur convenientia rituum sit oportet, eaq; rationibus variis suffulta, si argumentum ex eâ petitum procedere debet. Reliqua argumenta quæ à pertinacia Prussorum & ex hymno Jeru, Jeru, deprompta ipse Göbelius citato loco nimis esse infirma fatetur, quam ut tantam rem nobis persvadere queant. Et hæc etiam est causa, cur Göbelius ipse huic opinioni suum non adjiciat calculum.

VI. Ab Hebræis progredimur ad Græcos, cum non desint, qui & ab illis Prussos deducant. Sed & hi in diversas abeunt sententias.

Qui-

Quidam à MACEDONIBUS & Alexandri Magni Ducibus Prussos putant ortos. Primus, ut opinor, qui hanc fabulam in medium protulit, est Witechindus Sec. X Scriptor, qui cum aliis Historiarum monumentis esset destitutus, in pueritia se hoc fando audivisse testatur, Saxonibus suis tam præclaram originem deberi. *lib. 1. Rerum Saxonicarum in princ.* Alii ne solis Saxonibus hanc felicitatem tribuere velle viderentur, vocarunt in communionem ejusdem non solum Pomeranos, sed & Prussos. Abbas Stadensis, qui Sec. XIII. à Christi nativitate vixit, cum varias de Saxonum origine sententias enumerasset, addit: *Invenitur etiam, quod reliquiæ fuerint Macedonum, & mortuo Alexandro per totum orbem sint dispersi. Quia enim Alexander virtute eorum devicerat Asiam, eo defuncto se illi terræ amplius committere non audebant, sed cum 300. navibus recesserunt, quæ omnes perierunt exceptis 54. quarum 18. PRUCIAM occuparunt. 12. RUGIAM. 24. applicuerunt ad Albiam, quarum una trans Albiam sylvam incoluit & succidit, in qua postmodum sunt inventi & Holsati appellati.* Hæc Abbas Stadensis *ad An. 917. fol. 99. a. Edit. Reineri Reineccii An. 1587. Helmstadii.* Alii etiam varias circumstantias addunt, ostenduntque quâ viâ Macedones in has oras sint progressi. Gobelinus Persona: *Macedones,* inquit, *quos Alexander apud montes Caspios tanquam sibi fideliores ad custodiam Patriæ reliquerat, audientes eum esse mortuum, turbati sunt valdè, & perpendentes odium incolarum per terram redire in Macedoniam desperabant. Quare CCC. navibus præparatis miserunt se in mare Caspium & diu navigantes per mare oceanum sedes sibi quærebant: Sed tum longius oberrabant magis tempestate omnes naves eorum præter 54. perierunt. De quibus tandem XVIII. naves intrabant BRUZZIAM, & 12. naves terram Rugen & litora maris propinqua. Et reliquæ XXIV. naves ad ostium fluminis Albiæ applicuerunt* Hæc ille in Cosmodromio *ætate V. cap. XI. pag. 105.* Aliam adhuc viam monstrat Gotfridus Viterbiensis *in Chron. Part. XV. fol. 421.* cujus versus, licet incultos, hic damus:

Nunc benè procedo, dum tempora Saxonis edo
Saxo, velut credo, patriâ fuit ante Macedo
Regis Alexandri miles ubique fuit.

Rege diem functo tulit à Babylone meatum,
Circuit Italiam ratibus veniens Arelatum,
Siciliæq; pharon transit in oceanum.
Inde per Oceanum Britannica litora transit
Gvisara Saxonica terminus ejus erat.

Verum hæc esse fabulosa quis non animadvertit? Cui namque ignotum est Alexandro Macedone mortuo, Duces ipsius imperium inter se divisisse. *Vid.* Curtius *lib. 10. cap. ult.* Deinde fabulam illam esse ostendit iter maritimum, quod illi fuscepisse fecisseque dicuntur per mare Caspium & Oceanum sine dubio Septentrionalem. Notum enim est ex Tabulis Geographicis recentissimis à mari Caspio ad Septentrionalem Oceanum nullum dari transitum. Alterum iter per mare mediterraneum, licet tanta non habeat incommoda, quoniam tamen nullo nititur veterum Scriptorum testimonio, facile falsitatis convincitur. *Conf.* Albert. Cranzius *in Præfat. ad Saxoniam.*

VII. Alii ex Asia minore & speciatim ex *BITHYNIA* gentem græcam in nostras oras, Duce PRUSIA Bithyniæ Rege, venisse referunt, à quo Prusia etiam Prussiam appellatam esse volunt. Primus, quod sciam, hujus sententiæ auctor est Joannes Dlugossius, Historicus Polonicus, qui sub Casimiro III. (IV.) Jagellonide circa An. 1450. floruit. Hic eâ de re sic loquitur: *Dum enim Prusias Bithyniæ Rex apud quem Hannibal Pœnorum Dux à populo Romano victus & fugatus exulavit svasu Hannibalis temerè contra populum Romanum bellum susceptisset & publicam pugnam non respondentibus fibris, dum exta inspiceret inire esset ausus, ubi etiam in hunc modum ab Annibale increparetur) At tu, inquit, ô Prusia, vitulinæ caruncula credere mavis quam Imperatori probato? Conflictus ergò & superatus Prusias cum Bithyniis gente sua in Aquilonarem oram Romanos fugiens venit, & ex suo titulo Prussiæ nomen fecit.* Hæc Dlugossus *Tom. I. Hist. Polon. lib. 2. ad An. 997. pag. 114.* Præter nomen autem Prusiæ hanc Dlugosso persvasit sententiam, lingva Prussorum, quam græcam fuisse dicit: *Bithynii autem*, subjungens, *populi etiam in hanc diem* (in Prussia) *manent vestigia, quoniam nonnulli Pruteni priscæ lingvæ retinent vocabula, & ab Æolicis, Doricis, Atticis & Jonicis populis competenter intelliguntur.* Dlugossum sequitur Matthias à Michovia, qui itidem à Prussia Prussiam

siam dictam esse non tam ex suâ, quam ex aliorum sententia tradit. Addit etiam, hoc probari ab asserentibus ex græco sermone. Sic enim ille: *Signum hujus asserentes inducunt, quod vulgare Græcum loquentes intelligunt pleraq; verba Prutenorum ex regione Bithyniæ Græci sermonis propagata.* Hæc ille *lib. 3. Chron. Polon. cap. 8. pag. 25. in Corp. Hist. Polon. Tom. II.* Quod hic de græcâ lingva Dlugossius & Mechovius proponunt, illud, quod ego maximè miror, comprobat & Jodocus Willichius Reselianus Prussus, qui circa An. 1560. Commentarium in Cornelii Taciti libellum de Morib. German. scripsit. Hic enim *Part. 2. citati Commentarii cap. 14. pag. 476.* de lucis Germanorum sacris verba faciens: *Quare*, inquit, *pro templis illi* (germani) *lucos & nemora consecrata retinuerant, in quibus ceremoniæ certæ per sacrificia habebantur. Vidimus & eam consvetudinem adhuc reliquam Niemonis, i.e. hodiè vocati Memelii accolas observare non longè à Regiomonte Boruſſiæ, ubi hircos potissimum mactant. Quare Germanica lingva* Bockheiliger *i. e. hircorum cultores plerumque vocantur, eos tamen Illustriss. Dux Albertus, Marchio Brandenb. studiorum singularis Mæcenas ad veram pietatis Christianæ formam reducere conatus est, iiq; sunt veri in illis partibus Borussi, quorum lingva non est Vandalica & admodum peregrina; sed Græca depravata, sicut Gallica & Hispanica ex latina corrupta ferè nata est, SICUT IPSE USU COMPERI, QUOTIES IPSIS GRÆCISSANDO LOCUTUS SUM, ut qui Patriæ meæ vicini sunt.*

VIII. Cum igitur hoc argumentum à lingvæ convenientia desumtum satis stringere videatur, videbimus, quid veri assertiones illæ contineant. Testimonia illa Dlugossi & Willichii multis omni exceptione videbuntur majora, cum ille disertis asserat verbis, *Prussos ab Æolicis, Doricis, Atticis & Jonicis populis competenter intelligi.* Hic insuper id seipsum comperisse dicat, *quoties Græcissando illis locutus esset.* Verùm ego mihi religioni non ducam, hæc omnia una litura inducere. Nam quod ad Dlugossum attinet, ille paulò ante citata verba dixerat: *Fuit autem pro ea tempestate Prutenorum gens sæva & crudelis - speciale habens idioma, à Latino tamen aliquantulum derivatum & quod cum Lithvanico habet concordantiam aliquam - unius moris & lingvæ cognationisq; Pruteni & Lithvani Samogitæq; fuisse dignoscuntur - & quamvis gentes ipsæ in pronunciatione verborum differunt,*

quemadmodum Poloni, Bohemi, Rutheni. Nihilominus in multis conveniunt. Ex quibus patet, Dlugoſſum Pruſſis & Lithvanis lingvam cum Latina in multis convenientem tribuere, ejusdemque originis illas eſſe gentes aſſerere. Mox autem, idem ille Dlugoſſus, quaſi ſuorum verborum oblitus, modò citatis verbis proximè ſubjicit: *Non unius tamen ſtirpis & lingvæ fuiſſe æſtimantur. Sed Prutenis alia fertur fuiſſe qvam Lithvanis & Samogitis origo. Dum enim Pruſſias Bithyniæ Rex apud quem Annibal. &c.* Hic Dlugoſſum ſibi ipſi non conſtare, nemo non intelligit. Quis igitur ipſius teſtimonio tantum deferêt, quantum primâ fronte ipſi videbatur deferendum? Sed turpius adhûc ſeſe Willichius dedit. Nam primum cum loco citato agat de Veteribus Pruſſis, qui Pruſſica adhuc lingvâ utebantur, debuit cum ipſis loqui in Sudinia ſive extrema Sambiæ parte, ubi ſuperiore Seculo adhuc frequentiſſimi erant. Deinde maximam lingvæ illa convenientiam cum Græca habuerit neceſſe eſt, nec oportet eam adeò fuiſſe corruptam ex Græca, ut Hiſpanicam & Gallicam ex Latina, utpote quæ etiam à Latinè doctis, ob variam verborum flexionem & pronunciationem diverſiſſimam, intelligi non queunt. Denique neceſſarium etiam fuit, ut Willichius accuratè ſciverit lingvam Græcam, de eaque potuerit judicare fueritne à Pruſſis corrupta nec ne? Verum an hæc ita ſe habere poſſint, judicet Lector benevolus ex aliis Willichii verbis, quæ reperiuntur *Parte II. Commentarii in librum Taciti de moribus Germanorum cap. 25. pag. 631. ſeqq.* Cum enim ipſi à quibusdam opponeretur: *Jodocus eſt Boruſſus, & ſuccini naturam non probè deſcripſit.* Reſpondet ad hanc oppoſitionem: *Fateor quidem me eſſe Boruſſum, eumq; Reſellianum ſub Epiſcopatu Warmienſi, qui eſt & Heilsbergenſis; Sed poſt parentum meorum mortem ſtatim in prima ætate vixdum quatuordecim annos natum in Marchiam Brennopyrgenſem, ubi eſt Francofurdiana Academia perveniſſe.* Et cum, ſtudia ſua Francofurti inſtituta recenſuiſſet, ſubnectit: *Ubi Bucolica Virgilii enarrare incepi atque Commentaria qualiacunq; ſub prælo excuſa ſunt. In quibus cum locus de electro explicandus eſſet, multos meos Cives conſului, ut veritatem pro virili adumbrarem. Siquidem eam partem nunquam in mea vita vidi, cum ne partes quidem meæ Patriæ ſatis pro dignitate perluſtrarim.* Si igitur in primâ ætate vixdum quatuordecim annos natus Pruſſiam reliquit, parti-

partibus Patriæ suæ, id est, tractûs Roselliani, nondum satis perlustratis, quomodo igitur cum Prussis veteribus adhuc adolescentulus, in tanta renascentium tantùm in Prussia literarum caligine sæpè Græcissando loqui potuit? Sed certè daremus, hæc omnia fieri potuisse, præsertim cum quamplurima exempla testentur, ingenia alia præ aliis magis efflorescere; cum etiam non ignoremus, non tantum in Sudinia superiore seculo repertos fuisse homines, quibus Prussica lingva erat in usu, sed etiam in aliis Prussiæ locis, ut in vicis & pagis tractus Warmiensis, teste Cromero Episcopo Warmiensi *lib. I. Hist. Polon. cap. 5. pag. 409. Tom. II. in Corp. Hist. Polon.* Sic etiam in Nattangia & circa Welaviam, ut patet ex præfatione *Catechismi Prussici jussu Illustrissimi Ducis Alberti An. 1545. Regiomonti typis mandati.* Idcircò dari facilè possent illa, quæ Willichius asserebat, si ea lingvæ Prussiæ cum Græca esset convenientia. Paucas hic voces in medium adducere non sufficit, ut assertio Willichii comprobetur, cum nulla lingva adeò sit ab altera diversa, quæ non habeat aliquam saltem, cum illa convenientiam. Sic Slavonicæ Lingvæ cum Græca & Latina harmoniam ostendit Wolffgang. Lazius *lib. XI. de Migrat. Gentium pag. 596. seqq.* Eadem illa lingva ex Germanico sermone non pauca habet vocabula, ut utriusque lingvæ gnaris notum est, & tamen diversam à Græcis, Latinis & Germanis originem sibi adscribunt Slavonicæ gentes. Magna itaque lingvarum convenientia reperiatur oportet, si argumentum illud quicquam valere debet. An verò hic talis convenientia reperiatur, meritò dubitamus. Agemus ea de re infra peculiari Dissertatione; quò Lectorem Benevol. remittimus.

IX. Vanum autem insuper & hoc est, quod dicunt, Prusiam Regem Bithyniæ Prussiæ nomen dedisse. Cum enim nomen hoc, ut dudum diximus, Seculo demum à Christi Nativitate decimo orbi innotuerit, quomodo Prussia nominis sui auctorem nuncupare poterit Bithyniæ Regem Prusiam? Altum præterea silentium est apud Veteres Geographos de Prussia, etsi multis gentibus ob succinum, quod ibi colligebatur, fuerit satis nota. Dein illa, quæ de fuga Prusiæ in has oras proponit Dlugosius, fabulosa esse, quis non animadvertit? Reclamat huic Justinus *lib. 34. Hist. c. 4.* qui Prusiam à filio Regno exutum, etiam à servis desertum, & cum in latebris ageret, non minori scelere, quam filium occidi jusserat, à filio interfectum memorat.

memorat. Epitomator quoque Livii *lib. 50.* alia, quam quæ Dlugossus proponit, de Prusia Rege habet: *Prusas*, inquiens, *Rex Bithyniæ, omnium humillimorumq; vitiorum à Nicomede filio adjuvante Attalo Rege occisus est.* Conf. & Strabo *lib. 13. Geogr.*

X. Non desunt etiam, qui vanitatem sententiæ prioris animadvertentes, Prussos illos, quos Teutonicus Ordo sibi subjecit, à Bructeris Germanicis populis in has oras transgressis, nomen accepisse existimant. Occasionem huic opinioni præbuisse videtur ipse Petrus de Dusburg. Hic enim *Part. II. Chron. Prussiæ cap. 7.* dicit, multa bella quondam in Prussia fuisse gesta per Julium Cæsarem, item novem Germanos de Swetia, & per Hugonem dictum Potyre. De hoc, quem ultimo loco commemoravimus, sic scribit Erasmus Stella: *Ea tempestate* (Ottonis I. Imperatoris tempore) *barbara gens iterum latrocinio finitimos impetens per Hugonem dictum POTTRUM, aliàs BRUCTERUM ex Saxonia natum tum Principem Germanorum Vistulam ex utraq; ripâ accolentium (quos alii Bructeros fuisse autumant) seditionibus ex natali solo pulsos in hæc loca devenisse, ab ejus gentis Principe, qui illic (ut dictum est) imperabat Borussus, compressi sunt, adeòq; viribus exuti, ut pacem longissimam servarint.* Hæc Stella *lib. 2. Antiq. Boruss. supra medium.* Derivat etiam Prussos à Bructeris Æneas Piccolominæus Senensis *in Statu Europæ sub Friderico III. Imp. cap. 29. pag. 74. Tom. II. Script. German. à Marqv. Frehero editorum.* Gemina his habet & Jacobus Spigelius, cujus hic verba non pigrabimur adscribere: *Strabo*, inquit ille, *auctor est, circa Amasin fluvium Bructeros habitasse. Hoc Drusus navali prælio superavit. Undè ab Austro in Aquilonem delapsi ad Oceanum, hodiè Prutheni putantur. Facilè namq; Bructeros in Pruthenos convertit.* Eandem opinionem hausit etiam ex Dusburgio Caspar Hennebergerus, qui in Tabulâ Geographicâ Prussiæ Veteris, libello de Veteri Prussia, adjectâ, Bructeros collocat in ripa Vistulæ occidentali juxta Culmensem Provinciam. Sed & hæc sententia facili negotio explodituf. Certum quidem est, Strabonem asserere Bructeros à Druso superatos esse. *lib. 7. Geogr. in pr.* Conf. & Tacitus *lib. 1. Annal. cap. 51.* Sed Bructeros post illam pugnam in Prussiam usq; penetrasse, neq; Strabo, neq; Tacitus, neq; alius quispiam illorum Seculorum Scriptor asserit. Quinimò post illam pugnam, nimirum primò Principatûs Trajani annò, Romæ

nuncia-

nunciatum erat, Bructeros à Chamavis & Angrivariis pulsos ac penitùs excisos, teste Tacito *lib. de morib. German. cap. 33.* Quorsum verò reliquiæ Bructerorum concesserint, haut facilè dictu est. Philippus Cluverus eos collocat super Rheni ripam inter Agrippinensem Coloniam & Confluentes Mosellæ. *lib. 3. German. Antiq. 14.* Neque etiam nomen Bructerorum adeò affine est nomini Prussorum vel Prutenorum, ut eâ facilitate in illud potuerit transire. Taceo jam contradictiones citatorum Auctorum, quæ Lector Benevolus facile notabit ridebitque.

XI. Celeberrima quoq; illa est migratio, quæ à PRUTENO & ipsius fratre WIDEWUTO in Prussiam suscepta esse vulgò dicitur. Plena sunt de hac migratione Chronica non solum superiore, sed & hoc Seculo à Prussis Lithvanisq; scripta. Quo tempore illa contigerit, non convenit inter omnes. Primùm Erasmus Stella *lib. 2. Antiq. Pruss.* & Albertus Wijuk Kojalowicz *p.1. Hist. Lithv. lib.1. p.13.* referunt eam ad Valentiniani Imperat. tempora. Deindè Alexander Gvagvinus retulit Regum horum ætatem ad Ann. Chr. 503. *in Descript. Pruss. quæ habetur in Sarmatiâ Europæâ.* Tertiam de migratione hac sententiam reperio apud D. Cœlestinum Mislentam, qui, *in Proleg. ad Manuale Prutenicum*, nescio quem secutus auctorem, Waidewuti ætatem refert ad Sec. à Chr. nato XIII. Dicit enim Conradum, Masoviæ Ducem, (quem perperam Uladislai exulis filium facit) filiam suam elocasse Chelmo (à quo Culmensis terra nomen sortita) eumq; simul ad Christianam religionem, frustrà reluctante Chelmonis parente Waidevvuto, convertisse: De loco etiam sive de Regione, ex quâ illa migratio suscepta est, non consentiunt Historici. Prussica Chronica pleraq;, ut Grunovii, Hennebergeri, Waisselii, ut & quædam alia, CIMBRICOS illos Principes fuisse autumant. Cimbros autem illos reliquias Gothorum Româ pulsorum fuisse quidam ex citatis Historicis existimant. Lithvanici Scriptores, quibus se adjungit Erasmus Stella, Reges illos *ALANORUM* fuisse perhibent. *Vid.* Stella *l.2. pr.* Ipsa migrationis Historia hunc ferè in modum à Kojalovicio describitur: *Circa tempora Valentiniani An. 366. Alani Duce Lithalano à Sicambris cæsi cum patriam sine probro intrare non poterant, in Prussiam concesserunt, quos Prussi, ut religione, lingvâ, ritibus, origine socium libenter susceperunt. Inde Widewutus Alanus electus est Rex Prussorum liberis votis.*

Hæc Cojalovvicz *loc. cit. pag. 13.* Ex his sententia prior, quæ Prussos ex Cimbria deducit, sine ullo dubio ex fabulosa illa Gothorum ex Scandinavia migratione expressa & efficta est. Videlicet acceperant famâ atque auditione Scriptores nostri, Gotos huc aliquando ex Scandinavia concessisse, idcircò cum eandem aliquot circumstantiarum enarratione convestire atq; exornare vellent, nescio quem Prutenum Widevvutumq; nobis effinxerunt. Commentum hoc esse, & quidem recentioribus seculis ingeniosè satis excogitatum, concedet, qui nominum illorum originem consideraverit. Clarissimus Vir Dn. M. Matth. Prætorius, Pastor Niebudzensis, in Annotatis ad Dissertationem meam de Idololatria Veterum Prussorum (Ann. 1675. publici juris factam) mihi transmissis, *Waidewutum* putat dictum esse à Prussica voce *Waidiu*, i. e. scientia, & *Wuitis*, i. e. Præfectus. Waidevvutus igitur secundùm hanc nomenclationem erit Scientiæ Præfectus, sive Doctor scientificus. *Prutenus* autem dictus ipsi videtur à *Pruta* i. e. intelligentia. Hinc cum recentiorum temporum otiosa ingenia Legum Prussicarum Auctores comminisci vellent, commenti sunt etiam ejusmodi nomina, quæ Legumlatoribus conveniunt. Confirmabimur in ea sententia, si primos Historiæ Prussicæ Conditores inspexerimus, qui nihil prorsus de Pruteno & Waidevvuto habent, illos certè non omisuri, si quid de illis ex antiquioribus Historicis accepissent. Sed licet & illi Prutenum atq; Widevvutum agnoscerent, adhuc tamen quæri posset, undè illi hæc depromserint, cum in tanta harum gentium barbarie nemo literis ea consignarit. Adhæc si Prutenus & Waidevvutus Sec. IV. vel subsequente in Prussiam commigrassent, cur neq; Jornandes, neq; Theodoricus Gothorum Rex apud Cassiodorum, neq; Eginhard. neq; alius quispiam exterorum Scriptor. ipsos appellat à Pruteno illo Prutenos? Cur ipsos solo Æstiorum nomine insigniunt? vel saltem Cimbricos Scriptores, posterioribus præsertim temporibus, dum quævis gens in res suæ gentis antiquis temporibus gestas sedulo inquirit, hæc notasse oportuit. Jam verò altissimum est apud ipsos de Pruteno atq; Waidevvuto silentium. Quod ad posteriorem sententiam, quæ ab Alanis Prussos deducit, attinet, illa non uno modo ab omnibus explicatur. Kojalovvicius hoc intelligere videtur de Alanis, quos Ptolemæus in loco supra nobis adducto collocat ad orientem propè Stavanos; quosque antiqui Scriptores

ad

ad Tanaim & paludem Mæotin collocant. Sic enim Claudianus *lib. 1. in Ruffin.*

- - - Patriamq; bibens Mæotin Alanus.

Conf. & Ammianus Marcellinus *l. 31. Hist.* & alii. Sed Johannes Magnus existimat omnium Alanorum originem commodè posse referri ad illam gentium vaginam, Scandinaviam, Alandosque eos fuisse, qui in Insulis inter Scandiam & Finningiam habitant, eosque in vicinam Russiam antiquissimis temporibus commigrasse. *l. 15. Hist. Goth. Sveonumq; cap. 19.* Ab illis putat idem Joannes Magnus dictos esse Roxolanos, qvasi dicas Russos Alanos. Fatetnr tamen ingenuè suas tantùm has esse conjecturas. Ad eundem modum Illustris Vir Joachimus Pastorius ab Hirtemberg existimat Wandalos quoque dictos esse, quasi Wendos Alanos, Lithvani deniq; Scriptores Lithvanos appellatos esse putant, quasi Lithvanos Alanos. Hic ut nostram promamus sententiam, tenendum esse putamus, non posse Wandalos, Roxolanos, Lithvanos pro unius originis gente venditari. Vandalos enim fuisse Germanos, diversosq; à Wendis, Lithvanis, Roxolanis, Sarmaticis populis probat egregiè Grotius *in Præfation. ad Hist. Wandalorum &c.* Vid. quæ & nos ea de re diximus *lib. 1. de Republic. Polon. cap. 1. & in Originib. Pomeran.* Deindè ex Alandia Sinus Codani Insula Alanos illos orientales & Lithvanos cum Joanne Magno, quam Gothos ex Scanzia cum Jornande deducêre, multò absurdius esse videtur. Hoc enim testimoniis minimum Dexippi & Ablavii ipsiusque Jornandis nititur; sed illud ex vetustioribus asseruit nemo. Dicere quidem possemus cum Procopio Sec. VI. Scriptore Alanos fuisse genus Gothicum *(ex lib. 1. de bell. Wandal. cap. 3. p. 153.* simulq; cum Gothis ex Scanzia prodiisse: Sed quid hoc aliud esset dicere, quam turrim Babylonicam in Svedia structam, indèq; dispersionem tot gentium, ut Vandalorum, Lithvanorum, Prussorum, Russorum, Longobardorum, Gothorum aliorumq; populorum, factam esse asserere? Ab Alanis certè illis Ptolemæo memoratis commodius Lithvani & Prussi deduci posse videntur. Svadet enim, hoc ut credamus, Scriptorum Lithvanicorum aliorumque, ut Matthiæ Strykovii Osstevicii, Kojalovicii, Erasmi Stellæ, Jodoci Ludovici Decii, Joannis Aubani Boëmi, aliorumq; unanimis consensus; Svadet populorum vicinitas; Svadent deniq; harum gentium nomina, quæ Alanorum

memoriam adhuc conservare videntur, ut sunt Lithalani & Roxalani. Samogitæ etiam ex quorundam sententiâ dicuntur fuisse Massagetæ, quos Alanorum fuisse propaginem, testatur Ammianus Marcellinus. Et hæc argumenta tanti ponderis mihi sunt visa, ut etiam illam sententiam in Dissertatione de Originibus Prussicis adstruxerim. Sed, ne quid dissimulem, non exiguum deindè mihi scrupulum injecit Ammianus Marcellinus, qui *lib. 31. Hist. non longè à princ.* describens Alanos, talem religionem cultumq; divinum, mores item tales ipsis tribuit, quales Lithvanis & Prussis illis veteribus minimè conveniunt. Ut cætera præteream, de quibus videri potest Ammian. Marcellinus, illud tantùm hîc commemorare lubet, Alanos gentem semper fuisse habitam bellicosissimam; Prussos autem non nisi postremis temporibus armis assveviſse deindè probabimus. De Alanis exsertè Lucan. *l. 8.*

- - - peterem cum Caspia claustra
Et sequerer duros, æterni Martis, Alanos

Idem Lucanus *lib. 10.*

- - - quem non violasset Alanus
Non Scytha &c.

Valerius Flaccus *l. 6.* Argonautis.

Miserat ardentes, mox ipse secutus, Alanos.

Laonicus Chalcondylas: *Verum*, inquit, *Alani ad Caucasum se usq; extendunt, qui præ reliquis habentur Viri fortissimi & bellicarum rerum peritissimi. Hi conficiunt loricas optimas -- æra habent quæ ex ære parant.* Prussos autem diversos ab his mores habuisse sequentia probabunt. Conf. Casp. Barthius *in Notis ad Guilhelmi Britonis lib. 1. Philipp. vers. 123. pag. 29.* ubi fusè de Alanis. Proinde neque hæc sententia, quæ Lithvanos & Prussos ab Alanis deducit, mihi per omnia probari posse videtur.

XII. Porrò sunt etiam, qui ROMANOS Prussis illis originem dedisse dicunt, etiamsi de tempore, quo in Prussiam penetrarint, non consentiant. Alii tempus planè se ignorare scribunt, ut Martin. Cromerus *lib. 3. de Gest. Polon. p. 443. Tom. II. in Corp. Hist. Polon.* Alii, ne nihil ea de re dixisse videantur, referunt hoc ad Julii Cæsaris tempora, quibus, bellis civilibus exortis, Romanorum non pauci in Lithvaniam & Prussiam commigrasse memorantur, quam sententiam fovet Johannes Dlugossus *Tom. I. Hist. Polon. l. 2. pag. 113.* Alii multò serius

id

id contigisse scribunt. Albertus namq; Kojalovvicz cum multis hanc opinionem premi difficultatibus cerneret, ad Sec. X. & speciatim ad An. 924. hanc migrationem reduci posse existimat *part. I. Hist. Lithv. l. 2. p. 31. seq.* Deindè non consentiunt etiam Scriptores nostri ac Lithvanici, quâ viâ huc sint delati Romani. Albertus Kojalovvicz sic ea de re loquitur: *Itali Ann. 924. -- Venedico sive Baltico mari per exigui freti angustias Curonensem sinum invecti, litus legendo in ostia Nemenis seu Chroni inciderunt, ubi is longo per Russiam, Lithvaniam & Prussiam cursu collectas aquas duodecim alveis exonerat. Adverso flumine interiora continentis ingressi ad ostium Dubissæ amnis loco commodo inter amœnam camporum planiciem prima coloniæ novæ fundamenta jecerunt. ROMANOVA tunc dicta est, à posteris Romnove & Romove.* sed Caspar Peucerus, & ex eo Joachimus Curæus *in Annal. Silesiæ pag. 36.* Romanos huc ingressos esse putant per Valachiam & Podoliam terrestri itinere. Verba Curæi sunt: *De origine gentis Prussicæ neminem probabilius quid afferre, quam D. Peucerum Virum Clariss. qui putat eos in eas regiones Arctoas desertas tunc à Slavis, qui sese in Pomeraniam & Poloniam infuderant, migrasse ex Valachia, & fuisse olim colonos Italicos collocatos in Valachiam ab Imperatoribus Græcis, ut arcerent Slavos ab Imperio Constantinopolitano, sed superatos tandem multitudine & vi Slavorum patriam reliquisse. Etsi autem posteritas inter barbaros, ut ille inquit, barbara facta est, tamen aliquos mores gentis Italicæ veteris in quotidiano usu balneorum, in ritu funerum, in cremandis cadaveribus suorum retinuerunt.* Hæc ille. Et certè migratio hæc aliquot probari potest rationibus. Primùm namq; probabile est ROMOVE sive ROMNOVE Prussicam urbem, referre nomen Romæ novæ, quam in Veteris illius memoriam hîc Romani condidêre. Testatur hoc antiquissimus rerum Prussicarum Scriptor Petr. de Dusburg. *part. 3. c. 5. init.* Ex recentioribus confirmat idem Stanisl. Sarnitius *lib. 6. Annal. Polon. p. 286. & 293. seq. & alii.* Tametsi non nesciam, probabilem itidem esse sententiam Viri Clariss. atq; Rev. Dn. M. Prætorii, Pastoris Niebudzensis, qui hoc nomen ex Veteri lingvâ Prussicâ deducit, vultque urbem ita dictam à quercu illa sacra, sub quâ Dii Prussorum habitabant. Sed quoniam ea de re infra pluscula nobis erunt dicenda, eò Benev. Lectorem remittimus. Deindè magna Lingvæ Lithvanicæ & Prussicæ cum Latinâ convenientia id ipsum confirmat, ut peculiari Dissertatione docebi-

mus. Ad extremum Ritus in sacris quamplurimi apud Prussos reperiuntur, qui & apud Romanos olim fuerunt in usu. Testatur illud Michalo Lithvanus his inter alia verbis: *Nos Lithvani ex Italico sermone oriundi sumus. Quod ita esse liquet ex sermone nostro semilatino & ex ritibus Romanorum vetustis, qui non ita pridem desiêre apud nos, videlicet ex concrematis humanis corporibus, auguriis, auspiciis aliisq; superstitionibus adhuc in quibusdam locis durantibus: maximê cultu Æsculapii, qui sub eadem, qui olim Romam ab Epidauro commigraverat, serpentis specie colitur. Coluntur & sacri penates, manes, lares, lemures, montes, specus, lacus, luci. Sed nec admodum diu sacer ille perpetuusq; qui cremandis victimis Romanorum Hebræorumq; more fovebatur, extinctus est, per baptismatis undam, ignis, id est, ignis.* Quæ hic Michalo de suis confirmat Lithvanis, illa omnia de Prussis quoque nostris dici possunt.

XIII. Præterea non pauci quoque Prussos illos à BORUSCIS adeòque à Russis & Originem & nomen habere contendunt. Borusci autem Ptolemæi tempore ad Riphæos montes habitabant. Ptolem. *lib. 3. Geogr. c. 5. pag. 82.* Riphæos montes Plinius, quamvis quorundam judicio perperam, eo in loco collocat, ubi Tanais fontes suos habet i. e. in hodierna Russia. *Vid.* Plin. *lib. 4. cap. 12. pag. 58.* Est in hâc opinione de Boruscis Prussorum Parentibus Erasmus Stella *lib. 1. Antiq. Boruss. circ. fin.* ubi dicit, populos ad Riphæos montes habitantes perpetuis nivibus & algoribus huc esse compulsos. Comprobat hæc & Martinus Cromerus: *Inter multas*, inquiens, *Sarmatiæ Europæ gentes Borusci à Ptolemæo in Geographia ad Septentrionem valde remoti ponuntur, in ea ora, quam nunc Livones & Moschi, ut opinor, obtinent ultra Cherniscum amnem Riphæis vicini. Eos ego aliquo tempore ad meridiem & occidentem progressos magnam Germaniæ partem, quæ ab oriente Russis & Moschis conjungitur à meridie, nemoribus & Hercinio saltu clauditur & omnem illum tractum, qui secundum Venedici sive Baltici sive Codani sinus litus usq; ad Vistulam & ossam fluvios pertinet, tenuisse, & Borussos & Prussos deflexo paululum nomine dictos esse cum Erasmo Stella crediderim.* Hæc Cromerus *lib. 3. de ortu & reb. gest. Polon. pag. 442. seq.* His tamen opponit sese Cluverus, dicitq; *delirare eos, qui Boruscos Ptolemæi apud Riphæos montes memoratos populos corrumpunt in Borussos, interpretanturq; Prussos. lib. 3. Germ. Antiqv. c. 44.*

pag.

pag. 193. Nullas autem Cluverus dissensionis suæ adjicit causas. Nos, quamvis Prussiam antiquam usque ad montes Riphæos fuisse extensam negemus (quam sententiam etiam Cluverus tantum impugnare videtur) ab iis tamen populis, Riphæos montes accolentibus, Prussos derivari posse existimamus, cum nobis pro ea sententia stabilienda suppetant argumenta non contemnenda. Ut enim affinitatem illorum nominum Borussci, Borussi, Prussi omittam, quæ tamen hic non exiguum habent pondus; illud tantùm quod de lingva Borussorum & Prussorum habet Erasmus Stella commemorabo: Probaturus enim ille sententiam suam de Prussorum sive Borussorum origine à Borussis: *Quia usq; hodiè*, inquit, *populi ad Riphæos montes habitantes eodem pariq; sermone, quo hi, utuntur.* Nec intra verba tantùm consistit ejus assertio, ut ex Dissert. de lingva Veterum Prussorum elucebit. Et hæc mihi semper satis probabilis visa est Prussici nominis derivatio. Quamvis neque illorum sententia improbari posse videatur, qui Borussos & Prussos à vicinitate Russorum dictos esse volunt. Polonicum enim *pod*, & Prussorum Veterum *po* idem est quod Latinorum *sub.* Ut igitur *Pomerani* dicti sunt Polonicè *Pomorzanie*, quasi *Podmorzanie* i. e. sub mari sive ad mare habitantes, sive maris accolæ. Item ut Slavica gens *Polabingi*, sive *Polabianie*, dicti sunt à fluvio *Labe* (sic etiamnum Slavi appellant Albim fluvium) quem olim in hodierno Ducatu Mekelburgensi accolebant: Sic etiam *Porussi* & contractè *Prussi* dicti esse videntur hi Populi nostri, quia fuerunt accolæ Russorum. Sed dices: Russos nunquam Prussis fuisse conterminos. Ego contra regero, contrarium asserere Scriptores non paucos. Adamus Bremensis: *Tertia*, inquit, *Insula est illa, quæ Semland appellari solet, contigua Ruzzis in lib. de Situ Dan. pag. 147.* Dithmarus Mersburgensis *lib. 6. Chron. circa fin.* de Brunone Episcopo consangvineo suo: *In duodecimo*, inquit, *conversionis ac inclytæ conversationis suæ anno ad Prussiam pergens steriles hos agros semine divino studuit fœcundare. — Tunc in confinio dictæ Regionis & RUSSIÆ cum prædicaret primo ab incolis prohibetur, & plus evangelizans capitur.* Gemina his habet Helmoldus: *Litus*, inquiens, *Slavorum incolunt Nationes, quorum ab origine primi Ruzzi, deindè Poloni, habentes à septentrione Pruzzos, ab Austro Boëmos. lib. 1. Chron. Slav. c. 1.* Hi Scriptores sine dubio omnes illos, qui tum lingvâ utebantur unâ, ut Curonos, Samogitas, Prussos & for-

& fortaſſe alios, pro una gente habuerunt. Quibus certè contermini fuerunt Ruſi, cum non ſit ignotum, magnam Lithvaniæ hodiernæ partem à Ruſſis iis temporibus fuiſſe regnatam. Quin etiam hodiè in tota propemodum Lithvania, quatenus illa Samogitiæ contradiſtingvitur, uſus obtinet lingvæ Ruſſicæ, non in pagis tantùm, ſed etiam in ipſis urbibus. Moris etiam eſt pro ſummis Lithvaniæ Tribunalibus, decreta lingvâ Ruſſicâ ſcribere, quæ certè omnia, Ruſſicam gentem illa quondam loca tenuiſſe, ſatis apertè indicant. Deindè & ex alia parte Pruſſiam olim contingebat Ruſſia, nimirum ab Auſtro. Dusburgius enim noſter Podlachiam, quæ proximè contingit Pruſſiam, ſemper appellat Ruſſiam. Suſpicari etiam licet, *Prutenos* dictos eſſe quaſi *Po-Ruthenos* i. e. accolas Ruthenorum. *Rutheni* autem ab eorum temporum Scriptoribus appellantur incolæ Rugienſis Inſulæ, ut in Diſſertatione de Originibus Pomeranicis ex Radevico & Anonymo quodam Vitæ S. Ottonis Epiſcopi Bambergenſis Scriptore probavimus. Cum enim illi Scriptores Sambiam ſive Pruſſiam Inſulam eſſe crediderint, ſolent etiam in mare Baltico tres illas Inſulas ponere, Fimbriam, Rugiam, Sembiam, ut videre licet apud Adamum Bremenſem *lib. de Situ Dan. n. 76. p. 146. ſeq.* Facilè igitur Pruſſia noſtra dici potuit Po-Ruthenia, & contractè Prutenia, ipſique populi Pruteni. Addo, probabile quoque eſſe Pruſſos ab amne Ruſſo nominatos, quaſi dicerentur *Poruſſi & Pruſſi*, i. e. accolæ Ruſi fluminis. Eſt enim in Pruſſia oſtium amnis Memelæ, quod hodièque Ruſſa vocatur. Quin, ipſum Memelam fluvium hoc nomine olim à Pruſſis fuiſſe dictum, fortaſſe non abſurdè dixeris. Notum inſuper eſt, ipſum lacum Curonenſem (das Churiſche Haff) olim vocari ſolitum *Ruſſna*, ut diſertis verbis habent verba Privilegii Pacis inter Vladislaum Jagellonidem Regem Poloniæ & Paulum de Rusdorff Magiſtrum Ordinis Teut. in Cujavia dati. *Vid. Privilegia Pruſſiæ Ducalis f. 9. a. pr.* Quanquam autem dictæ nominis Pruſſici nomenclationes mihi viſæ ſunt probabiliſſimæ, mirificè tamen mihi placuêre, quæ Vir Clariſſ. Dn. M. Prætorius, Amicus meus honorandus, ſuper hâc re non ita pridem ad me ſcripſit: Deducit ille nomen Pruſſorum ex veteri lingva Pruſſica. Siquidem vox *Pruta* ſive *Pruota* Pruſſis Veteribus, idem fuit quod *intelligentia*. Proindè cum Pruſſi vicinis gentibus ſibi viderentur prudentiores, hoc nomen ſibi adoptarunt, dicique voluerunt

voluerunt Prussi i. e. Prudentes, Intelligentes sive Præscientes. Hoc ita se habere confirmat Historia Prussica. Cum enim Masovii alludentes ad nomen Prutenorum ipsos appellassent Brutos & Brutenos, bellum ipsis à Prussis illatum est, quod tandem non nisi eâ conditione confectum & compositum est, ut Masovii imposterum Prussos vocarent PRÆSCIENTES, non autem BRUTOS, ut ex Simonis Grunovii *Tract. 4. c. 1.* docet Henneb. *in Comment. ad Tabulam Prussiæ pag. 332.* Quomodo autem ex voce Pruta i. e. intelligentia, facta sit vox Prussia, indicat idem Prætorius. Videlicet *Pruntu*, id est, intelligo habet in futuro *Prussia*, i. e. intelliget. Conferantur ea quæ suprà de nomine Pruteni Regis à nobis dicta sunt *num. XI.*

XIV. Ut jam ea, quæ hactenus adducta sunt, in pauca contrahamus, explicemusque, quid nobis de Origine illorum Prussorum, qui tot bellis cum Ordine Teutonico gestis inclaruêre, videatur, sequentia esse notanda ducimus. Antiquissimis temporibus Prussiam tenuerunt *VENEDI* ad mare Balticum, iisdem autem temporibus, Orientales & Australes Prussiæ partes habitarunt *GALINDI, SUDINI*, aliique. Facit hic nobiscum Frid. Zamelius Consul quondam Elbingensis *In Monumento Familiæ* sic scribens:

Quid porrò exclamem? quot sunt in origine nugæ?
Quo totidem fratres à Widenuto sati?
Ille quidem fuerit, numerum tamen edo minorem.
Nomina post populos quis putet esse satos?
Sudinæ gentes & res Galindæ vigebat.
Cum nondum Scythicus legit electra puer.

Hos verò Galindos ejusdem putamus esse originis cum PHINNIS, quos eodem in loco Ptolemæus ad Vistulam collocat. Mores enim Phinnorum, ut à Tacito *in fine libri de Moribus Germanorum* describuntur, Prussis illis omninò conveniunt. *GOTHI* deindè, pulsis in Australes Prussiæ partes Venedis, Septentrionalem Prussiam occuparunt. Sed & *ÆSTIOS* ab Isthævonibus Rheni accolis ortos huc progressos, Gothorum sedes occupasse, tradit Cluverus *lib. 3. German. cap. 44. & 46.* Et certè sedulò mihi mores Æstiorum, ut & sacra, aliaque à Tacito descripta, cum Gothorum moribus, sacris aliisque institutis, conferenti, non rarò idem,

quod Cluvero, visum est. Dum autem alia circumspicienti, mihi de hac migratione Isthævonum nihil prorsus apud Veteres Scriptores occurrat, satius esse duco à Cluveri sententia abire. Non aliam igitur Æstiis quam Gothis originem assignandam esse puto. Posthæc cum Sec. IV. & V. à CHRISTI Nativitate tot septentrionalium populorum, ut Gothorum, Venedorum, Vandalorum, Herulorum, aliorumque migrationibus, hæ terræ essent propemodum exhaustæ, totam Prussiam inundasse videntur *PHINNI*, qui ejusdem cum Galindis, Sudinis, Alanis, Lithvanis fuerunt originis. Probari hoc potest ex lingvâ Prussorum. Etenim cum Ordo Teutonicus Prussiam intrasset, non reperit in Septentrionalibus Prussiæ locis lingvam Gothicam sive Cermanicam, sed Galindicam & Sudavicam, quod nobis documento esse potest, Gothos sive Æstios jam tum in extremas Livoniæ partes fuisse compulsos. Has gentium migrationes existimamus fuisse præcipuas. Reliquæ, ut puta, Romanorum, Russorum aliorumque migrationes, licet, fuerint minores, ab iis tamen Prussi illi, sive eos Phinnicos, sive Alanicos vocemus, multum ex moribus traxerunt, multa etiam vocabula ex eorum lingvâ retinuerunt, ut de Latina lingvua, non solùm ex iis, quæ supra dicta sunt, liquet; sed etiam ex Dissertatione de Lingva Prussorum manifestius apparebit.

XV. Ad extremum cum Sec. XIII. Cruciferi Prussos oppugnare cœpissent, ex omnibus Germaniæ partibus huc deduci coloniæ cœperunt. Non rarò ipsi quoque Principes Germanici magnis exercitibus stipati Prussiam intrarunt, ut Ordini Teutonico contra Veteres Prussos præstò essent, ex quibus exercitibus multi deinceps milites, qui fortiter se gerentes virtutem suam Ordini Teutonico probaverant, villis atque prædiis donati, in Prussiâ sedes suas fixerunt. Nec dubitare licet, quin plurimi Nobiles ex Germania cum totis huc familiis commigrarint. Confirmat hoc passim Dusburgensis noster. Vide quæ & nos ad Prologum Dusburgensis notavimus. Illud tantùm breviter hic commemorandum est, certatim in Prussiam ex omni Germania commigrasse Saxones, Misnenses, Thuringos, Hassos, Bohemos, Austriacos, Svevos, Rhenanos populos, Holsatos aliosque. Ex Germania quoque superiore, quin multi se huc contulerint, dubium non est. Testatur hoc ipsum Justus Lipsius *lib. 2. Lovanii cap. 8.*

Quædam

Quædam ex eo adduximus *in Animadversionibus ad Dusburgii part. 3. cap. 136.* Probari quoque hæc omnia possent exemplis urbium Prussicarum, quas Peregrini illi condidisse dicuntur. Sic Mariæ Insulana urbs initia sua debet Burchardo, Burggrabio Magdeburgensi, qui ipsam circa An. 1233. ex Insula Quidino, eum in locum, ubi nunc sita est, transtulit. *Vid.* Dusburg. *p. 3. Chron. c. 9.* Brunsberga condita est in memoriam Brunonis, Episc. Olomucensis, ut quidam volunt; Regiomontum ab Ottocaro Rege Bohemiæ; Brandeburgum à Marchion. Brandeb. alia oppida ab aliis, de quibus hic multis agere non attinet. Unum tamen de oppido Hollandensi, quod tribus milliaribus abest ab Elbinga, addendum est, cum nomen hoc Jano Dousæ seniori materiam erroris præbuerit. Ille enim de originibus gentis suæ solicitus, cum in Prussia Hollandiæ nomen reperisset, inde Hollandos suos Batavicos deduci posse putavit. Verba ejus sunt: *Nisi si à Venedis potius sive Wendis, quos Borussos hodiè ac Pruthenos vocitamus, nominis originem nos debere contenderit; ducta ex eo potissimum conjectura, quod intra ejusdem populi ditionem haut procul Elbinga tanto post tempore oppidum etiamnum Ducale integrum Hollandiæ nostræ vocabulum repræsentans, in Geographicis tabulis reperiatur.* Tametsi verò Hollandiæ Etymon ad commune oppidi hujus Borussici vocabulum neque inscitè adeò, neque citra rationem referri posse confitetur, magis tamen postea probat sententionem Junii, quam antea proposuerat. *Vid.* Janus Dousa *lic. 6. Annal. Holland. p. 246. & 248.* Verùm nos dicimus, nostrum hoc oppidum, cui Hollandiæ nomen est, Hollandis, inferiorem Germaniam incolentibus, non verò Batavos Prusis, originem debere. Asseritur hoc desertis verbis in Privilegio oppidi hujus. Meneko enim sive Meinhardus de Querfurt Magister Prussiæ Provincialis hanc urbem in districtu Pazlakensi circa An. 1290. condidit, à primisque ipsius incolis, qui ex Hollandia erant oriundi, Hollandiam appellavit. Simul etiam hinc discimus, Hennebergerum perperam scribere, quod urbs hæc antea dicta fuerit Pozlauken. In districtu Pozlaukensi quidem eam esse conditam audivimus ex Privilegio Civitatis illius, ipsam verò illam, eo gavisam esse nomine, nusquam apud Veteres Scriptores legimus. Ad extremum ex universa Germania huc migrationes fuisse susceptas coloniasque deductas testari possunt etiam tot familiæ nobiles, quæ ex Austria, Bohe-

mia, Moravia, Franconia, Voitlandia, Misnia, Saxonia aliisque Germaniæ partibus hodièque originem suam deducunt. Ex tanto nationum Germanicarum confluxu maximi quondam sub ordine Teutonico non rarò orti sunt tumultus. Etenim sub Conrado ab Erlichshausen duæ extiterunt factiones, videlicet Rhenanorum & Superiorum Germanorum. Ad illos referebantur Duringi, Hassi, Saxones, Misnenses, Westphali, Clivenses Juliacenses, Lotharingi, Luneburgenses, aliæque ad Rhenum habitantes nationes. Ad hos autem pertinebant Francones, Svevi, Bavari, Austriaci aliique Superiores Germani. In his Francorum factio fuit potentior maximisque fungebatur Magistratibus, quo factum est, ut Rhenanam factionem quibus poterat modis, supprimeret. *Vid.* Thomas Waisselius *in Chron. Pruss. fol. 169. b.* Ut hæc eo fiant planiora, lubet quædam de Originibus Nobilitatis Prussicæ subjungere. Ubi statim ab initio præmonendum esse Ben. Lectorem duximus, ne hic à nobis exigat origines eorum Nobilium, qui in Prussia Regia degunt. Plerique enim eorum ex Polonia ducunt originem, quiq; adhuc ex Germanico sangvine oriundi supersunt, illi jam nominibus suis Polonicam adjiciunt terminationem, ut eos non adeò facilè à Germanis discernas. Sed neque omnibus familiis, quæ in Prussia sunt Ducali, origines assignare licebit, cum plerarumq; genealogiæ non sint in promptu. Neq; illud hic pensi habebimus, quæ sint familiæ antiquiores aliisq; potentiores, sed unicè ad ingressum earum in hanc Provinciam, cujus origines investigamus, respiciemus. Antiquissima earum, quæ hodiè in Prussia Ducali supersunt, videtur fuisse *WALLENRODIORUM*. Jam enim tempore Popponis de Osterna circa An. 1250. quidam *Walrod* Præfectus fuit Ermelandiæ, ut habet Chronicon Ord. Teut. *fol. 70. a.* Tametsi non nesciamus alios aliter hoc nomen scripsisse, puta, Wolrath/ Vulrath/ Volrath/ adeò ut alicui in mentem venire possit, fuisse hoc præ nomen Præsidis illius. Ex familia Wallenrodiorum An. 1391. Conradus à Wallenrod in Magistrum generalem est evectus Origo familiæ hujus est Franconia. *REDERUS* etiam quidam Westphalus An. 1261. in pugna Pokarvvinensi generosum profudit sangvinem teste Dusburgio aliisq;. Ex hâc gente videntur esse Rederii in Ducali Prussia non incelebres. Circa eadem tempora fuit Magister Provincialis CONRADUS SAK, quem ejusdem originis fuisse cum SCHAKIIS, qui

qui hodièq; in Prussia sunt, contendit Stanislaus Sarnitius *l. 6. Annal. pag. 294.* Sed & Sakii hodiè reperiuntur in Prussia. Kospothii, quorum tamen familia nostra memoria in Prussia intercedit, initio Sec. XIV. Prussiam intrarunt. Nam Henricus à Kospoth cum Henrico Plavenio An. 1309. Prussiam intravit. An. 1345. Joannes à Kospoth Commendator fuit Lipstadiensis & Morungensis. Origo prima est ex Italia, proxima est ex Franconia, undê etiam in Prussiam descendit. Burggrabii & Comites de Dohna Sec. XIV. Prussiam ingressi sunt. Jam enim ante trecentis annis non nemo ex hâc familiâ cum Duce Silesiæ huc delatus est; sed cum iste Germaniam repeteret, postea Stanislaus à Dohna ex domo Krachtensi hic domum fixit. Tettavii ex Bohemia oriundi sunt. Inde in Voitlandiam transgressi sunt. Ex his Wernerus à Tettau An. 1404. suis sumptibus auxiliarem ordini Teutonico militem in Prussiam adduxit. Hunc secuti sunt alii Tettavii ex Voitlandia, donec tandem Wilhelmus à Tettau animum ad nuptias in Prussia applicuit, ex quo hodierna familia Tettaviorum genus suum ducit. Circa eadem tempora Sternbergii floruerunt, ex quibus An. 1413. Michaël Kuchmeister à Sternberg in Magistrum Ord. Teut. generalem est electus. Truchsessii è domo Wetzhausen ex Franconia oriundi circa eadem tempora magni nominis fuêre, cum ex hâc familiâ An. 1477. ad Magistri generalis dignitatem evectus sit Martinus Truchsessius à Wetzhausen. Rauterii circa An. 1420. ex Austria progressi in Prussia floruêre. Ostavii ab An. 1434. Prussiam incoluêre. Primus hujus familiæ in Prussia Propagator fuit Johannes ab Ostau tempore Pauli de Rusdorff Magistri. Eylenburgii Liberi Barones Saxonicæ sunt originis. Primus qui in Prussia consedit est Went sive Wenceslaus L. B. ab Eylenburg An. 1454. à quo hodierni Eylenburgii descendunt (alioquin & antea, videlicet An. 1438. Pott von Eylenburg Eques Ordinis Teutonici in Prussia fuisse dicitur) Schlibenii circa eadem tempora sedem suam in Prussiam transtulerunt. Nam An. 1460. Georgius à Schlieben, primus familiæ hujus in Prussia fundator, Magistro suppetias laturus ex Marchia Brandenburgensi huc accessit. Sub eadem tempora Rappiorum nomen in his terris auditum est. Nam Eustatius Rappe tum arcis Frauenburgensis in Livonia Capitaneus fuisse memoratur, cujus filius in Prussiam transiit. Creuziorum familia Misnica est. Primus ex hâc familia

in Prusſia ſedem fixit Melchior à Creuzen, qui cum Frider. Duce Sax. & Mag. Ord. Teut. in Prusſiam ſe contulit. Cum Alberto Marchione Brandenburg. & Magiſtro Ordinis Teut. ultimo multæ nobiliſsimæ familiæ, quæ etiamnum ſuperſunt, in Prusſiam habitatum ſe contulerunt. In his eſt familia Franconica TRUCHSESSIORUM Liberorum Baronum de Waldburg, quorum hic in Prusſia primus Fridericus S. R. Imp. Dapifer hereditarius & L. B. in Waldburg. Deindè Liberi Barones zu Kittlitz Sileſii, quorum primus Prusſiæ nomen hoc Prusſiæ intulit Henricus L. B. zu Kittlitz. Item Liberi Barones zu Heydeck / quorum primus fuit Wolffgangus L. B. zu Heydeck / Francus. Præter hos SCHENKII Liberi Barones zu Tautenberg / quorum primus tunc temporis Chriſtophorus Schenck zu Tautenberg. KALKSTEINII eodem tempore huc commigrarunt. POLENZII ex Luſatia eo ipſo tempore Joh. à Polenz & Georg. à Polenz, quorum poſterior ad dignitatem Epiſcopal. eſt evectus, ad nos miſerunt. Eodem Alberto Duce rerum in Prusſia potiente huc ſe contulerunt Joach. à BORK, & Anton. à BORK ex Pomerania, Paulus ab HALLE ex Ducatu Brunſvicenſi, Matthias à PUDEVELS ex Pomerania: Antonius ab HAUSEN ſuæ quisque familiæ in Prusſia Dux. NETTELHORSTII tempore Georgii Wilhelmi Electoris ex Curonia huc ad nos commigrarunt, quorum primus fuit Chriſtophorus à Nettelhorſt Aulæ Marſchalcus & Capitaneus Neuhuſenſis & Labiavienſis. Prima autem gentis hujus origo eſt ex Weſtphalia. Antiquiores tamen ſunt in Prusſia iis, quos proximè enumeravimus, BRUMSII, qui ex Helvetia familiam ſuam deducunt. Item KÖNIGSECII ex Svevia: Comites DENHOFFII ex Livonia. Sub Sereniſſ. Friderico Wilhelmo Electore, qui hodiè rerum potitur, Jus Indigenatus adepti ſunt Liberi Barones à SCHWERIN, ex Pomerania, Liberi Barones ab HOVERBEK ex Brabantia. Liberi Barones à DOBRZINIEC ex Bohemia, DE LA CAVE ex Gallia NOLDII ex Curonia genus ducentes. Præter has familias ſunt adhuc quam plurimæ aliæ, quarum Origines Germanicas quam libentiſsimè annecteremus, ſi earum genealogiæ in promptu eſſent. Nunc nomina ſaltem, quarundam apponemus, quæ præ cæteris hic vel olim floruêre vel hodiè adhuc florent. Sunt verò in Prusſia hodiêque Albe / Auer / Bilgrim / Bodenbruch / Daubeneck / Dibes / Eppingen / Falkenhan / Flanz / Glaubitzen / Gôzen / Grôben / Hanckwitzen / Hohn-

Hohndorff/Kannacher/Kaniz/Lehwald/Lehndorf/Milbe/Oelschniz/Oelßen/Oppen/Packmor/Prenck/Prembock/Portugall/Rauschke/Ripp/Rauch/Rosen/Sack/Schack/Sancken/Schlubuth/Taubenheim/Troschke/Venediger/Waldau (Valdaviorum unicus tantum adhuc superest, venerandus Senek NN. à Waldau Ordinis Joannitarum Commendator) & alii plurimi. Sed & aliæ adhuc supersunt Familiæ, quæ ex antiqua Nobilitate putantur esse oriundi, ut *Kalneinii, Lesgewangii, Pertandii, Parteinii, Praxeinii, Malgedeinii, Merkii*, aliique, de quibus in Animadversad Dusburgium egimus. Exstinctæ autem jam sunt non paucæ nobilissimæ familiæ, magnis antiquitùs honoribus in Prussia functæ, ut Alexwangiorum, Bayseniorum, Drahe, Roberssche/deren vom Mercklichen Rade/Plaveniorum, aliorumque.

Dissertatio IV.

De Habitu Corporum Prusicorum.

(1.) *De Originibus gentium an quidquam ex habitu corporum deduci queat.* (2.) *Prussi Veteres cæruleis fuerunt oculis, ut & Germani, Heruli.* (3.) *Facies Prussorum rubicunda. Corpus candidum, ut aliorum septentrionalium, nempe Gothorum, Vandalorum &c.* (4.) *Prussi Veteres criniti, ut Gothi, Getæ. Capillus eorum non crispus sed simplex, ejus rei causa.* (5.) *Crines Prussorum an rufi, ut alii Septentrionales?* (6.) *An fuerint procero corpore?* (7.) *An in Prussia olim reperti gigantes? Miligedo Prussus.* (8.) *Quæ Prussorum Veterum senectus. Lithvanorum vivacitas. Lithvani plerique ultra centum annos vixerunt.* (9.) *Diversitas hodiè in Prussia est maxima, ut in Germania. Causas ejus rei inquirere Physici est.*

I. IN investigandis gentium originibus, non exiguum ex nonnullorum sententiâ suppeditat argumentum habitûs corporum unius gentis cum alia quadam gente similitudo vel dissimilitudo. Sed hoc ipsum non nisi cum grano salis est accipiendum. Equidem quanquam in migrationibus

nibus in longè remotas terras susceptis hoc fortasse procedit, evincitque, si alia accedant argumenta, validiùs, gentem novam ex his vel illis oris accessisse: De migrationibus tamen ex eadem orbis plaga susceptis vix quidquam solidi ex habitu corporis colligi poterit. Animadvertimus enim totam aliquando orbis terrarum plagam uno gaudere corporis habitu, ut sequentia probabunt. Quod si igitur una gens sese immisceat alteri sibi vicinæ, vel etiam genti paulo remotiori, habitu corporis ab ea distingvi nequit. Et hoc est, quod de Originibus Prussicis agentes hoc argumento non simus usi, sed peculiari Dissertatione hanc materiam nobis sumpserimus pertractandam. De primis verò temporibus, quæ CHRISTI nati tempora excedunt, nihil occurrit certi, quod de Prussis speciatim dici possit. Posterioribus etiam temporibus, quamvis Prussi ex diversis gentibus fuerint mixti, ut supra probatum dedimus, idem tamen habitus Corporum illis omnibus attribuitur, & quidem qui ipsis cum Germanis aliisque populis septentrionalibus fuit communis, quod jam probare ingredimur.

II. Multa verò quæ ad habitum corporum Prussicorum pertinent paucis verbis complexus est Adamus Bremensis *in lib. de Situ Daniæ & reliqv. Septentr. Region.* quando de Prussis ita scribit n. 77. *Homines cærulei, facie rubeâ, & criniti.* Eadem verba habet ex Adamo Helmoldus *lib. 1. Chron. Slav. cap. 1.* Primùm igitur modò laudati auctores Prussos vocant homines cæruleos id quod de oculorum colore dubio procul intelligendum est. Hos Prussis adscribere videtur etiam Tacitus *in lib. de morib. Germ.* Postquam enim de Germanis universè dixerat cap. 4. *Habitus corporum, quanquam in tanto hominum numero idem omnibus, truces & cærulei oculi.* Deinde *cap. 45.* de Æstiis ita scribit: *Qvibus ritus* HABITUSQVE *Svevorum.* Hic per habitum, ut in priore loco, non alium quam corporum habitum intelligere videtur. Similiter etiam Sidonius Apollinaris eundem oculorum colorem attribuit Germanis & Herulis, quos Prussos fuisse ex Dissert. nostris de Originib. & de Lingva, Prussorum, manifestum est. Sic enim ille de Germanis:

Tum lumine glauco
Albet aquosa acies.

De Herulis etiam ad eundem ferè modum canit:

Hic

Hic glaucis Herulus genis vagatur
Imos Oceani colens recessus
Algoso prope concolor profundo.

Quanquam autem non cœruleos, sed glaucos ipsis adscribit oculos, sufficere tamen hoc nobis posset, quod eundem Germanis atque Herulis attribuat colorem. Sed fortasse per glaucum colorem hîc non alius quam cæruleus erit intelligendus. Hoc enim apud omnes Scriptores antiquos in confesso est, Germanis olim fuisse cærulos oculos. Ex multis pauca tantùm dabimus. Juvenalis sic scribit:

Cærula quis stupet Germani lumina?

Ausonius de Bissula Virgine Sveva in bello capta sic in Eidylliis canit:

Sic Latiis mutata bonis, Germana maneret,
Ut facies, oculos cærula, flava comas.

Quin etiam de omnibus Septentrionalibus gentibus hoc ipsum asserit Vitruvius in Architecton. Milit. Quod si his habenda est fides, neque Prussis cærulei oculi erunt denegandi.

III. Deinde Prussos olim facie rubeâ fuisse, perhibent Adamus & Helmoldus. Notanter autem addunt faciem Prussorum fuisse rubicundam, ut indicent colorem reliqui corporis fuisse diversum. Quodsi autem verum est, quod Plinius & Vitruvius tradunt, Septentrionales populos omnes candido esse corpore, etiam de Prusis hoc erit verum Plinii *ex lib. 1. Hist. nat. cap. 78.* verba sunt: *Æthiopas vicini sideris vapore torreri, adustisq; similes gigni, barba & capillo vibrato, non est dubium. Et adversa plaga mundi atq; glaciali candidâ cute esse gentes.* Vitruvius ita de iisdem populis loquitur: *Sub septentrionibus nutriuntur gentes candidis coloribus.* Speciatim quoque de Germanis Julius Firmicus Maternus *lib. 1. cap. 1.* *Si luna*, inquit, *facit candidos, Mars rubros, Saturnus nigros; cur omnes in Æthiopia nigri, in Germania candidi, in Thracia rubri procreantur?* De Gothis, Ostrogothis, Wisigothis, Vandalis & Gepidis Procopius *lib. 1. Hist. Vandal.* ita scribit: *Neq; aliis ii* (i. e. hi populi, quos omnes Gothicos esse statuit) *præterquam nomine differunt candidi corpore.*

IV. Ad extremum Prussos crinitos fuisse perhibent Adamus & Helmoldus. Non tondebant igitur Prussi capillum, quod itidem Vitruvius de omnibus Septentrionalibus populis affirmat, quando ipsis *directum capillum* fuisse scribit. Gemina his habet Plinius, qui

lib. 1. cap. 78. *promissos crines* Septentrionalibus populis tribuit. Speciatim hoc de Germanis fusè probat Hermannus Conringius *in lib. de Habitûs Corp. Germ. causis pag. 14. seqq.* De Gothis, quos etiam Prussiam habitasse dictum est, canit Claudianus:

Cringeri sedere Patres, pellita Getarum
Curia.

Theodoricus quoque Gothorum Rex Gothos frequenter vocat capillatos. *Vid.* Cassiodor. *lib. 4. Var. ep. 49. & in Edicto cap. 195.* Similiter de Getis, quos ejusdem cum Gothis fuisse originis multi statuunt, Ovid. *de Ponto lib. 1. eleg. 9.*

Aspicit hirsutos Cominus ursa Getas.

Et *lib. 1. Trist. eleg. 7.* de iisdem:

Non coma, non ullâ barba resecta manu.

Harum autem gentium capillus non fuit crispus, sed simplex, quod Plinius & Vitruvius in locis supra citatis intellexisse videntur per *directos & promissos crines.* Disertis autem id ipsum verbis exprimit Aristoteles *lib. 5. de Generat. Animal. cap. 3.* redditque ejus rei causam: *Simplici*, inquiens, *pilo sunt, qui humore abundant. Fluit enim humor in iis non stillat. Quocirca Scythæ, incolæ Ponti, & Thraces pilo sunt promisso & simplici. Nam & ipsi humidi sunt & aër ambiens eos humidus est. Æthiopes contra, qui loca incolunt calida crispo sunt pilo: siccum est enim & cerebrum eorum & cœlum ambiens.* Quandam autem in his verbis Aristoteles de Scythis tantum Ponti accolis & Thracibus loquitur, ratio tamen Physica, quam addit, generalis est, omnibusq; maris Svevici sive Baltici accolis communis.

V. Quo colore Prussorum crines fuerint tincti, non meminit Adamus, neque quenquam ex nostris Scriptoribus hoc annotasse puto. Quodsi autem Vitruvio fides est, omnes Populi Septentrionales capillum habuêre *FLAVUM.* Idem asserit Aristoteles in Problematis Sect. ult. quæst. 2. *Omnes*, inquiens, *incolæ plagæ Septentrionalis rufo sunt pilo & tenui.* Non discedit ab his Plinius *loc. cit.* qui septentrionalibus in plagis gentes esse *flavis promissas crinibus.* Germanis etiam omnibus Tacitus rutilas tribuit comas *cap. 4. Conf. & in Vita Agricolæ cap. 11.* Posteriore hoc loco Tacitus populos quosdam Caledoniæ originis esse Germanicæ inter alia & hac de causa esse probat, quod rutilæ ipsis fuerint comæ. Similia occurrunt de Germanis

& apud

& apud Manilium *lib. 4. Astronom. multùm post medium.* ubi sic Poëta:

Est stupefacta suos inter Germania partus.

Et post pauca:

Flava per ingentes surgit Germanta partus.

Lucanus insuper de Svevis ita canit;

Fundat ab extremo flavos Aquilone Sueves
Albis,

De Getis quoque seu Gothis scribit S. Hieronymus ad Lætam: *Getarum rutilus & flavus exercitus Ecclesiarum circumfert tentoria.* Et sic probabilibus saltem, si non exceptione majoribus probavimus argumentis, Prussos habuisse capillum promissum, simplicem & flavum, sive rutilum.

VI. Præterea fuerunt Prussi eximiâ corporis magnitudine, quod elicere mihi videor ex Hennebergeri verbis, qui de Prussis veteribus ex Simone Grunovio: **Die gar alte Preußen/ so vor den Cimbris in diesem Lande gewesen sind/ die seyn gar ein starckes/ grobes/ unverständiges Volck gewesen.** *in lib. de Vet. Pruss. fol. 5.* His tamen hoc ipsum, quod intendo, non evincerem, nisi alia supereslent firmiora argumenta, cum verba Hennebergeri non de magnitudine sed robore corporis sint intelligenda. Propius ad rem facit, quod Vitruvius habet: *Sub septentrionibus nutriuntur gentes immanibus corporibus.* Non secus hic sentit Plinius, qui Septentrionalibus *proceritatem corporum tribuit, idq; ob humoris alimentum. l. 1. c. 78.* Deindè notum etiam est ex Scriptorib. antiquis, Germanos omnes fuisse procero corpore adeò ut etiam Isidorus *lib. 9. Orig. c. 1.* hos populos esse Germanos dictos existimet, *quod sint immania corpora immanesq; nationes sævissimis durata frigoribus.* Æstiis autem, quos dubio procul per Cimbros intelligit Hennebergerus in verbis paulò ante citatis, Tacitus eundem corporum habitum tribuit, quem Germanis fuisse, cap. 4. asseruerat. Ibi autem: *Habitus quoq;*, inquit, *corporum, quanquam in tanto hominum numero, idem omnibus.* Conf. in Agricola cap. 11. Vegetius etiam *lib. 1. de re militari cap. 1.* eadem de Germanorum proceritate scribit: *Quid*, inquiens, *adversus Gallorum multitudinem paucitas Romana valuisset? quid adversus Germanorum proceritatem brevitas potuisset audere?* Etiamsi verò Henneber-

gerus per Cimbros propriè intellexisset eos populos, qui in Cimbrica Chersoneso habitantes hodiè Jutlandorum & Holsatorum nomina gerunt, idem tamen evinci posset. De Cimbris enim Quintilianus: *Nec minus*, inquit, *animorum immanitate quam corporum belluis suis proximi.* Hæc ille *Declamat. 3. ante med.* Ob eandem rationem Plutarchus Cimbris μεγάλας καὶ βαρείας μαχαίρας, i. e. ingentes & graves gladios, adscribit. *in C. Mario post med. pag. 420.* Gothos præterea omnes *corporum mole arduâ* fuisse tradit Isidorus *lib. 9. Orig. c. 1.* Ad extremum Lithvanis quoque, qui cum Prussis Veteribus eandem agnoscunt originem, proceritatem corporis adscribit Joannes Lasscius Polonus *in lib. de Diis Samogitarum. Vid. Respubl. Polon. apud Elzevirios Lugduni Batavorum An. 1627. edita pag. 294.*

VII. Quanquam autem Prussis insignem corporum magnitudinem fuisse probatu non est difficile, gigantea tamen ipsis proceritas nusquam tribuitur, nisi paucos quosdam excipias Prusios, quos non immeritò gigantibus annumeres. Sic cum Prussi Culmseam oppidum Provinciæ Culmensis oppugnarent, congressi cum iis Cruciferi, vulnerarunt inter alios ex Prussis *unum virum longissimum, qui plusquam ab humero & sursum omnes alios in longitudine excedebat.* ut ait Petrus de Dusburg *part. 3. Chron. cap. 148.* qui consulatur. Similiter etiam Miligedo conversus Christianus, qui in arce Bartensteinensi Cruciferis contra Prussos conterraneos suos militabat, terrori fuit omnibus dicti castri obsessoribus, *vid.* Dusburg. *part. 3. c. 114.* Schuz. *lib. 1. fol. 35. b.* Neque illud mirum, inter Prusios olim fuisse gigantes, cum & aliis Septentrionalibus illi quondam non defuerint. Præsertim autem de Gothis, quorum partem in Prusiam concessisse probavimus, id ipsum probat Saxo Grammaticus *in Proœm. Hist. Danicæ*, & Arngrinus Jonas *in Descriptione Islandiæ cap. 4.* Conf. Hermann. Conring. *de Hab. Corp. German. causis pag. 9. seqq.*

VIII. Addimus his nonnulla de Prussorum ætate, ad quot annos illi vitam suam producere potuerint. Quanquam enim eâ de re nihil memoratu dignum apud Scriptores Prusicos inveniam, non desunt tamen alia, ex quibus colligere licet, Prussorum vitam olim fuisse hodiernâ diuturniorem. Invenias enim adhuc in Sambia inter agricolas, inter quos adhuc prisca manet simplicitas senes grandævos plurimos, etiamsi hodiè victus ratio sit planè mutata, ex

quo

quo facile possumus assequi conjecturâ, olim in Prussia plerosque ad eam ætatem pertigisse. Innuere hæc velle videntur Prussici Scriptores, quando Waidevvutum anno ætatis centesimo decimo sexto Prussiam inter filios divisisse referunt. *vid.* Matth. Strykovvski Ossostevicius *in Sarmatia Europæa Vid. Respubl. Polon. pag. 323.* Accedit etiam, quod Lithvanici Scriptores Lithvanos suos vulgò ad centum annos vivere scribunt, ut Joannes Lasicius *in lib. de Diis Samogit. in Descript. Reipubl. Polonicæ pag. 295.* Non erit à proposito nostro alienum, si lepidam aliquam Historiam de Lithvano quodam sene, quæ sub ipsum Conversionis ad fidem Christianam initium contigit, hîc interseramus. Cum An. 1413. Samogitia operâ Vladislai Regis Poloniæ & Vitoldi Magni Ducis Lithvaniæ maximam partem jam esset conversa, explicbaat Nicolaus Wenzik Ordinis Prædicatorum Sacerdos præsentibus Principibus creati orbis seriem cum grandis natu vetulus Sacerdotis sermonem interrumpens populum elatâ voce alloquitur: Mihi credite viri. Quæcunque ab hoc juvenculo homine dici audistis, ficta profectò sunt. Unde enim ille hæc nosset, cum ego tot annos & propè seculum integrum vitâ & memoriâ complexus nequaquam horum recorder? Abiisset tota concio inrisum, nisi Rex auctoritate sua Sacerdoti fidem fecisset apud populum. Perbenigne enim edentulum illum edocuit, sacros Oratores de iis loqui, quæ pluribus antè seculis contigissent. *vid.* Albert. Wijuk Kojalovvicz *part. 2. Hist. Lithvan. lib. 2. ad Ann. 1413. pag. 94.* Validiùs nostram firmat sententiam si hanc referamus ex fide Lasicii. Sic enim ille Vetulum hunc introducit loquentem: Mentitur hic homo, non admodum senex. Multi enim nostrum centesimum annum superaverunt, tamen hæc minimè recordantur. *vid. Respubl. Polon. pag. 295.*

IX. Quodsi hæc, quæ hactenus à nobis dicta sunt, cum hodierno habitu Corporum Prussicorum conferamus, maximam hic differentiam deprehendemus. Quis enim diceret hodiè Prussos omnes, aut plerosque, aut magnam eorum partem cœruleos habere oculos, crines flavos aut rufos. esse facie rubeâ, non resecare barbam, proceritate gaudere præ cæteris gentibus notabili, vivere plerosque ultra centum annos? Neque ille quidquam obtinuerit, qui obverteret, hodie hoc non esse mirum, cum tanta hic reperiatur gentium Germanicarum confusio, quanta nusquam alibi reperitur, *ut ex Dissertat. de*

Originib· Gentium Prussicarum elucet. Non, inquam, ille quicquam contra nos obtinuerit, quia & de Germanicis olim gentibus hæc omnia, quæ de Prussis Veteribus hâc Dissertatione dicta sunt, dici potuerunt, & tamen inter Germanos hodiè maxima reperitur diversitas. *Equidem,* inquit Cl. Conringius, *non minus nos atq; alios populos vicinos habitu multum inter nos differre arbitror; quantum sane me oculi docent. Proceri forte plures in Germania quam in Gallia, Hispania, Italia: candidi quoq; plures & rufi & χαροπωὶ hîc quam terrarum alibi. In nonnullis tamen Germaniæ nationibus breves, nigri & crispi alios illos numero longè antecedunt. Profecto si staturam aut colorem videas, longè plurimos sub Pyreneo aut Apennino natos potius jures, quam inter Hercynios saltus aut ad Rheni atq; Albis flumina.* Hæc Conringius de Germanis suis *in lib. de Habitûs Corporum Germanicorum causis pag. 24. seq.* Eadem de Prussis hodiè dicere possumus. De causis hujus mutationis agere instituti nostri non est, cum hoc ad Physicum forum pertineat. Qui tamen ea de re eruditi vult, adeat sæpè laudati Conringii librum, in quo doctissimè hæc omnia discutit.

DISSERTATIO V.

De Lingva Veterum Prussorum, modoq; scribendi.

(1.) *Venedorum lingva Slavonica fuit, qua hodiè utuntur Poloni, Russi, alii. Hymnus à S. Adalberto compositus. Inscriptio templi Polonica antiqua. Usus lingvæ Slavonicæ in Prussia. Prussorum lessus.* (2.) *Gothi Germanica lingva usi sunt. Lingva Britannica est Germanica. Terminatio in* au *Germanica est.* (3.) *Lingva Prussorum quos Ordo Teutonicus subegit. Usus ejus adhuc superiori Seculo fuit frequens, præcipuè in Sambiâ. Conciones Prussicæ in vico Schaken. Dialectus Lingvæ Prussicæ non una. Convenientia ejus lingvæ cum Lithvanicâ. Catechismus lingvâ Prussicâ conscriptus jussu Alberti Ducis Prussiæ. Ejus duæ sunt Editiones. Ipsa fidei capita Prussicâ lingvâ recensentur. Oratio Dominica lingvâ Weruloru-

rum

rum reddita. Eadem Oratio, ut & Symbolum Apostolicum, Lithvanicè redditur. (4.) *Index vocabulorum quorundam Prussicorum ex Grunovio.* (5.) *Weruli, Lithvani, Prussi ejusdem sunt originis. Lingvarum dictarum convenientia.* (6.) *Fontes lingvæ Prussicæ sunt, qui in Græcia quærunt.* (7.) *Alii in Latio se eos reperisse putant.* (8.) *Convenientia Lingvæ Prussicæ cum Polonica.* (9.) *Convenientia cum Latina.* (10.) *An sit aliqua ejus lingvæ convenientia cum Græca. Aliquâ hoc saltem ex parte concedit[illegible] An ex Germanico etiam quædam traxerint Prussi.* (11.) *Ch[illegible]racteres certos, quibus in lingvâ suâ exprimenda uterentur, an [illegible]buerint veteres Prussi.*

I. INvestigatis Prussicarum gentium originibus a[illegible] lingvam Prussicam progredimur, ut in iis, quæ hac[illegible] à nobis dicta sunt, eò magis confirmemur. Ut au[illegible]rem à capite arcessamus, easdem hîc, quas supra, Pr[illegible]sorum observabimus migrationes. Et quidem quo[illegible] ad Venedos, qui Prussiam primi tenuerunt, attinet, illos Slavonicè locutos esse, evidentiùs est, quam ut ulla indigeat probatione. Hoc autem insuper tenendum est, lingvam illam tot seculorum decursibus non parum esse immutatam, multoque cultiorem jam illam lingvam in Polonia aliisque in Regnis esse, quam quidem olim rudioribus illis Seculis fuit. Cognosci hoc de Polonis potest ex hymno illo à S. Adalberto Prussorum Apostolo composito, qui Statutis & Constitutionibus Regni Poloniæ à Joanne Lasko & Jano Januszovio congestis præfixus est. Ejus initium hoc est. *Boharodzica, Dziewica, Blohoslawiona Maria &c.* Quamvis eum Januszovius jam ad politius hoc seculum inflexerit, ita ut non legat more Russorum *Boharodzica* &c. sed *Bogarodzica* &c. Extat etiam Vilnæ in Lithvania inscriptio templi antiqua, quam exhibet Stanislaus Sarnitius *lib. 7. pag. 369.* cujus initium est: *Ku chwale imienia naywyszszoho Boha Oyca wszemohuszczoho* &c. Ex his diligens antiquitatum scrutator facilè deprehendet, lingvam antiquam Polonorum proximè ad eam accedere dialectum, quam hodieque servant Russi. Idem Prussis illis dicendum erit, qui primis temporibus ad Sinum Venedicum habitarunt, & postea à Gothis in partes Prussiæ Australes expulsi sunt. Illi namq;

Vene-

Venedicam adhuc lingvam sive Slavonicam in pluribus Prussiæ districtibus retinent, licet itidem jam cultiorem, quam quidem antea fuerat. Confirmatur illud ex Johannis Meletii Archipresbyteri Lyccensis epistola ad Georgium Sabinum primum Academiæ Regiomontanæ Rectorem de Religione Veterum Prussorum scripta, & An. 1551. Regiomonti typis excusa, postea quoque non rarò variisin locis recusa. In ea lamentationes Prussorum funebres has fuisse dicit: *Halele, lele, y procz ty mene umral? y za ty nie miel szto iesty, albo pity, y procz ty umarl? Halele, lele, y za ty nie miel krasi mlodzice, y procz ty umarl.* Hoc Poloni & Prusi in quibusdam Poloniæ conterminis districtibus habitantes hodiè sic efferrent: *Heu, Heu, à emús ty mie umarl? à zás ty nie mial co iesć, albo pić, á czemús ty umarl? Heu, Heu, y zás ty nie mial kraſna zone, á czemús umarl?* d est: Heu, heu, quare mortuus es? Num tibi deerat cibus & potus, quare tu mortuus es? Heu, heu annon habuisti formosam conjugem? quare tu mortuus es? Notat laudatus Meletius etiam illorum Prussorum formulam: *Jely, pily Duszice*, i. e. edistis, bibistis animulæ. Quæ proximè ad Lingvam Russorum accedere, Rusi ultro agnoscent. Fuisse autem multis in locis Prusiæ Slavonicam lingvam in usu, probatu non erit difficile. Siquidem Cruciferi, si in locis, quibus lingva Prusica familiaris erat, aliam, exterminatâ priore, introducere voluissent, Germanicam, ut Germani ipsi, non Polonicam, quam non intelligebant, introduxissent. Cum igitur multis in locis hodieque lingva Venedica sive Polonica sit vernacula, quæ tum, ob eam quam diximus causam, ab ordine Teutonico introduci non potuit; consequens est, ut statuamus, & olim eam Prusis fuisse vernaculam.

II. Gothi sive Æstii quâ lingvâ sint usi, docet nos Tacitus, quem hoc de argumento differentem audiamus: *Ergo*, inquit, *jam à dextro Svevici maris litore Æstiorum gentes alluuntur, quibus ritus habitusq; Svevorum, lingva Britannicæ propior.* Hæc ille *in lib. de morib. Germ. sub calcem.* Lingvam verò Britannicam fuisse Celticam, sive Gallicam, dicit idem Tacitus *in Agricola cap. 11.* Hâc lingvâ iis temporibus usi sunt Galli, Britanni & Germani, ut probat Philippus Cluverus *lib. 1. German. Antiq. cap. 5. & seqq.* Item Marcus Zuerius Boxhornius *in lib. de Originib. Gallicis c. 1.* Quamvis autem hic Tacito contro-

controversia moveri posset, eò quod Svevicæ lingvæ illam propinqvam, fuisse negat, nobis tamen hic ex Tacito probasse sufficit, lingvam Æstiorum in Prussia fuisse Germanicam. Videntur hæc, quæ diximus, etiam confirmare tot nomina villarum & pagorum ante adventum Cruciferorum hic usitata. Notum enim est terminationem in *au* esse Germanicam, designans terram aliquam, ut videre licet in illis: Morau/Nassau/Brissgau/Betau/Welau/Wetterau/ & aliis quam plurimis. Jam verò id genus terminationes in Sambia, quam Gothos tenuisse Dissertatione I. probatum dedimus, frequentes jam ante Cruciferorum adventum fuêre, ut Medenau/ Gvedenau/Germau/Welau/Waldau/etc. Nisi fortè hic dicere malis, locorum illorum nomina Prussica Cruciferos ad suæ lingvæ genium deflexisse, cum antea non in *au* sed in *o*, quæ terminatio Veteribus Prussis fuit frequentissima, desinerent. Quod si cuipiam terminatio in *o* non placet (quamvis ea insuper exemplo Polonorum, qui eandem in urbibus denominandis plerumque seqvuntur) substituere poterit terminationem in *a*, cùm locis Prussicis non rarò vocabula in *a* desinentia nomen dederint. Sic *Germau* dicitur, ut M. Prætorius arbitratur, deductum est à *gerima* id est compotatio. *Lankau* à *Lanka* id est Pratum. *Waldau* à *Walda* i. e. districtus. Obiter hîc notandum, Lingvam illam Britannicam, sive Celticam hodiè supereſſe in Wallia, Angliæ Provincia, quæ nomen etiam Veterum Gallorum, sive Celtarum servat. Literæ namque G & W. olim pro Dialectorum varietate variari solebant. Sic in Gallia dicuntur *Gascones*, qui & *Vascones*. *Gwerra* dicitur bellum & *Werra*. Non secus etiam hodiè sunt Walli, qui olim Galli. *Vid.* Boxhorn. *loc. cit. cap. 4. pag. 75.*

III. Prussi, quos Ordo Teutonicus Sec. XIII. sub jugum egit, utebantur lingvâ à supradictis diversâ. Illam his temporibus unicè intelligimus, quando veterem lingvam Prussicam nominamus, ejusque origines nunc nobis erunt investigandæ. Sciendum autem est, superiore Seculo totam ferè Sambiam adhuc illâ lingvâ esse usam. Certum etiam est, Conciones sacras Sambitis in vico Schaken illo tempore eâdem lingvâ fuisse habitas, ita ut Prætor ejus loci singulas periodos ab Ecclesiaste prolatas Germanicè, auditoribus redderet Prussicè, ut auctor est Lucas Osiander *in Notis ad cap. 2. Act. Apost.*

Nec defuerunt in Natangia, Sudinia & Warmia ejus lingvæ homines, quorum saluti ut consuleret pius Princeps Albertus primus Dux Prussiæ Catechismum in lingvam Prussicam converti curavit. Cum autem inter Prussos non una reperiretur lingvæ Dialectus, sic versionem illam adornari jussit, ut omnibus, lingvâ Prussicâ utentibus, usui esse posset. Editus est Catechismus ille Prussicus Ann. 1545. Regiomonti, typis Joannis Weinreich excusus. Cæterum cum deprehensum esset, Interpretem primæ hujus editionis non ubique proprietatem & vim vocum observasse, Prussos etiam in diversis districtibus habitantes, ob variantem dialectorum, non omnia capere potuisse, factum est, ut optimus ille Princeps de salute suorum solicitus Catechismum denuo sub limam revocari, & in secunda editione, quæ eodem anno prodiit, Dialectum potissimum Sambiensem observari jusserit. Hunc Catechismum summa fidei capita complexum jussi sunt sacerdotes suis parœcianis prælegere, eosque in iis, quæ ad salutem faciunt obtinendam erudire, ut ex Præfationibus dictarum editionum manifestum fit. Edita quoque est superiore Seculo Agenda, quam vocant, Ecclesiastica Prussico sermone, ex quibus Scriptis satis superque cognoscere licet, quæ fuerit vetusta Prussorum lingva. Hodiè siquidem ex rusticis in Sambia rarissimi inveniuntur ejus lingvæ gnari; & quidem adeò corruptè illos loqui animadvertas, ut ab illa, quam nobis Catechismus & dicta Agenda exhibent, ipsorum lingva non parum differat. Cui ex hodiernis lingvis illa fuerit affinis, docent nos nostri, ut & Polonici Scriptores passim. Dignus est, qui super hoc negotio audiatur, Johannes Dlugossus, qui diserte: *Gens Pruthenorum*, inquit, *speciale habens idioma — quod cum Lithvanico habet convenientiam aliquam — unius & moris & lingvæ cognationisque Prutheni & Lithvani Samogitæque fuisse dignoscuntur, & quamvis gentes ipsæ in pronunciatione verborum differunt, quemadmodum Poloni, Bohemi, Rutheni. Nihilominus in multis conveniunt.* Hæc Dlugoss. *Tom. I. Hist. Polon. lib. 2. ad Ann. 997.* Gemina his habet Martinus Cromerus, qui *lib. 1. cap. 5. pag. 409.* ea de re sic loquitur: *Quorum* (Prussorum) *extant adhuc reliquiæ quædam in vicis & pagis tractus Warmiensis & Sambiensis Lingva utentes Lithvanicæ non absimili.* Et *lib. 3. pag. 442. Livonos*, ait, *Samogitas & Prussos vetus nomen retinentes eadem inter se lingvâ vulgò utuntur, tantum quod multas*

multas voces latinas admixtas habent. His non absimilia reperiuntur & apud Alexandrum Gvagvinum (Matth. Strykovium) *in Sarmatia Europæ, ubi de Prussis agit.* Severinus quoque Gœbelius *in lib. de Succino c. 3.* de lingva Prussica refert. Ihre (Sudinorum) Sprache ist nicht ganz frembde von der Littawschen. Cl. Vir M. Prætorius amicus meus honorandus notat in Scripto de lingva Prussica mihi transmisso, lingvam illam fuisse inter Curonicam & Lithvanicam quasi mediam. E. g. Lithvanus dicit, *Mes girdime*, i. e. nos audimus: Curonus, *Mes sirdime*: Prussus *Mes kirdime.* Sic etiam Lithvanus dicit, *Wakit*, i. e. vocare; Prussus *Wadit.* Item Prussico idiomate *nusu*, idem est quod noster; Lithvanico *nuson.* Similiter se res habet in aliis quamplurimis. Sed quamvis hoc non negaverim, talem Lingvæ Prussicæ Lithvanicæque differentiam in plurimis obtinuisse verbis; largietur tamen mihi laudatus Vir Clarissimus, in non paucioribus Prussicam à Lithvanica fuisse planè diversam. Quin etiam in ipsa Prussia tanta fuit lingvæ Prussicæ in multis Districtibus diversitas, ut Prussus Prussum vix intelligeret. A viro quodam in Prussia non infimi nominis, cum Regiomonti degerem, accepi, ad B. D. Tinctorium Medicum non ita pridem celeberrimum ante aliquod lustra venisse hominem quendam, qui se lingvæ Prussicæ veteris peritum jactitabat. Proponebatur ipsi à quibusdam curiosis rei periculum facere volentibus, non paucæ formulæ, quas Prussus ille promptè suâ reddidit lingvâ. Aderat etiam, qui inscio eas calamo excipiebat. His finitis, Prussus aliam sese adhuc lingvam Prussicam, Dialectum diversam indicans, scire innuebat: instant illi rogantque, reddat jam memoratas aliasque formulas alio modo. Ille nihil cunctatus eadem promptitudine ad singulas quæstiones respondet. Ne verò fraus subesset, perturbato quæstionum ordine, semel atque iterum eadem interrogatus, eodem modo, quo antea, respondet, sicque abunde rei fidem facit. His certè fidem non denegabit, quicunq; Catechismum Prussicum quem mox subjiciemus, cum Catechismo Lithvanico & Oratione Dominicâ Prussicè à Sim. Grunovio, lingvæ hujus non ignaro, redditâ, contulerit. Ante autem quam ipsum Catechismum perlustremus, illud prænotandum esse ducimus, exteros Scriptores varias de lingva Prutenica Veteri traditiones literis prodidisse, quæ tamen fidem nullam merentur. Sic

J. A. Comenius in noviſſima Lingvarum methodo (quæ eſt Parte I. Operum Didacticorum) cap. 3. num. 18. *Exemplo*, inquit, *ſit vetus Prutenica toto genere ab aliis Europæis diverſa, quæ ita nunc uſurpari deſiit, ut cum ante annos centum complures etiam fuerint eâ utentes - - jam nonniſi unus ſupereſſe dicitur pagus, in quo vix aliquot viri ſenes eam lingvam intelligunt.* Audivi quoque nonnullis perſvaſum eſſe, in dicto illo pago in hunc usque diem Linguam Pruſſicam de induſtria foveri ſemperque à Sereniſſimo Electore uni juveni dictæ lingvæ perito in Academiâ Regiomontanâ ſumptus ſuppeditari neceſſarios, qui poſtmodum hos homines lingvâ Pruſſicâ doceat. Sed primum lingva Prusſica non eſt toto genere à cæteris Europæis diverſa, cum ſit dialectus Lithvanicæ & Curonicæ Lingvæ. Deindè non in uno ſed in pluribus adhuc pagis paſim reperiuntur hujus lingvæ gnari. Denique non docetur jam amplius ruſticana plebs veteri lingvâ Prutenicâ, neque cuiquam hodiè propterea ſuppeditantur ſumptus, ut illorum hominum curam gerat, cum omnes illi Germanicè loquantur. Superiori autem Seculo non uni tantum, ſed & pluribus ea propter fuiſſe ſumptus ad ſtudia ſuppeditatos facilè conceſſerim.

PARS CATECHISMI PRIMA.

Ex Editione Prima.	Ex Editione ſecunda.
Staey deſſempts Pallapſaey	*Staey deſſimpts Pallapſaey*
i. e. decem Præcepta.	i. e. decem Præcepta.
Pirmas.	Pirmois.
Thou ni tur Kittans Deiwans turrettwey.	*Tou ni tur Kittans deivans turryetwey.*
Anters.	Anters.
Thou nytur ſchan emnen twayſe Deiwas'ny anterpinſquan menentwey.	*Tou ni tur ſten emnen twayſe deywas nienbanden weſtwey.*
Tirts.	Tirtis.
Thou tur ſchan lankenan deinan ſwintintwey.	*Tou tur ſtan lankinan deinan ſwyntintwey.*

Ketvverts

Ketvverts.

Thou tur twaian thawan bha muttin ſomonentwey.

Penkts.

Thou ny tur gallintwey.

Wuſchts.

Thou ny tur pattiniskun lembtwey.

Sepmas.

Thou ny tur ranktwey.

Aſmus.

Thou ny tur falſch widekauſnan vvaitiatun preiken tvvaien tavviſchen.

Nevvints.

Thou ny tur pallapſittvvey tvvaiſei tavviſchis buttan.

Deſſimpts.

Thou ny tur pallapſittvvey tvvaiſei tavviſchis gennan, vvaikan, mergvvan, pecku, ader Katanaſſen aſch.

Ketvvirtz.

Tou tur tvvayien thavvan bhæ mutien ſmunintvvey.

Pyienkts.

Tou ni tur gallintvvey.

Vſts.

Tou ni tur ſalobiſquan limtvvey.

Septmas.

Tou ni tur ranktvvey.

Aſmus.

Tou ni tur reddi vveydikaaſnan vvaytiaton preyken tvvayien tauvvyſzen.

Nevvynts.

Tou ni tur pallapſittvvey tvvaiſis tauvvyſchis butten.

Deſlympts.

Tou ni tur pallapſtvvvey tvvaiſis tauvviſchies, gennan, vvaykan, mergvvan, pecku, adder Katanæſſen heſt.

Pars Catechismi Secunda.

Ex prima Editione.

Stas Dröffs

i. e. Fides.

AS drovve an deivvan, Thavvan vviſmoſing, Kas áſt taykovvuns dangon bah ſemmin. Bah an JESUM CHRISTUM ſvvaian ainan Sunun nuſun Rekian, Kas patickots aſt aſſaſtan ſvvintan naſeilen, Gemmons aſſaſtan jungfrawen Marian. Stenuns po Pontio Pylato ſcriſits, aulav-ns

Ex ſecunda Editione.

Stan Druvvin

i. e. Fides.

AS drovvy en deyvvan Thavvan vviſſemokin, Kas eſt tynynnons dængon bhe ſemmien. Bhæ en JESUM GHRISTUM ſwaien aynen Sounon nouſon reykien, kas pagauts æſt hæſe ſvvintan naſeylien. Gemmons æſeſtan jungprawan Marian. Styienuns po Pontio Pilato ſureſitzt,

aulavvns bah encops. Sammay leſuns preipekollin, Tirtin deinan att ſuivvuns aſſa gallans. Vnſey gobuns andangon, Sindats preitikray deivas vviſmoſingis Thavvas, Stvvendau pergubuns vvirſt preyleiginvvey ſlans geivvans bha aulauvvuſſens. As Drovve an ſvvintan naſeilen, ainan ſvvintan Krixſtianiſkun Kirkin, ainan perroniſcon ſvvintan, & vverpſannan grecon, at ſuiſenna menſchon, bha prabitſcun geivvin. Amen.

aulauns bhe enquoptyt. Semmay lyſons preypykullien, An tirtien deinan etſuyuns haſe gallans. Vnſei gubons nadengon. Syndens preytikary deyvvas vvyſſen mukis thavvas, ſtvvendau vvirſt pergubons leygenton ſtæns geyvvans bhe alaunſins. As drovvy en ſvvyntan naſeylien ainan ſvvyntan Krichſtianiſquan Kirken, perroniſquan ſvvintan Etvverpſenmian griquan Etſuyſnan menſes, bhe prabuſquan geyvvien. Amen.

Idem Symbolum Apoſtolicum Lithvanicè.

ASz tikkiu y dievva Tevva vviſgalinti, Sutvvereji Daangaus ir zemes. Ir y JESU CHRISTU io vvien gimmuſu Sunu vvieſzpatimuſu, kurs praſidejes nu dvvaſes Szvventos, gimmes iſz Marios Mergos czyſtos, kentejes po Ponsku Pilotu, nukrizavvotas, numirres ir palaydotas, Nuzenge y Pekla, treczoi dienoi keleſi iſz numirrusu uz zenge ant dangaus. Sed po deſzines Dievvo Tevvo vviſſogalinczo iſz te pareis, ſuditu, gyvvus ir mirrusus. Aſz tikkiu y dvvaſe Szvventa, ſzvventa krikſzſzczoniſzka baznyczia. Svventuiu draudiſte. atteidimma grieku, kuno iſz numirrusu prikalimma. ir amzina givvota.

PARS CATECHISMI TERTIA.

Ex Editione prima.

Sta Thavve nuſon

i.e. Pater noſter.

THavve nuſon kas thu aſſe andangon. Svvintints vvirſt tais emmens Pergeis tvvais laeims. Tvvais quaits audaſſeiſin naſemmey xey audangon Nuſan deininan geittin dais numons ſchindeinan. Bha

Ex ſecunda Editione.

Stan Thavve nonſon

i.e. Pater noſter.

THavve nouſon kas thou aſſe endengon. Svvyntits vvirſe tvvais emmens Pareyſey noumans tvvayia ryexy. Tvvays quaits audaſeyſin naſemmiey xay endengan, nouſon deyninan geytiey days noumans ſchindeynan.

Bha attvverpeis noumans nuſon auſchautins, xay mas atvverpimay nuſon auſchantnixamans. Bhany vvedais mans enperbandan. Sclait is ranxeis mans aſſa vvargan. Amen.

deynan. Bhæ etvverpeis noumans nauſon anſchautins, xay mes & vverpymay nouſon anſchautinexa-mans. Bhæ ni vvedeys mans enperbandaſnan. Slaitt is ranxeis mans æſſe vvargan. Emmen.

Oratio Dominica Pruſſicè, ex Simone Grunovio.

NOſſen thevves cur tu es delbes, ſehvviz geſger thovves vvardes, penag mynys thovve myſtlalſtibe, toppes pratres gircad delbeſziſne tade tymnes Sennes vvorſinny, dodi monimes an noſſe igdenas magſe, unde geitkas pamas numas muſſe nozegun cademas pametam nuſſon pyrtainekans. No vvede numus panam padomam, ſvvalbadi mumes nevvuſe layne. *JESUS Amen.*

Oratio Dominica Lithvanicè.

TEvve muſu kuris eſſi dangui, teeſſie Szvvanczamas vvardas tavvo te ateit tavvo karaliſte, te nu ſi duodie tavvo vvalle kaip dangui taip irant remes. Duona nuſu dieniſzka duok muns ſzendiena, atleiſk mums muſu kaltes, kaip mes atleidziam ſavviemus kaltemus. Ne duok mus vveſt y pikta pagundima, Bet gelbek mus nu pikto.

Oratio Dominica VVerulorum lingvâ, qui in Mekelburgico Ducatu degunt, ex Wolffgangi Lazii libb. de Migrat. Gent.

TAbes mus, kas tu es ekſzan debeſſis, Svvetitz tovus vvartcz, enak mums tovus vvalſtibe, tovus praats buska ekſzan debbes ta vvurſan ſummes, muſſe denishe mauſe duth mums ſchoden, pammatemmuns muſe grake, kames pammat muſe patradueken, ne vvedamums louna badekle, pettpaſſarza mums nuvvuſſe loune.

PARS

PARS CATECHISMI QVARTA.

Ex Editione prima.

Assa stan Crixtisnan

i. e. de Baptismo.

NUson Rexis Christus bela prey svvanians maldaisins: Jeithy en vvyssan svvetan, muxinaity vvissans poganans, bha Cryxtity dins en emmen Thavvas, bha Sunos, bha svvinte Naseilis, xas drovve bha crixtits vvirst, stas vvirst deivvuts, xas aber nidruvve, stas vvirst proxlantitz.

Ex Editione secunda.

Assæ stan Crixtisnan

i. e. de Baptismo.

NOuson ryxies Jsus Christus byla preysvvayiens maldaysins: Jeiti en vvyssan svvytan, muxyneyti vvyssens poganens, bhæ Crixtididiens en emnen Thavvas, bhæ sounons, bhæ svvyntas naseylis, xas druvve bhæ crixteits vvirst, stes vvirst deyvvuts, xas nidruvve, stes vvirst preclantits.

Hæc ad verbum sic redduntur:

NOster Dominus (JESUS, habetur in editione secunda) CHRISTUS dixit ad suos discipulos: Ite in omnem mundum, docete omnes gentes, & baptizate eos in nomine Patris & Filii & Sancti Spiritus. Qui credit & baptizatus fuerit, ille erit salvus, qui (verò, additur in editione prima) non credit, ille erit maledictus.

PARS CATECHISMI QVINTA.

Ex Editione prima.

Assa Sacramentan bietis eden.

i. e. de Sacramento Altaris.

NUsen Ricxis Jesus Christus, anstan nactin xadan provveladin, ymmits stan, geittin, dinkovvats, bha limats bha daits svvaimans maldaisemans bha belats: ymaity stvven edeitte, sta ast mais xermens, xas pervvans dats vvirst, stavveidan segeitty prey maynan menissnan.

Stasma

Ex Editione secunda.

Assa Sacramenten bytis ydi.

i. e. de Sacramento Altaris.

NOuson reyxeis Jsus Christus, anstan naxtin xaden provveladin, ymmeits sten geytien, dinxautzt bhe lymuczt, bhe dayts svvaymans malday simans, bhe bylaczt: ymayti stvven, bhe ydieyti, stæ æst mays xermens, xas pervvans daeczt vvirst, Stevveyden segeyti pre mayien menisnan.

Stæsmu

Staſma poleygò immitz deygſtan Kelnan phoſtan betten eden, dinnovvatz bha daitz ſvvaimans maldaiſemans bha belats: immaitty ſtvven, bha pugeitty vviſſay is ſtaſma, ſchis Kelchs aſt ſtanawvans Teſtamentan, an maia ꝛraugen, ꝛha pervvans palletan vverſt, pray att vverpſannan grenun, ſtevveydan ſegeitty, ꝛodeſnimma yous pogeitty pray maian meniſnan.

Staſmu poteygo ymmeyts deygiſten Kelnan, poſtan bitans ydi, dinꝛauczt bhe daits ſvvaymans maldayſimans bhe lilats: ymmaytò ſtvven bhe puicyti vvyſſay iſteſmu, Sis Kelkis aſt ſtæ neuvvenen Teſtamenten en mayicy ꝛrauvviey, ꝛa pervvans praliten vvirſt, prey etvverpſanniam griquan, ſtevvidan ſegeyti ꝛudeſnammijoes puietti prey mayian miniſnan.

Es his jam manifeſtum fit, duas illas Catechiſmi editiones, etſi inter ſe non adeò differant, ab illa tamen Pruſſicâ dialecto, quam tenuit Simon Grunovius, plurimùm differre. Animadvertet etiam curioſus Lector non ovum ovo, quod ajunt, ſimilius eſſe, quam ſibi ſunt ſimiles Lingva Pruſſica, & Werulorum, in Mekelburgico Ducatu habitantium, de quibus Wolffgangus Lazius *in lib. 12. de Migrat. Gent. n. 5. pag. 628.* Quodſi enim Orationem Dominicam lingvâ Werulorum à Lazio exhibitam, cum Oratione Dominica Pruſſico idiomate â Grunovio nobis expreſsâ conferas, tantùm non verbum è verbo expreſſum in ea reperies.

IV. Verùmenimverò lubet etiam ex Simone Grunovio Catalogum quarundam Pruſſicarum vocum annectere, ut eò pleniorem de veteri lingva Pruſſica, quæ jam jam animam agit, imò propemodum jam extincta eſt, inde cognitionem hauriamus:

Devus GOtt.	Ruggis Roggen.
Angol Engel.	Gayde Gerſt.
Maiſta Stadt.	Mayſe Weyzen.
Ludis Menſch.	Wyſge Haber.
Caymo Dorff.	Geyto Brodt.
Camnel Pferdt.	Sauſe Teig.
Cluth ein Kuh.	Pogeys trincke.
Sangor Hund.	Walge eſſet.
Ricke Herr.	Wyms ſpey.
Wunda Waſſer.	Plavis bezahle.
Pevo Bier.	Crage Kamme.

trantur. Sic *ganna* i.e. uxor, derivari videtur à γύναιξ. Vox etiam Prussica *malnikas* i. e. soboles, deduci potest à Græco μαλακὸς. Similiter vox *auklipts* i. e. adopertus est à καλύπτω. Item *ist* Prussis idem est quod *edere*. Sic etiam *puton* est à πίνω. i. e. bibo, poto. Habuimus insuper in Oratione Dominica Editionis secundæ vocem *pareysey* i.e. adveniat, quæ commodissimè deducitur à πάρειμι i. e. advenio. Quid? quod etiam integræ producuntur formulæ Prussicæ, quæ in Græco sermone eodem proferuntur modo, verbi gratia: *Mes Rikyai asmen* i. e. nos Domini sumus. Græci sic reddunt: ἡμεῖς Κύριοι ἐσμὲν. Illud etiam vulgare Lithvanorum Proverbium: *Dievva dawe dantes, Dievva dosir duona.* i. e. *DEUS dedit dentes, DEUS dabit & panem*, ex Græco sunt, qui derivent. Numeros præterea Prussicos, quos ex decem Præceptis supra datis addiscere licet, Græcos esse multi contendunt. Quodsi longiùs petitas vocum nomenclationes admittamus, quas certè in aliis lingvis admitti non ignorant Philologi, multò plura liceret in medium adducere ex lingvâ Lithvanicâ atque Prussicâ, quæ helleniſmum sapiunt. Unicum hîc profero ex Indice Grunoviano exemplum. *Manga* Prusis erat meretrix, fortasse à Græco μάγγανον i. e. machinamentum, veneficium, fucus, dolus, rete. Dictæ autem indè videntur propterea, quod machinamentis suis ac dolis fucatæ meretrices incautos adolescentes in nassas suas pertrahere consueverunt. Nihil nunc dicam de ipso vocum Lithvanicarum sono, & vulgari etiam pronunciatione, quæ mihi jam pridem adhuc adolescentulo vix primis Græcæ lingvæ elementis imbuto nescio quid Græci referre visa est.

VII. Alii Prusicam, Werulorum & Lithvanicam lingvas ex Latio arcessunt. Probat hoc speciatim de Lingva Lithvanica, ut sibi Vernaculâ, Michalo Lithvanus, in Fragmentis, quæ reperiuntur in libello ab Elzeviriis Lugduni Batavorum typis impresso, cujus hæc est Inscriptio: *Respublica Polonica*, ubi de hoc argumento hunc in modum loquitur: *Et ugnis, & unda, aër, sol, mensis, dies, noctis, ros, aurora, DEUS, vir, devir* i. e. *levir, nepotis, neptis, tu, meus, suus, levis, tenuis, vivus, juvenis, vetustus, senis, oculus, auris, nasus, dentes, sta, sede, verte, inverte, perverte, aratum, occatum, satum, semen, lens, linum, cannabis, avena, pecus, ovis, angvis, ansa, corbis, axis, rota, jugum, pondus, culeus, callis, cur, nunc, tractus intractus, pertractus, extractus, mer-*

ctus,

ctus, immerctus, sutus, insutus, versus, inversus, perversus, primus, unus, duo, tres, quatuor, quinq, sex, septem, & pleraq, alia itidem significant Lithvano sermone, quod & Latino. Hæc ille *p. 265. seq.* Non tamen existimandum est Michalonem hoc intendere, ut probet, has aliasque voces in Lithvanico idiomate eodem modo proferri, ut in Latino, ne unicâ quidem literulâ immutatâ; sed levem aliquando vocis inflexionem ille haut difficulter concedet, dummodò vocabula nihilominus haut multùm sibi sint dissimilia. *Sic ignis* est *ugnis:* unda, *vvanda:* aër, *oras:* sol, *saule:* mensis, *menuo:* dies, *diena:* noctis est *naktis:* ros, *rasa:* aurora, *ausxras:* DEUS, *Dievvas:* vir, *viras:* jugum, *jungas:* cannabis, *kanapas.* & sic deinceps. Non solùm autem Lithvanicam, sed & cognatam ei Werulorum lingvam in Latinò idiomate sua invenire incunabula, confirmat Wolffgangus Lazius *lib. 12. de Migrat. gent. num. 5.* De Prusico sermone licet hoc ipsum nemo probaret, palàm tamen illud constare posset ex lingvis illis cognatis, & dialecto tantùm à Prusicâ disjunctis. Agnoscunt verò Prusicæ Lingvæ ex Latina origines Dlugossus, Cromerus, alii. Confirmat etiam hoc aliquot Prusicis vocabulis, Beatus Frid. Zamelius *in Carmine ad Robertum Cruquium*, ut *Kurpis* genus calceamenti Prussici putat à *crepidis* vel etiam à *carbatinis* dictum: *paggun* à Latinâ voce *pax*, item *tebbe* à *tu* deducit. *Vide ipsum carmen.* Similiter Prussi olim succinum appellarunt, *gentar*, quam vocem originis esse Latinæ contendit Johannes Wigandus *in Historiâ Succini fol. 1. b.* Sic enim ille super hac re scribit: *Sudavienses seu Sudini vocant genitar, quasi genitum terrâ propriissimâ appellatione, quia est* ein Erd-Gewächs / ein Berg-Wachs / *bitumen scilicet è terra natum & concretum. Non autem disputo, unde hoc nomen acceperint Sudavienses, cum non utantur Latino idiomate.* Hæc & alia loco citato Wigandus.

VIII. Quid nos eâ de re sentiamus, paucis aperiendum erit. Primùm dicimus Prusicam Lingvam habere plurima vocabula sibi propria, ita ut in Lithvanica prorsus non reperiantur. Agnoscunt hoc facilè Lithvani, qui utramque accuratius excutiunt. Idoneum etiam hujus rei testem citamus Simonem Grunovium, qui Indici vocabulorum Prusicorum, quem num. IV. dedimus, hæc verba subjicit: Hiebey ist abzunehmen / wie die Preussen eine sonderliche Sprache haben / der Pohl ihnen nichts verstehet / der Lit-

tawe gar wenig. Ne turberis autem Lector Benevole, quando audis, Lithvanos pauca ex Prusfico idiomate intelligere. Notum enim eſt, unius etiam Lingvæ homines ſe invicem aliquando non intelligere, ob dialectum diverſam. Sic ſi committas Auſtriacum cum Pomerano, Hollando, &c. vera nos dixiſſe facilè animadvertes. Grunovius autem hoc de Prusſis & Lithvanis etiam eâ de cauſa dixit, quia aliam Prusficæ Lingvæ dialectum, quàm quæ in Catechiſmo Prusfico nobis exhibetur, magisque à Lithvanico idiomate diſtantem tenuit. Natus enim eſt vixitque Grunovius in Prusſia Regia, quæ ut à Lithvania remotior, ita quoque à lingvâ Lithvanica fuit & olim alienior. Deindè non minùs certum eſt, utramque illam linguam, Lithvanicam videlicet & Prusficam, plurima vocabula cum Polonis habere communia: Ut in Oratione Dominicâ, *Svventits* Polonis eſt *Svviecony* i. e. ſanctificatus: *tvvays* Polonicè dicitur *tvvoy* i. e. tuus: *ſemmie* Polonicè *ziemia* i. e. terra. *Days* Polonicè *day* i. e. da: *vvedeys* Polonicè *vviedz* i. e. ducas: In Symbolo Apoſtolico: *Sounos* Polonicè dicitur *Syn* i. e. filius: *Svvinta* Polonis eſt *Svviety* i. e. ſanctus. *Po*, Polonicè *Pod* i. e. ſub. *Enkops* ſive *enquops* videtur hybrida eſſe vox, ex Latina & Polonica voce conflata: Nam *en* eſt ab *in* Latino; *Kops* eſt à Polonica *Kopac* i. e. fodere. *Pykullin* Polonis eſt *Pieklo* i. e. inferi: *griquan* (ſive ut Grunovius habet *grekoy*) i. e. peccata Poloni vocant *grzechy*. In reliquis Catechiſmi partibus obſervari ſequentia verba: *Swita*, Poloni dicunt *Swiat* i. e. mundus: *Pogans*, Polonicè *Poganie* i. e. Ethnici ſive Pagani: *Preklants*, Polonicè *przeklety* i. e. maledictus ſeu condemnatus. *En moyen Kræuwiey* id eſt in meo ſangvine, Polonus ſic efferet: *w moiey Krwiey*. Sic etiam pro Pruſſico verbo *dinkauzt* Polonus ſubſtituet *dziekowal*, i. e. gratias egit. In Catalogo Grunovii Polonica ſunt: *meſta* Polonis *miaſto* i. e. civitas. *Ludis* Polonicè *ludzie* i. e. homines. *Pewo* Polonis *Piwo* i. e. cereviſia. *Ranko*, Polonis *reka* i. e. manus. *Sneko*, Polonicè *Sniek* i. e. nix. *Wabelko*, Polonicè *iablko* i. e. Pomum. Sed & multò plura olim his gentibus fuiſſe communia crediderim. Sic veteribus Pruſſis *Supani* dicebantur Nobiles, quæ vox neq; hodiè Lithvanis eſt ignota; Polonis autem Nobiles olim itidem dictos eſſe *Supanos*, teſtatur Auctor Chronici Montis-Serini *ad an. 1209. pag. 86.* Slavi quoque in Hungaria *Span* vocant Dominum, ſeu Nobilem. Sed & ipſis Hungaris

Iſpan

Ispan est Præfectus alicujus Comitatûs. Ex quibus jam facilè deduci potest, Polonicum *Pan* i. e. *Dominus*, factam esse ex antiquo *Span*, sive *Ispan* sive *Supan*. Hoc inde etiam confirmari posse videtur, quod Poloni etiamnum, non secùs ac de Hungaris modò diximus, Castellanos suos, qui olim arcium Provinciarumque fuêre præfecti, vocant *Pan*, ut, *Pan Kracowski* i. e. Dominus Cracovienſis, quo titulo cohonestant Castellanum Cracovienſem. Dubium autem hîc moveri posset, utrûm Poloni à Lithvanis & Prussis, an verò hi ab istis vocabula jam enumerata, quæque utrique parti fuêre communia, acceperint. Indignum fortasse hoc videbitur Polonis, lingvam adeò nobilem, adeò excultam, ex Lithvania & Prussia arcessere. Neque ego asseruerim, Polonos vocabula modò enumerata, & id genus alia plurima, à Lithvanis & Prussis accepisse; de quibusdam tamen id non temerè dici posse arbitror. Considerent tantùm accuratius Poloni vocem (quâ hodieque utuntur) *naparstek* i.e. digitabulum: Hæc à Lithvanico *perstos* i. e. digitus, deduci videtur. Cæterum ut paucis, quod sentio, dicam, plerasque voces ex enumeratis, neque Polonos à Lithvanis, neque hos ab illis, sed utrosque à tertia aliqua gente hausisse puto. Constat enim & Polonos, & Lithvanos Prussosque Sarmatiam quondam Europæam, ut communem matrem, coluisse. Quare utraque gens ab aliqua tertia facilè multa in suam potuit trahere lingvam, adeò ut non sit necesse, aut hanc ab illa, aut illam ab hâc derivare. Firmari potest hæc sententia illô ipsô vocabulo *naparszek*, quod non à Lithvanico *perstos*, sed ab antiquo Slavonico *prst*, quod hodièque apud Bohemos digitum significat, derivatur.

IX. Deindè neq; hoc negari posse videtur, ex Latina lingva quamplurima in veteri Prussico idiomate reperiri vocabula. Præter illa, quæ num. VII. enumerata sunt, quis non agnoscit Latina illa esse in Oratione Dominica: *Kas tu es* i. e. qui tu es? Nec minus Latina esse videntur sequentia: *tovus* i. e. tuus: *nusson* i. e. noster: *emmens* i. e. nomen: *Rieki* i. e. regnum: *deinina*, diurnus sive quotidianus: *noumons*, nobis: *en*, in: *perdandasna*, est tentatio, fortasse à Latino verbo perdere. In Symbolo Apostolico sunt *sxresitzt* i. e. crucifixus: *deyna*, dies. Similiter in Catalogo Prusicorum vocabulorum Simonis Grunovii *Kekyris* à cicer. In aliis quoque Catechismi partibus reperiuntur: *per wans* i. e. pro vobis: *postan* i. e. post: *Kermens* i. e.

cor-

corpus sive caro. Sed dices, hæc nondum probare, Prussos illa vocabula Latinis debere; multò minus autem sequi, Latinos ipsos hanc Lingvam in Prussiam intulisse. Quis enim ignorat nullam unquam reperiri lingvam, quæ cum aliâ, etiam in speciem diversissimâ, aliquam saltem non habeat conveniẽtiam. Exemplo sit Lingva Germanica. Hanc cum Græcis ex Latinis plurima habere communia, probant Wolffgangus Lazius *lib. II. de Migrat. gent. p. 596. seqq.* & Hadrianus Junius *in Animadvers.* Eandem Germanorum lingvam plurimas voces, vocibus Turcis habere cognatas, probat Boxhornius. Quin & cum Persis non pauca Germanis esse in lingva communia, demonstrat laudatus Boxhornius *in Originibus Gallicis*. Idem habet Josephus Scaliger *in lib. 4.* Manilii dicitq; in lingva Persica reperiri Fader, muder, brader, tuchter, band, & similia non pauca. Quis autem propterea diceret, Germanos omnia illa verba ab enumeratis gentibus accepisse? Sic etiam ob ejusmodi Lingvæ Prussicæ Latinæq; convenientiam asseri pro certo non posse videtur, Latinos ipsos coloniam aliquam ex Italia deducentes, huc ea vocabula invexisse, præsertim cum detur alius modus, quo hoc ipsum fortasse contigit. Videlicet Veterum Scriptorum monumenta evolventibus obscurum esse nequit, magnum quondam Romanis lingvæ suæ propogandæ fuisse studium. Comprobabimus hæc verbis Boxhornii viri de Originibus gentium & lingvarum texterrimè judicantis: *Romani*, inquit ille, *gentibus sibi subditis omnibus lingvæ suæ jugum, omni conatu etiam latis legibus imponebant, ita ut Gallicas & Hispanicas Provincias Latinas prorsus facerent & omnes ferè gentes Latinè loquerentur. Leges enim quibus Provinciæ regebantur, Latinas esse oportuit & Provinciarum Prætores sententiam latinè dicere. Exstantq; exempla ademptæ civitatis ob Latinæ lingvæ ignorantiam. Narrat enim Svetonius splendidum virum Græciæq; Principem è judicum albo erasum, & in peregrinitatem redactum, quod Latinam lingvam ignoraverit. In scholis etiam illa sola fuit approbata. Nec Legatis, supplicantibus, appellantibus, in Senatu loqui permissum est, nisi Latinè. Imò & Græcos ipsos Latinè loqui cogebant, non in urbe tantùm, sed in Græcia & Asia, quo Latinæ vocis honos per omnes gentes venerabilior, ut Valerius Maximus loquitur, diffunderetur.* Hæc ille *in Originib. Gall. pag. 80.* Quid si ergò hic dicamus, non Prussos ab Italis, sed utrosq; ab alia quadam gente hæc hausisse? Aut si concedendum

est,

est, ab Italis Prussos illa petiisse, quid opus est, colonias huc ex Italia arcessere, cum Romani gentibus his devictis potuerint lingvam suam imperare, parùm existimantes actionum humanarum esse dominos, nisi etiam loquelæ imperarent. Verumenimverò hæc sententiam nostram de ponte, quod ajunt, nondum dejiciunt. Cum enim in tam paucis versibus tot reperiantur Latina verba, plura etiam paulò post à nobis in medium sint adducta, dici vix potest, gentes tantis terrarum spaciis à se invicem disjunctas tantam in lingva sua convenientiam deprehendere posse, quantam hæ gentes deprehendunt, nisi altera eandem ab altera petat. Deinde qua Annalium fide hoc asseretur, Romanos olim in Prussiam usque victricia circumtulisse arma. Sanè intactas fuisse has gentes Romanis Augusti temporibus jam superiore Dissertatione nisi fallor evici. Subsecutis temporibus non Romani Septentrionales has gentes, sed hæ illos infestare cœperunt. Hæc nobis in medium adducenda fuerunt, ut constaret, Latinis Veterem lingvam Prussicam non pauca debere. Ne tamen quid dissimulem, concedo, quædam etiam ex his, quæ Latina esse diximus, posse ex Polonico sermone derivari, puta, *tovus*, tvvoy, i. e. tuus; *nuson*, nasz i. e. noster: *emmens*, imię, id est, nomen: *deina*, dzien, id est dies: *skresitzt*, ukrzyzowany, i. e. crucifixus: *Syndens*, siedzac i. e. sedens. Item de voce *genitar* non ab re quispiam dubitaverit, an Latinam agnoscat originem. Quanquam enim in Slavonicâ lingvâ, quæ Polonis, Russis, Bohemis, aliisq; gentibus est communis, non invenio ei aliquid simile; Curoni tamen succinum appellant *sintre*, & Lithvani *gintars* vel *gentars*, quo etiam modo Prussi olim (hodiè namq; vox hæc in Prussia jam exolevit) sine dubio succinum vocarunt. Hæ autem voces vix à Latino verbo *gigno* deduci possunt. *vid.* Dn. M. Phil. Jac. Harmannus *de Succ. Coroll. I. p. 282. seqq.*

X. De Græca lingva quæstio difficilior est. Auget difficultatem usus articulorum in Prussicâ lingvâ, qui neque datur in Latinâ neque in Polonica. Undè hic articulorum usus, nisi à Græcis? Sic Prussi dicunt: *Staey dessimpts Pallapsacy*, non secus atq; Græci: ὁ δεκάλογος. Item in secundo Præcepto: *sten emnen*, ut in Græco: τὸ ὄνομα. In tertio Præcepto: *stan lankinan deynan*, ut Græci: τὴν ἡμέραν τῶν σαββάτων, Latini verò, ut & Poloni, hæc sine articulo efferunt: *Decem Præcepta. Nomen. Diem sabbathi.* Videntur itaque præ-

ter dicta vocabula & articulos à Græcis mutuati. Sed hæc nondum nos cogunt, ut statuamus Prussicæ lingvæ natales in Græcia esse inquirendos. Primùm enim nobis non est dubium, quin ex iis, quæ supra fuêre prolata, nonnulla commodè possint ex Latino sermone deduci. Sic *ganna*, sive potius, ut in utraque Catechismi Prussici editione habetur, *genna* nonne commodius deducitur ex antiquo *geno, genui*, pro quo hodiè dicimus *gigno, genui*. Item vox *ist*, id est, edere majori facilitate à Latino *edo, es, est*, derivatur, atque à Græco ἴσθι. Nam in Catechismo Prussico, ubi de Institutione S. cœnæ agitur, exstat vox *edeitte*, & in editione secunda *ydieyti* i. e. edite, quæ Latina esse in propatulo est. *Puton* quoque est à Latino *potare*. In institutione Sacræ cœnæ dicitur *Puieyti* i. e. bibite, quod tamen etiam à Polonico *piycie* i. e. bibite potest deduci; ut & prius illud *edeitte* à Polonico *iedzcie* i. e. edite. *Rykies* i. e. Dominus, quod à Κύριος voce Græca descendat, nobis persvadere non possumus: sed quod à Latino *Rex* fluat, hoc aliis facilè nos persvasuros existimamus. Scribitur illa vox à variis variè. In Catechismo Prussico mox scribitur *Rykyes*, mox *Reykeis*, mox *Rekies*, *Rekis*, *Rikis*. Simon Grunovius habet *Ryke*. Unde cognoscimus à Prussis, pro varietate Dialectorum variè hanc vocem fuisse pronunciatam. Jam illud *Rekis*, ut & *Rikis* quod propius accedat ad vocem *Rex*, quam ad vocem κύριος, palam est. Cui hæc non satisfaciunt, inspiciat, quæso, Orationem Dominicam, ubi verba: *Adveniat nobis tuum Regnum*, sic Prussicè redduntur: *Pareysey neumans twayia ryeki*. Ubi *Ryeki* est regnum, sine dubio à *Rykis* i. e. Rex deductum. Obiter hic notandus est error eorum, qui ex Catechismi Prussici secundâ, eaque correctiori, editione probare satagunt, *Dominum*, Prussicè vocari *Rekel*. Dicunt enim ex primis de SS. Cœnæ institutione, verbis hoc ipsum probari. Verum dictis in verbis non habetur *Rekel*, sed *Reykeis*, nisi quod punctum literæ i impositum, vitio typi jam vetustate & crebro usu detriti, conjunctum sit cum ipsa litera, adeò ut impressum videatur *Reykels*. Idem error vitio literæ i commissus est in Præcepto octavo ejusdem editionis, ubi pro *reddi* legitur *reddl*. Alioquin & in illa ipsa editione secunda Dominus disertè vocatur *Reykis* &c. *vid. Institutio Baptismi* & *Symbolum Apostolicum*. Sic etiam numeri ferè omnes non à Græcis, sed Latinis ad Prussos transierunt: *Pirmas* enim est

à pri-

à primus: *anteres* ab alter; *tirtis* à tertius: *Kettwirtz* à quatuor, quòd à Græco τέτρες vix poterit deduci. *Pyienkts* licet propius accedere videatur ad Græcum πέντε, quam ad Latinum quinque: dicimus tamen hoc in Polonico verbo *piec* etymon suum habere. *Usts* propria Prutenis videtur esse vox. *Septmas* est à septimus, ut evidens est. *Asmus* est à Polonico *osmy*, i.e. octavus. *Newintz* est à nonus, terminatio autem est Polonica, cum in ea sit *dziewiec*. Tandem *dessimpts* est à decem, quamvis & Poloni dicant *dziesiec*. Sed & Lithvanicum illud Proverbium ex Latino sermone commodissimè deducitur: ita ut *Dieva* sit DEUS: *dave*, dedit, *dantes*, dentes: *dosi* dabit (similius tamen hoc est Græco δώσει) *duonos* panem, à Latino donum, quod panis κατ' ἐξοχὴν Lithvanis dicebatur *donum DEI*. Neque infrequens hodie est Polonis panem appellare *Bozydar*, Germanis GOttes-Gab, id est donum DEI. Porrò de quibusdam etiam adhuc sub judice lis est, utrùm Prussi ea eodem modo pronunciarint. Verbi gratia, quod *Malnikai*, soboles, dicitur à Græco μαλακὸς descendere, dubium indè reddi potest, quia Grunovii index non habet *malnikas*, sed *Haltnikas*, quod certè à μαλακὸς nullo modo potest originem trahere. Sed licet retineatur vox *malnikas*, illud tamen à Græco μαλακὸς deducere non est necesse, cùm à Polonico *malenki*, id est parvulus, multò commodiùs queat derivari. Essent & alia satis probabilia, quibus reliqua etiam, quæ ex Græco idiomate superius proposita sunt, impugnari possent, ne tamen simus morosi, concedamus, dari aliquam Prussicæ lingvæ cum Græca convenientiam. Quid verò tum postea? num idcirco Prussica lingva Græcæ erit filia? Certè magna lingvarum convenientia sit, necesse est, quæ adeò arcto cognationis vinculo connexæ sunt. Sed in Prussicam lingvam nonnisi casu quodam aliquot Græca vocabula irrepserunt. Videlicet primò certum est, aliquando gentem ab alia gente recipere vocabula rerum, quas antea non habuerat. Sic cum Poloni à vicinis Germanis plurimas artes addidicerint, vocabula etiam plurima earum artium simul receperunt. Non secus etiam Lithvani quoniam à Russis, ut hi à Græcis, literas acceperunt, appellari quoque eas voluêre *gromata*, à Græco γράμματα. Eodem hoc illi modo fecisse videntur, ut Germani, qui simulac rationem scribendi didicerunt à Romanis, illud ipsum *scribere*

vocarunt schreiben. Item cum Russi, Lithvani, Prussi rationem ædificia exstruendi accepissent, tectum vocarunt *esstekis*, à Græco verbo στέγω i. e. tego. Deinde sunt etiam quædam fortasse vocabula in Græca & Prussica lingva sibi cognata, quæ neque Prussi à Græcis neque hi ab illis mutuati sunt, sed quæ ab antiquissimis Scytis ad utramque gentem propagata sunt. Ad extremum illud, quod de articulo in Lingvâ Prussicâ dictum est, facili negotio itidem convellitur. Articulum siquidem Prussi non habent à Græcis, sed aut ab antiquis Æstiis, quos describit Tacitus, aut etiam ab illis Germanis, qui Ordine Teutonico Prussiam administrante, colonias huc deduxerunt. Probatur hoc duobus argumentis. Primò, si Articulus ille ex Græca flueret Lingva, agnosceret eum & Lingva Lithvanica, quæ à Prussica non nisi Dialecto differt. Cum autem Lithvanica lingva eundem non agnoscat, haut difficulter indè colligitur, aliunde Prussos eum hausisse. Deindè non parùm etiam in ea sententia confirmor, cum Prussos illos Veteres Articulum Germanicum ein eadem ratione usurpasse deprehendo, prout illum usurpant Germani. Rei hujus veritas elucet ex Symbolo Apostolico, ubi illa verba Germanica: Eine heilige Christliche Kirche, Prussici Catechismi interpres hoc modo reddidit: *aynan switan Krichstianisquan Kirken.* Sed neque hoc solùm ex lingvâ Germanicâ Prussi videntur esse mutuati. Hoc enim ipsum etiam observo in verbo *wirst*, quæ idem notat, quod verbum Germanicum, Er wird. Ut puta, in illa Orationis Dominicæ particula: Geheiliget werde dein Nahme, sic redditur in Editione Catechismi Prussici prima: *Swintins wirst* (secunda Editio habet *wirse*, sed minùs rectè, ut ex collatione aliorum locorum liquet) *tways emmens.* Similiter illa verba: Wer gläubet und getaufft wird, der wird seelig: Wer nicht gläubet, der wird verdammt, sic exprimuntur: *Kas druwe, bhæ crixteits wirst, stes wirst deywuts, Kas nidruwe, stes wirst preclantits.* In quâ periodo verbum Germanicum wird, ter in Prussico redditur per verbum wirst. Quin etiam ipsum verbum *druwe*, id est, Ich gläube, Germanicam sapit originem, cum videatur deductum à verbo ich traue. Stabilire sententiam hanc meam videtur lingva Lithvanica,

vanica, in quâ verbum *credo*, non redditur per *druwe*, sed per verbum *tikkiu*, quod mihi est indicio, ex alia lingva Prussos Veteres illud deprompsisse. Adhæc particula **ober** in decimo Præcepto Editionis prioris redditur per particulam *ader*. Postremò particulæ adversativæ **aber** / in Prussico respondet itidem particula *aber*, ut ex verbis de Institutione Baptismi, secundùm primam editionem, apparet. Ut verò tandem ea, quæ hactenus uberius dicta sunt, in pauca contraham, hoc extrà controversiam ponendum est, Lingvam Prussis olim cum Finnis, Lithvanis, Alanis, Werulis fuisse communem, quæ tamen plurimas voces cum Lingva Venedorum sive Slavorum primis etiam temporibus habuit communes. Deindè genribus variè commixtis, quam plurima Prussi traxerunt ab Italis, pauciora verò à Græcis, idque non nisi per Russos. Ad ultimum, lingva Prussica multa etiam accepit ex Germanico idiomate, cum Ordo Teutonicus etiam latis legibus Prussis injunxisset, ut Lingvæ Germanicæ assvescerent. Inter Leges enim à Sigefrido de Feuchtvvangen latas, tertia (secundùm Schüzium est secunda) sic sese habet: *Qui familiam ex Prussis alit, ut ea singulis hebdomadis diebus solis coràm sacerdote per exomologesin conscientiam suam purget, templa frequentet, cum nomine Prussice loquatur, sedulò curato. vid.* Thomas Waisselius *in Sigefrid. à Feuchtwangen fol. 105. a.* Schüz. *lib. 2. Chron. fol. 54. a.*

XI. Ad extremum & de characteribus, quibus Prussi soliti sunt in hac lingva sua exprimenda uti, paucis nobis agendum erit. Quod si antiquissima gentium Prussicarum tempora respiciamus, Venedis literas non fuisse notas, compertum est. Sed neque Æstios tempore Cornelii Taciti literas habuisse, docet ejus liber de moribus Germanorum. Ille enim de omnibus Germanis disertè: *Literarum*, inquit, *secreta viri pariter atq; fœminæ ignorarunt.* cap. 19. Successu temporis, ubi Septentrionales hæ regiones à Romanis frequentari cœperunt, ab aliis jam literas accepisse Prussi leguntur. Cum enim Sec. VI. à Christo nato Legatos ad Theodoricum Regem Gothorum in Italiam misissent, succinum Regi oblaturos, scripsit Rex ille Epistolam gratiarum actoriam, pro succino sibi transmisso gratum animum contestatus, quam Epistolam Prussi acceptam sine dubio per in-

terpretem legerunt. Habetur dicta Epistola apud Cassiodorum, *in Variis*. Proprios autem characteres neque tunc ipsos habuisse verisimile est. Idem dicendum est de Prusis illis Alanicis, quos Ordo Teutonicus sub jugum egit. Locupletem hic testem citamus Petrum de Dusburg, qui de Prussorum Veterum Religione agens: *Quia*, inquit, *simplices fuerunt, in Scripturis DEUM speculari non poterant. Mirabantur ultra modum in primitivo, quod quis absenti intentionem suam per literas potuit explicare.* Hæc Dusburg *part. 3. Chron. Pruss. cap. 5.* Adeò simplices tum fuêre Prusi, sed in re prorsus admiranda non soli. Omnes barbaræ gentes hoc unicum in Europæis hominibus demirabantur, quando videbant alterum cum altero animi sui sensa per literas communicare. Indi Avorum & proavorum nostrorum memoriâ adeò demirati sunt scribendi inventionem, ut audito primùm Scripturæ nomine accurrerent ad papyrum loquentem audiendam, ut ipsi arbitrabantur, quod de ipsis ex aliis Scriptoribus Indicis refert Lælius Biscíola *lib. 6. Subcisiv. cap. 12.* Feruntur etiam Americani ab Hispanis subacti cum literarum usum vidissent, primum putasse, id esse certissimum divinitatis argumentum, quod chartis scriptis occulta vox inesse posset, ut auctor est Petrus Cieza *Tom. II. Histor. Peruanæ cap. 34.* Non possum hic, quin attexam facetissimum illud, quod narratum sibi à viro quodam religioso, qui Ann. M D LXXII. è Brasilia redierat, scribit Ludovicus Richeome in libello quem inscripsit: *L' Adieu de l' Ame.* Ex Richeomio verò depromsit Hermannus Hugo *in Præfation. ad Lectorem, Libro, de prima scribendi origine, præmissâ.* Mancipium quoddam Peruanum ab Europæo Nobili, qui in Brasilia tum habitabat, ablegatum est ad familiarem sui, Nobilem item Europæum cum fiscinula ficuum & literis. In via servus hic, hero suo scilicet monosyllabus, fructuum novitate & dulcedine pellectus, bonam eorum partem abligurivit, literarum suarum securus. Nobilis literis acceptis, hominem verbis accipere, ille admirari, ecquî id sciret, & verò etiam abjurare factum. Nobilis contra adferre testes literas; alter contra testari literas mentiri & esse inteſtabilis. Ergo mancipium cum indicibus literis remittitur ad herum suum. Herus dissimulat factum. Paucis

post

post diebus servum remittit cum ficubus & literis numero adscripto. Hic ratus sibi abundè cautum ab indicio fore literas sub saxum abdit, in quo sessum ibat : &, jam literæ, inquiebat, etiamsi Argi aut Lyncei sitis non videbitis delicias meas. Cum hoc dicto exinanit fiscinam & totum sibi de ficubus instruit epulum, relictis pauculis. Quod supererat, cum literis defert ad Nobilem. Ille numerum in literis quidem integrum, at in fiscina dimidiatum tantum reperit. Tum denuò adoriri servum, manus ambas excutere & marsupium, Literarum adferre testimonium de numero ficuum. Contra servus purgare se & sacculorum ostendere inanias, literarum fidem elevare, quas certum sciret, nihil vel per rimas potuisse arbitrari, quando eas in saxa abdiderat, neque ante doceri potuit illiteratum mancipium, quid possent literæ ? quam ab hero suo tergum ejus totum conscriberetur stylis ulmeis. Hæc illi de Indis aliisque barbaricis gentibus referunt, imò etiam alia plura, quæ apud ipsos videantur Auctores. Quid enim hic attinet extera cumulare, cum & Prussi in eadem olim hæserint simplicitate ? Deorum instar certè colebant eos, quos legendi scribendique peritos videbant. *Vid.* Casp. Henneberger. *in lib. de Vet. Pruss. fol. 6. a.* De Nobilioribus tamen Prusis dubium moveri posset, cum vix sit verisimile circa Sec. XIII. quo Cruciferi Prusiam intrarunt, in universum Prussos adeò fuisse stupidos, ut nemo eorum aliquam saltem literarum cognitionem habuerit. Adamus certè Bremensis testatur, jam suo tempore, nimirum Sec. XI. Prusos cum Germanis commercia tractasse *in lib. de Situ Daniæ & reliqv. Region. Septentrional.* Gemina habet & Helmoldus *lib. 1. Chronic. Slav. cap. 1.* A Germanis igitur illis temporibus cognoscere potuissent, tantam esse literarum vim, ut alter alteri haut difficulter desideria sua aperire possit. Quod si Simonem Grunovium, &, qui eum sequuntur, Hennebergerum, Waisselium, alios, audimus, non fuerunt Prusi adeò literarum expertes, cùm insignia Widevvuti imaginibus trium Deorum insignita certam habuerint epigraphen. *Vid.* Henneberg. *in lib. de Vet. Prussia.* Habentur etiam aliquot Characteres Prusici apud Casparum Schuzium *lib. 1. Chron. Pruss. fol. 9. Edit. Primæ.* Illi non absimiles sunt characteribus Russorum,

ut

ut ex adjectâ Dissertationis de Diis Prussicis figurâ cognoscemus. Ut autem omnia, quæ de Widevvuto feruntur, nobis suspecta sunt, ita neque hos characteres pro genuinis Prussorum characteribus & literis ausim venditare. Satius proinde est, ut cum Dusburgensi nostro statuamus, apud Veteres illos Prussos, nullum prorsus fuisse literarum usum.

Appendicis loco ad Dissertationem de Lingva Veterum Prussorum *adjicimus*

FRIDERICI ZAMELII,
Consulis quondam Elbingensis,
ad

Robertum Cruquium, Virum Nobilissimum,
De

GALINDIS ac SUDINIS,

Carmen,

In quo multa de Veteri Lingva Prussica occurrunt.

NOsse *Galindæas* in nostra Prussîde gentes
Vis dilecte Cruqui, & qualis *Sudina* fuisset
Natio, solicitas Latio tibi Carmine pandam.
Gallindas (vox hæc Sudinis nota suisque
Antè fuit populis) Latrones ore Latino
Dixeris. Immenso cum crescceret agmine vulgus
Et jam Myrmidones contempti patribus essent,
In sua crudeles merserunt viscera ferrum.

Ac

Ac ne fœcundæ præberent ubera matres
Ipsas immani truncarunt vulnere mammas
Tum vati, quas Vaidilodas ceu Fatiloquas gens
Nominat à stirpe Aulonià, procumbere supplex
Fœmineum genus, & solatia quærere rebus
Osa nefas, sexumque humilem miserata Sacerdos
Omne ciet nomen, quod posset sumere bellum
Finitimosque jubet quacunque lacessere Reges.
Mandat & imperio Superum deponere suta
Pellaque: se certam palmæ, quia Numinis irent
Auspicio. Positis ruere omnes ocyus armis:
Jam ferre atque agere, ut fama est vulgata per urbes,
Incumbunt armatæ acies, ceduntur inermes,
Visque omnis sublata Virûm, desertaque terra est.
Terra patens latè, nullisque habitata colonis,
Quam quos ipse sui genius profuderat agri.
Vanum, hos Teutonicis motus intexere fastis,
Atque in Reginæ quondam *Crucis* edere rebus.
Tunc ignorati nostro sub sole Magistri
Nec Solymæ dederant devotis nomina signis
Cæsaribus tunc summus honor, Dominosque superbos
Jam non ingenio patrum urbs æterna ferebat.
Mansit iners nomen, glebæ sine gente remansit
Quod facinus dederat (vetus atrâ nocte sepultum est)
Et Sudinorum cessit pars maxima prædæ
Hi simul antiquis regnum tenuere Galindis
Ante Deos terris genitos, mundique recentis
Secula robustæ gentes, nec cladibus ullis
Afflictæ, ac tandem vix æquo Marte subactæ
Vos sceptri in partem Sanicos misistis amicos
Littore concesso. Jam tum Gothus impiger Austro
Cœperat esse gravis. Pridem donastis electrum

Teutoniæ populis: misit Germania Gallis
Venit ab Eridano Romanis gutta triumphis.
Ex quo Sudini vicino hæsere Litóo,
Vox quoque confusa est. Latias didicere loquellas
Et Grajos rapuere sonos. Si tempora mecum
Resque puto exactas, quid non miscebat Alanus.
Orbe vagus patriæque redux? immota sederes
Quamlibet, ac seneas ignota Sydina Grajis
Scilicet indè Deos, & sacra habuere Borussi,
Et pariter lingvam. Numerum docuere Latini:
Ipsæ aræ sonuere Deum; Pecus arva Laresque.
Virs vir ab Ausonio est: γάνναν peperere γυναῖκες.
Tavva Patrem appellant: Matrem dat *Mutien*: hæcque
Litvvanâ an cultis manarunt nomina lingvis.
Μαλνῦκαν Sobolem, Pumilum propè Sarmata vertat
Hic quoque Galindæ tumulos communibus urgens
Finibus, in notæ venit commercia lingvæ.
Quid si Tu μαλακὸς contendas esse Pelasgum?
Jumpravam certè indigetes cum Teutone Nimfam
ἰσθ Edere est, πῦτον potare ab origine Græca.
Kurpis Alanorum, veniunt ea vincula plantis,
Ni fortè Ausonium est: Crepidas exponeret Auson,
Quales Mosopiæ haut ignoravere puellæ.
Nec si Carbatinis componas, prorsus abirem.
Unds unda est: ἀυκλιπτς adopertum à voce καλύπτω.
Si *paggun* nescis, Pax est gratissima rerum,
Pax, de qua nomen Videnutis Poggia duxit:
Cujus sunt nostris oracula reddita silvis.
Vidimus illius nuper frontalia divæ
Cornea, deformem medio claudentia gemmam.
Sed juvat in nudis studium consumere verbis.
Μῆς ῥίκυαι ἀσμὲν sonat ἡμεῖς κύριοι ἐσμέν.

Cum

Cum *Smunentin* homo Latium ſtat: cordaque *Vaikai*
Serva notat: quos morigeros decet eſſe *Poclusmans*
Rankas Sarmaticum manus eſt: Tu *tebbe* Latinum,
As, ego, diſcedit: quod avitum credimus eſſe.
Miſcuerunt, lexesque ſuas habitumque dederunt
Inque eadem duri ſacra convenere *Curones*.
Deque Gothis ſumptum eſt: gentem dirimebat utramq;
Viſtula: nec patriâ Gothus omnis abiverat orâ.
Propria ſunt quædam, populoque affinia nulli.
Hoc candens ſublime vocat mea Pruſſia *Dangon*,
Vox licet hæc etiam Litalano cognita civi.
Burvalcan priſco reddunt idiomate villam.
Ac memini, cum Tu tranſiſſes prædia *Glandes*,
Gerdavumque nemus; Ditobaldum quærere natum,
Nomina quid referant. Spes & Fiducia *Glands* eſt.
Namque heic præſidium contra *Mariana* locabant
Arma laceſſiti. *Gerdant* eſt dicere Pruſſis.
Nempè Oratores noſtræ pietatis agebant
Partibus his, populique coacta eſt concio fidi.
Quando erat hoc operæ, violento cogere gentem
Marte reluctantem Domino confidere rerum.
Obſtiterant plures: pauci acceſſere volones,
Qui nemore obſcuro Superis ſua vota litarent
Nec civi infeſto nec aperti patribus ipſis.
De *Pronio* eſt fundo, veteres dixere *peronin*
Juxta *Protis* ager: *Pratin* dixere priores
Conſilium hoc ipſum eſt, illud commune vocabant.
Sæpè locum conſtat priſcos celebraſſe Boruſſos,
Et decorum cumulo *Pronium* fulſiſſe *Samilen*.
Contigit, ut dictâ ratione vocabula noſtræ
Gentis vicini tranſirent limitis aras,
Quodque putes *Curium*, daret illud Pruſſia Mater.

Quid meus immundâ salientem postulet undam
Lector ab eluvie? voces periere virique
Queis hoc defuerat, quod vos habuistis Athenæ.
Pauca mihi rudibus majorum cura tabellis
Posteritatis amans ab avorum morte reliquit.
Mitte *Caledoniam* Scriptor sine nomine Silvam
Et Britones memorare patres. Si fabula forsan
Ista fuit pueris narranda, hoc sine quiescat.
Excute primævos omni cum prole Britannos.
Atque apices Druidum, qui cis mare transq; colebant,
Qua patet illius lingvæ communior usus;
Tum Prussos attende meos: differre loquetur
Hoc illudque genus præsens discordia vocum.
Riphæa qui gentis avos deducit ab Arcto,
Qua Macedûm subit ara Ducis, subit æmula Juli.
Cæsaris & rigidum incusant sola ferrea cœlum,
Verius antiquæ relegit vestigia lingvæ
Est aliquid, quod STELLA micas: si non mea Parcæ
Stamina dissolvent, stat plenum immittere solem.

DIS-

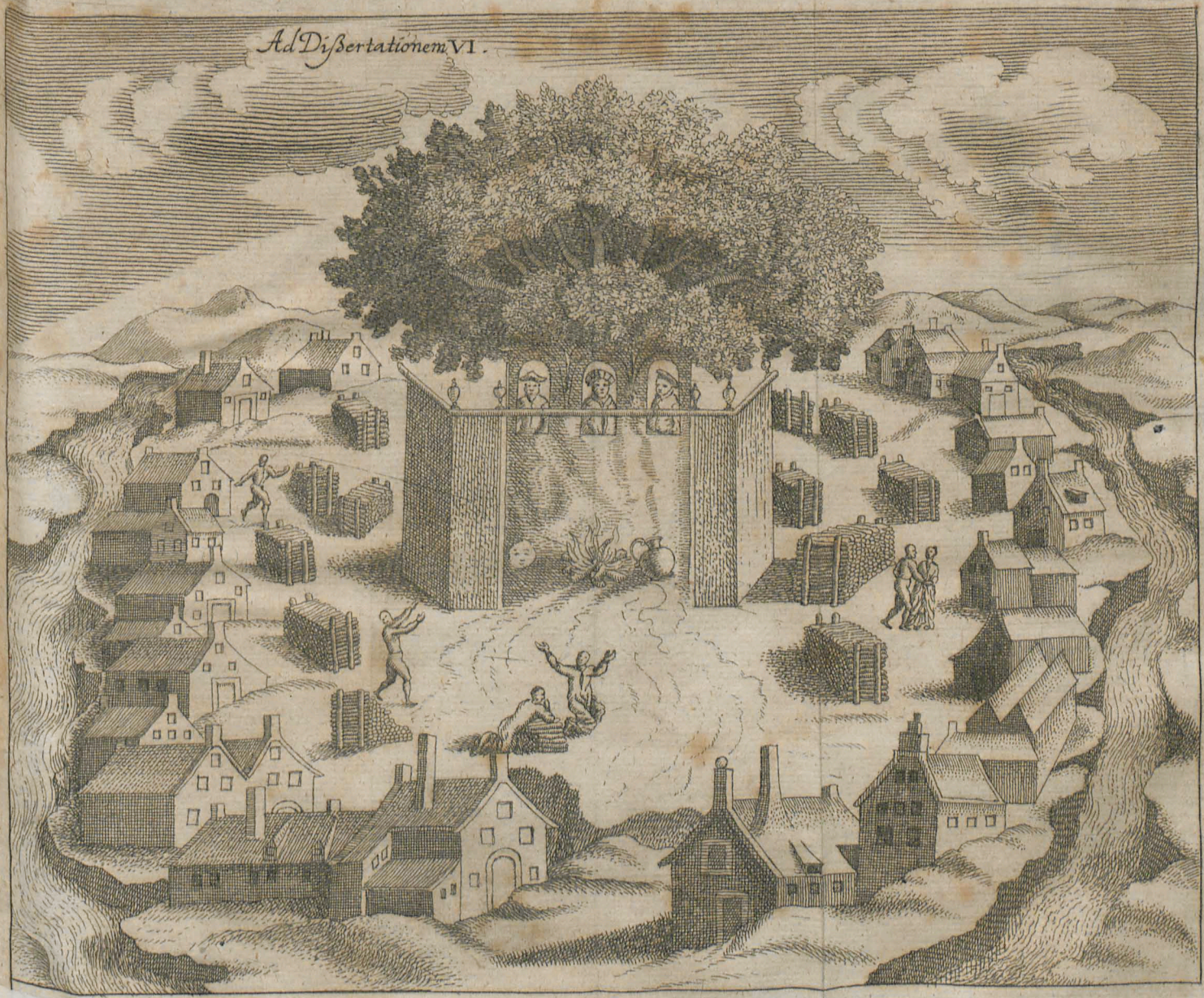
Ad Dissertationem VI.

DISSERTATIO VI.

De Locis divino cultui destinatis apud Veteres Prussos.

(1.) *Deos tectis includi non debere, crediderunt veteres, puta, Judæi, Pagani, alii. An & nascentis Ecclesiæ Christiani. Quid hic Septentrionales senserint gentes.* μηνίσκοι, σκεπάσματα. (2.) *Prussi Veteres nulla habuere templa. Arbores, cumprimis Quercus Deorum habitaculis destinatæ. Hoc Prussis, Romanis aliisq́; commune fuit.* (3.) *Quercus Romoveana. Ejus quantitas & qualitas. Arbores ejusdem generis apud Gothos. Rykaioth an diversum â Romove. Quercus Romove à Boleslao Rege Pol. excisa* (4.) *Alia Quercus ad urbem Heiligenbeil, excisa ab Anshelmo Episcopo.* (5.) *Quercus in qua non Mariæburgensis sed Thoruniensis arx condita.* (6.) *Quercus juxta oppidum Welau. Albertus Dux in ea, cum fuerit excavata, eqvum circumegit. Quomodo condiderit.* (7.) *Tilia Diis dicata ad Schakunicum pagum.* (8.) *Sambucus Barstuccis dicata.* (9.) *Totæ sylvæ Diis sacræ apud Prussos, Romanos, Gothos.* (10.) *Fontes & Lacus Diis sacri. Golbæ fluvii miraculum. Apud Gothos fontes Diis sacri. Minutorum Deorum loca apud Veteres Prussos.* (11.) *Qui Dii enumeratis in locis fuerint culti.* (12.) *A quibus urbs Romove, in qua majores Dii culti, sit condita. Romove Lithvanica & Prussica. De locis, ubi sitæ fuerint urbes illæ disquiritur.*

1. ANtiquissimis temporibus ea invaluerat apud omnes gentes opinio, Deos non parietibus includi, sed sub dio cultu debito affici debere. Ipsam etiam gentem Judaicam primis temporibus templum Deo nullum exstruxisse in confesso est. Cum enim illa ex capti-

vitate Ægyptiaca esset egressa, tum demùm jussu Dei tabernaculum confectum est, in quô arca fœderis aliaque sacra servarentur. *vid. Exod. 25. & seqq.* Templum autem Deo Salomon elapsis propemodum tribus à mundo condito annorum millibus excitavit. *1. Reg. 5. & seqq.* Christianos quoq; primis à CHRISTO Orbi donato seculis nulla templa habuisse probant nonnulli ex Origene, Minucio Felice, Lactantio, aliisq;. *vid.* Nicolaus Vedelius *in Exercitat. ad Epist. Ignatii, quam scripsit ad Magnesios p. 55.* Alii tamen contrarium asserunt ex Euseb. *lib. 2. Hist. Eccl. cap. 16.* Niceph. *lib. 2. c. 35. 39. seqq.* Hieronym. *in Epitaph. Paulæ Epist. 27.* Multa ad hanc materiam facientia cumulat Joannes Stephanus Durantus *lib. 1. de Ritib. Eccl. Cathol. cap. 2.* De septentrionalibus gentibus, ut propius ad rem accedamus, testatur hoc ipsum Olaus Wormius *lib. 1. Monum. Danic. cap. 3.* cujus verba sunt: *Idola sua* Skurgudur *dicta, primitus mapaliis & tuguriolis tegebant veteres, præter decorem esse existimantes, Deos tectis claudi, imprimis ubi cultibus debitis placari & majestatem suam exserere debebant.* Per Mapalia & tuguriola, interprete Joanne Schæffero, hic non intelligit Wormius clausas quasdam ædiculas, sed qualiacunq; in summo tecta, pluviæ arcendæ Deorum imaginibus imposita. Qualia μηνίσκοι à Græcis appellantur, etiam Aristophani memorata *in Avibus.* Scholiastes Aristophanis vocat: σκεπάσματα τῶν ἀνδριάντων, διὰ τὸ μὴ ἀπεπατεῖν αὐτῶν τὰ ὄρνεα. h. e. tecta seu operimenta statuarum, ne in eas sordes mittant aves. *vid.* Schæfferus *in Upsalia antiqua cap. 4. initio.*

II. Non secùs etiam Prussi olim pagani, quos à Gothis, ut postea dicemus, sacra sua accepisse verisimile est, nulla Diis suis struebant templa, sed eos sub arboribus collocare solebant. Præcipuè verò QVERCUS huic rei tunc existimabatur idonea. Erasmus Stella: *Præcellentes*, inquit, *arbores, ut robora, quercus, Deos inhabitare dixerunt, ex quibus sciscitantibus responsa reddi audiebantur, ob id nec hujuscemodi arbores cædebant, sed religiosè, ut numinum Deos, colebant.* Idem & alii Prussicæ Historiæ Scriptores testantur omnes. Commune hoc fuit Prussis illis cum Romanis pariter ac Græcis, qui Dryadum & Hamadryadum frequentissimè mentionem faciunt, quæ Deæ sic dicebantur, quod in arboribus habitare, ac unà cum iis vivere ac mori putabantur. Huc pertinet fabula Erisichthonis Thessali unam

ex

ex hoc genere Dearum interficientis, dum quercum altisſimam exſcindit, quâ de re ovidius *lib. 8. Metamorph. Fab. XI. v. 749. 765. ſeqq.* ita canit:

Stabat in his ingens annoſo robore quercus
Cujus ut in trunco fecit manus impia vulnus
Haut aliter fluxit diſcuſſo cortice ſangvis
Quam ſolet antè aras ingens ubi victima taurus
Concidit, abruptâ cruor è cervice profundi.

Plurima ejus generis occurrunt de omnibus ferè gentibus apud Scriptores antiquos, quæ hîc cumulare inſtituti noſtri ratio prohibet. *vid.* Maximus Tyrius *ſerm. 38.* Curtius *lib. 8. cap. 9.* Plinius *lib. 12. Nat. Hiſt. cap. 1.* Tacitus *de Morib. Germ. cap. 9.* Hayto Armenus *in Hiſtor. Oriental. cap. 1. ubi de Cataya.* Moſes Maimonides *de Idololatr. cap. 6. §. 12.*

III. Præter cæteras autem quercus, quatuor ingentis magnitudinis hîc in Pruſſia quondam fuiſſe obſervavimus. In iis prima fuit QVERCUS ROMOVEANA, ſive quæ in urbe Romove, de qua infra, Deorum cultui erat deſtinata. Hujus diameter ad ſex omninò cubitos ſive Geometricos pedes duodenos protendebatur. In ſummitate fuit latiſſima & ramis mutuum inter ſe nexis adeò impervia, ut pluvia per ramos & folia nullo modo potuerit penetrare. Et quod majorem meretur admirationem in hieme quoq; viridis conſpiciebatur. Simon Grunovius *Tract. 2. Chron. Pruſſ.* Caſp. Henneb. *in Comment. ad Tab. Geogr. Pruſſ. p. 465.* Thom. Waiſſel. *fol. 17. b.* Caſp. Schuz. *in Chron. fol. 2. ſeq.* Eadem ferè referunt Scriptores Hiſtoriæ Svedicæ de illa arbore juxta templum Diis olim Gothorum dicata. De ea, namq; ſic Scholiaſtes antiqvus Adami Bremenſis *ad p. 152. n. 91. Propè templum* (Upſalienſe) *eſt arbor maxima latè ramos extendens æſtate & hieme ſemper viridis.* Hunc ſequitur Albertus Cranzius: *Arbor*, inquiens, *juxta templum ſtabat ingens patulis diffuſa ramis, æſtate juxta & hieme virens, genus ejus nemo potuit edicere.* Hæc Cranzius *in Præfat. ad Hiſtor. Sveciæ.* Ex Cranzio hauſerunt ſua, quæ de arbore illa habent, Joannes & Olaus Magni, fratres, qui iisdem hæc ipſa referunt,

verbis. Ne verò quis arbitretur, fuisse arborem illam ex eo genere, quæ semper virere solent, addit Olaus Magnus: *Non tamen de earum arborum genere fuit, quæ suapte natura, ut laurus, oliva, palma, & myrtus virere videntur: quin in aquilone nulla unquam oliva vel laurus, nisi in parvo frutice pro spectaculo Vastenis exsurgere visa est.* Hæc Olaus Magnus *lib. 3. Hist. Septentr. cap. 5.* Hoc verò Diabolica factum esse arte, certum habeo. Hic eam arborem semper virentem conservavit, Prussicam etiam illam pluviis impenetrabilem reddidit, ut aliquam divinitatis fidem miseris mortalibus faceret. Sed neque illud de QVERCU Romoveana omittendum est, à Scriptoribus quibusdam eam poni in RYKAJOTH, & his Rykajoth à Romove non differt. Henneb. *in lib. de Vet. Pruss. fol. 11. b. & fol. 13.* Alii distingvunt Rykajoth à Romove, quando dicunt, Deos minores fuisse cultos in Rykajoth, majores in Romove. Sic enim Auctor quidam Chronici Prussiæ Anonymus: **Die gemeine Stellen/da sie die gemeinen Abgötter ehreten / wurden Rykaioth genant. Aber die Stelle/ da die grosse Eyche war/ darinnen die drey Abgötter waren/ und der Hohepriester seine Wohnung hatte / die hiessen sie Romove nach Rom.** Hæc ad verbum descripsit Waisselius *Chron. Pruss. fol. 18. a.* Habet hæc etiam totidem ferè verbis Chronicon Wolffgangi Dietmari Elbingæ editum. Adhæc & illud observatione indignum non est, adeò religiosè quercum illam Romoveanam à Paganis Prusis fuisse cultam, ut etiam existimarint, si homines vel pecudes arboris illius folia de collo suspensa gestarent, eos à casibus adversis & infortuniis præservari. Henneberg. *de Vet. pruss. fol. 12. a.* Tandem quercus illa simul cum Diis Prussicis majoribus à Boleslao I. Rege Poloniæ excisa esse dicitur. Simon Grunov. *in Chron. MS. Tract. 2. fol. 26.* Henneberg. *in Comment. ad Tab. Pruss. tit.* **Triefaltigkeit.** Attamen Thomas Treterus in Vita Johannis I. Episcopi Varmiensis dicit, hanc quercum usque ad modo laudati Episcopi tempora stetisse, à Prusisque veteribus clam fuisse cultam: Sed Episcopi hujus monitu à Magistro Winrico de Kniprode per Henningum Schindekopf excisam, quo in loco postea Petrus **Nagel** de **Sehr** monasterium SS. Trinitatis condidit. Sed fides sit penes auctorem.

IV. Ab

IV. Ab ista quercu celebritate secunda fuit, quæ propè oppidum Heiligenbeil à Prussis colebatur. Hæc Gurcho sive Curcho Deo, de quo infra, jam ab ipso Waidevvuto Rege Prutenorum dedicata esse fertur. *vid.* Henneberg. *in Comment. ad Tab. Pr. pag. 156.* Eodem illa modo, ut Quercus Romoveana, æstivis juxta & hibernis temporibus viruisse dicitur: *In eo loco*, ait Thomas Treterus, *ubi Heiligenbeil situm est, fuit ingens quercus, quæ non minùs æstate quàm hieme (operâ procul dubio Diaboli) assiduè virebat.* Hæc Treterus, vel potius Joannes Krezmerus, cujus ille in opusculum Germanicum in Latinam convertit lingvam, *in lib. de Episcopis Warmiensibus in Vita Anshelmi I.* Et hæc etiam causa est, quod quidam hanc quercum cum priore illa confuderunt. Videlicet ejusdem hæc fortasse cum priore erat magnitudinis, eodem modo operâ cacodæmonis in perpetuo conservabatur virore, divino denique cultui, non secùs atque prior illa erat dicata. Quomodo hæc quercus tandem ab Anshelmo primo Varmiensi Episcopo excisa fuerit, idem nos Thomas Treterus edocebit, quem jam ea de re loquentem audiamus: *Vocabatur*, inquit ille, *locus hic Svvente Mesce i. e. sacer locus* (alii legunt Svvente Meste, quasi svviete miasto, i. e. sacra urbs) *contra hanc execrandam idololatriam Anshelmus multis & eruditis concionibus acriter invehebatur, quibus cum nihil apud duræ cervicis Prutenos proficeret & impiam hanc superstitionem in sua Diœcesi augeri molestissimè ferret, præcepit ad extremum, ut quercus illa exscinderetur. Cumq; ad rem deventum esset, & quidem arbori securim admovissent, illa repercussa converso ictu ferientem graviter in pede vulneravit, ut in terram illicò prosterneretur. Unde Christianis terror injectus, ut arborem attingere nemo auderet, infideles autem ista cum incredibili gaudio & voluptate spectabant. Quæ res cum Episcopum vehementer affligeret, plenus Spiritu & divini honoris zelo processit eo ipsemet, ut acceptâ securi ingens foramen in quercu effecit. Cæteri autem Christiani, eo jubente, ignem subjicientes, eam totam combusserunt, & idolum ad nihilum redegerunt. Prutheni nihilominus cum securis illa diligenter conquisita ad manus illorum pervenisset, eam in eo loco, ubi nunc Heilgenbeil oppidum situm est, ab illaq; nomen retinet, pro insigni reliquia venerati in sacello adservabant.* Gemina his habent Henneberg. *in Comment. ad Tab. Pr. pag. 156.* & Casp. Schuz. *in Chron. fol. 4.* Alii tamen aliundè nomen illud oppidi Heiligenbeil deducunt, ut Schuzius loco citato testatur.

V. Tertia ingentis proceritatis quercus est illa, quam Cruciferi Prussiam ingressi, in modum castelli propugnaculis erectis juxta Vistulæ ripam muniverunt. Explodenda verò hîc illorum sententia est, qui Quercum hanc eo in loco ponunt, ubi Mariæburgum situm est, in quâ opinione fuit Æneas Sylvius *in Descript. Europæ c. 29.* quem sequitur Joannes Aubanus Bohemus *lib. 3. de Moribus, Legibus & Ritibus omnium gentium cap. 8.* In eundem lapidem, graviori insuper lapsu, incurrit Auctor Chronici Prusiæ Belgicâ lingvâ scripti, qui non tantùm quercum illam ad Mariæburgum ponit, sed etiam sub hâc ipsa antiquos illos tres majorum gentium Deos, Percunum, Pikollum, & Potrimpum, cultos fuisse arbitratur. *vid. Chronicon illud pag. 15.* Rectius sentiunt, qui cum antiquis Prusicarum rerum Scriptoribus eam sitam esse dicunt eo in loco, ubi vetus Thorunium olim jacuit, videlicet uno milliari ab hodierno Thorunio. Sic enim hâc de re Petrus Dusburgensis: *Fr. Hermannus Balk, Magister Pruschiæ aspirans ad negotium fidei prosequendum, assumpto sibi Duce prædicto & virtute exercitus sui transivit Wisselam & terram Culmensem, & in litore in descensu fluminis ædificavit An. Dn. 1231. castrum Thorun. Hæc ædificatio facta fuit in quadam arbore quercina, in qua propugnacula & mœnia fuerunt ordinata ad defensionem undiq; indaginibus se vallabant, non patebat nisi unus aditus ad castrum. Continuè hi septem fratres habebant naves circa se propter impetum Pruthenorum, ut possent navigio redire Nessoviam, si necessitatis articulus hoc svaderet. In successu verò temporis instituerunt circa castrum civitatem, quæ postea manente castro translata fuit propter continuam aquarum inundationem ad eum locum, ubi nunc sita sunt & castrum & Civitas Thorunienses.* Hæc Dusburg. *part. 3. Chron. cap. 1.* Ex quibus verbis evidenter appareret, Thorunium in quercu illa conditum fuisse in terra Culmensi, & quidem non adeò procul à Nessovia, ut eò Cruciferi, si à Prussis premerentur, facilè confugere possent. Ast Mariæburgum, etiam antiqvum illud, quod Zantirium vocabatur, situm erat in Pomesania. Conf. Joannes Dlugossus *lib. 6. Annal. Polon. pag. 580.* Waisselius *in Chron. Pruss. fol. 48. b.* Ut itaque indè manifestum est, quercum illam perperam ad Mariæburgum poni; ita etiam inde non minùs elucet, tres illos Deos Prusicos ibidem non fuisse cultos. An verò alii Dii ibidem divinis honoribus fuerint affecti, dici vix poterit, cum altum sit apud Historicos eâ de re silentium.

VI.

VI. Quarta raræ, imò propemodùm inauditæ magnitudinis Quercus fuit ad oppidum Wolau & pagum Oppen in horto quodam. Hæc tanta fuit, ut cum excavata esset, eam eques ingredi, ibique eqvum suum in gyrum potuerit circumagere, quod adhuc superiore seculo expertus est Sereniss. Albertus, primus Dux Prussiæ, ut & filius ipsius Sereniss. Princeps Albertus Fridericus. Habuit truncus ejus in circumferentia 27. ulnas. Cujus rei testimonium à Magistratu Welavienſis oppidi sub sigillo accepisse se testatur Hennebergerus. Paulò namque antè ejus tempora jam conciderat, non tàm corrupta vetustate, quàm hominum ad eam accedentium culpâ. Quicunque enim ad eam visendam accesserat (erat autem maximus hominum, præcipuè exterorum, qui tantam in toto terrarum orbe posse arborem existere sibi persvadere non poterant, concursus) illicò nomen suum cortici incidebat, quo factum est, ut tandem arbor illa, post homines natos, ut Hennebergerus putat, maxima exaruerit. An & hic aliquis Deorum Prusicorum fuerit cultus, in defectu veterum monumentorum asserere non licet. Confirmari tamen aliquo modo posse videtur ex eo, quod & in aliis minoribus quercubus aut vetustate aut etiam operâ hominum idololatricum hunc cultum foventium excavatis, fœminæ solitæ sunt serpentes lacte nutrire, eosque ut Deos colere. Sed de hoc infra locus erit agendi. *vid.* Henneberg. *lib. de Vet. Pruss. fol. 12. a.*

VII. Non verò quercus tantùm, tametsi illæ præcipuè, fuerunt apud Veteres Prussos Deorum cultui dicatæ, sed & TILIAM fuisse Diis sacram comperimus. Ejusmodi tilia fuit adhuc tempore Hennebergeri non procul à pago Schakunico, qui in Schalavonienſi Provincia Russo fluvio adjacet, ad quam Tiliam suo adhuc tempore rusticos, quamvis occultè & quidem non nisi noctu, confluere, ibique sacrificia Diis offerre solitos, testatur dictus Hennebergerus *in Comment. ad Tab. Pruss. Geogr. pag. 416.*

VIII. Porrò sub SAMBUCO etiam Deos habitare credidit cœca olim Prussorum gens. Sed & nostris temporibus quibusdam in locis vana hæc persvasio mentes hominum occupavit, ut credant, sub Sambuco morari homunculos illos subterraneos, BARSTUCCAS veteribus Prusſis dictos, quod & mihi olim puero mulierculas aliquoties referre memini.

IX. Sed & totæ SYLVÆ variis in locis olim sacræ fuerunt, eò quod illas Dii habitare credebantur. Ejusmodi lucus Diis dicatus fuerat juxta pagum Pobeten in Sambia, ex quâ arborem exscindere piaculum erat. *vid.* Henneberg. *in Comment. ad Tab. Pruss. tit. Pobeten. pag. 350.* De cultu Sylvarum Prussico videatur Erasmus Stella *loc. cit.* ut & Matthias Michovius *lib. IV. Chron. Polon. cap. 45.* Jodocus Willichius *in Comment. ad Taciti libellum de Morib. German. part. 1. cap. 14. pag. 476.* Habuerunt hoc ipsum commune Prussi cum antiquis Græcis & Romanis, apud quos secundum Poëtam:

Habitarunt Di quoq; sylvæ.

Propterea Romani conlucare sive collucare solebant, cujus piaculi modum tradidit Cato *lib. de Re Rust. cap. 139.* Illius verba hic dabimus: *Lucum*, inquit, *collucare Romano more sic oportet. Porco piaculo facito. Sic verba concipito. Si Deus, si Dea, cujus illud sacrum est, uti tibi jus fiet porco piaculo facere, illiusce sacri coërcendi ergo. Harumq; rerum ergo sive ego sive quis jussu meo fecerit, uti id recte factum siet. Ejus rei ergo te hoc porco piaculo immolando bonas preces precor, ut sies volens propitius mihi, domo, familiæq; meæ, liberisq; meis. Harumce rerum ergo macte hoc porco piaculo immolando esto.* Verum & cum Gothis in Svedia habitantibus Prusi hoc habuerunt commune, de quibus Adamus Bremensis Sec. XI. Scriptor: *Corpora immolatorum*, inquit, *suspenduntur in lucum, qui proximus est templo. Is enim lucus tam sacer est gentilibus, ut singulæ arbores ejus ex morte & tabo immolatorum divinæ credantur.* Hæc Adamus *lib. de Situ Dan. & reliq. Septentr. Reg. cap. 94. (233.) pag. 153.* Chronicon vetus Sveticum non modò arbores ipsas, sed & ramos earum singulos apud Veteres Gothos tradit fuisse sacros, apud Joannem Schæferum *in Upsalia antiqua. cap. 4. pag. 33.* An ritus quidam in consecrandis lucis apud Gothos Prussosque fuerint adhibiti, vix determinari poterit, cum in tanta gentium simplicitate, literis id tradere potuerit nemo.

X. Et hæc dicta sunto de præcipua Deorum Prusicorum sede, nimirùm de arboribus. Sed & LACUS & FONTES quosdam Diis fuisse sacros, non est, quod dubitemus: *Usq; hodiè profecto inter illos, cum cætera omnia communia sint cum nostris solus prohibetur accessus lucorum & fontium, quos autumant pollui Christianorum accessu.*

verba

verba sunt Helmoldi de Prussis veteribus agentis, *ex lib. 1. Chron. Slav. cap. 1.* Conf. Joannes Dlugossus *Tom. 1. Histor. Polon. lib. 2. ad An. 997.* Est in tractu Insterburgensi vicus cognomento *Narpiszken*, sive *Napirszken*, quem præterlabitur fluvius Golba, cujus cultores olim monoculi reddebantur: & cui hoc contigerat, magnum divinæ gratiæ signum consecutus esse putabatur. Hennebergerus quando hoc ipsum *in Comment. ad Tab. Pruss. pag. 327.* recensct, testatur, paucis annis ante sua tempora monoculos ejus amnis cultores adhuc fuisse repertos. Conf. & D. Cælestinus Mislenta *in Præfatione ad Manuale Prutenicum non longè à princ.* Deindè non est etiam dubium, silentibus licet Annalibus nostris, quin illis in locis, ubi Dii colebantur, fontes sacrificiis destinati, ideoque sacri extiterint. Id genus enim fontes apud Romanos juxta ac Græcos fuisse, veterum testantur monumenta. De Gothis etiam hoc ipsum confirmari potest testimonio Scholiastis Adami Bremensis: *Ibi enim*, inquit ille, *ubi sacrificia paganorum solent exerceri & homo vivus immergi, qui dum immergitur, ratum erit votum populi.* Paulò clarius hæc profert Albertus Cranzius in Præfatione ad Historiam Svedicam, dignus, qui super hac re audiatur: *Fons*, inquit, *scaturivit ad locum sacrificiorum. Sacrificaturi hominem hic immersêre vivum, qui si facile mergeretur, faustum renunciavêre votum.* Conf. & Joannes Magnus *lib. 1 Hist. Gothorum & Sveonum cap. ult.* Olaus Magnus *lib. 3. Histor. Septentr. cap. 6.* Arngrinius Jonæ *lib. 1. cap. 7. Crymogeæ* observat, fontes hujus generis apud veteres dictos *Blotkælla*, à verbo *Blota*, quod priscis Svedis est sacrificare. Notat insuper laudatus modo Arngrinius, fontes ejus generis profundissimos fuisse. *vid.* Joan. Schæferus *in Upsalia c. 4. pag. 33.* Ad extremum in ædibus etiam privatorum SUB FORNACE, vel in ANGULO VAPORARII, Lares & Penates suos, de quibus agemus infra, cultu divino Prussi prosequebantur. Item IN OCCULTIS ÆDIUM LOCIS, ut & in CONGERIE LIGNORUM, ut auctor est Joannes Meletius Archypresbyter Lyccensis, *in Epistola ad Georg. Sabinum, quæ est de Religione Veterum Borussorum.*

XI. Ad extremum paucissimis & quasi per saturam Deos, qui dictis in locis colebantur, in certos ordines digeremus, in subsequentibus de eo argumento fusius atque uberius acturi. Primò fuerunt,

Dii majorum gentium, iiq; numero tres, nimirum *Percunos*, *Picollos* & *Potrimpos*, qui in Quercu Romove sedem suam habuerunt. Deinde fuerunt tres alii Dii minorum gentium, nempè *Gurcho*, *Wurszkaito* & *Ischwambrato*. Ex his Gurcho Quercus Heiligenbeilensis fuerat dedicata. Reliqui reliquas quercus ex enumeratis fortasse habitarunt. Tertiò fuêre tertii Ordinis Dii, quos Prussi in solemnibus suis sacrificiis ordine solebant indigitare, ut fuerunt *Occopirnus*, *Antrimpus*, *Gardoëtes*, *Pilvitus*, *Pergubrius*, *Paschwitius*, aliique. In his etiam censebantur minutuli illi Dii, puta, *Barstuccæ*, *Marcopetæ*, *serpentes*, *insecta* alia, quæ partim in arboribus & sylvis, partim etiam in aliis supra à nobis enumeratis locis degebant.

XI. Antequam hinc abeamus, operæ precium nos facturos arbitramur, si quædam de urbe ROMOVE, in quâ primi Ordinis Dii sedem suam & domicilium habuerunt, adjiciamus. Multa enim dubia hîc occurrunt, quæ dilucidata, lucem non exiguam sequentibus affundent. Non unam autem ejus nominis urbem fuisse ex veterum cognoscimus monumentis. Nam aliam in Prussia, in Lithvania aliam fuisse deprehendas. De Prusica Romove sic loquitur Dusburgensis: *Fuit autem in medio Nationis hujus perversæ, scilicet in Nadrovia, locus quidam dictus Romaw trahens nomen suum à Roma, in quo habitabat quidem dictus Crive, quem colebant pro Papa.* Hæc ille *Part. 3. cap. 5.* De Lithvanica autem Romove *Part. 3. Chron. Pruss. cap. 254.* hæc habet: *Ludovicus de Libencelle navale bellum multiplex habuit, unum versus Anstechiam terram Regis Lethovinorum, in qua villam dictam Romene* (Matthias Strykovvski & Kojalovvicz legunt Romove) *quæ secundum ritus eorum sacra fuit.* Auctor quidam Chronici Prussiæ Anonymus, qui ante tria plus minus vixit secula dicit non tantùm urbem illam Lithvanicam fuisse sacram, sed & ipsos ejus urbis incolas. Agnoscit etiam utramque hanc urbem Matth. Strykovvski, & qui eum ubique sequitur Kojalovvicz, ut ex collatione *lib. 1. pag. 21.* & *lib. 2. pag. 31. seq.* manifestum fit. Præterea jam Stanislaum Sarnitium & alios, qui eadem tradunt. A quo urbes hæ sint conditæ dictu per quam difficile est. Prussicam Romovam Waidewuti opus esse statuit Kojalovicz *Part. 1. lib. 1. pag. 21.* Lithvanicam autem Romovam ab Italis esse conditam scribit *lib. 2. pag. 31. seq.* *Itali*, inquiens, *circa Annum 924.* — *Vene-*

dico

dico sive Baltico mari per exigui freti angustias Curonensem, sinum invecti, litus legendo in Ostia Nemenis sive Chroni inciderunt, ubi is longo per Russiam, Lithvaniam & Prussiam cursu collectas aquas duodecim alveis exonerat. Adverso flumine interiora continentis ingressi ad ostium Dubissæ amnis loco commodo inter amœnam camporum planiciem prima coloniæ novæ fundamenta jecerunt. ROMANOVA tunc dicta est, à posteris ROMNOVE & ROMOVE, krive kirveiti postea sacrorum apud Lithvanos Præsidis sedes. Gedimino imperante ab equitibus Ordinis Teutonici funditùs excisa. Alii Scriptores nostri Prusficam Romovam itidem ab Italis conditam, & in memoriam veteris Romæ, Romam novam appellatam esse statuunt. Quod si ita est, conciliari vix poterunt ea, quæ ex Kojalovicio adduximus. Cum enim ille migrationem Italorum in Prusfiam Lithvaniamque aliquot seculis post Waidevvuti tempora contigisse statuat, non poterit unus utriusque urbis esse Conditor, quod tamen & Scriptores Prusfici & ipsa nomina evincere posse videntur. Qvamvis me non fugiat, aliam hic posse nominis hujus Romove proferri nomenclationem, quam subsequente Dissertatione dabimus. Adhæc de utraque illa Romove disceptatur, quonam in loco sita fuerit. De Prussica Romove sex omninò in medium adduci possunt opiniones. Primùm enim sunt, qui Romovam constituunt eo in loco, ubi hodiè est oppidum Heiligenbeil, quæ est sententia Alexandri Gvagvini (vel potius Matthiæ Strykovvski, cujus dubio procul sunt libri de Sarmatia Europæa scripti) *in Descript. Pruss.* Item Alberti Wijuk Kojalovicii *Part. I. Hist. Lithv. lib. 1. pag. 21.* Defendit eandem & Martinus Murinius *in Chronico Prussico, quod idiomate scripsit Polonico, cap. 1. pag. 2.* Sine dubio autem sententia hæc fluxit ex confusione cultûs illius, qui Deo Gurcho propè oppidum Heiligenbeil olim deferebatur, ut & trium Deorum, qui in urbe Romove à Prusfis colebantur. Cum enim Gurcho Deo propè oppidum supra memoratum non exiguos deferri honores multi animadverterent, crediderunt ipsos majorum gentium Deos ibidem fuisse cultos. Deindè alii urbem Romove ponunt in Galindia. *vid.* Caspar. Schuz. *lib. 1. Chronic. Pruss. fol. 3. b.* Verùm & hæc sententia nobis non probatur. Fluxit illa ex appellatione pagi justdam

dam Galindici, qui RUMI vocatur. In illa namque Tabula Prussiæ Geographica, quam Henricus Zellius, & quidem primus, ante Hennebergerum confecit, quamque Caspar Schuzius Editioni primæ Chronicorum suorum præfixit, in Gallindia notatur pagus, *Rom* dictus, quod cum legisset Schuzius, putavit ibidem urbem Romoveanam collocandam. Verùm quodsi ex id genus appellationibus pagorum quicquam liceret indubitatò de præsenti materia concludere, plures loci denominari possent, qui cum nomen illud Rom/Romau/ habeant, facilè nobis fidem facerent, veterem urbem Romovam in locis sitam fuisse pluribus. Tertio Auctor quidam Anonymus, qui Belgicè Chronicon Prussiæ scripsit, cujus hæc est epigraphe: *Historie van t'land van Prussen*, existimat Romove illo in loco jacuisse, ubi nostra ætate Mariæburgum est, *vid. Chron. illud pag. 15.* Verùm & hæc erronea sententia est. Erroris undè sit origo, facile divinare licet. Nimirum quia nonnulli Scriptorum nostrorum quercum ibi ingentem Germanos communiviisse produnt, ubi hodiè Mariæburgum jacet; existimavit dictus auctor, ipsissimam illam quercum Romoveanam fuisse. Quarto sunt etiam, qui in Nadrovia locum dictæ quercus inveniisse se putant, in quibus est Dusburgensis noster *loco superiore numero citato.* Eum sequitur Auctor Chronici *Germanici antiqui in 4. fol. 14. b.* Quinto non desunt, qui in Natangia Romove urbem fuisse scribant, & quidem eo in loco, ubi hodiè monasterii Trifaltigkeit dicti, rudera reperiuntur. In hâc opinione sunt Simon Grunovius Tolkemitanus, Monachus Ordinis Prædicatorum, *Tract. 2. Chron. Pruss. cap. 5.* Caspar Hennebergerus *in Comment. ad Tab. Pruss. tit.* Trifaltigkeit. Thomas Waisselius *in Chron. Pruss. pag. 17.* & alii. Sextò denique sunt, qui hâc de re dubiè loqvuntur. Auctor Chronici Ordinis disertè scribit: Auch hatten sie in diesen Landen Heidnische Pfaffen und einen sonderlichen Babst/ welchen sie für heilig hielten/ nach ihrer Heidnischen Weise. Derselbe Babst hatte allezeit seine Wohnung auf Samland und Nadrawen zu einem Dorff Romaw nach Rome genannt. Hæc ille *in Hermanno de Salza fol. 18. b.* Quid hîc in tantâ sententiarum varietate tandem sentiendum? Scripseram alibi enumeratis his sententiis, primis etiam,

etiam, à Cruciferorum in Prusſiam ingreſſu, temporibus ignotum fuiſſe locum urbis Romoveanæ, idque ſingulari DEI providentiâ factum, ne Pruſſi veteres ad idololatriam proni, etiam Ordine Teutonico Prusſiam tenente, ad locum illum, Deos ſuos adoraturi, confluerent. At hæc Amicorum nonnemo, optimo animo, nec deterioribus verbis, piè magis quam verè dici, notavit. Sed, quod pace ipſius dixerim, idem ille quod ego antehac ſcripſeram, ſentit. Dicit enim in ſequentibus, excisâ ſeculo decimo à Boleslao Primo Rege Poloniæ urbe & Quercu Romoveanâ, exciſum etiam ſimul eſſe & nomen dictæ urbis. Non mirum proinde eſſe, quod tempore Dusburgenſis, qui duobus ſeculis, & quod excurrit, à temporibus Boleslai Regis vixit, ne veſtigium quidem Quercûs ſive Romove repertum fuerit. Sed hæc meæ, quam tunc fovebam, ſententiæ, tantum abeſt, ut repugnent, ut inſuper eam mirificè confirment. Etenim ſi exciſis, Boleslao Rege, quercu & urbe, Crive ſive Pontifex Pruſſorum alium in locum ſedem ſuam transtulit, ſique tempore Dusburgii ne veſtigium quidem ejus cultus dicto in loco apparuit, conſequens eſt, non tantum piè, ſed & verè me dixiſſe, ordinante ſic divinâ providentiâ factum, quod ne locus quidem cultûs idololatrici fuerit eo tempore notus, ne Pruſſi eò confluerent. Cæterum etiamſi hæc Amici Animadverſio ſententiam meam nondum evertit, abjicio tamen ipſe ſententiam illam libens, dicoque, tempore Dusburgii omninò fuiſſe locum illum ſatis notum. Quod verò antea tantùm probabile mihi videri dicebam, illud jam audentior factus certum eſſe dico, Romovam non poſſè alibi locorum collocari, quam in Natangia, ubi hodiè monaſterium Sacro Sanctæ Trinitatis. Propterea namque Chriſtiani hunc locum Sacro Sanctæ Trinitati dicatum eſſe voluerunt, qui antea ſedes trium cacodæmonum fuerat. Accedit quod Romovam quidam appellant Rykajoth, ut ex Hennebergeri loco citato manifeſtum fit: jam verò in illo diſtrictu, ubi monaſterium Trifaltigkeit dictum jacet, reperiuntur pagi Rohmsdorff & Ryckgarben, qui & Romovæ & Rykajoth urbium nomina ſatis manifeſtè conſervant. Dusburgii verba, ſi diligentius expendas, nobis non adverſari facilè deprehendes.

Dicit quippè Romovam sitam fuisse in medio Nationis Prussicæ, quod falsum esset, si Nadroviæ terminus Australis esset Prigora, sive ut hodiè vocatur, Pregela amnis (quam Hennebergeri sententiam fuisse tabulæ Geographicæ, tàm vetus, quàm nova, indicant.) Hoc igitur ex citatis Dusburgii verbis elicitur, Nadroviam olim etiam cis Pregelam, sive ad ripam Pregelæ australem, fuisse extensam, ita ut & Romovam intra fines suos contineret, etiamsi hodiè vulgò in Natangia censeatur. Idem dicendum est de Auctore Chronici Ordinis. Videlicet, non fuerunt tunc termini Provinciarum Prussicarum adeò accuratè distincti, quo fit, ut Auctor ille, licet locum urbis Romovæ non ignoraverit, ignoraret tamen, utrum ad Sambiam an ad Nadraviam eum referre deberet. Et hæc de Prusicæ Romænovæ situ dicta sunto. Sed & de Lithvanica Romanova non adeò expedita res est, cum etiam de ea non una sit sententia. Stanislaus Sarnitius Anstechiam, in qua Romovam Lithvanicam fuisse Dusburgium audivimus referentem, Curoniæ Provinciam facit: *Romani*, inquiens, *ab urbe Roma veteri ad Romam novam ad litus Balticum sitam (sic enim portus ille Curlandicus ad imitationem comparationis Romæ Romuleæ cum Roma Constantinopolitana, quæ etiam νέας ῥώμη vocabatur, antiquitus nominatus est & ibidem Pontifex etiam gentilis, krivvei kriveto dictus sedem suam habuit primariam) huc advenerunt.* Hæc ille *lib. 6. Annal. fol. 286.* Et eodem libro *pag. 294.* Anstechiam vocat maritimam Provinciam. Sed Matthias Strykowski Ossostevicius eam collocat in Samogitia ad Dubissæ amnis ostia, ubi se in Memelam exonerat *lib. 3. Histor. Lithvan. pag. 74.* Eum sequitur & Albertus Wijuk Kojalovvicz *Part. I. Histor. Lithvan. lib. 2. pag. 31. & seq.* Et tantùm de Locis divino cultui destinatis.

DIS-

Dissertatio VII.

De
Tribus Veterum Prussorum Diis majoribus,
Percuno, Picollo & Potrimpo.

(1.) *Deum esse, gentes cognoverunt omnes. Prussorum Veterum simplicitas. Dii à Boleslao Rege combusti, initium apud veteres Prussos à Diis.* (2.) *An vera sit historia de tribus Diis majoribus Percuno, Picollo, Potrimpo. Alii Occopirnum primum Deorum Prussicorum faciunt; Alii Curchum. Quis primus Auctor historiæ de tribus Diis majorum gentium. Sol, Luna, Stellæ Dii fuere Prussorum.* (3.) *Ternarius Deorum apud Prussos numerus. Eum acceperunt à Gothis. Ordo inter tres dictos Deos. An fuerint statuæ Deorum. Quercus Romoveana unde nomen hoc habeat. M. Prætorius laudatur.* (4.) *Primus Deorum Percunus. Deus fuerat Fulminum. Ejus Prosopographia & Munia. An sit idem qui Gothorum Thor. An sit idem qui sol.* (5.) *Secundus Deus Prussorum, Pikollos, Deus inferorum, ejus descriptio. An sit idem qui Gothorum Wodanus sive Othinus. An per eum Luna sit repræsentata.* (6.) *Potrimpus tertius Deus describitur. Deus erat fertilitatis. Ejus etymon. An sit idem qui Gothorum Fricco. An idem quæ Venus. Venus Armata.*

I. Nulla gens tam fera, nemo omnium tam est immanis, cujus mentem non imbuerit Deorum opinio, ait Cicero *lib. 1. Tuscul. num. 30. pag. 171. Edit. Geneo.* Quibus gemina habet & Aristoteles *libr. 1. de Cœlo cap. 3. text. 22.* Documento nobis sunt Veteres

Prussi, qui, licet barbari, Deorum tamen notitiam omninò habuerunt, saltem in eo, quod Deum esse confessi sunt. Referunt quippe Scriptores nostri, Prussos ante Scandianorum, Waidevvuto & Pruteno Ducibus, adventum, cum adeò rudes essent, ut, quenquam per literas animi sui sensa posse alteri exprimere, non crederent; agnovisse nihilominus in ea simplicitate, mundum sine aliquo Numine non gubernari. Quinimò illos Deorum instar coluere, quos legendi scribendique peritos videbant, teste Hennebergero *lib. de Vet. Pruss. Conf. Waisselius & alii.* Verùm & hoc ex Scriptoribus nostris non minus certum est, primam apud Veteres illos Prussos fuisse Deorum curam. Quamobrem cum circa Ann. 1014. Boleslaus I. Chrabri Rex Poloniæ Prussiam vastasset, Romove quoque urbem Idololatriæ sedem cum Diis Prussicis in cinerem redegisset, Prussi contra Polonos moliri quidpiam non sunt ausi prius, quam cultum Deorum instaurassent, ut auctor est Matth. à Michovia *lib. 2. Chron. Polon. cap. 7.* Henneberg. *in Comment. ad Tab. Pruss. pag. 466.* Sic etiam, cum Prussus quidam Nobilis Ducem Masoviæ in adulterio deprehensum hastâ transfixisset, Masoviique vicissim Romoveanam urbem cum sacris omnibus incendio delevissent, defenderunt quidem sese Prussi contra vim illatam, in fugam tamen actos hostes prosequi prius non sunt ausi, quam sibi novum elegissent Pontificem sive sacrorum Præsidem, cultumque divinum instauarassent, si fides est Hennebergero, qui hæc ex Grunovii *Tract. 3. cap. 6.* tradit *in Comment. ad Tab. Prussicam pag. 466.*

II. Cæterum quos illi coluerint Deos, dubitari potest. Quodsi Simonem Grunovium consulamus, non pauca ille nobis enarrabit de tribus illis Diis Veterum Prussorum præcipuis: *Percuno, Picollo, Potrimpo*, cultumque illorum secundùm omnes circumstantias accuratissimè pleniissimèque nobis ob oculos ponet. Fidem etiam Grunovio habuisse deprehendemus plurimos; ex Polonicarum rerum Scriptoribus, Matthiam Strykovium Ossostevicium, & Alexandrum Gvagvinum; ex nostris Hennebergerum, Schützium, Waisselium aliosque non paucos. Mihi verò hæc non rarò dubia visa sunt omnia, adeò ut etiam, tres illos Deos in Prussia fuisse cultos, prorsus negare sæpiùs in animum induxerim. Ratio præcipua, quâ tum nitebar, à silentio antiquorum historiæ Prussicæ conditorum

torum erat petita. Exstant siquidem adhuc multorumque teruntur manibus quamplurimi Scriptores tum Polonici, tum Prussici Grunovio antiquiores, qui etiamsi idololatriam Prussorum ex professo describunt, de tribus tamen illis Diis omninò nihil norunt. Ex Scriptoribus Polonicis adduci possunt Vincentius Kadlubkus, Joannes Dlugossus, Matthias à Michovia, Martinus Cromerus Episcopus Varmiensis in Prussia, Johannes Herburtus de Fulstin: Ex Scriptoribus Historiæ Prussicæ pertractant hanc materiam de Idololatria Veterum Prussorum, Petrus de Dusburg, Nicolaus Jeroschinus; Auctor Chronici, quod dicitur Chronicon Ordinis, vel Magistrorum; Erasmus Stella in Antiquitatibus Borusiæ; Paulus Pol, cujus Chronicon MS. Regiomonti in Bibliotheca curiæ Palæopolitanæ asservatur; & tamen horum nemo, ne unico quidem verbo, indicat, illos Deos unquam in Prussia exstitisse. Auget dubium & illud, quod quidem ex enumeratis Scriptoribus faciunt mentionem urbis Romove, & summi Prussorum Pontificis, Crive dicti, in Romove residentis, nihil tamen prorsus habent de ipsis illis majorum gentium Diis, minimè certè rem adeò notabilem silentio prætermisturi, si quicquam eorum ipsis innotuisset. Sed invalidum fortasse argumentum hoc à silentio Scriptorum petitum censeri posset, nisi alia validiora restarent argumenta, quibus ea, quæ Grunovius tradit, convelli posse videntur. Contrarium videlicet quidam Scriptores ejusdem ferè cum Grunovio ætatis asserunt, dum disertis indicant verbis, quis Deorum Prussicorum maximus fuerit olim habitus. Johannes certè Meletius, qui superiore seculo hunc sibi sumpsit laborem, ut ex professo Religionem Prussorum describeret, non dicit, Percunum, Picollumque & Potrimpum fuisse Deos maximos, præcipuoque cultu affectos; sed eos inter postremos recenset Deos: Maximum autem fuisse dicit OCCOPIRNUM, ut Deum cœli & terræ. Idem jam ante Meletium fecerant Georgius à Polenz & Paulus Speratus Episcopi Prussiæ Ducalis in Præfatione Agendæ, quam vocant, Ecclesiasticæ Anno 1530. conscriptæ, ut qui sequentem Prussicorum Deorum texunt catalogum: *Occopirnus*, *Svaixtix*, *Auxschautis*, *Autrympus*, *POTRYMPUS*, *Bardoayts*, *Polunytis*, *PARCUNS* (forsan *Percunos* legendum, cum ex MS.

exemplari, quod mihi se obtulit dijudicari non potuerit, quomodo Auctores ipsi hoc nomen scripserint) *PECOLLOS atque* (fortasse, *sive*) *PACOLS*. Accedit, quod in Privilegio Anno 1249. d. 7. Id. Febr. à Jacobo Archidiacono Leodiensi Pontificis Romani Legato Prussis Veteribus concesso, dicuntur Prussi abjurasse cultum CURCHI, aliorumque Deorum, qui non fecerunt cœlum & terram. Ex quo colligitur, cultum CURCHI (vel ut alii, quamvis minus rectè GURCHI) Dei fuisse apud Prussos eo tempore præcipuum. Ad extremum disertis etiam verbis Grunovio se videntur opponere antiquiores, qui uno ore referunt, à Prussis *SOLEM*, *LUNAM*, *STELLAS*, aliasque res creatas fuisse cultas. Addit insuper Erasmus Stella Prussos *TONITRUA FULGETRASQUE* coluisse; de tribus illis Diis altissimum ubique est silentium. Quare cum animadvertissem, ante Grunovium (qui Chronicon Prussiæ Ann. 1520. scripsit) cultum hunc trium Deorum, eumque adeò ordinatum, nobis descripsisse neminem, commenta hæc cerebri Grunoviani mihi visa sunt. E contrariò verò mihi se objiciebant summa cultus illius (prout à Grunovio aliisque Grunovium Ducem sequentibus describitur) cum cultu Deorum apud Veteres Gothos convenientia, quam Grunovius in tanta literarum in Prussia tunc nondum renascentium caligine, vix adeò affabrè confingere potuit. Idcircò quæ aliorum fidem subleslam reddere solet, hæc à Grunovii partibus tunc stetit, simplicitas. Magno tamen ipsius Chronici Grunoviani perlustrandi & excutiendi desiderio flagrabam, ut ex ipso cognoscere mihi liceret, utrum aliquos, ex quibus hæc hauserit, pro sua sententia citet Auctores. Tandem cum mihi Brunsbergæ à Dn. M. K. urbis illius Consule, Grunovii facta esset copia, reperi in ipsa Præfatione, Christianum primum Episcopum Culmensem Historiam Prussicam scripsisse, quam sic orsus est: *Liber filiorum Belial cum suis superstitionibus Bruticæ factionis incipit cum mœstitia cordis.* Jaroslaum quoque Plocensem in Masovia Præpositum, qui Christianum ætate præcurrit, Historiam Prussicam condidisse eique inscriptionem sequentem præfixisse in eâdem Grunovii Præfatione legi: *Liber Originis & furiarum gentis indomitæ Brutorum in sanguinem Chri-*

Christianum. Ex his igitur antiquissimorum Scriptorum monumentis Grunovium sua omnia, quæ de Religione Veterum Prussorum posteritati tradidit, hausisse, videbam. Verum neque his acquiescere tum potui, neque nunc, ut verum fatear, acquiescere possum omninò. Quî enim hoc factum est, quod tam antiqua Historiæ Prussicæ monumenta, post trium demum seculorum decursum, cum antea nemini Prussorum aut Polonorum Scriptorum essent visa, ad manus solius Grunovii pervenerint? Et si quid ejus generis ad ipsum pervenit, quis nobis persvadere poterit, fuisse Scripta illa genuina, nec recentioribus temporibus ab otiosis ingeniis (non dico hic de Grunovio ipso, qui, si malâ fide agere voluit, facilè ea scripta procudere potuit, ut Historiæ suæ auctoritatem ex antiquitate conciliaret) subdolè conficta? Id verò cogitare eò facilius possis, si non silentium tantùm, sed & contraria vetustiorum Scriptorum testimonia perpendas. Ad extremum sic inter varias opiniones fluctuanti mihi, & omnia solicito animo circumspicienti, illa se probavit conciliatio. Prussi veteres temporibus Gothorum coluerunt tres illos Deos, *Percunum*, *Picollum*, *Potrimpum*, per eosque nihil aliud intellexerunt, nisi *Solem*, *Lunam & Stellas*, ut hæc in sequentibus ad oculum patebunt. Postea verò cum Dii illi à Polonis cum ingenti Quercu Romoveana essent combusti, Prussi dictis Diis, utpote qui semetipsos contra vim hostilem tutari non poterant, alios Deos præposuerunt, aut saltem, simulacris illis neglectis, Solem ipsum, Lunam & Stellas colere cœperunt, quo factum est, ut antiqui illi Prussorum Historici nulla simulacrorum facta mentione ipsa cœlestia luminaria pro Diis habita esse memorarent. Hæc igitur jam defendemus, meliora tamen docentibus cedere parati.

III. Ut autem sine ulteriori verborum circuitione & anfractu propiùs ad rem ipsam accedamus, primò hic omnium ea persequemur, quæ ad tres illos Deos generatim cognoscendos faciunt. Numerum Deorum ternarum fuisse, jam ex superioribus liquet. Idem verò & apud Gothos in Sveonia quondam habitantes observare licet, apud quos itidem tres Dii, nempe *Thor*, *Odhen* & *Frigga* fuere culti. *Vid.* Adamus Bremensis *in lib.*

lib. de ſitu Daniæ & reliqv. Septentrional. Region. cap. 91. & ſeqqv. pag. 152. Joannes Magnus *lib. 1. Hiſtor. Gothor. Sveonumque cap. 9. ſeqqv.* Olaus Magnus *lib. 3. Hiſtor. Septentrion. cap. 3.* Johannes Scheferus *in Upſalia Antiqua cap. 5. ſeqqv. & in Lapponia cap. 7.* Innuunt hoc nonnulli Scriptorum Hiſtoriæ Prusſicæ recentiorum, Pruſſos illos, de quibus nobis ſermo, ſacros ritus omnemque religionem ſuam petiiſſe à Gothis, quando ſcribunt, Waidevvutum Alanorum Regem à Sudinis (per Sudinos autem intelligunt eos populos, qui tunc in hodiernâ Sudiniâ, ſive ut noſtri vulgò dicunt im Sudawſchen Winckel, ad mare Balticum in extremis Sambienſis Provinciæ oris habitabant. Sudinos autem alio in loco Pruſſiæ antiquitùs habitaſſe jam ſupra demonſtratum eſt) ſacra ſua accepiſſe. Jam autem antea oſtendimus, Sudiniam hodiernam, quæ eſt Sambiæ pars maritima, Gothos olim tenuiſſe. Ex quo jam elucet, Scriptores illos, dum à Sudinis petita eſſe ſacra referunt, à Gothis ea petita eſſe manifeſtè ſatis innuere. *Vid.* Eraſmus Stella *lib. 2. Antiqv. Boruſſ. non longè à principio.* Alii quoque, qui Waidevvutum Regem Scandinavicum ſive Gothicum, eundemque cultus divini apud Veteres Pruſſos auctorem faciunt, nihil aliud hoc ipſo intelligunt, quam hunc ipſum trium Deorum cultum à Gothis ad Pruſſos eſſe derivatum. Henneberg. *de Veter. Pruſſ.* Waiſſel. *in Chronic.* & alii. In ipſo trium Deorum Pruſſicorum ordine quandam apud Scriptores noſtros occurrere differentiam, notandum eſt. Alii ſiquidem Percuno Pikollum præponunt, ut facit Hennebergerus *in Commentario ad Tabulam Pruſſicam fol. 465.* Alii primô locô ponunt Percunum, ſecundô Potrimpum, & tertiô demum Pikollum, ut Matthias Strykovvski Oſſoſtevicius *in Sarmatia Europæa*, Waiſſelius *in Chronic. Pruſſ. fol. 17. b.* Nos exiſtimamus differentiam illam non aliunde ortam, quam quod Percuno, ut Deorum Pruſſicorum ſupremo medius adeòque honoratior locus fuerat attributus. Idcircò alii, dum Deos enumerant, incipiunt à medio, ut à maximo: Alii verò, qui ab alterutra parte, nimirum aut à dextra, aut à ſiniſtra numerant, illi non dignitatem Deorum, ſed collocationis in quercu Romoveana ordinem reſpiciunt. Adhæc de Diis Pruſſicis quæri poteſt, fuerintne ſtatuæ

tuæ ipsis effictæ, an verò imagines tantùm depictæ. Hic distinctè videtur respondendum. In quercu Romove statuas Deorum fuisse collocatas perquam est verisimile. Confirmant hoc descriptiones Deorum mox subjungendæ, item cultus CURCHI, cujus statuam quotannis Prussi confringere, novamque effingere solebant, ut postea dicemus. Habuisse tamen Waidevvutum Regem Prussorum tres dictos Deos in insignibus suis depictos tradunt Hennebergerus, Waisselius aliique recentiores, qui etiam nobis has, quas alibi adjecimus obtrudere conantur Deorum effigies. Fuerunt autem statuæ illæ, ut conjicere licet, non adeò affabrè factæ. Nam si Lucanus *libr. 3. Pharsal.* de antiquarum gentium Diis dicere potuit:

\- - - *simulacraq; mœsta Deorum*
Arte carent, cæsiq; extant informia truncis.

Multò magis id de Prussorum, qui multis aliis gentibus fuere simpliciores, Diis dici posse videtur. Illæ statuæ Deorum Prussicorum non fuerunt collocatæ in terra, sed inter ramos Quercus Romoveanæ. Hoc ut rectiùs intelligatur, notandum est, Quercum illam fuisse tripartitam, ut dicit Matthias Strykovvski Osiostevicius *in Sarmatia Europæa, ubi de Prussia.* Hennebergerus & Waisselius dicunt: **hat drey Zwelgen gehabt.** Clarissimus Vir M. M. Prætorius sic eam describit: Habuit Quercus Romoveana tres majores ramos ex uno caudice excrescentes, qui in suprema dictæ quercus parte coaluere, quamobrem etiam quercus illa dicitur *Romove* à Prussicâ vace *Romwu*, quæ in infinitivo habet *Ruomot*, id est, coalescere. Et hoc ipsum etiam Romoveanæ urbi laudatus Dominus Prætorius nomen dedisse arbitratur; confirmat insuper illud, quod de Quercu dixerat, aliis arboribus Prussorum idololatriæ destinatis. Fuit enim non ita pridem in Sylva Districtûs Insterburgensis abies, Ann. 1664. fulmine icta. Hæc erat arbor miræ proceritatis, cujus truncus itidem se dividebat in tres ramos majores, eosque enodes, qui in superiore parte itidem coaluerant. Appellarunt eam abietem Prussi, Lithvani, Samogitæque; contermini *Rommota* vel *Ruombota*, sacramq; habuerunt. Additj idem Vir Clarissimus in horto suo Nebud-

zenſi ejusmodi Pyrum trifidam reperiri, quæ etiam Pruſſis & Lithvanis vocatur *Rommota*, ut & *Rumbota Krauſis*, id eſt, pyrus coalita. Ejusdem formæ Romoveanam fuiſſe exiſtimat. Præterea, referunt Scriptores noſtri, ita fuiſſe Deos in Quercu collocatos, ne à variis cœli tempeſtatibus corrumperentur. Excreſcebant nimirum ex tribus illis ramis majoribus, alii ramuli quamplurimi, qui idola ab externis tempeſtatum injuriis defendebant. Sed de his vide, quæ dicta ſunt ſuperiore Diſſertatione. Et hîc inſigne diſcrimen obſervo inter cultum Deorum apud Gothos & Pruſſos. Gothi namque numina ſua non ſub arbore, ut Pruſſi ſed in templo, magnificè eam ob cauſam exſtructo, collocata coluerunt. Notant autem Scriptores rerum Gothicarum, tres Deos Gothicos in templo ita ſuppedaneo ſive aræ inſtitiſſe, ut *Thor* cæteris altior emineret: Idem honoris fortaſſe Veteres Pruſſi *Percuno* ſuo, ut Deorum Principi, detulerunt, ut cæteris Diis ſublimior conſpiceretur: Sed tacentibus hic Pruſſorum monumentis, nihil temerè affirmaverim. *Vid.* Joannes Schæfferus *in Upſal. Antiq. cap. 5. pag. 38. ſeq.*

IV. Sed jam de ſingulis Diis ſpeciatim quædam nobis erunt addenda. Primus inter Deos Pruſſicos dicebatur PERCUNOS, perperam à Strykovio aliisque dictus PETUNO. Hic igneam prorſus & ira ardentem faciem præferebat, uti & caput flammis coronatum & criſpam innodemque nigri coloris barbam, ut eum deſcribit Thomas Clagius *lib. 1. Lindæ Marianæ, ſive de Virgine Lindenſi cap. 8. pag. 44.* Idem habet & Hennebergerus, qui omnia ſua, quæ de Religione Pruſſorum tradit, ex Grunovio deprompſit. Addit autem, Percunum vultu non niſi iram & minas ſpirante aſpexiſſe adverſum ſibi Potrimpum. Subſcribit prioribus & Schuzius, addit autem præterea, Percunum fuiſſe effictum in forma viri mediocris ætatis. *in Chronic. Pruſſico. fol. 2. b. fin. ſeq.* Credebatur Percunus Deus eſſe fulminum & tonitruum aliarumque tempeſtatum, undè hodièque Lithvanis *Percunos* idem eſt quod tonitru. *Vid.* Henneberger. *de Veterib. Pruſſ. fol. 11. a.* Schuzius ipſum in ignem imperium exercuiſſe putat: Utrique autem, Schuzio videlicet & Hennebergero videtur fuiſſe Mars, Deus bellorum. Heraque horum, quæ de Percuno dicta ſunt, conveniunt & *Thoroni* Sveonum Deo. Quod ad inſignia Thoronis attinet,

tinet, quandam certè hic similitudinem deprehendo. Quanquam enim Johannes Magnus aliique Thoroni coronam tribuunt; Stephanus tamen Stephanius in *Notis ad Saxonem* circumdat capiti Thoronis flammam, in modum Solis alicujus, eodem modo, quo pictores ora divorum exornare consueverunt. Præfectus etiam fuisse dicitur tonitrui & tempestatibus, non secus atque Percunus Prussorum: *Thor*, ait Adamus Bremensis, *præsidet in aëre, qui tonitrus & fulmina, ventos imbresq́, serena & fruges gubernat. in lib. de Situ Daniæ pag. 152.* Nomen proindè ipsum Thoronis à tonitru multi deducunt, ut Philippus Cluverus *lib. 1. German. Antiq. cap. 26.* & Gerhard. Johannes Vossius *lib. 2. de Idololatr. cap. 33.* Quamvis Johannes Schæferus non à Tonitruis Thoronem, sed contra potiùs à Thorone tonitrua esse dicique arbitretur. *in Upsal. antiqv. cap. 6. pag. 50.* Tribuunt autem plura Thoroni suo Gothicarum rerum Scriptores, cum in manu sinistra duodecim stellas (alii stellas capiti Thoronis circumdant) in manu verò dextra Sceptrum, aut, prout alii volunt, malleum igneum pingunt. An verò hæc Percuno Prussorum tribui queant, dicere non habeo. Verisimile tamen est, si Percunus fuit eum in modum, ut nos eum descripsimus, ab antiquis effictus, manus etiam ejusdem fuisse insignibus quibusdam exornatas. Utrumque vero simulacrum, Thoronis videlicet & Percuni, Jovem veterum, sive ipsum SOLEM retulisse, probatu haut est difficile. *Nam quid aliud volunt stellæ in Thoronis manu, nisi Solis quoddam in eas regimen? quid duodenarius earum numerus, nisi menses duodecim, quibus absolvit suum cursum? aut si fuere septem (ut alii existimant) nisi tot per singulas hebdomadas dies, quibus redit ad initium? Sic profectò vetustissimi Theologi Phœnicum Solem μόνον ἡγεμονῆ θεὸν vocarunt, planetas reliquaq́, sidera dixerunt nutum ejus observare, & Ægyptii dodecatemoria signiferi θεὸς βασιλέας seu consiliarios: planetas verò ῥαβδοφόρους seu lictores solis appellarunt, ut ex Scholiaste Apollonii observat Seldenus in Prolegomenis de Diis Syris cap. 3.* Ita de suo Thorone differit sæpè laudatus Schæferus *in Upsalia cap. 6. pag. 58.* Quamvis autem ea de Percuno Prussico affirmatè dici nequeant, cum ignoremus, num ei Prussi stellas attribuerint; illa tamen, quæ Prussici Scriptores

de Percuni capite flammis coronato referunt, huc apprimè faciunt. Quid enim hoc ipso voluerunt exprimere, nisi Solem undique radiis flammisque cinctum? Illa verò, quæ in subsequentibus de Thoronis cum sole convenientia scribit Schæfferus, ex asse Percuno Prussico tribui possunt. Pergit enim: *Sed & virtus amovendi tempestates, inducendi serenitatem, procurandi frugum copiam & ubertatem* (quæ videlicet Thoroni tribuitur) *convenit in Solem. Solis enim illa, post Deum, beneficia.* Nec nostræ huic sententiæ officit, quod Schuzio, Hennebergero, aliis, Percunus *Mars* fuisse putatur. Illi namque hoc non probant ex aliquo vetustiorum, aut etiam ex effectis Percuni. Et licet etiam hoc probassent, non deesset tamen nobis, quo assertionem nostram, vel illo ipso argumento comprobare possemus. Veteres enim Romani & Græci Jovi suo attribuerunt robur animi & audaciam, quidam etiam populi, ut Cares, Pontici, Cappadoces, colebant Jovem militarem. Quin etiam Jupiter ex secretiore Veterum Ethnicorum Theologia idem est, qui Mars, ut Gerhardus Johannes Vossius uberrimè demonstrat *in libb. de Idololatria.* Apud Svedos quoque viri animositate & fortitudine clari à Thorone Deo vocari solebant *Thurræ*, *Thorive*, id est, fortes audacesque, quod nobis indicio esse potest, apud Veteres Svecos *Thor* Deum non tonitruum tantum atque tempestatum, sed fortitudinis etiam, veluti Martem quendam, fuisse Præsidem. Neque nos igitur absurdi quidpiam statuemus, etiamsi dicamus, Percunum Prussorum fuisse Jovem & Martem. *Vid.* Johannes Schæfferus *in Upsalia antiqua cap. 6. pag. 58.*

V. Secundum Numen Veterum Prussorum fuit PICOLLOS sive PECOLLOS, ut vocatur à Schuzio, Hennebergero, aliisque. Quod autem Auctor Sarmatiæ Europææ ipsum appellat PATELO, probari non potest. Neque illi rectiùs sentiunt, qui ipsi nomen POTOLLOS tribuunt. Derivatur enim hoc nomen dubio procul à voce Sarmatica *pieklo*, quæ inferos, sive ut alii vocant, infernum, significat. Ex quo etiam vocis etymo illud deducitur, Picollum fuisse Deum inferorum. Erat ipsi cana barba, facies pallida & sursum prospectans; caput fasciâ candidâ redimitum, ut eum describit Hennebergerus *in Vet. Pruss. &*

in

in Commentario ad Tabulam Prussicam. Thomas Clagius addit, faciem Picolli & hominem & eqvum & simul bovem retulisse; sed cum nemo vetustiorum, quantum mihi quidem constat, tam monstrosi capitis faciat mentionem, in eam adducor opinionem, ut credam, Clagium confudisse effigiem ipsam Picolli, cum insignibus Picolli, quæ fuerant hominis mortui, equi & bovi capita, ut deinceps, de cultu Deorum apud Veteres Prussos acturi, docebimus. Sed quæ munia ipsius fuerint videamus. Hennebergerus existimat, eum fuisse Saturnum: sed minus rectè, ut ex paulò post dicendis manifestum fiet. Addit insuper Hennebergerus, Picollum in ædibus Nobilium aliorumque divitum sæpiùs apparuisse, & Sacrificia pro mortuis, si nulla fuerunt oblata, rigidius exegisse. Hoc denique notant Scriptores nostri, Picollum numen fuisse, quod non amari, sed metui volebat. *Vid.* Henneberger. *de Vet. Prussia fol. 10. b.* Illa omnia ferè conveniunt *Othino* seu *Wodano* Gothorum Deo, qui secundus à Thorone habebatur. Ut enim à Thorone bona omnia promanare putabant Gothi; ita è contrariò ab Othino mala omnia. Quamobrem eum Saxo Grammaticus *lib. 2.* vocat *horrendum Friggæ maritum.* Colebant igitur Odinum Gothi tantum eam ob causam, ut à malis abstineret, vel in aliorum capita eadem converteret. Idem fuerat & Prussorum de Picollo sensus. Deindè ut Prussi Picollo imperium in mortuos tribuebant; ita etiam Gothi Othino suo vitæ eripiendæ potestatem assignabant, docente Schæffero *in Upsalia antiqua cap. 7. pag. 70. seq.* Adde, quod etiam illa, quæ de apparitionibus Pikolli in ædibus divitum & Magnatum diximus, Gothicarum rerum Scriptores de suo Odino referunt. *Credebant (Gothi) magnates post mortem in Othini domicilia recipi, ibique variis frui deliciis, ac quo quis majorem stragem in vita ediderit, eo majori in æstimio ibi fore. Sperabant quoq; Heroes, se in aula Othini bibituros ex craniis eorum, quos occiderant.* ut habet Olaus Wormius *loc. cit.* Et Baazius *lib. 1. Histor. Eccles. cap. 2.* disertè: *Fecerunt*, inquit, *Sveci Deum Othinum etiam divitiarum Præsidem, ut hunc colerent homines divitiarum cupidi. Sic credebant antiqui Deum Othinum in domibus divitum habitare.* Notat etiam Schæfferus formulam imprecandi apud Svedos usitatam: **Far till Odens**/ id est, vade ad Odinum,

pro quo Latinè dicitur: *Abi in malam rem, ad orcum.* Non secus etiam apud Prussos hodièque nomen Picolli pueris terriculamento esse solet. Quem autem ex Diis Romanorum Græcorumque huic Pikollo, vel etiam Gothorum Veterum Odino, dicemus fuisse similem? Nullum certè nisi Plutonem, qui & mortuis & divitiis præerat. Sed & tria illa capita, nimirùm hominis, equi & bovis, Picollo consecrata, referre videntur Cerberum tricipitem, Ditis sive Plutonis canem, inferorum custodem. Eodem modo Gothi Odino suo canes ministros assignarunt, de quibus Olaus Wormius *in Lexico voce German. citante Schæffero.* Deindè & hoc fermè jam ex supradictis patet, faciem illam Picolli pallidam repræsentasse Prussis & *LUNAM*, quæ, cum proprio careat lumine, pallida Luna vocatur à Poëtis. Sed dices, quid Lunæ cum Plutone? item si Picollos est Pluto quomodo poterit esse Luna? Sed respondere possumus, antiquis etiam Græcis juxta ac Romanis Plutonem fuisse Solem, sed inferum, cujus comes est nox, omnia tenebris involvens. Non inusitatum quoque est antiquis Lunam appellare Solem nocturnum, ut facit Plinius *lib. 2. Nat. Hist. cap. 32.* Sic etiam Picollus fuit Sol inferus, soli supero oppositus, id est, Luna. Videri possunt, quæ in hanc rem differit Johannes Schæfferus *loc. citat. pag. 93. seqv.*

VI. Sed veniamus ad tertium Prussorum Numen, quod appellabatur POTRIMPUS sive PATRIMPUS. Hic imberbi ac lætantium ridentiumque in morem liberaliter exporrectâ fronte referebat juvenem, caput viridante è spicis coronâ præcinctum. Ridebat enim Percuni torvum in se tuentis sive immanitatem, sive vanam sinè viribus iram, ut habet Thomas Clagius *loco citato.* Consentiunt Hennebergerus, Schuzius, Waisselius, alii. In muniis autem Potrimpo competentibus variant ipsorum sententiæ. Hennebergerus ipsum putat fuisse Solem; addit tamen à Prussis eum frugum atque bellorum Deum fuisse habitum. *in lib. de Vet. Pruss. fol. 11. b.* Schuzius in terra & aqua imperium exercuisse Potrimpum existimat, ut Percunum in igne, & Picollum in aëre. Martinus Murinius *in Chronico Prussico, quod Polonico scripsit idiomate, cap. 4. pag. 6.* Potrimpum existimat fuisse Larem,

sive

ſive unum ex Diis Penatibus. Videtur autem hoc ex ipſo vocis etymo probare velle, quando ſcribit, Potrimpum dictum eſſe, quaſi Polonicè diceres: *Bog Oyczyſtych.* Exiſtimat ergò Pat[illegible]vari pum à voce Græca ſimul & Latina *Papas*, id eſt, *Pater*, d[illegible]iquo-poſſe. Ex his nemo unquam colliget, cui Deorum ipſum rum æquiparari poſſit Potrimpus. Tentabimus nos h[illegible]rigga Go-oſtendere, dummodò prius convenientiam ejus cum[illegible]e illa facie thorum Dea indicaverimus. Certè imberbi lætantim Deam re-& capite ſpicis coronato manifeſtè Friggam Dotho[illegible]em, ut fœmi-fert. Et Gothi namque Friggam fingebant inbe[illegible]iumque deli-nam; ſtatuebant etiam, illam eſſe voluptatum om[illegible]poſitam, do-ciarum Deam; Frugibus inſuper eandem fuiſſe pr[illegible]quit ille, *pro* cent nos Erici Svedici Scriptoris verba: *Friggam, [illegible]hominum ju-fertilitate & abundantia frugum & fructuum terræ* [illegible]uod etiam *mentorumque honorabant & aſſiduè venerabantur.* [illegible]iſſe præpoſi-Hennebergerus de Potrimpo dixerat, bellis ipſum[illegible]ddit tantùm, tum; idem de Frigga, teſtatur Paulus Warnefridi, noveret, ſed eam eo modo bellorum Deam fuiſſe, non ut bella[illegible] Warnefrid. ut eadem averteret, pacemque reduceret. *Vid.* Paul[illegible]didit Ada-*lib. de Geſt. Longobart. cap. 8.* Non alia ea de re t[illegible]luptatem-mus Bremenſis, quando *loc. cit.* dicit, eam pacem v[illegible]n elucet, que largiri mortalibus. *in lib. de Situ Daniæ.* Ex dictis j[illegible]*am*, id Potrimpum Pruſſorum & Friggam Gothorum, fuiſſe *Fr*[illegible]*eyen* eſt, *Venerem*, quæ Freja (à Svedis Frigga) dicebatur à *[illegible]tha*, Germanico vocabulo. Aliis etiam hæc Dea dicebatur *He*[illegible] id eſt, die Erde mater omnium rerum, de qua videri poteſt Ta-citus *in libr. de Morib. German.* Ab aliis etiam dicebatur *Luna.* Venus item aliquando non eſt alia quam *Bellona.* Idcirco Vene-rem Cytheræi habitu bellico coluiſſe feruntur. Cyprii quoque Venerem ἔγχειον, id eſt, haſtatam finxerunt. Lacedæmone itidem Venerem armatam divino cultu affectam, teſtis eſt, præter Pau-ſaniam *in Laconicis*, Auſonius *epigr. 41.* hoc verſu:

Armatam vidit Venerem Lacedæmone Pallas.

Sed & Romæ Veneri Victrici templum fuiſſe dicatum, auctor eſt Plutarchus *in Pompejo.* Ex his jam conſtat, omnia ferè quæ de Potrim-

Potrimpo Prussorum dici verè possunt, posse etiam Veneri applipo'i, Solus sexus dubium alicui forsan movebit, qui in Potrim- & hã Venere, ut & Gothorum Frigga, non est idem. Verum Frigga difficultatem nos superatorus speramus. Et quidem eam etiabbis negotium facessere nequit, cum non ignoremus, sed Fricco, ab Adamo Bremensi appellari, non Friggam Deam, *voluptatemq;* m Deum. Sic enim ille: *Tertius est Fricco pacem ingenti Priapo. rgiens mortalibus. Cujus etiam simulacrum fingunt* apud Veteres Undè haut difficulter colligitur, Numen illud dici potest, Gothos utriusque fuisse sexus. Idem de Venere Notanda hic utpote quæ itidem utriusque sexus fuisse creditur, prompta, u sunt Macrobii verba *ex lib. 3. Saturn. cap. 8.* de chorus) *esse* de Venere ita loquitur: *Eandem affirmat* (Philo- *muliebri, mutnam. Nam & ei sacrificium facere viros cum veste fœmina.* Et *res cum virili, quod eadem & mas existimatur &* mâ muliebri ꝛc est causa, cur Prussi Numen illud, quod alii fordent, quæ hangebant, finxerint formâ virili. Lucem his affun- Joan. Vossiu et Joan. Schæffer. *in Upsal. antiqv. cap. 8.* Gerhard. *Idololatr. cap. 27.*

DISSERTATIO IIX.

De Diis secundi & tertii Ordinis.

(1.) *Inter plures Deos discrimen aliquod agnoverunt olim Romani, Gothi, Prussi. Tres Dii minorum gentium apud Veteres Prussos.* (2.) *Curcho primus inter Deos minores.* (3.) *Dicitur etiam Curche, Gorcho, Gurcho. Ubi fuerit cultus. Ejus statua. Quibus præfuerit rebus.* (4.) *Worszkaitus & Ischwambratus antea Waidewutus & Prutenus. Hi pro populo se Diis manibus devoverunt. In Deos relati. Vorskaito, dubium Deusne an Sacerdos. Quod fuerit Worskaiti & Ischwambrati impe-*

imperium. (5.) *Dii tertii ordinis & eorum munia enumerantur. Difficultates quæ hic se offerunt enodantur. Viruncu-li domestici.* (6.) *Serpentes in Prussia & Lithuania culti.* (7.) *Alce pro Deo colitur à Prussicis Populis. Et alia animalia, item tonitrua, Sol, Luna, Stellæ, omnes penè res creatæ.* (8.) *An Prussi agnoverint discrimen inter Deos ipsos, & res Diis sacras. Homines Deorum loco culti.* (9.) *Non omnes Deos omnes Prussi coluere, sed quos sibi quævis gens speciatim elegerat.*

I. NUlla fortasse gens reperitur, quæ inter plures Deos, quos religioso prosequitur cultu, non agnoscat discrimen aliquod, ita ut alios ex iis faciat majorum, alios minorum gentium Deos. Romani certè, quos etiam supra in Prussiam venisse probavimus, primò habuere *Deos Consentes*, ut eos appellat Varro *libr. 1. de Re Rustica cap. 1.* Hos Ennius disticho sequenti comprehendit:

Juno, Vesta, Minerva, Ceres, Diana, Venus, Mars,
Mercurius, Jovis, Neptunus, Vulcanus, Apollo.

His adjungebant alios, quos cum prioribus vocabant Selectos, ut fuere, præter dictos: *Janus, Saturnus, Sol, Bachus, &c.* Habebant denique alios adhuc minorum gentium Deos, quos *Indigetes* appellabant, puta, *Herculem, Faunum, Carmentam, Evandrum &c.* Aliarum gentium Deos & idololatriam hîc enarrare, nihil attinet. Facere tamen non possum, quin de Gothis, à quibus sacra sua Veteres Prussos habuisse perquam est verisimile, quædam saltem hic subjiciam. Habuerunt Gothi tres majorum gentium Deos, ut superiore Dissertatione luculenter à nobis demonstratum est. Habuerunt præter illos adhuc alios tres minorum gentium, nimirum *Methothin* (sive *Metodinum*) *Fro* & *Ollerum.* Tandem habuerunt etiam alios tertii Ordinis Deos, quorum nomina fuere *Vagnostus, Hadingus, Rostic phus, Rostarus. vid.* Joannes Magnus *libr. 1. Histor. Sveo Goth. cap. 10.* Olaus Magnus *libr. 3. Histor. Septentrion. cap. 4.* Johannes Schæfferus *in Upsalia Antiqua cap. 9.* Non secus etiam se res habuit apud Veteres

Prussos. Tres majorum gentium Deos jam superiore Dissertatione vidimus, progrediamur jam ad tres minores, videlicet CURCHUM, VURSKAITUM & ISCHWAMBRATUM.

II. Quod ad ordinem horum Deorum attinet, de eo, qualis fuerit, non satis constat. Scriptores siquidem nostri eum, planè negligunt, ideoque in eorum enumeratione parum pensi habent, quem Deorum præponant, quemve postponant. Hennebergerus, qui ubique Grunovium sequitur, sic eos enumerat: Vurskaito, Ischvvambrato & Gorcho. Non aliter Thomas Waisselius. Sed Schuzius Ischvvambratum Vorskaito præfert, ultimoque loco recenset Gorchum. Utrum data operâ, an verò casu hoc factum, parum compertum est. Ego putaverim Curchum reliquis esse præferendum. Ejus quippe in Privilegio Prussis veteribus Ann. 1249. à Jacobo Archidiacono Leodiensi Legato Pontificis Romani concesso mentio fit, ut præcipui cujusdam Prussorum Dei. Adde quod ipsi ex præcipuis Quercubus una fuit dicata, quem honorem reliquis nusquam apud vetustiores, (quin nec apud juniores) fuisse exhibitum legas.

III. Primus ergò, nostrâ sententiâ, inter minores Deos fuit CURCHO, ut appellatur in Privilegio superiore numero citato. Eodem nomen hoc modo legit & Grunovius. Alii recentiores illud corruperunt scribentes GORCHO, ut Hennebergerus; vel GURCHO, ut Schuzius. Locus ubi colebatur, plerorumque Scriptorum confessione fuit Quercus juxta oppidum, tunc *Swento mest*, id est, Sancta Civitas, nunc verò Heiligenbeyl dictum. Consuli possunt eâ de re Hennebergerus *in Commentario ad Tabulam Prussicam Geogr. pag. 156.* Schuzius & Waisselius *in Chronicis.* Thom. Treterus *in Vitis Episcoporum Varmiensium sub Anshelmo.* Vide etiam supra *Dissert. IV. num. IV.* Aliter tamen sensisse videtur Hennebergerus antè conscriptos modò laudatos Commentarios, cum in libello de Veteri Prussia, sub quavis quercu tribus illis Diis minoribus Vurskaito, Ischvvambrato & Curcho sacrificia offerri potuisse scripserit. Sub dicta quercu Heiligenbeilensi collocata erat *statua* Curchi, quod colligi satis manifestè potest ex verbis supra citati Privilegii, quæ hîc dabimus: *Iddo* (Lege Idolo) *quod semel in anno collectis frugibus con-*

consueverunt confringere (in Germanica Privilegii dicti versione satis antiqua, ut ex Dialecto cognoscitur, quam versionem mecum communicavit Nobilissimus Vir, Dominus Gotofredus Zamelius, Consul Elbingensis dignissimus & meritissimus, non habet verbum **zerbrechen** / quod respondeat verbo confringere, sed verbum **machen** / id est, facere) *& pro Deo colere, cui nomen Curche imposuerunt, vel aliis Diis, qui non fecerunt cœlum & terram, quibuscunq; nominibus appellarentur de cætero non libabunt, sed in fide DOMINI nostri JESU CHRISTI & Ecclesiæ Catholicæ & obedientia & subjectione Romanæ Ecclesiæ firmi & stabiles permanebunt.* Observa hîc, Curcho singulis novam statuam confractâ vetustiore fuisse positam, quod de cæterorum Deorum statuis, utrum dici queat, dubito. Imperium Curchi extendebat se in *esculenta & potulenta*, quod non tantùm auctoritas Scriptorum recentiorum comprobat, sed ex dicto etiam Privilegio non obscurè colligitur, cum in eodem ex frugibus collectis sacrificia Curcho fuisse oblata legantur. A Masoviis vicinis Prussos hunc Deum accepisse, scripsit Grunovius, & ex eo Hennebergerus *in Commentario pag. 156.* Verum cum Polonici Scriptores Curchum inter Veteres gentis suæ Deos non recenseant, nec appareat, quâ Prussicorum annalium fide Grunovius hoc asserat, calculum nostrum his non addimus.

IV. Sub nominibus WORSKAITI & ISCHWAMBRATI, sive SCWEIBRATI, ut eum quidam appellant coluisse dicuntur Veteres Prussi WAIDEWUTUM & PRUTENUM primos gentis suæ Reges. Hi namque affectâ jam ætate pro suorum salute se Diis devoverunt, & quò facilius Deorum commercio jamjam fruituri, suorum saluti consulerent, ultrò se in pyram è quernis accensam lignis conjecerunt. Quamobrem à Prussis memorem beneficiorum animum declaraturis, in Deos sunt relati, ita ut Waidevvutus sub nomine Vorskaiti, Brutenus Schvveibrati vel Ischvvambrati colerentur. Hæc ex Grunovio Henneberger. *de Vet. Pruss. fol. 11. seq.* Thomas Clagius *loc. cit. pag. 52.* Nos quamvis Deos illos in Prussia fuisse cultos (de iis tamen in antiquioribus Historicis nec vola nec vestigium) præfractè non negaverimus, illud tamen, quod de Waidevvuto & Pruteno refer-

tur, commentum esse cerebri Grunoviani non ex vano arbitramur. Notandum est, Joannem Meletium, quem alii seqvuntur, in hoc capite Ducem, Vorskaitum non referre inter Deos, sed statuere, nomen hoc fuisse Waidelottarum, id est, Prussicorum Sacerdotum. Undè haut difficulter colligas, aut Grunovium, nomen, quod Sacerdotibus omnibus erat commue, Deo huic tribuisse ut proprium; aut contra, Meletium nomen quod erat Dei proprium per errorem tribuere Sacerdotibus. Cum autem in rebus adeò vetustis nulla extent antiqua monumenta, ex quibus lis hæc componi queat, nihil hîc temerè statuendum esse putamus. Illud tamen virgulam censoriam meretur, quod Waisselius (qui & aliàs multa sine judicio, tametsi sibi sint contraria, corradere consvevit) & Deum Vurskaitum & Sacerdotes Vurskaitos agnoscat, ut ex collatione locorum evidens est. *vid. fol. 18. b. & fol. 19. b.* Ad extremum notandum est, Vurskaito imperium tribui in jumenta, puta, equos, boves, sues, oves, aliaquè animalia quadrupedia: Ischvvambrato autem, in anseres, gallinas, anates, columbas, aliasque volucres. *Vid.* Henneberger. *de Vet. Pruss. fol. 11. b. seqv.* Waissel. *fol. 18. a.* Schuz. *fol. 3. b. seqv.*

V. Venio jam ad Deos tertii Ordinis. Thomas Waisselius in Chronico Prussiæ, cum jam Deos illos majorum minorumque gentium, de quibus hactenus egimus, enumerasset, subjicit Catalogum Deorum, quos Prussi calamitatibus pressi, ut & festis diebus, invocare soliti sunt. In illo Catalogo Dii recensentur sequentes: (1.) OCCOPIRNUS Deus cœli & terræ. (2.) SCHWEIXTIX Deus Lucis. (3.) AVSCHWEITUS (quem alii AVSCEVTUM vocanr) Deus ægrotantium atque sanorum. (4.) ANTRIMPUS Deus maris magnorumque lacuum. (5.) POTRYMPUS Deus aquarum fluentium sive fluminum. (6.) PERDOYTUS Deus navium (alii GARDOÆTEN faciunt Nautarum Deum.) (7.) PERGUBRIUS (alii vocant PERGRIBRIUM, fortasse minus rectè) Deus plantarum omniumque germinum. (8.) PILVITUS (aliis PELVITUS) Deus divitiarum, (quod nomen cum Latino Plutus ferè convenit.) (9.) PERCUNUS Deus tonitruum & tempestatum.

pestatum. (10.) PECULLUS Deus inferorum & tenebrarum. (11.) POCULLUS Deus spirituum volantium sive Cacodæmonum. (12.) PUSCHKAITUS Deus terræ, sub sambuco habitans (alii Puschkaitum sive Puscætum, quem Martinus Murinius Paschvitum appellat, sacris lucis præfuisse memorant) (13.) BARSTUCCÆ (alii Marcopetas vocant) Dii subterranei, die kleinen Erdleute, ministri cæterorum fuerunt Deorum. Quamvis Martinus Murinius eos non nisi Paschvito Deo attribuat. Ex hoc Catalogo liquidò constat, miram apud Waisselium Deorum Prussicorum esse confusionem. Cum enim jam antea Deos majores, Percunum, Peculum & Potrimpum, enumeraverit, quid opus fuerat, eosdem hic repetere, aliisque Diis minutioribus immiscere. Illi enim, quos hîc quinto, nono & decimo loco enumeratos animadvertis, sunt Dii majores, de quibus superiore Dissertatione à nobis actum. Deindè perperam quoque decimum ab undecimo distingvit, cum Pikollus, qui & Pokollus, sit Deus inferorum malorumque geniorum. Eadem quidem ratione Deos hos enumerat Joannes Meletius in Epistolâ de Religione Borussorum, sed hoc ipsi vitio verti nequit, cum ille discrimen inter Deos majores minoresque prorsus ignoret, eosque tantùm Deos enarret, quos Prussorum Veterum reliquiæ suo adhuc tempore in sacris invocare solebant. Waisselius autem, qui hoc discrimen probè noverat, debebat vel tribus saltem verbis indicare, ab aliis Scriptoribus Deos illos confundi, aut etiam Prussos ipsos postremis temporibus discrimen illud Deorum sustulisse. Et certè quoniam Meletius, cui multum defero, Prussos Veteres hoc ordine Numina sua in sacris invocasse testatur, venit non rarò in mentem cogitare, quod etiam superiore Dissertatione non dissimulavimus, apud Prussos postremis temporibus, postquam tres Dii majores à Boleslao I. Chrobry Rege Poloniæ fuere cum Quercu Romoveana Vulcano traditi, Deos illos non tantùm non refectos, sed discrimen etiam illud inter majora & minora Numina esse sublatum, quin etiam alia majoribus illis esse præposita, inter quæ primum obtinuit locum Occopirnus, tanquam Deus cœli & terræ. Accenset Johannes Meletius Diis Prussicis etiam eos, qui lingva Ruthenica COLTKI, Græcâ KOBALI (à κόβαλος,

quod Dæmonem quendam Dionysiacum asperum & immitem, significat) Germanicâ verò COBALDI nominantur. Nos eosdem illos esse putamus, quas Barstuccas & Marcopetas, licet eos Meletius distingvat. Apparebant ægrotis præsertim nocturno tempore, lunâ lucente, credebantur etiam nutritoribus suis comportare frumentum ex ingratorum horreis & granariis ablatum. *Vid.* Martinus Murinius *in Chron. Pruss. cap. 5. pag. 9.* Ejus generis virunculos domesticos, qui domestica opera solebant obire, habuerunt etiam Gothi, ut ex Olai Magni *lib. 3. Hist. Septentr. cap. 10.* constat.

VI. Præter enumeratos jam Deos, solebant etiam Prussi veteres Deorum loco bruta animalia colere, & in his præcipuè SERPENTES. Horum cultus antiquissimus fuisse videtur, cum apud Ægyptios, Græcos, Romanos, Indos, Gothos, Samogitas, aliasque plurimas gentes etiam antiquissimis temporibus, eos, Deorum instar, cultos esse legamus, quo nihil acceptius contingere potuit Cacodæmoni, qui primos nostros parentes sub specie serpentis deceperat. Æsculapios verò hos Prussi non in quercubus solùm, sed etiam domi suæ consveverant fovere. Quam pertinax ille serpentum cultus fuerit, docet nos Sigismundus Liber Baro ab Herberstein, qui memorabile hujus rei de Lithvano quodam memorat exemplum: *Cum*, inquit, *priori ex Masovia itinere rediens in Troki* (oppidum est Lithvaniæ duobus à Vilna distans milliaribus) *venissem, referebat Hospes meus, ad quem fortè diverteram, se eodem, quo ibi eram anno ab ejusmodi quodam serpentis cultore aliquot alvearia apum emisse, quem cum oratione sua ad verum Dei cultum adduxisset, utque serpentem, quem colebat, occideret, persvasisset; aliquanto post, cum ad visendas apes suas eò reversus fuisset, hominem facie deformatum, ore aurium tenus miserabilem in modum deducto offendit. Tanti mali causam interrogatus, respondit: se, quod serpenti, Deo suo, manus nefarias injecisset, ad piaculum expiandum luendamque pœnam hâc calamitate puniri: multaque graviora, si ad priores ritus suos non rediret, se pati oportere.* Hæc Herberstein *in Commentario Rerum Moscovit. pag. 84.* Idem habet Alexander Gvagvinus, vel potiùs Matthias Strykowski Ossostevicius, *in Sarmatia Europæa.* Addit etiam

etiam quatuor à Vilna milliaribus in Villa quadam Regia, Lavariski dicta, serpentes à multis adhuc suo tempore cultos esse, *Vid. Descript. Reipubl. Polonicæ pag. 277.* Et, quod mireris, hodièque non in Lithvania tantùm & Samogitia, sed in Prussia quoque reliquias ejus idololatriæ invenias. Sunt enim, qui domi suæ serpentes alunt, extrema, si ipsis aliquid adversi accidat, metuentes. Quin, relatum mihi est non rarò à viris fide dignis, permitti nonnunquam à Deo, ut, si ejus generis serpentes occidantur, greges & armenta Patrifamilias, miserè intereant. De cultu Serpentum agunt etiam Julius Cæsar Scaliger, *in Subtilit. adversus Cardanum Exercit. 83. sect. 2.* & Gerhardus Johannes Vossius *lib. 4. de Orig. & Progress Idololatr. cap. 63.*

VII. Inter feras Prussi Veteres inprimis ALCEM divino prosequebantur honore, ut testis est Erasmus Stella *lib. 2. Antiq. Boruss. non longè à principio.* Nec dubium est, quin aliis quoque animalibus divini sint honores delati, cùm Petrus de Dusburg omnia animalia pedestria & volatilia hîc videatur comprehendere. Sic enim ille: *Et quia sic Deum non cognoverunt, ideò contigit, quod errando, omnem creaturam pro Deo coluerunt sive Solem, Lunam & stellas, tonitrua, volatilia, quadrupedia etiam usque ad bufonem. in Chron. Pruss. part. 3. cap. 5.* Gemina his habet Auctor Chronici Ordinis Teutonici, quod vulgò die Ordens-Chronic dicitur, *in Hermanno de Salza fol. 28. b.* Ex recentioribus Matthias Strykovvski Osostevicius in Sarmatia Europæa: *Præterea*, inquit, *tonitruis, Lunæ, stellis, serpentibus, bubonibus* (in prima editione, quam suo nomini suppositit Alexander Gvagvinus An. 1578. legitur bufonibus, & quidem rectiùs, cum verba hæc manifestè ex Petro de Dusburg & Chronico Ordinis, ubi bufonum fit mentio, deprompta sint. Quamvis neque bubones hinc excludat Strykovius, ut verba proximè sequentia docent) *& omnibus penè creaturis divinum honorem deferebant.*

IIX. Tametsi verò Strykovius omnibus penè rebus creatis divinos fuisse honores delatos testetur, tamen de quibusdam dubitari potest, sintne illæ pro Diis cultæ, an verò tantùm in Deorum, quibus erant consecratæ, honorem sint religiosæ æstimatæ. Auctor Chronici Ordinis de cultu Deorum loquitur hunc in modum:

Ein

Ein iegliches von obbemeldten Landen zu Preussen hatte einen sonderlichen Abgott / den sie anbeteten / vor ihren Gott. Eins Theils beteten die Sonne an / etliche den Mond / etliche die Sterne. Item Leute / Thiere / Schlangen / Frösche / den Donner. Etliche hielten die Walde und Püsche heilig / etliche die Wasser. Quibus verbis illud indicare videtur, *homines, animalia, serpentes, bufones, tonitrua, solem, lunam, stellas,* Deos fuisse Prussorum. Sed *sylvas, virgulta,* ut & *aquas* tantùm fuisse religiosa, ut Diis consecrata. Idem de *Sylvis* confirmat & Matthias de Michovia: *In eam*, inquiens, *caliginem mentis Prussi prolapsi fuere, quod & sylvæ illæ & aves feræq; in illis consistentes sanctæ forent, quicquid in illas ingrederetur, ut sanctum censeri deberet, violanti quoq; nemus, feras & alites manus aut pedes Dæmonum arte curvabantur.* Hæc Matth. de Michovia *libr. 4. Chronic. Polon. cap. 45.* De fontibus & lacubus idem asserit Helmoldus, qui omnes jam citatos ætate præcurrit, *lib. 1. Chronic. Slav. cap. 1.* Non dicit enim, Lacus & fontes divino cultu affectos, sed Diis tantùm fuisse sacros, ita ut Christianorum accessu polluerentur. Quando verò D. Mislenta in Præfatione ad Corpus Doctrinæ Prutenicæ Adoratores fluvii Golba excœcari solitos ex Hennebergero refert, latiùs vocem adoratorum capiendam arbitror, quatenus & eos complectitur, qui juxta amnem illum, Deos in flumine degentes, adorant divinoque cultu proseqvuntur. Non aliter etiam fortasse illud est accipiendum, quando Hennebergerus dicit, Prussos *Ignem* pro Deo coluisse, ut qui consumit omnia, hominesque vehementer affligit urendo. *in lib. de Vet. Pruss. fol. 12. a.* Idem enim Hennebergerus paulò antè dixerat, ignem fuisse Percuno sacrum. *fol. 11. a.* Sed in tanta gentis illius barbarie vix credi potest, Prussos ejusmodi discrimen facere potuisse; Proindè satiùs est, ut dicamus, quodvis ex enumeratis modo rebus, cumprimis verò ignem, divino cultu fuisse affectum. Quid Auctor Chronici Ordinis per homines pro Diis habitos intelligat, dubium est. Si intelligit homines Diis ministrantes, ut Sacerdotes, Vates, Burtos aliosque, certum est eos non fuisse Deos habitos, sed tantùm ob commercium, quod ipsis cum Diis intercedere credebatur, sacros & inviolabiles. Sic in urbe Lithvanica Romove,

move, qua de superiùs pluscula sunt dicta, Auctor Chronici antiqui MS. Germanici, in formâ ut vocant, quartâ, quod asservatur in Bibliothecâ Electorali Regiomontanâ, dicit, non urbem tantùm illam fuisse sacram, sed & incolas ipsos, idque ob præsentiam Deorum, qui in dicta urbe colebantur. *Conf.* Petrus de Dusburg. *Part. 3. Chronic. Pruss. cap. 254.* Quod si verò Auctor Chronici Ordinis per homines intelligit Waidevvutum & Brutenum, qui postquam rebus humanis sponte pro salute suorum excessissent, in Deorum numerum relati esse feruntur, tum concedendum est, Prussos etiam homines, videlicet post fata in numerum Deorum relatos, divino cultu affecisse.

IX. Ad ultimum illud adhuc notandum esse ducimus, non omnes Prussiæ populos, hactenus à nobis enumeratos Deos adorasse, sed aliam Provinciam hos, alios aliam adorandos sibi elegisse. Comprobatur hoc ex verbis supra citatis, ubi dicebatur: **Ein iegliches von obbemeldten Landen zu Preussen hatte einen sonderlichen Abgott / den sie anbeteten vor ihren Gott. Eins Theils beteten die Sonne an / etliche den Mond / etc.** Quæ observatio fortasse poterit inservire diversis illis Auctorum sententiis, de quibus num. I. Dissertationis hujus actum est, componendis & inter se conciliandis. Videlicet in quibusdam locis fortasse Deus nautaram vocabatur *Perdoytus*; in aliis *Gardoëtes*. In quibusdam locis culti sunt *Barstuccæ*, in aliis iidem sub nomine *Marcopetarum* honorabantur. Quædam fortasse gentes putarunt Marcopetas esse ministros Deorum omnium: Aliæ eos tantùm Paschvito Deo ministeria præstare credebant. Ut paucis reliqua complectar, quævis gens Deos sibi peculiares videtur in Patronos elegisse, quos calamitatibus pressa invocaret, cumprimis autem eos, quos rebus sibi necessariis præpositos esse sciebat. Quare accolæ maris Baltici invocabant inprimis Perdoytum sive Gardoëtem Deum nautarum: Accolæ fluminum colebant Potrympum: Accolæ lacuum Antympum. Agricolæ suum Pergubrium.

Alii alios.

DISSERTATIO IX.

De Sacerdotibus Veterum Prussorum.

(1.) *Prussorum Pontifex Crive dictus. Ab aliis vocatur Evarte, Evarto Crive, Evarto Crilbe, Ervarto Grille, Kyrille. Waisselius notatur. Crive Kyrvaito, Kyrie Kyrieyto. Quid Crive significet. M. Prætorius laudatur. Quid Lithvanis Kriwule.* (2.) *Auctoritas summi Pontificis apud Prussos. An in Romove Lithvanica etiam fuerit Crive. Nomina Pontificum apud Prussos Veteres à junioribus excogitata scriptoribus.* (3.) *Minores Sacerdotes dicti Waidelottæ. Vocis hujus etymon. Vurskaiti. Sigonottæ. Sigonottarum nomenclatio. An Sigonotæ ordinarii sint Sacerdotes.* (4.) *Sacerdotes utriusque sexus. Ubi habitarint. Munia Waidelottarum.* (5.) *Linguszones & Tilussones non fuere Waidelottis inferiores. Nomenclationes dictarum vocum.* (6.) *Inferiores sacrorum ministri eorumque munia. Burti sive Sortilegi.* (7.) *Electio Sacerdotum quomodo se habuerit apud veteres Prussos.*

I. ANtequam de Deorum Prussicorum cultu tractationem instituamus, operæ precium nos facturos arbitramur, si eos, per quos cultus ille divinus peragi solebat, nempè Sacerdotes, præmittamus. His quippe ignoratis, facilis est in iis, quæ in subsequentibus tradentur, lapsus. In Sacerdotum collegio supremum obtinebat locum SUMMUS PONTIFEX sive summus sacrorum Præses, quem suâ lingvâ vocarunt CRIVE. *Fuit*, inquit Dusburgensis, *in medio Nationis hujus perversæ, scilicet in Nadrovia locus quidam dictus Romow, trahens nomen suum â Roma, in quo habitabat quidam dictus Crive, quem colebant pro Papa. Quia*

sicut

sicut Dominus Papa regit universalem Ecclesiam fidelium: ita ad istius nutum seu mandatum gentes prædictæ — regebantur. Hæc Dusburg. *Part. 3. cap. 5.* Eodem nomine appellant hunc Pontificem Erasmus Stella, & Paulus Pol. Cum quibus faciunt ex Polonicis Scriptoribus Joannes Dlugossus, Martinus Cromerus, Matthias à Michovia, qui omnes uno ore ipsum *Crive*, sive *Krive* vocant. Alii recentioribus seculis hanc vocem variè corruperunt, quamvis jam apud ipsum Jeroschinum Dusburgii interpretem quædam occurrat nominis hujus mutatio. Ille enim fortasse metri gratia ipsum appellat Evarte, quando scribit:

Der Oberste Evarte
Nach Heidnischer Arte
Crive was genannt sin Nahm.

His Waisselius inductus Pontificem Prussorum dictum esse contendit *EVARTO KRYWE*, sive *EVARTO KRILBE*. Sed Krilbe ex vitiosa dubio procul lectione fluxit. In antiquis namque Codicibus Germanicis litera **w** / scripta reperitur, ut lb, quemadmodum antiquos inspicienti codices ignotum esse nequit. Majorem ille ipse Waisselius errat errorem, quando ipsum *EVARTO GRILLE* sive *ERVARTO GRILLE*, item *KYRILLE* nuncupat. *Vid.* Waissel. *in Chronic. Pruss. fol. 18. & 27. a.* Matthias Strykovvski Ossostevicius in Sarmatia Europæa Prussicum Pontificem dictum fuisse scribit *Kyrie Kyrieito*, hoc autem rursus alii, notante Martino Murinio *in Chron. Pruss. cap. 3. pag. 4.* corruperunt in Krive Kyrveito. Aliam à dictis fovet sententiam Hennebergerus, qui Pontificem hunc à Masoviis *Crive*, à Prussis *Kyrvaite* appellatum fuisse refert *in lib. de Vet. Pruss. fol. 13.* In plures scinduntur partes Scriptores nostri circa nominis hujus interpretationem. Hennebergerus ex Grunovio dicit nomen illud significare idem quod **unser Herr / nechst Gott / oder Gottes Mutter.** Alius Auctor Anonymus cujus Chronicon MS. exstat, sic illam exponit vocem: **Dieser ist unser nechst Gott/ ohne seinen Willen wollen wir nichts thun / wir sollen und wollen ihm folgen gleichsam unsern Göttern.** Eadem verba habet Waisselius *in Chron. Pruss. pag. 17.* Caspar Schuzius

existimat Kyrvaite Prussorum lingvâ significare **den Hund Gottes**, *in Chron. Pruss. fol. 3. fin.* Dietmari Chronicon ita vocem illam interpretatur : **Glück unsern Göttern.** Thomas Clagius *libr. 1. Lindæ Marianæ cap. 8. pag. 44.* vocem Kyrvaite *Divûm mentem* denotare credit. Strykovius *in Sarmatia Europea* sic super hâc re loquitur : *Nomen ei dignitatis inditum fuit Kirie Kirieyto, quasi dicas : proximus noster Dominus.* Alii qui Lithvanicam Prussicamque gentes ex Græcia deducunt, Græcam etiam nomini huic originem assignant, dicique eam volunt à *κύριος*. *Eum qui hoc magistratu deinceps fungeretur*, ait Kojalovvicz, *Kriwe Kriveito dici voluit. Nomen hoc à Græco sermone derivatum & sanctum sanctissimum significare, quidam autumant. Part. 1. Hist. Lithvan. lib. 1. pag. 21.* Nos existimamus, nomen hoc non aliter scribi, nec pronunciari debere, quam *Kriwe*, sive etiam, quamvis veterum auctoritas deficiat, *Kriwe Kriweito.* Est autem *Kriwe* vox Prussica, &, quemadmodum Vir Clarissimus M. Matth. Prætorius, amicus meus honorandus existimat, idem est, ac *judex*, vel *Sacerdos*, cui plena in rebus sacris juxta ac profanis est tradita potestas. Nam hodièque apud Prussos Lithvaniæ accolas *Kriwule* dicitur signum potestatis & jurisdictionis, ad quod omnes jurisdictioni illi obnoxii conveniunt. Itaque Krive est *judex* vel *Pontifex* : Et *Kriwe Kriweito* est Judex Judicum, videlicet in sacris, vel Pontifex Pontificum, sive Summus Pontifex. Ex quo colligitur, summos illos Sacerdotes in rebus quoque profanis non exiguâ gavisos esse potestate. Si vera essent, quæ de Waidevvuto & Pruteno vulgò feruntur, expedita hîc esset ratio, cur Sacerdos ille dictus sit judex. Regis enim & postea Sacerdotis munere functum volunt Waidevvutum Scriptores Prussici recentiores.

II. Magnæ autem fuit Pontifex ille non apud Prussos tantùm, sed vicinas etiam gentes auctoritatis. *Sicut Dominus Papa*, ait Dusburgensis, *regit universalem Ecclesiam fidelium : ita ad istius nutum seu mandatum non solum gentes prædictæ* (nimirum Prutenicæ, de quibus paulò ante egerat) *sed & Lethovini & aliæ nationes Livonicæ terræ regebantur. Tantæ fuit auctoritatis, quod non solùm ipse vel aliquis de sanguine suo, verum & nuncios cum baculo*

suo

suo vel alio signo noto transiens terminos infidelium prædictorum, à Regibus & Nobilibus & communi populo in magna reverentia haberetur. Hæc Dusburg *Part. 3. Chron. pag. 5.* Idem ex Dusburgio hauserunt juniores omnes. Quando verò Lithvani Scriptores (in quibus maximè Kojalovvicz *Part. 1. lib. 2. pag. 32.*) in Lithvania Romovam conditam inque eâ Krivve Krivveyto, sive summum Pontificem constitutum referunt, qui inter Lithvanos Sacrorum esset Præses, intelligendum hoc esse videtur de primo gentis hujus in nostras oras invectæ instituto. Tanslatâ namque deinceps ex Lithvania gentis dictæ sede in Prussiam, summoque Pontifice in Romova Prussica constituto, videtur Lithvanico Pontifici potestas esse abrogata, aut saltem imminuta, ut & ipse Prussico Pontifici subesset. Nisi dicere malis, Lithvanos hæc in laudem gentis suæ scribere, ne cogantur concedere, Lithvaniam olim à Prussis sacra petiisse. Vanum autem hoc esse quivis videt, cum apud antiquioris ævi Scriptores fundamentum hujus rei appareat nullum. Nos Dusburgensis, ea scribentis, quæ suo tempore in recenti omnium adhuc dum hærebant memoriâ, fide nitimur. Tantæ super ea Pontifex hic credebatur esse sanctitatis, ut beatos miseri sese prædicarint homines, quibus vel semel per omnem vitam Pontificem videre contingeret. *Vid.* Henneberger. *in lib. de Ver. Pruss. fol. 13. a.* Catalogum Prussicorum Kryvveitarum texit nobis Hennebergerus *lib. cit. fol. 14. b.* ex Grunovii Præfatione, in quo sequentia ex ordine reperiuntur nomina: *Brudeno, Brudono, Deniges, Berausto, Marco, Meruno, Geruſſo, Thywayto I. Brudeno, Napeiles I. Telleyno, Thwaito II. Nergenno, Cardhiwayto, Conis, Napeiles II. Jaygello, Narwaſſo, Grudewo, Auſtomo, Molleino, Taydo, Romois, Darsgaito. Mangalo, Bolloiſus, Poſtwo I. Marango. Lawailes, Torreto, Nerges, Vibrotos, Barbaido, Barcando, Jargallo, Tippes, Leiſo, Carkoyo, Pomoloys, Poſtwo II. Napeyles III. Tirsgaito, Nadreſſo, Boitonor, Tormeiſo, Kirbaydo. &c.* Horum, Pontificum postremus fuisse dicitur nomine *Alleps*, cui Dii ipsi imperarunt, nomen ut Christo daret, cum ab ipsis contra Fratres Teutonicus auxilium sibi promittere posset nullum. Cæterum in eo Grunovii exemplari, cujus mihi Brunsbergæ copia facta est, hunc catalogum me reperire non memini, neque Grunovii

mihi jam copia datur. Fac verò illum in Grunovio, ejusque exemplaribus omnibus reperiri, quivis tamen, vel me tacente, conjecturâ poterit consequi, quid de eo sit sentiendum. Catalogus hîc texitur ab ipsis Waidevvuti & Brudeni fratrum temporibus, id est, quemadmodum ipsi ponunt, sed gratis, à Seculo IV. aut summùm quinto. Quâ verò Annalium fide hæc nituntur? Prussi iis de rebus nihil meminisse, certè nihil scribere potuerunt. Verbo dicam quod sentio; vana hæc sunt otiosorum ingeniorum commenta.

III. Minores in Prussia Sacerdotes variis insigniri solebant nominibus. Simon Grunovius eos vocat WAIDALOTTAS, quam vocem apud Veteres Historicos vix, at ne vix quidem, reperias. Est autem illa vox verè Prussica, à vocabulo *Waidiu*, id est, scientia, deducta, ex quo fonte ipsum quoque Waidevvuti Regis nomen fluxisse dudum indicavimus. Sacerdotes igitur illi appellati sunt Waidelottæ, id est, viri prudentes, raræque in rebus ad divinum cultum pertinentibus scientiæ, quemadmodum exponit M. Matth. Prætorius *in Notatis ad Sacra Veterum Prussorum ad me transmissis.* Ab aliis hi ipsi Sacerdotes dicuntur VURSKAITI, ut à Joanne Meletio in Epistola ad Georgium Sabinum, qui nominis Waidelottarum non meminit. Habet Vurskaitus & Waisselius *in Chronic. Pruss. pag. 19.* Adhæc nomen quoque SIGONOTARUM Sacerdotibus Prussicis attributum fuisse, memorat Thomas Waisselius *in Chronic. fol. 21. b.* Quanquam verò hoc nomen apud alios Prussicos Scriptores non reperio, certum tamen est, fuisse hoc Prussicorum Sacerdotum nomen, utpotè quod vel exteris Historicis non fuit ignotum. Auctor quidam Anonymus, qui Secul. X. vitam S. Adalberti contexuit (quæ Cosmæ Pragensi à quibusdam tribuitur, sed perperam) cum recensuisset, quemadmodum S. Adalbertus Prussiam ingressus, sementem divini verbi facere cœperit, subjicit hæc verba: *Prosilit ex furibundo agmine igneus SIGGO & totis viribus ingens jaculum movens, transfigit ejus penetralia cordis. Ipse enim Sacerdos idolorum & Dux conjuratæ cohortis velut ex debito prima vulnera facit.* Quibus ex verbis suspicari licet, ipsum etiam Prussorum Pontificem hoc nomine vocari consveviſse. Sed cum sint

verba

verba dubia, nihil hîc temerè statuendum. Possunt quippè & sic intelligi, quod Sacerdos ille, licet fuerit ex inferiorum Sacerdotum Ordine, illius tantùm conjuratæ cohortis, quæ in S. Adalbertum insurrexerat, Ducem se præbuerit. M. Prætorius Sigonotas dictos esse notat à Prussica voce *Sigas*, id est, Ordo, vultque ita dictos quasi ordinarios Waidelottas sive Sacerdotes. Cum enim non omnes Sacerdotes simul sacra in urbe Romove administraverint, verisimile ipsi est, per vices eos sacra peragere solitos. Quos igitur ordo tangebat, ut sacris interessent, illos ab ordine hoc dictos Sigonottas autumat. Attamen hanc conjecturam, etsi cæteræ deessent, illa saltem premeret difficultas, quod D. Adalbertus propè oppidum Fischhausen interfectus esse dicitur à Sigonotta, cum tamen ibidem locorum olim Romova, sacrorum Sedes, non fuerit sita, in quâ hic Sacerdos ordine in orbem redeunte potuerit officio suo fungi. Ex quo liquidò constat, & alios Sacerdotes extra urbem Romoveanam degentes hoc nomine vocatos.

IV. Inter Waidelottas, de quibus jam egimus, fuere non viri solùm, sed etiam fœminæ, viventes in cœlibatu omnes, jamque provectioris ætatis. Quod si contigisset, Waidelottam in adulterio deprehendi, ad ignem illicò raptabatur, ut auctor est Hennebergerus *de Vet. Pruss. fol. 15.* Illorum non pauci habitabant, Romovæ, in circuitu Quercus, Deorum præsentiâ celeberrimæ. Reliqui in pagis hinc atque inde dispersi vivebant, ut sacra aliis etiam in locis extra Romovam curarent. Et hæc loca extra Romoveanam urbem dicebantur, ex quorundam sententiâ, Rykajoth, ut jam supra monuimus. Id genus Waidelottas adhuc suo tempore fuisse in Prussia testatur Hennebergerus. Circa Ann. 1531. in Pobetensi Diœcesi (quæ in Sambia est) sibi ejus generis Waidelottam elegerunt Rustici ex pagis sex congregati, eo fine, ut suem consecratam Diis immolarent. Henneberger. *loc. cit.* Munia Waidelottarum D. Cœlestinus Mislenta in Præfatione ad Manuale Prutenicum sequentia recenset: (1.) Sacrificia Diis offerre. (2.) Populum in religione cultusque divini notitia informare. (3.) Modum rationemque, quomodo vita ex præscripto Deorum instituí queat, populo præscribere. (4.) Orare

ut

ut Dii placati ad apparitiones, & colloquia cum sacrificulis nocturno tempore habenda promptiores redderentur. (5.) Populo benedicere, inque modo fausta precandi plebi præire. (6.) De dubiis & perplexis casibus v. g. in rebus amissis, responsa dare. Addi possunt & alia ex Hennebergero, ad quem Mislenta Lectorem remittit. Videlicet habebant super ea Waidelottæ rationem temporum, ita ut populo indicerent dies festos, tempora messis, aliarumque actionum. Illi, qui in pagis dispersi degebant, convocare solebant populum, si quid nomine Deorum fuerat denunciandum. Illud verò in primis est notandum, munia sacerdotalia si non in omnibus, plurimis tamen, casibus obiisse Waidelottas & viros & fœminas. v. g. Viri viris, & fœminæ fœminis responsa Deorum reddebant, ut hoc vel illud exemplum evincit, quod de Galindicis fœminis habet Dusburg. *Part. 3. Chron. cap. 4.* Conf. Henneberg. *de Vet. Prussica fol. 15.* & Cœlestin. Mislenta *loco citato.*

V. Inter ministros Sacrorum, Waidelottis & Sigonottis inferiores numerat Vir Clarissimus M. Prætorius LINGUSSONES & TILUSSONES. Sed vereor, ut possint huc referri. In Privilegio certè Prussis Veteribus jam propemodùm ab Ordine Teutonico subactis, Anno 1249. d. 7. Idus Febr. per Jacobum Leodiensem Archidiaconum Legatum Apostolicum concesso, hos solos Prussi Sacerdotes agnovisse non obscurè innuuntur, quod certè sacerdotum ultimæ sortis indicium non est. Verba Privilegii sunt: *Promiserunt etiam, quod inter se non habebunt de cætero Tilussones* (alia exemplaria habent Talissones) *& Linguschones* (qui in aliis exemplaribus dicuntur Lugastones) *homines videlicet mendacissimos histriones, qui quasi gentilium Sacerdotes in exequiis defunctorum in tormentorum infernalium pœna permerentur, dicentes malum bonum & laudantes mortuos de suis furtis & spoliis, immundiciis & rapinis ac aliis vitiis & peccatis, quæ dum viverent perpetrarunt ac erectis in cœlum luminibus clamantes mendaciter asserunt, se videre præsentem defunctum per medium cœli volantem in equo, armis fulgentibus decoratum * * in manu ferentem, & cum comitatu magno in aliud seculum procedentem. Talibus & assimilibus mendaciis populum seducentes & ad ritus gentilium revocantes. Hos, inquam,*

inquam, promiserunt, se nunquam de cætero habituros. Tantùm igitur abest, ut Linguszones & Tilussones in postremis sacrorum ministris numerentur, ut solos potiùs Prussorum Sacerdotes illos fuisse ex verbis citatis colligi queat. Munia etiam, quæ ipsis in dicto Privilegio adscribuntur non sunt adeò vilia, ut non nisi infimis conveniant ministris. Petrus de Dusburg certè ea ipsi summo Pontifici tribuit *Part 3. Chron. cap. 5.* his verbis: *Circa istos mortuos talis fuit illusio Diaboli, quia cum Parentes defuncti ad dictum Crive venirent, quærentes, utrùm tali die vel nocte vidissent aliquem domum suam transire, ille Crive & dispositionem mortui in vestibus, armis, equis & familia sine hæsitatione aliqua ostendebat, & ad majorem certitudinem ait, quod in superliminari domus suæ talem figuram cum lancea vel instrumento aliquo dereliquit.* Hæc ille. Neque Etymon vocis Tilussones, vel etiam vocis Linguschones tale quidpiam, quod vult antea laudatus Vir, evincit. *Lingussones* enim deducit à Prussica voce *Linguot*, quod est passis alis volare. Jam si hæc derivatio rectè se habet, nomen illud propterea tantùm Wadelottis sive Sigonottis, de quibus numero superiore, attributum videtur, quod volantes in aëre defunctos se vidisse mentiebantur. *Tilussones*, ex ejusdem sententiâ, dicti sunt à Prussico vocabulo *Tilussut*, id est, mussitare, sine dubio propterea, quod in responsis Deorum populo denunciandis, precatiunculas quasdam submisse & cum murmure quodam recitabant, quæ omnia summis etiam Sacerdotibus indigna non sunt. Quocirca satiùs est, ut dicamus, Tilussones & Linguszones dictos esse aut ipsos Pontifices maximos, aut saltem præcipuos illos Sacerdotes, quos Waidelottas, Vurskaitos & Sigonottas appellatos, ex supra dictis intelleximus.

VI. Ad ultimum, inter inferiores Sacrorum ministros recenset idem ille Vir Clarissimus & SWALGONES, PUTTONES, WEIONES, PUSTONES, SEITONES, SWAKONES, BURTONES. De prioribus, quod dicam, non habeo. Ingenuè namque fateor, me nihil quicquam de ipsis, exceptis ultimis illis Burtonibus, in Prussorum monumentis observasse; quid? quod ne nomina quidem ipsorum aliàs me audire memini. Quapropter, quantùm conjecturâ consequi pos-

sum, & ex sequentibus colligitur, ex reliquiis Idololatriæ, quæ etiamnum inter hodiernos Prussos, Samogitis conterminos, ipsosque Samogitas & Lithvanos reperiuntur, hæc omnia deprompta sunt. Placet itaque audire, quid ille de singulis sentiat. SWALGONES ipsi sunt, ministri Sacrorum ad Sacra in nuptiis celebrandis adhibiti. Horum munia erant *Swalgaid*, id est præesse Nuptiis & sponsalibus nuptias præcedentibus. Judicabant etiam de pudicitia sponsi & sponsæ, deque futuro Neonymphorum prospero vel infelici statu. Et hos inter Prussos Lithvanis vicinos nonnunquam adhuc reperiri testatur. PUTTONES speciem quandam hydromantiæ exercebant, cum è spuma futura prædicebant. Id genus Vates etiamnum inter Lithvanos Prussicos testatur reperiri plurimos. WEIONES fuerunt, qui ex ventis eorumq; qualitatibus varia noverant divinare, ipsos etiam ventos arte quâdam magicâ, in quamcunque vellent partem poterant avertere. PUSTONES, qui afflatu sive spiritu suo vulnera aliosque morbos curare solebant. SEITONES, qui per amuleta ægrotis appensa morbos depellebant. SWAKONES fuerunt illi, qui ex luminis ardentis flammâ, ejusque fumo prospera atque adversa prædicere poterant. Eorum varia fuisse genera putat, cum etiamnum id genus hominum inter Prussos Lithvanorum vicinos non sit infrequens. De ultimo illo Sacerdotum vel vatum genere, videlicet de SORTILEGIS, qui Ruthenico vocabulo BURTY vocantur, habet etiam quædam Joannes Meletius *in Epist. ad Georg. Sabinum de Religione Veterum Borussorum.* Ceram illi aquæ infundebant atque ex signis & imaginibus in aqua inter fundendum effictis vaticinabantur, de quibuscunque rebus illi consulti fuerint. Meletius noviſse se dicit mulierculam, quæ cum diu reditum absentis filii frustra exspectasset (erat enim filius ex Borussia in Daniam profectus) consuluit sortilegum, à quo edocta est, illum jam naufragio periisse. Cera namque in aquam fusa exprimebat formam fractæ navis & resupini hominis effigiem juxta navem illam fluitantis. *Vid.* Meletius *in Epistola citata post med.* Ex quibus illud elicitur, Burtones non alios fuisse ab illis, quos supra Puttonas Dominus Prætorius vocabat. Sed alia, præter hæc, munia Burtonibus modò

lau-

laudatus Vir assignat, videlicet, eorum fuisse dicit controversias inter dissidentes per sortilegium dirimere. Horum etiam in Lithvania non exiguum reperiri hodièque numerum in sæpè citatis Annotatis scribit.

VII. Ante autem quam hinc abeamus, paucula quædam de electione Sacerdotum apud Veteres Prussos adjicere animus est. De Krivvaitarum, sive summorum Pontificum electione habent nonnulla recentiores Prussicarum rerum Scriptores, ex Simone Grunovio, quæ tamen ita sunt comparata, ut illa pro veris intrepidè venditare religio mihi sit. Perhibent illi multos Krivvaitas senio confectos semetipsos Diis patriis devovisse, quod his ritibus fieri solebat: Convocabatur primo populus per Waidelottas aliosve Sacerdotes inferiores in concionem. Tum Krive pyrâ conscensâ ad populum verba facere, eum adhortari, Deos patrios sincero candidoque pectore colat: peccata, quibus Deorum iram provocaverat, defleat, vitamque imposterum emendet. Populum dein pœnitentiam suam fletu atque lamentis contestantem Pontifex solari, Deorum gratiam promittere, se denique ipsum pro peccatis commissis Diis vel propriâ voluntariâque morte satisfacturum, profiteri. Sub hæc Pontifex pyrâ accensâ seipsum Diis obtulit. His peractis Sacerdotes inferiores alium Crive ex suo numero electum, sequente die coràm populo proclamabant, eum ad hanc dignitatem à Diis ipsis denominatum asserentes. Hennebergerus *in lib. de Vet. Prussia fol. 13. seqv.* Sed neque de inferiorum Sacerdotum electione quicquam certi in medium adducere possumus, tacentibus antiquis monumentis. Quodsi tamen conjecturæ aliquis locus est, perquam verisimile putamus, Waidelottas & Sigonottas utriusque sexus à Collegio Sacerdotum Romovensium electos, & in cæteras Provincias fuisse missos. Et hoc integris adhuc rebus Prussicis. Ubi verò cultus Romoveamus aliquoties destructus est à Regibus Polonicis, non absurdum etiam est dicere, ipsos urbium atque pagorum incolas sibi ejus generis Waidelottas sive Sigonottas elegisse, quod de recentissimis præsertim temporibus sub ordine Teutonico asseri potest, cum adhuc temporibus Alberti primis Prussiæ Ducis ejus consvetudinis quædam exstiterint reliquiæ. Etenim

Ann. 1531. in Parœcia Pobetensi, ut jam supra innuimus, Rustici senis convenientes ex pagis Waidelottam sibi ex suo numero elegerunt, qui suem patrio ritu Diis immolaret. *Vid.* Henneberger. *lib. de Vet. Pruss. fol. 15. b.* De cætero infimi illi sacrorum ministri non videntur fuisse Sacerdotes, à Collegio Waidelottarum, aut à populo, electi; sed prout eorum quisque in artibus illis magicis erat exercitatus, ita à misera plebe ad varia infortunia averruncanda adhibebatur.

DISSERTATIO X.

De

Cultu Deorum apud Veteres Prussos.

(1.) *Cultum Deorum Prussi à Gothis acceperunt. Ante Gothorum ingressum an fuerit aliquis in Prussia Deorum cultus. Nulla antiquis temporibus Deorum simulacra. In igne Deus colebatur. Preces ad Deos fusæ. Oblationes ex herbis & fructibus.* (2.) *Cultus tribus Diis communis. Nemo Christianus ad sacra Prussorum spectanda admittebatur. Nec omnes Prussi in conspectum Deorum admissi. Sacrarium Quercûs Romoveanæ solis Sacerdotibus intrare fas erat. Oblati Diis homines. Victima ex hostibus. Hostiæ consultoriæ apud Romanos, Celtas, Gothos. Dux hostium solebat comburi. Modus comburendi. Equi, maximè albi Diis sacri. Equi immolabantur Diis. Præda in bello capta quomodo divisa. Diis majoribus non nisi Romovæ sacrificia offerebantur.* (3.) *Percuno perpetuus alebatur ignis lignis quernis appositis. Tonitru putabatur esse vox Percuni. Picollo mortuorum hominum & brutorum consecrabantur capita. Sebum in olla crematum. Apparitiones Picolli.*

Quomodo

Quomodo placari potuerit. Potrimpo serpens ollæ impositus alebatur. Olla manipulis frumenti tecta. Suffitus ex thure & cera. Infantes Potrimpo oblati. (4.) *Curcho singulis annis nova ponebatur statua. Igne perpetuò colebatur. Primitiæ frumenti & piscium ei offerri poterant quovis in loco. Perdoyti cultus ferè idem, qui & Curchi in oblatione primitiarum. Reliquorum Deorum cultus, inprimis serpentum. Sylvarum, Lacuum & fontium cultus.*

I. Vidimus Veterum Prussorum Deos, & Sacerdotes, nunc de ipso divino cultu per Sacerdotes institui solito nobis erit agendum. Et quidem quod ad originem cultus illius attinet, constat inter Scriptores nostros Waidevvutum Scandinavicum, sive Gothicum Principem fuisse apud Prussos cultus divini auctorem. Quanquam autem quidam in eâ sunt opinione, quod Waidevvutus fuerit Alanorum sive Lithvanorum Dux; concedunt tamen iidem, Waidevvutum, cum esset in Prussorum Regem electus, accersivisse Sacerdotes è Sudinia; (intelligunt per Sudinos Sambitas hodiernos, licet minùs rectè, cùm Sudini iis temporibus non in Sambia, sed propè Galindos habitarint, ut Dissertat. I. probatum dedimus) quam Sudiniam (ut hodiè appellatur) sive Sambiam jam ante Waidevvuti tempora tenuisse Gothos illi ipsi Scriptores largiuntur. Et sanè si cultum trium illorum Numinum in urbe Romove respiciamus, magnam ejus fuisse cum cultu Deorum apud Gothos convenientiam animadvertemus, adeò ut prorsus dubitari nequeat, quin Gothi in Prussia quondam habitantes ejus fuerint auctores. Verùm & ante fuisse, aliquem saltem, Deorum in Prussia cultum, quam Gothi Prussiam intrarunt, perquam verisimile est. Cum verò ille apud plurimas gentes primis à diluvio temporibus, fuerit simplicissimus, nulla, quantum quidem suspicor, simulacra Diis illo tempore erant posita; sed Deus colebatur *in igne*, eòque perpetuò conservato. Non alio namque modò gentes Asiaticas plerasque, à quibus Europæi trahunt originem, Deum coluisse in confesso est. Additæ his dubio procul fuerunt *preces*, quibus Prussi desideria sua Diis exponebant. Accesserunt fortasse & oblationes, sed

simplices, & non nisi in herbis aliisque sponte nascentibus consistentes, ut ab ultima ferè antiquitate fuisse ab omnibus gentibus observatum, probat Porphyrius Philosophus *lib. 2. de Abstinentia §. 5. & seqq. Edit. Lucæ Holstenii.*

II. Cum Gothi Prussiam ingressi tres illos Deos, Percunum, Picollum & Potrimpum fabricassent, quædam sacra omnibus illis Diis communia, quædam singulis peculiaria esse voluerunt. Ad cultum Deorum generatim consideratum referimus illud, quod ad sacra Prussorum Christiani non fuerint admissi, ut ea spectare possent. Et si aliquando contigisset, ut Christianus, vel alius aliquis extraneus, sacra illa conspiceret, non nisi sangvine illud expiari poterat, etiamsi ille effugisset. *Vid.* Caspar Schuz. *lib. 1. Chron. Pruss. fol. 3.* Testis ejus rei est & Helmoldus Sec. XII. Scriptor. *Usque hodie profectò*, inquiens, *inter illos cum cætera omnia communia sint cum nostris, solus prohibetur accessus lucorum & fontium, quos autumant pollui Christianorum accessu.* Hæc Helmoldus *lib. 1. Chron. Slav. c. 1.* Sed neq; Prussis omnibus liber semper dabatur ad Deos accessus. Qui enim facinus aliquod patraverant, arcebantur ab illis locis, ubi Dii colebantur, ut auctor est Hennebergerus ex Grunovii *Tract. 3. cap. 3.* Similiter si quis ob maleficia patrata capite plectendus erat, procul à conspectu Deorum ex urbe Romove educebatur. Henneberger. *de Vet. Pruss. fol. 8. b.* In sacrarium Quercus Romoveanæ nemini Prussorum intrare fas erat, præter ipsorum Pontificem Crive & primarios Flamines, sive ut Prussorum verba utar, Waidolottas. Circa hanc Quercum fuerunt, ut dicitur, peripetasmata seu vela serica octo (secundum alios septem) ulnarum, in altitudinem extensa, quæ non removebantur per Waidelottas, nisi in celebrioribus sacris, vel etiam, si aliquis Prussorum extra ordinem Deos adorandi, iisdemque offerendi gratia, accesserat. *Vid.* Matthias Strykovvski Osiostevicius *in Sarmatia Europæa.* Inter victimas Diis his offerri solitas legimus etiam homines fuisse. Quamvis verò omnibus illis Diis humanæ offerrentur victimæ, maximè tamen his Picollo & Potrimpo litatum fuisse, notat Hennebergerus *de Vet. Pruss. fol. 11. b.* Videlicet, quando summus Pontifex vel alius quispiam se pro populo Diis Patriis devovebat, tum hoc in honorem omnium trium Deorum fieri consveviſse puto, quâ ratione Waidevvutus & Prutenus

semet-

semetipsos Diis obtulisse feruntur: Quodsi ex hostibus capti Diis essent immolandi, probabile est, illos in honorem Picolli & Potrimpi tantum fuisse mactatos. Etenim Prussi veteres in bellum ituri hominem ex hostibus captum sequenti ritu mactare consveverant. Summus Pontifex, Crive dictus, hosti pectus primò transfodebat, tum si sangvis continuò torrentis instar prorumpebat, prosperè feliciterque Prussi sibi res eventuras arbitrabantur. Henneberg. *de Vet. Pruss. pag. 20. ex Grunovio.* Non procul hæc à veterum hostiis consultoriis abeunt, quibus divina voluntas per exta disquirebatur. Romanos jam prætereo. Apud Celtas olim id genus hostias in usu fuisse, auctor est Diodorus Siculus *lib. 5. Biblioth. c. 31.* Propiùs verò ad Prussicum hunc ritum accedunt, quæ de Cimbris veteribus, qui cum Gothis dubio procul eadem habuere sacra, refert Strabo *lib. 7. Geogr. fol. 294. Sequentibus eos*, inquit, *in bellum uxoribus Vates quædam comitabantur canæ albo vestitu, carbasinis supparis, desuper fibulis affixis, cinctu æreo, pedibus nudis: eæ per castra captivis occurrebant strictis gladiis prostratosq; ad craterem æneum adducebant, amphoras circiter. 20. capientem. Super eam pulpitum erat, quo conscenso vates sublimius singulis supra lebetem elevatis guttur incidebat. E sangvine in craterem fuso suam captabant quandam divinationem: reliquæ cadavera sic cæsorum scindebant, intestinisq; spectatis victoriam suis vaticinabantur.* Deindè solebant etiam Prussi Ducem hostium in bello captum, Diis suis immolare, quod contigisse legimus Gerhardo Rude Advocato sive Præfecto Sambiensi, teste Petro de Dusburg. *Part. 3. Chron. Pruss. cap. 333.* Sed verba ipsa Dusburgii dabimus, ut ritus hîc adhiberi solitos cognoscamus: *Fratrem etiam Gerhardum dictum Rude Advocatum Sambiensem indutum armis & depositum super dextrarium* (id est eqvum, quo antea in bello utebatur) *cremantes Diis suis pro victoria obtulerunt.* Nicolaus Jeroschinus Interpres Dusburgii, paulò dilucidiùs id ipsum proponit. Videlicet primò ipsum Prussi equo, cujus singuli pedes singulis palis erant alligati, imposuerunt, deindè lignis undiquaque congestis, adeò ut à circumstantibus conspici non posset amplius, more patrio combusserunt. Verba Jeroschini dedimus ad citatum caput Dusburgii. *Conf. Auctor Chronici Ordinis Teutonici fol. 110.* Quodsi plures erant captivi, sorte designabantur Diis immolandi. Expressa sunt eâ de re verba Dusburgii:

Post

Post hanc cædem, inquit, *Nattangi volentes victimam Diis offerre, miserunt sortem inter Teutonicos ibi captos, cediditq; duabus vicibus super quendam Nobilem & divitem dictum Hirshals, qui sic in angustia constitutus Henricum Monte* (Prutenus is fuit) *ut ad memoriam reduceret beneficia, quæ ipsi in civitate Megdeburg sæpiùs exhibuit, & eum ab hâc miseria liberaret. Quo audito Henricus* (id nominis adeptus erat in Baptismo, sed postea pristinam religionem resumpsit) *eidem compatiens ipsum duabus vicibus liberavit, sed dum tertio missa sors caderet iterum super eum, noluit redimi, sed sponte offerens se in bona confessione hostiam Deo, ligatus super equum suum, est crematus.* Hæc Dusburg. *Part. 3. Chronic. cap. 86.* Eâdem ratione Diis Prussicis immolati sunt, Heidenricus Eylinger, Wilhelmus de Coburg, & fortasse plures. Hauserunt hunc morem Prussi dubio procul à Gothis, apud quos idem obtinuisse, probat Schefferus *in Upsalia antiqua cap. 10. pag. 137. & 149. seqv.* Præterea solebant etiam Prussi Pagani Diis suis EQVOS ALBOS offerre, ut auctor est Hennebergerus *de Vet. Pruss. fol. 8. a. b.* Idcircò non licebat ulli Prussorum album equum ad usus domesticos alere, eodem Hennebergero teste. Exemplum ejus rei habet Petrus de Dusburg *Part. 3. Chronic. cap. 6.* dignum sanè, quod legatur. Restringit tamen hoc ipsum Dusburgius *Part. 3. cap. 5. in fin.* ubi hæc habentur: *Aliqui equos nigros, quidam albos, vel alterius coloris propter Deos suos non audebant aliqualiter equitare.* Ex quibus liquidò apparet, alios ab albis, à nigris alios, alios ab alterius coloris equis abstinuisse. Manubias in bello captas in quatuor partes fuisse divisas, quarum prima Diis, secunda summo Pontifici, tertia amicis & fœderatis, quarta ipsis Prussis, cederent, refert Hennebergerus. Sed Dusburgensis, cui, ut antiquiori fides est habenda: *Post victoriam*, inquit, *Diis suis victimam offerunt, & omnium eorum, quæ ratione victoriæ consecuti sunt, tertiam partem dicto Criwe præsentaverunt, qui combussit talia.* Tertiam proindè partem Prussi Diis immolabant, reliquas sibi reservantes. Addit posthæc Dusburgensis ritum in comburendis equis in bello captis observari solitum: *Nunc autem*, inquiens, *Lethovini & alii illarum partium infideles dictam victimam in aliquo loco sacro secundum eorum ritum comburunt, sed antequam equi comburantur, cursu fatigantur in tantum, quod vix possunt stare supra pedes suos.*

Sic

Sic ergò audivimus, homines Diis Prussicis fuisse partim mactatos, partim combustos. Cruore immolatorum Quercus illa in urbe Romove adeò fuit conspersa, ut horrorem aspicientibus incuteret. Terrorem augebant ipsi Dii, qui sæpiùs illô in loco tonitrua, pluvias variasque tempestates excitabant. Apparebant insuper hominibus sub specie serpentum, Draconum, ignis, aliarumque terrorem incutientium rerum. Schüz. *in Chron. Pruss. lib. 1. fol. 4. a.* In aliis item sylvis ejusmodi spectra spectantium se oculis ingerebant. Joannes Lassicius *in lib. de Diis Samogit. pag. 299.* Hoc verò & Gothis fuit in usu, ut arbores Diis dicatas cruore seu tabo immolatorum conspergerent, ut discimus ex Adami Bremensis *lib. de Situ Dan. cap. 94. (234.)* Uterque autem populus, videlicet & Gothi & Prussi, à Scythis hoc ipsum acceperunt, de quibus Lucanus *libr. 3. vers. 105.* dicit:

Omnis & humanis lustrata cruoribus arbor.

Super hæc ad cultum trium illorum Deorum generatim spectatum & hoc addendum est. Si quid populo Deorum nomine denunciandum erat, Waidelottæ Crive suum humeris sublatum supra struem lignorum collocabant. Eo in loco per aliquod tempus cum Diis collocutus, eorum jussa Waidelottis exponebat, ut hi vicissim populo circumstanti illa renunciarent. Simon Grunovius *Tract. 3. cap. 1.* & ex eo Hennebergerus *de Vet. Pruss. pag. 13. b.* Ad extremum, non licuit Prussis tribus hisce Diis extra urbem Romove sacrificia offerre, ut auctor est Henneberg. ex Grunovii *Tract. 3. cap. 3.*

III. Quod ad specialem singulorum Deorum cultum attinet, primò consideraturi sumus ordinaria Deorum insignia, & sub hæc alium cultum ipsis delatum. PERCUNO perpetuus alebatur ignis, quernis lignis subindè appositis, ne unquam extingveretur. Si contigisset Sacerdotum negligentiâ ignem extingvi, Waidelotta, cujus eo tempore officium erat ignis curam gerere, capitali supplicio afficiebatur, testibus Strykovio, Hennebergero & Waisselio. Erat hoc ipsum apud Lithvanos etiam in usu, qui itidem in Kierni Principis quondam sui honorem in edito colle ad Dzievvaltoviam, inter alia sacra perpetuum ignem quercu alebant, per certos, & ad hoc tantùm negotium electos Sacerdotes, *Vid.* Alb. Wijuk Kojalowicz.

Part. 1. Hiſtor. Lithvan. lib. 2. pag. 45. Apud Gothos, quantum colligere licet, ignis perpetuus non alebatur in honorem unius a cujus Dei, ſed Deorum omnium ſimul. Schæffer. *in Upſal. cap. pag. 133. ſeqv.* Cœlo tonante putabant Pruſſi Crive ſive Pontificem ſuum cum Deo Percuno loqui, quamobrem in terram provoluti, Percunum his verbis venerabantur: *Devus Percunos abſolomus.* Hinc precabantur pluvias & ſerenam tempeſtatem ut ſibi juſto tempore largiretur. Henneberger. *de Vet. Pruſſ. pag. 11. a.* Johannes Laſſicius Polonus aliam adhuc formulam precationis in medium adducit, quam Lithvanis, qui Pruſſis contermini, uſitatam fuiſſe refert. Cœlo namque tonante ruſticus detecto capite ſuccidiam humeris per fundum ſuum portans, hiſce Percunum alloquebatur verbis: *Percune Dowaite, nie muski und mana, diewu melſu tawi palti mieſſu.* id eſt: Cohibe te Percune, neve in meum agrum calamitatem immitte: ego verò tibi hanc ſuccidiam dabo. Verum nimbo remittente, carnem domum referebat, & cum ſuis abſumebat. *Vid.* Laſſic. *in libello de Diis Samogitarum pag. 300.* PICOLLO ſecundo Pruſſorum Deo conſecratum erat mortui hominis caput, ut habet Matthias Strykovius *in Sarmatia Europæa.* Hennebergerus dicit, potuiſſe etiam Picollo ſervari caput mortuæ pecudis. Huc fortaſſe referenda eſt Gothorum conſvetudo, qui in honorem Othini ſui, quem nos Veterum Pruſſorum Picollum fuiſſe ſupra probatum dedimus, ex craniis occiſorum à ſe hominum potare ſolebant, ut ex variis Scriptoribus id probat Johannes Schæfferus *in Upſalia cap. 10. pag. 152.* Diebus feſtis, maximè majoribus, Picollo ſebum cremabatur in olla. In ædibus *ſupanorum*, id eſt Nobilium & Magnatum homine mortuo apparebat Picollus: qui, niſi ſacrificiis placaretur, mirè homines miſeros divexabat. Si neque hoc curabant, tertiumque Deus reverteretur, non niſi ſangvine crimen expiari poterat. Tum verò Waidelottam exorare ſolebant, qui vulnus in brachio ſeceſpitâ ſibi infligens, Numen ſangvine ſuo placaret. Signum placati Dei erat ſonus in Sacrario editus. Henneberger. *de Vet. Pruſſ fol. 10.* Waiſſelius *in Chron. Pruſſ.* POTRIMPO ſerpens in cultum perpetuum ollæ impoſitus conſervabatur, & lacte, ut commodius viveret, alebatur. Olla ipſa manipulis frumenti ſemper

per tecta erat. Hennebergerus *ad Tabulam Prussicam pag. 465.* Si Potrimpo cultus divinus exhibendus erat, Waidelotta tribus diebus antè jejunans, non nisi in nuda terra prostratus jacebat, ut di[illegible] præpararet ad sacrificium offerendum. Henneberg. *de Vet. [illegible] fol. 11. b.* Suffitus Potrimpo fiebat ex thure & cerâ. Infantes [illegible]m in honorem ejus immolabantur. Henneb. *in Comment. ad Tab. Pruss. pag. 465. fin.*

IV. Inter Deos minores primo loco collocavimus CURCHUM cibi potûsque Deum, qui propè oppidum Ducalis Prussiæ Heilgenbeil dictum colebatur. Huic singulis annis novum ponebatur simulacrum contracto priore, ut palam fit ex Privilegio à Jacobo Legato Pontificis Romani Ann. 1249. Prussis concesso, cujus verba jam supra dedimus. Deindè Curcho perpetuus etiam servabatur ignis. Suspicari itaque licet, cum Quercus Romove à Polonis esset combusta, urbsque ipsa Romoveana funditus deleta, Curcho maximum fuisse delatum honorem, ut & antea indicavimus. Inter sacrificia Curcho oblata fuerunt frugum & piscium primitiæ. Illas offerebant collectis jam frugibus, uti ex modo citato Privilegio liquido constat. Quamvis verò Curchus juxta oppidum dictum præcipuè fuerit cultus, aliis tamen etiam in locis eidem sacrificia offerebantur (secus atque majoribus illis Diis fieri solebat, ut supra in fin. num. II. diximus) ubicunque ad lacum ingens lapis reperiebatur. Ejusmodi lapidem inter Frauenburgum & Tolkemitam ad lacum recentem adhuc suo tempore extitisse testatur Henneberger-rus, qui etiam notat, lapidem illum vulgò sacrum lapidem fuisse vocatum. In ejus generis lapidibus solebant Piscatores piscium primitias in honorem dicti Dei comburere. Non absimilis fuerat in piscibus offerendis & PERDOITI Dei Nautarum Piscatorumque cultus, ut eum Waisselius delineat. Nisi dicere malis, Hennebergerum oblationem piscium, quæ Perdoyto fieri solebat, Curcho perperam adscripsisse. Verisimile namque est, Curcho non nisi in quercu Heiligenbeilensi, ut non infimo Deorum, cultum divinum fuisse exhibitum; quæ autem extrà hanc fiebant urbem aliis esse Diis tribuenda. Sed quid de Perdoyto senserint Prussi videamus. Credebant videlicet ingentis magni-

tudinis Angelum sive Deum in mari consistere, & quo se ille verteret, eo quoque ventos converti. Quodsi Deus ille concitaretur, credebant miseri homines ipsum flatu si abigere imò enecare. Fuit hæc dubio procul aliarum gentium opinio, cum neque ex recentioribus desint, qui los ventorum Æolos esse statuant, inducti nonnullis S.S. Lit rum malè intellectis testimoniis, ut Psalm. XVII. Apoc. VII. &c. *Vid.* Libertus Fromondus *libr. 4. Meteorologicorum cap. 1. artic. 3. pag. 178. seqv.* Sed ad rem. Cum igitur huic Deo sacrificium Prussici Piscatores, exituri piscatum, offerre volebant, in horreum aliquod convenientes magnam piscium vim coctam in tabulis exponebant. Sub hæc ad pateras suas sive ad pocula dilapsi strenuè potabant, idolothytorumque reliquias comedebant. Ad extremum Sigonota consurgens ventos dividebat, indicabatque, quo die, quo loco sperari posset dives piscium captura. *Vid.* Waissel. *in Chron. fol. 20. b.* De Cultu VURSKAITI & ISCHWAMBRATI nihil certi constat, cum Scriptores nostri nihil de eo habeant, quod haut levi argumento esse posset Grunovium hæc numina confinxisse. Sed jam supra concedendum hic aliquid esse Grunovio diximus, proindè denuò hæc negare nolumus. PUSCÆTUM sacrorum Præsidem lucorum, qui sub Sambuco in terra habitare credebatur, non solum Prussi, sed etiam Samogitæ, Lithvani, Rutheni & Livones singulari coluere veneratione, ut auctor est Meletius *in Epistola ad Georgium Sabinum.* Litabant ei pane, cereviſiâ aliisque cibis sub Sambuco positis. In precibus suis eum precabantur, ut placatum sibi redderet Marcopolum Deum Supanorum, id est, Nobilium, ne graviore servitute à Dominis premerentur, item ut mitteret Barstuccas, qui in horrea ipsorum frumenta congererent congestumque servarent. BARSTUCCIS sive MARCOPETIS vesperi collocabant in horreo super mensam mappâ instratam, panem, caseum, butyrum & cereviſiam, invitantes eos ad epulum. Nec dubitabant de futuro fortunarum suarum augmento, si mane reperissent cibos illos absumptos; Quem verò cibum maximè reperiebant consumptum, eum in sequentibus consecrationibus cumulatiùs apponebant. Quodsi Dii illi cibum in mensa reliquerant

rant intactum, magna solicitudine angebantur, omnia improspera sibi eventura credentes Melet. *loc. cit.* Waissel. *fol. 20. 6.* Idololatricum hunc ritum adhuc superiore seculo fuisse superstitem, maximè in Sambia, & quod ego miror, propè Conitiam in Pomerellia, tradit Martinus Murinius *in Chron. Prussiæ cap. 5. pag. 7.* Quando Barstuccæ, sive etiam alii spiritus, qui dicebantur Coltky, alicubi habitare volebant, quâ ratione pronum in Patrem familias animum declararint, verbis Meletii edisserere placet: *In domo*, ait ille, *congerunt noctu segmenta lignorum & mulctris lacte plenis imponunt varia animalium stercora. Quod ubi paterfamilias animadverterit, nec dissipaverit segmenta, nec stercora è mulctris ejecerit, sed de inquinato lacte cum familia sua comederit, tunc illi apparere & permanere dicuntur.* Præterea SERPENTUM illorum, qui sub fornace vel in angulo vaporarii fovebantur, cultus sic sese habebat: Certo anni tempore Waidelotta pretiunculis quibusdam idololatricis evocabat Serpentes ad mensam. Illi exeuntes ex latebris suis per candidum linteolum mensam conscendebant. Hic varia ipsis à Patrefamilias sunt apposita ferculà, quorum singulis delibatis, eodem modò per dictum linteolum descendentes se tandem cavernis suis illatebrabant. A discessu serpentum Paterfamilias cum tota familia lætus ferculis prælibatis vescebatur, certo persvasus, illo anno cuncta sibi prospere eventura. Quodsi ad idololatricas Waidelottæ precatiunculas serpentes non prodibant, aut prodeuntes fercula sibi apposita non degustabant, magnam sibi homines illi agrisque suis calamitatem imminere credebant. Joannes Meletius *loco citato.* Illos autem SERPENTES, quos in cavis quercubus lacte nutritos jam anteà diximus, sequenti solebant modò colere mulieres. Conveniebant statо tempore illos adoraturæ, precaturque, ut vires maritis suis suscipiendæ proli idoneas largirentur. Henneberg. *de Vet. Pruss. pag. 12. a.* Ad cultum LACUUM, quos Diis fuisse sacros à nobis dictum est, illud pertinet, quod in iis non licuerit piscari. Henneberg. *de Vet. Pruss. fol. 8. b. fin.* Idem de SYLVIS sive LUCIS Diis consecratis dicendum. Videlicet non licebat in iis arborem exscindere. Aves item feræque in sylvis illis inviolabiles censebantur, teste Matth. à Michovia *lib. 4.*

Chron. Polon. cap. 45. Verba ejus dedimus *Dissertat. IIX. num. 7.* Commune hoc habuerunt Prussi cum antiquis Romanis, de quibus Ovidius *lib. 3. Amor. Eleg. 1*

Stat vetus & multos incædua Sylva per annos
Credibile est illi Numen in esse loco.

Idem apud Gallos quondam fuisse observatum, auctor est Sulpitius Severus *in Vita S. Martini.* Prussi verò & Lithvani hoc ipsum accepisse videntur à Gothis. Nam & in Sveonia illud ipsum observatum esse & adhuc à quibusdam observari, probat Joannes Loccenius *lib. 1. Antiqv. Sveo-Goth. cap. 3.* ubi quoque memorabile nobis ea de re exemplum exhibet: *Diabolus*, inquiens, *adhuc quosdam in hâc re non intentatos relinquit: ut aliquid religionis ei rei inesse simplici vulgò persvadeat. Ante septennium enim in Sudermanniæ Parœcia Osterhanningensi propè prædium Wendelsöö, qvum famulus dictum prædium possidentis, juniperum in plano, amœno & rotundo loco, diversis arboribus cincto exstantem, pulcrosq; ramos latè diffundentem ad usus domesticos cædere conatus esset, vox audita est: Noli cædere juniperum. Ille comministrum ita joco clamare ratus, circumspectans, neminem tamen vidit. Mox redit ad succidendam eandem juniperum. Sublatâ securi minatus ictum, iterum audit priorem vocem. Edico tibi ne cædas juniperum. His verbis territus ab eâ cædenda supersedit, & alia juniperi virgulta circumstantia sine interpellatione cecidit.* Hoc Pastor loci Dominus Andreas Arvidi scripsit ad Collegium Antiquitatum. Hæc Loccenius *loc. cit. pag. 15. seqv. Edit. Anni 1676.* De cultu ALCIS item BUFONUM aliarumque rerum creatarum nihil certi constat. De cætero quomodò OCCOPIRNUS, PERGUBRIUS, SCHWAIXTIXTUS, aliique Dii, quos Dissertatione VI. num. V. recensuimus, fuerint culti, ex Dissertatione proximè sequenti cognoscere licebit.

V. Progrederemur jam ad festos Prussorum dies, nisi quædam adhuc essent addenda, de cultu Deorum in furtis detegendis adhibito. Videlicet cum alicui furto res aliqua erat ablata, arcessere continuò solebat Sigonottam sive Sortilegum (qui plerumque pauper, cœcus vel claudus erat. Interrogatus autem cur adeò

adeò pauper esset, respondebat, Deorum hanc esse voluntatem) Hic primùm invocabat Deum cœli Occopirnum, & Deum terræ Puschkaitum, precabaturque ipsos ne furem aufugere paterentur. Tum acceptis duabus patinis, imponebat ille, cui aliquid furto ablatum erat, patinæ uni duos nummos, alteram pro se, alterum pro fure, fundebatque desuper cerevisiam. Posthæc Sigonota cretâ quidpiam depingens in patinâ, illam concutiebat. In quâ tunc patinæ parte nummus furis reperiebatur, in eam mundi plagam contulisse se fur existimabatur. His finitis in alteram patinam in terra collocatam Sigonotta cerevisiam infundebat, & in cœlum suspiciens hæc pronunciabat verba: *Benigne Deus cœli & terræ & stellarum per tuam potentiam jube tuos servos ne honor tuus tibi, eripiatur ne fur qui hanc rem* (nominabat eam) *abstulit, quiescat, donec reversus, rem quam furto abstulit, reddiderit.* Tum attollebat patinam inquisiturus, utrum bulla aliqua in cerevisia reperiretur. Si hanc conspiciebat, persvadebat sibi, se voti sui compotem esse factum. Nullâ verò bullâ repertâ, cerevisiam exhauriebat infundebatque recentem, idque eousque iterabat, donec aliquod signum precum non frustrà fusarum animadverteret. Hæc Waisselius. Chronicon Dietmari addit insuper, Sigonottam conspecto dicto signo, cæremonias suas illis verbis finiisse: *In nomine Patris, Filii & Spiritus Sancti. Amen.* Et hoc suo adhuc tempore fuisse frequentatum cum à Germanis Prussiam inhabitantibus, tùm præcipuè à Prussis veteribus, idque non solùm in Sudinia, sed etiam aliis in locis, testatur Waisselius *in Chronic. Pruss. fol. 22.* Simile quid antiquitùs apud Romanos in usu fuisse deprehendo, apud quos furtum per lancem & licium perquiri & concipi solebat, de quo ritu optimè Petrus Pithœus *lib. 1. Adversariorum cap. 2.*

DISSERTATIO XI.

De Festis Veterum Prussorum diebus.

(1.) *Annorum dierumque distinctio apud Veteres Prussos ferè nulla, ut antiquitùs apud Romanos, Saxones, Danos aliosque Germanos. Ratio computandi tempora per noctes. Computatio annorum per sementes & messes Gothis usitata.* (2.) *Festi dies in honorem Pergubrii & Curchi instituti, Pergubria, die 22. Martii celebrata. Pocula Prussorum. Precatiunculæ ad Pergubrium directæ. Qui Dii his in solennibus invocati.* (3.) *Festus dies, Zazinek dictus, ante messem celebratus. Convivia. Ritus messem inchoandi.* (4.) *Festus dies Ozinek dictus, messe finitâ celebratus. Sacrificia in eo oblata. Ziemiennik idem qui Pergubrius. Convivia.* (5.) *Curchus idem fortasse, qui Pergubriis.* (6.) *Consecratio capri. Superiori Seculo idololatræ in Sambia,* **die Bockheiliger**, *vocati.* (7.) *Ritus in consecrando capro adhibiti. Grunovii periculum.* (8.) *Consecratio Suis. Reliquiæ cultus idololatrici etiamnum in Prussia Lithuaniæ contermina reperiuntur.*

I. VBeriorem illis, quæ superiore Dissertatione de cultu Deorum apud veteres Prussos tradidimus, fœnerabimur lucem, si & Festos dies Prussorum perlustraverimus. Ante autem quam de ipsis Festis diebus agamus, lubet quædam de ratione temporis præmittere. Primùm constat, rudibus illis gentibus ignotam fuisse temporum distinctionem in hebdomadas, menses, annos &c. quod Dusburgensis noster *Part. 3. Chron. cap. 5. in fine*, docet his verbis: *Distinctionem dierum non habuerunt, aut distinctionem noctium*

noctium. Undè contingit, quando inter se vel ipsi cum alienis aliquod placitum & parlamentum volunt servare, datur certus numerus dierum, quo facto, quilibet eorum prima die facit unum signum in aliquo ligno & nodum in corrigia aut zona. Secunda die addit iterum secundum signum & sic de singulis, quousq; perveniat ad illum diem, quo tractatus hujus modus est habendus. Simpliciſſimam hanc temporum obſervationem antiquiſſimis temporibus & apud Romanos fuiſſe in uſu, diſcimus ex illo ritu, quo ſingulis annis Dictator clavum, annorum indicem, Capitolio infigebat de quo Livius *lib. 7. Hiſt. Rom. cap. 3.* Sed & Veteres Germanos, nominatim Saxones, ſimile quid obſervaſſe, tradit Richardus Vorſtega in Antiquitatibus Anglicis, ubi ex verſione Olai Wormii: *Solebant*, inquit, *Saxones baculo pedali circiter, quandoque majori, quandoque minori curſum lunæ totius anni incidere &c.* Deindè Veteres Germanos ſpacia temporum non per dies, ſed per noctes computaſſe, tradit Tacitus *libr. de Moribus German.* Idem de Germanis habet & Julius Cæſar *lib. 6. de Bello Gallico*, cujus verba hic legi merentur: *Spacia*, inquit, *omnis temporis non numero dierum, ſed noctium definiunt; & dies natales & menſium & annorum initia ſic obſervant, ut noctem dies ſubſequatur.* Idem obſervaſſe & Danos confirmat Johannes Loccenius *lib. 1. Antiqv. Sveo-Goth. cap. 4. ex cap. 50. & 53. Legum Indicarum.* Quoniam igitur & quosdam Pruſſorum Veterum, qui in Sambia aliisque Pruſſiæ partibus Septentrionalibus habitarunt, à Germanis & ſpeciatim à Gothis originem traxiſſe dudum probavimus, idem de ipſis etiam aſſerendum eſſe videtur. Poſtremò de diſtinctione temporum generatim conſiderata notandum etiam eſt, Gothos annum per ſementes aut meſſes, per hiemem aut æſtatem computaſſe, quod itidem de Pruſſis veteribus, illis minimum, qui originis erant Gothicæ, fortaſſe dicendum erit.

II. Maximæ veterum Pruſſorum Solennitates in honorem PERGUBRII, qui Deus germinum atque frugum omnium habebatur, & CURCHI, qui cibo potuique præerat, agebantur. Primus Pruſſorum feſtus dies d. 22. Martii celebrabatur, in quo Pergubrio ſacrificium offerri ſolebat. Feriæ ipſæ appellabantur PERGUBRI. Ad has ritè celebrandas ruſtici conve-

niebant in aliqua domo, ubi illos cereviſiæ, aut etiam alterius generis potûs (cereviſiæ namque coquendæ rationem à Cruciferis demum didicerunt) dolium unum atque alterum expectabat. Hic Sacrificulus ceremonias ſuas exorſus, obbam ſive pateram dextrâ apprehendens cereviſiâ implevit, invocansque ſubindè Pergubrii nomen, laudes illius decantabat. Initium earum precum dat nobis Martinus Murinius: *O weſzpocie Dewe muſu Pergubrios* &c. id eſt, *O Domine Deus noſter Pergubrios.* (Obiter hic notari poteſt, formulam hanc non tam Pruſſicam, quam Lithvanicam eſſe.) In ſequentibus eum Johannes Meletius *in Epiſtola citata non longè à principio*, hæc verba pronunciaſſe refert: *Tu abigis hyemem, tu reducis amœnitatem veris: per te agri & horti virent: per te nemora & ſylvæ frondent.* (ex quibus munia Pergubrii cognoſcere licet) Preculis his finitis, dentibus apprehendens pateram Sacrificulus ſive Wurskaitus, cereviſiam ebibebant nullo manuum adjumento adhibito, & hoc facto pateram evacuatam, retro ſupra caput jaciebat. Hæc cum è terra ſublata, iterumque eſſet impleta, precabatur Sacrificulus Percunum Deum tonitruum, ut pluviam juſto tempore largiretur, Picollumque cum aliis Diis nocentibus, ipſi ſubjectis, abigeret; precibus finitis eodem modò cereviſiâ exhauſtâ pateram retro rejiciebat. Poſthæc Vurskaitus Schvvayxtixtum Deum invocabat, ut juſto tempore gramina, pecora, hominesque lumine ſuo colluſtraret foveretque. Quarto Pilvitum Deum orabat, ut largiretur gramina, & meſſem uberem. Sub hæc alios etiam Deos ordine nominabat, ita ut in ſingulorum honorem pateram cereviſiæ ſine manuum adjumento, ut ſupra diximus, exhauriret. His ita peractis omnes Pruſſi, quotquot aderant, bibebant ordine ex pateris canebantque hymnum in Pergubrii laudem. Reliqvum diei conviviis, compotationibus, choreisque impendebant, ut Thomas Waiſſelius refert. Johannes autem Meletius cultûs aliorum Deorum, præter Pergubrii, in hoc ſacro non meminit. Ex quo colligere in proclivi eſt, non eosdem ritus apud diverſas Pruſſorum gentes fuiſſe obſervatos. Quin etiam illud indè patet, apud Lithvanos eandem ſolennitatem pergubrii fuiſſe celebratam. Etenim precatio illa, quam commemorat Martinius Murinius:

rinius: *O wessypocie Dewe musu Pergubrios*, non est Prusica, sed Lithvanica, quam Prussus eo modò redderet: *O reykis Deiwas nusson Pergubrios &c.*

III. Secundum solenne sacrum celebrabant Prussi pagani mense Augusto, cum jam messis avidas colonorum manus exspectaret. Congregabantur tunc Rustici in agris ad sacrum, quod lingva Ruthenica dicebatur *Zazinek*, id est, initium messis. Congregatos rusticos, si dives ipsis obtigerat messis, adhortabatur Sacrificulus ad gratiarum actionem, quo & imposterum Deorum beneficio æquè uberem consequerentur messem. Finiebatur hoc sacrum exhaustâ paterâ cerevisiæ. Quod si fruges uredine, pluviis continuis, aut alio aliquo modô corruptæ modicam gracilemque messem dederant, invocabat Sacrificulus Auschvveitum, ut oraret Pergubrium, Percunum, Schvvaixtixtum, Pelvitum aliosque Deos, ne subsequentibus saltem annis largam agricolis denegarent messem. Interea temporis rustici peccata sua, quibus Deos ad iram & vindictam exercendam provocaverant, deplorabant atque detestabantur, emendationem vitæ promittentes. Sub hæc singuli pro facultatibus suis conferebant frumentum & cerevisiam: Fœminæ panem afferebant ex primitiis frugum coctum. Exigebatur quoque mulcta ab iis, qui facinus aliquod admiserant, quo aut Dii aut homines læsi credebantur. Pecunia illa in commune collata ad convivium instruendum impendebatur, quod eo usque durabat, donec cerevisia jam exhausta rusticis abitum imperaret. Thomas Waisselius *in Chronic. fol. 20.* Epulis finitis unus aliquis ex convivis, cui id negotii à cæteris datum erat, messem auspicabatur solenni ritu manipulumque demessum secum domum deferebat. Postridiè primò domestici ejus, qui messis initium fecerat, dein cæteri omnes quibuscunque placebat, messem faciebant. *Vid.* Johannes Meletius *in Epist. de Reliqv. Boruss.*

IV. Finita messe frugibusque jam collectis sub finem mensis Octobris itidem solenne sacrum agebatur, quod Ruthenicâ lingva *Ozinek*, id est, consummatio messis (Polonis adhuc *żać*, unde zazinek & ozinek deducuntur, idem est quod *metere*) vocabatur. Videlicet rustici ex uno pago, aliquando etiam pluri-

pluribus, coacti, mensæ primò fœnum, deindè panem & in utraque mensæ ora binas pateras cerevisiâ plenas reponebant. Post hæc Wurskaites sive Waidelotta quædam utriusque sexus animalia adducta, nempè porcum & porcam, gallum & gallinam, anseres & vitulos binos diversi sexus (addit Murinius ovem & arietem, caprum & capram) sequenti ritu mactabat. Idololatricis quibusdam precatiunculis dictis, animalis, quod offerendum erat, caput & cætera membra fuste feriebat. Sequebatur eum reliqua rusticorum turba, ictus pecudi ingeminans, & sequentia verba proferens: *Hæc tibi o ziemenik Deus* (hoc dubio procul Pergubrio nomen erat Lingvâ Lithvanicâ, vel etiam, quod verisimilius Lingvâ Ruthenicâ utentibus) *gratias agentes offerimus, quòd nos hoc anno conservasti incolumes, & omnia nobis abunde dedisti: idem ut & imposterum facias, precamur.* Peracto sacrificio, antequam ad epulas digrederentur, singuli ex rusticis congregatis (ut vult Matthias Strykovius in Sarmatia Europæa) vel Sacerdos sive Waidelotta (ut asserit Murinius) ferculi portiunculam abcisam in omnes ædium angulos jactabant, hæc verba proferentes: *Accipe o ziemiennik grato animo sacrificium, atque lætus comede.* (Et hæc erant ablegmina sive prosiciæ, quæ neque Romanis quondam ignotæ.) Tum demum Prussi ipsi lautè epulabantur. Hæc sacrificia suâ adhuc memoriâ in nonnullis Lithvaniæ atque Prussiæ oris fuisse frequentata, testatur Joannes Lasicius Polonus *loco citat. pag. 306.* Murinius, vel ille potiùs, cujus Chronicon Murinius ex Germanica in Polonicam convertit lingvam, addit super ea, suo tempore hoc Curlandis & Livonibus in usu fuisse, Sambitis etiam in Prussia, nec non plurimis Insterburgensis & Ragnitensis districtuum hominibus. *Vid.* Martin. Murin. *in Chron. Pruss. cap. 5. pag. 8.* Consvetudinem in honorem Deorum bibendi, quæ & Prussis erat familiaris, Gothicam fuisse susè probat Joannes Loccenius *lib. 11. Antiqv. cap. 21.* Conf. & Johannes Schæfferus *in Upsal. cap. 10. pag. 143.* Pateras autem apud antiquos Gothos, ut supra & de Prussis diximus, fuisse adhibitas nonnulli concludunt ex eo, quod Paulus Diaconus de Longobardis, quos itidem ut Gothos ex Scanzia oriundos esse volunt, hoc ipsum asserit: *Quod genus poculi*, ait Paulus Diaconus,

nus, *apud eos Schala dicitur, lingvâ veteri latinâ patera vocitatur. lib. de gestis Longobard. cap. 27.* Sanè qui res Prussicas literis consignavere, id genus poculi Prussici in libationibus adhibiti eine Schaale vocant. Verò proindè non est absimile, Gothos ejus generis pocula in Prussiam invexisse.

V. Verùm hic nobis opponi posset illud, quod jam ante ex Privilegio Prussis veteribus à Jacobo Legato Pontificis concesso produximus. Videlicet dicitur ibidem, finitâ messe sacrum quoddam fuisse à Prussis celebratum in honorem CURCHI Dei. Quæ in eo celebrando fuerint adhibitæ ceremoniæ, vel quæ sacrificia Deo fuerint oblata, in dicto quidem Privilegio non exprimitur, illud tamen disertis verbis asseritur, Curcho Deo singulis annis statuam novam, confractâ vetustiori, fuisse positam. Si quid conjecturis dandum, dici posset, non fuisse has ferias in Curchi honorem institutas, à prioribus, quæ ozinek dicebantur, diversas. Quin & hoc non absurdum esse videtur, si quis statuat, in his feriis Curchi, sacrificium capri, de quo numero proximè sequente sumus acturi, fuisse Curcho oblatum. Ut hæc statui posse existimemus non una est causa. Quod enim ad prius illud membrum attinet, Curcho & Pergubrios Dii non videntur fuisse diversi, ut ex iis primò rebus, quibus præerant, non obscurè colligitur. Pergubrius quippè frugibus, Curcho cibo potuique præfectus fuisse dicebatur. Deindè eodem tempore dictæ feriæ celebrabantur, quod indicio esse potest, in unius Dei honorem illas fuisse institutas. Illud tantùm discriminis fortasse intercrit, quod Deus ille à Lithvanis, Ruthenis, Livonibus & Prussis illis, qui Lithvanorum sunt vicini, appellatus est Pergubrios: à reliquis verò Prussis Curcho. Accedit, quod Meletius, qui susè de feriis Pergubrii agit, nullam mentionem Curchi facit, quod certè aliam ob causam factum esse non videtur, quam quod Pergubrios idem Johanni Meletio, qui Curchus. Neque turbabit quempiam, quod supra Curchum inter Deos medii, Pergubrium verò inter Deos ultimi ordinis retulimus. Illa namque distinctio Deorum in tres ordines non nisi eo tempore, quo Gothi Prussiam tenuere, obtinuit, & paulo post ea tempora. Diis verò majoribus à Regibus Poloniæ combustis, discrimen illud sub-

latum esse videtur, adeò ut tempore Ordinis Teutonici unus tantum Deorum fuerit ordo, quemadmodum ex Meletio liquido constat. *Vid. quæ super hâc materiâ disseruimus in Dissertat. de Diis Prussorum secundi & tertii Ordinis.* Posterius illud, quod de sacrificio capri diximus, probatu non est difficile. Etenim caper immolabatur finita messe, eodem videlicet tempore, quo & Feriæ in Pergubrii sive Curchi honorem institutæ agebantur. Deindè disertis etiam verbis superiore num. dictum est, in honorem Pergubrii caprum fuisse immolatum, quod iis dubio procul ceremoniis factum est, prout mox eas explicabimus. Adde, quod Thomas Waisselius *in Chronico suo* hoc, quod intendimus, satis manifestè indicat. Cum enim duo priora Sacra, videlicet quod in Martio, & quod ante messem celebratur, enumerasset, pro eo, quod de Sacro Pergubrii tertio, finita messe celebrari solito, debuerat agere, proximè subjicit ceremonias, quas in immolando capro adhibebant Prussi; quo ipso indicat, in Sacro Pergubrii celeberrimum illud Prussorum Sacrificium fuisse oblatum.

VI. Sacrificium illud, quo CAPER, vel, ut alii habent, HIRCUS (quæ voces & Virgilio unum idemque notant, qui *lib. 2. Georg.* mox caprum, mox hircum oblatum fuisse Baccho refert. *Vid. vers. 380. & vers. 395.*) consecrabatur immolabaturque finita messe diutissimè inter Prussos duravit. Superiore namque adhuc seculo plurimi de eo conqueruntur, quod Prussi, præcipuè Sambiam incolentes, illud sacrum, prohibente licet durissimasque pœnas idololatris intentante Magistratu, per Waidelottas suos ad id muneris delectos peragant. Georgius à Polenz & Paulus Speratus Episcopi Prutenici in Præfatione Agendæ Ecclesiasticæ Anno 1530. conscriptæ: *In hoc*, inquiunt, *angulo Prutenico, quamlibet exiguo* (de Sambia loqvuntur) *rudiores adhuc plerosque non parum multos tum Pastores, tum oviculas habemus, Germanos, Brutenos, Ruthenos, Polonos, Masovitas, Lithvanos, atque Livonios, qui veluti alteri aborigenes in hoc Latio sedes sibi jam olim posuerunt: Referemus etiam rem miram. Est adhuc in Bruthenis nostris Sambiensibus Sudorum quidam manipulus (ut reliquam abominationem superstitionum, reliquias gentilitatis taceamus) Hirco etiamnum furtim nonnunquam faciens, ac instar olim Samaritanorum,*

Ad Dissertationem XI. num VI.

rum, una cum vero Deo vana prisci erroris numina tremens. Vid. D. Cœlestinus Mislenta *in Præfation. ad Manuale Prutenicum Lit. A. 6. b.* Georgius Sabinus, primus Academiæ Regiomontanæ Rector, *lib. 5. Eleg 5.* hunc in modum de Alberto Duce canit:

Utq; bonis studiis, ita moribus excolit urbes
Imbuit ac vera Relligione DEI.
Namq; ferox hominum genus est & agreste sub Arcto
Notitiam nondum quod pietatis habet.
Cæruleos instar sed adorat Numinis angves
Mactatoque litat sacra nefanda CAPRO.

Valentinus Screkius *in Carmine Gratulatorio, quod scripsit in Ducis Alberti Senioris felicem è castris Anno 1563. reditum*, sic eadem de re scribit:

Impia relligio, vanis agitata sub aris
Cessit, & hoc cepit sub Duce pulsa fugam.
Nam populus quondam qui Numina vana colebat
Auxilii quibus & nil rationis erat
Pars Satyros Faunosq; leves venerata: litabat
Fumida suppositis ignibus exta CAPRI.

Johannes Funccius in Commentario ad Chronologiam suam, *lib. 10.* ad Annum CHRISTI 1217. *Populus*, inquit, *agrestis & Dæmoniorum cultui deditus in ea terra habitabat. Quod reliquiæ in hodiernum diem testantur, Religio summa cum Mosis institutione de sacrando & immolando HIRCO in Festo propitiationis in multis conveniebat. Quem sacrificandi hirci morem Sudavii — — ad hunc diem (licet manifestè non ausint prohibente eorum nefas pio Principe Alberto) observare dicuntur.* Centum ab hinc annis Anno videlicet 1577. edidit Albertus Fridericus secundus Dux Borussiæ Statuta Provincialia die Lands-Ordnung dicta, in quibus *fol. 3. b.* extat caput von Zauberey und Bockheiligung, ubi verba Statuti sic sese habent: Nach dem Zauberey in unserm Lande gemein-

gemein / und auch die Bockheiligung bey den Sudawen (intelligitur hic extrema pars Sambiæ ad mare Balticum) noch in Ubung seyn mag / wollen wir allen unsern Ambtleuten / auch von Adel / den Räthen und Eiterleuten in Städten und Dörffern befohlen haben / fleißig darauf zu sehen / und wo iemands befunden / es sey Mann oder Weib / so Zauberey treibt oder dem Bockheiligen und dergleichen Dingen anhängig ist / soll es uns angezeiget werden. etc. Recusa sunt eadem Statuta Anno 1640. ubi caput idem de consecratione hirci reperitur. Ob eandem quoque causam Sambienses dicebantur die Bockheiliger / id est hircorum cultores, ut testatur Jodocus Willichius, cujus verba Dissertatione II. num. 7. dedimus.

VII. Ceremonias in hoc sacro peragendo observari solitas fusè prosequitur Simon Grunovius, qui circa Ann. 1520. Chronicon Prussiæ scripsit. Has vero ceremonias non ex alterius relatione habet, sed oculis suis eas vidisse se testatur. Refert enim aliquando fortè fortuna intrasse se domum quandam rusticam, in qua multi clam, cum palàm non liceret, congregati fuerant agricolæ. Hi simulac Grunovium conspiciunt, certatim ipsum adoriuntur omnes; mortem ipsi præsentissimam minantes. Grunovius in tanto se periculo constitutum cernens, fuentes rusticos Prussicâ alloquitur lingvâ mortemque deprecatur. Rustici audita Prussicâ lingvâ præ gaudio exultare clamareque: *Sta nussen Rikie, nussen Rikie*, id est: Hic noster Dominus, noster Dominus. Posthæc jurejurando Grunovium obstringunt (quod in nomine Percuni præstare coactus est) ne unquam hoc ipsum Episcopo, in cujus diœcesi habitabant, indicaret. Ritus verò in sacrificando hirco sequentes observabantur: Conveniebant rustici ex duobus, tribus, aliquando etiam pluribus pagis in horreum quoddam, ibique ignem lignis in longitudinem dispositis construebant. Viri hircum adducebant ad locum sacrificio destinatum, fœminæ farinam triticeam (ex Meletii sententia siligineam) adferebant, eamque postea subigebant. Omnibus ita præparatis, Waidelotta, Grunovio teste, sublimi solio insidens, ad rusticos verba faciebat de ipsorum origine rebusque antiquitus gestis,

stis, item de præceptis Deorum, quid illi ab hominibus fieri velint. Posthæc Waidelotta hirco in medium introducto utrâque manu impositâ, indigitabat ordine Deos supra jam enumeratos, nimirum Occopirnum, Antrimpum aliosque. Tum singuli rustici conscientiam peccatis contra Deos commissis inquinatam publicâ confessione expiabant. Sub hæc omnes, quotquot in horreo præsentes aderant, (Martinus Murinius eorum quindecim numerat *cap. 5. pag. 8. seqq.*) hircum manibus sublatum, sublimem tantisper tenebant, dum hymnus decantaretur. Eo finito rursus demittebant hircum in terram. Tum sacrificulus hortabatur circumfusam multitudinem, ut solenne hoc sacrificium à majoribus piè institutum summâ cum reverentiâ in Deos, facerent, ejusque memoriam ad posteros religiosè propagarent. Concione illâ ad populum habitâ, caprum vel hircum ipse Waidelotta mactabat, sangvinemque patinâ exceptum dispergebat, teste Johanne Meletio. Verùm Grunovius vidisse se refert, Waidelottam capro caput præcidentem, rusticos autem adstantes sangvinem effluentem simpulis, sive vasibus in hunc finem eo allatis excipientes, pecorique suo bibendum postmodum præbentes. Waisselius addit, summâ curâ Prusos cavisse, ne sangvis in terram efflueret, eoque postea domum reversos omnia pecora sua fortunasque omnes consperfisse, quod verisimilius est, quam quod Grunovium audivimus asserentem. Mactati hirci carnem pelle nudatam rustici secabant in partes, tabulisque impositam in furno assabant, ut auctor est Grunovius testis oculatus. Meletius autem, ut & Waisselius, dicunt carnes fuisse coctas. Sed utrumque in diversis Prussiæ locis, vel etiam in uno eodemque pago, præsertim postremis temporibus sub ordine Teutonico, fortasse obtinuit. Cum enim ex his epulum apparatum fuisse dicatur, non assas tantùm, sed elixas etiam carnes ipsos habuisse perquam est verisimile. Interea temporis dum carnes assabantur coquebanturque, rustici singuli coram Waidelotta, morem Christianorum imitantes, flexis poplitibus peccata sua confitebantur, quæ verberibus etiam à Waidelotta acceptis expiabant. Sed mox contra rustici simul omnes in Waidelottam irruentes, caput ipsius miserè vellicabant. Posthæc mulieres quoque docebantur, quo-

modo vitam suam instituere ipsas oporteret, si Deorum gratiam promereri vellent, teste Grunovio. His peractis viri ignem illum, quem in longitudinem lignis dispositis excitatum fuisse diximus, circumstabant (ut refert Meletius) vel circumsidebant (ut habet Waisselius;) mulieres autem è farina siliginea, ut ex Meletio jam audivimus, placentas sive liba conficiebant, quamvis Waisselius farinam illam triticeam fuisse asserat. Has placentas non imponebant mulieres in furnum: sed viri ignem dictum circumstantes, vel circumsistentes hinc atque illinc per flammam eas jaciebant, & jactatas excipiebant, donec flammâ indurarentur coquerenturque. Postremo rustici ad epulas se conferentes potabant ex cornibus strenuè toto die & nocte. Summo mane, ut adhuc erant ebrii, extra villam progressi, reliquias ciborum certo in loco terrâ injectâ operiebant, ne ab avibus vel feris diriperentur. Omnibus his peractis, suam quisque domum repetebat. Legi de his possunt Grunovius, Meletius, Hennebergerus, Schuzius, Murinius, Waisselius, aliaque MSS. Chronica recentiora. Illum morem ex cornibus bibendi fuisse omnium olim septentrionalium gentium ex Plinio constat, qui consuli potest *lib. XI. Nat. Histor. cap. 37.* Dabitur & infra de re agendi locus.

IIX. Ad consecrationem hirci referimus etiam consecrationem SUIS, quam rustici in diœcesi Pobetensi in Samlandia An. 1531. instituerunt. Ibi enim in præsentia utriusque sexus hominum per sacrificulum certis ritibus ex medio sui ad id negotii delectum cum recitatione precum idololatricarum & invocatione Cacodæmonum sus mactabatur fausti ominis ergò cujus caro à sacrificantibus omnibus frustatim concisa & assa devorabatur, epulis usque in septimum diem protractis. Ossa verò Suis, ut & reliquiæ particulæ igne cremabantur extra domum, teste Hennebergero *de Vet. Pruss.* Conf. & D. Cœlestinus Mislenta *in Præfat. ad Manuale Pruten.* Tradit etiam Mislenta ante annos aliquot certo & stato tempore Rusticos sub noctem omnis generis edulia præparasse, primitias quoque certis preculis consecrasse. Ad quarum absumptionem cacodæmone invocato, conclave illud obseraſe, ut malus iste genius solus relinqueretur. Omnibus tunc

dome-

domesticis sub extremo vitæ discrimine in conclave illud eo tempore interdicebatur ingressus. Credebatur hoc pacto cacodæmon placari, ne noxam aliquam pecori vel frugibus inferret. Quamplurima alia in Distrietu Insterburgensi & Tilsensi se observasse mihi retulit Vir Clarissimus Dn. M. Prætorius, quæ etiam dubio procul in Chronico Prussiæ, quod parat, nobiscum communicabit. Sed & nos in sequentibus Dissertationibus, ubi dabitur occasio, plurima de idololatricis id genus ritibus & ceremoniis dabimus. Hæc verò de festis Veterum Prussorum diebus sufficiant.

Dissertatio XII.

De

Nuptiis Veterum Prussorum.

(1.) *Venedi habuerunt conjugia non promiscua & vaga, sed certa. Idem de Gothis & Prussis, quos Ordo Teutonicus domuit, asseritur.* (2.) *Numerus uxorum apud Prussos.* (3.) *Gradus Consangvinitatis & affintatis an fuerint observati. Novercas licebat uxores ducere. Inter plures una uxor erat præcipua, inprimis si esset ex genere Gothico.* (4.) *Rapiebantur non ducebantur uxores. Emebantur à Parentibus. Servarum instar habebantur. Apud Scythas & Gothos uxores erant indotatæ.* (5.) *Pœna adulterii. Pœna uxori inobedienti irrogari solita. Tempus luctus defunctâ uxore. Vidua quomodo fieri potuerit Waidelotta. Expositio Liberorum.* (6.) *Ritus nuptiales.*

I. PRimos Prussiæ nostræ incolas VENEDOS antiquissimis etiam temporibus legitima habuisse connubia, non absurdè statuitur. Etsi enim Scythæ, quibus & Venedi sunt annumerandi, more multa-

rum gentium barbararum, puta Troglodytarum, Nasamonum, Agathyrsorum, Massagetarum, vagâ ac promiscuâ libidine incertisque connubiis usi fuisse dicuntur, ut vult Alexander ab Alexandro *lib. 4. Gen. Dier. cap. 1.* Non de omnibus tamen hoc Scythis intelligendum esse, docet Trogi Epitomator Justinus, qui *lib. 2. Histor. cap. 2.* de Scythis agens: *Uxores*, inquit, *liberosque secum in plaustris vehunt.* quibus verbis disertè Scythis legitimas propriasque fuisse uxores affirmat. Multò potiori jure id, quod de Scythis universè dixit Justinus, nos de Venedis asserere possumus, quos proximè ad Germanorum mores accessisse, auctor est Tacitus. Cum enim *in libr. de Morib. German. sub calcem* Venedos, Peucinosque & Bastarnas cæteris gentibus Sarmaticis esse moratiores dixisset, adeò ut ipsi dubium videretur, Sarmatisne an Germanis eos annumerare deberet, addit de Bastarnis: *Procerum connubiis mixtis nonnihil in Sarmatarum habitum fœdantur.* Ex hâc igitur causa Bastarnas propiùs ad Sarmatas accedere colligit. De Venedis autem tale quidpiam non habet, sed eos potius ab fœditate eximit. Quanquam enim illis verbis proximè subjicit: *Venedi multum ex moribus* (Sarmatarum) *traxerunt. Nam &c.* In Conjugiis tamen diversum quodpiam à Germanis habuisse non notat. Circa Sec. VIII. & IX. à CHRISTI nati temporibus, Venedos connubii jura sanctè coluisse, argumento est, quod apud eos laudabilis mulier esse judicabatur, quæ propriâ manu sibi mortem inferebat, ut in una strue pariter arderet cum viro suo, ut habet Bonifacius Episcopus Moguntinus *in Epistolâ*, citante Theodoro Zwingero *Volum. 19. Theatr. Vitæ humanæ pag. 3596. col. 1.* Deindè GOTHOS etiam, qui olim Prussiam coluere, legitimas habuisse conjuges, ex eo cognoscimus, quod fuerunt Germani, quorum severa matrimonia deprædicat Tacitus *in lib. de moribus German. cap. 18.* Sed neqve de illis populis, qui sub ipsum Cruciferorum in Prussiam ingressum, hanc terram tenuerunt, dubitare fas est, quin certa inter ipsos fuerint connubia, cum hoc ex jamjam dicendis satis superque constare possit.

II. Quanquam autem Prussi proprias habebant uxores, in aliis tamen ad legitimum honestumq; conjugium pertinentibus fœdam ipsorum barbariem facilè deprehendas. Ut hîc ordine justo pro-

progrediamur, de numero Uxorum primo loco nobis agendum erit. Sunt, qui Prussis tres uxores ducere licuisse referunt, ut Hennebergerus habet ex Grunovii *Tract. 2. cap. 3.* Alii antiquissimis temporibus finitum uxorum numerum apud Veteres Prussos fuisse negant, totque ipsis uxores ducere licuisse tradunt, quot emere atque sustentare potuerunt. Et hanc sententiam fovent Polonici Scriptores omnes. *Vid.* Æneas Sylvius *in Descript. Prussiæ in Corpore Histor. Polon. I.* Johannes Dlugossus *lib. 2. Annal. ad annum 997. pag. 115.* Matthias à Michovia *lib. 2. Chron. Polon. cap. 8. pag. 26.* Cromerus *lib. 3. pag. 443.* Idem habet ex nostris Scriptoribus & Schuzius *lib. 1. Chron. fol. 3. b.* Alii denique monogamiam à Waidevvuto Prutenorum Rege institutam fuisse referunt in quibus sunt, Martinus Murinius *in Chronic. Prussiæ cap. 2. pag. 3. fin.* Albertus Wijuk Kojalovvicz *Part. 1. Histor. Lithuan. lib. 1.* Nos existimamus, illam Hennebergeri de ternario uxorum numero sententiam explodendam esse, cum nullum in monumentis vetustioribus habeat fundamentum: Posteriores autem duas conciliari posse manifestum est. Videlicet Venedi antiquitùs nullum habuerunt certum uxorum numerum, sed tot ipsis licebat, quot libebat, & quot facultates permittebant uxores habere. Gothi autem, ut Germani, una uxore contenti & ipsi fuerunt, & alios eadem lege constringere voluerunt. Sed cum essent aliis gentilibus hîc locorum habitantibus potentiâ minores, ipsi tandem earum, assumpsisse mores videntur, cum usque ad ipsa Cruciferorum tempora Prussi plures habuisse uxores memorentur. Manifestum hujus rei documentum depromi potest ex Privilegio Prussis veteribus Ann. 1249. à Legato Pontificis Romani concesso, in quo hæc leguntur verba: *Item promiserunt* (Prussi) *quod duas vel plures uxores simul de cætero non habebunt, sed unâ solâ contenti cum ipsa contrahent unusquisque sub testimonio competenti & matrimonium illud in Ecclesia statutis temporibus solemnitate debitâ publicabitur.* Gothos autem monogamiam in Prussiam introducere voluisse, testantur Scriptores illi, qui primum legis hujus, de una uxore ducenda, auctorem faciunt Waidevvutum, Scandianorum sive Gothorum Principem, quem à moratioribus

gentibus profectum, feros Prussorum mores emolliisse atque cultiores reddidisse ferunt. *Vid.* Albertus Wijuk Kojalovvicz *loc. citat.*

III. Deindè si gradus consangvinitatis atque affinitatis respiciamus, nullum hîc discrimen admisisse videntur Prussi, nisi fortè solam excipias matrem. Cum novercis certè licitum ipsis fuisse matrimonium contrahere, idem, quod supra laudavimus, Privilegium nos edocebit, cujus verba sunt: *Inter illos* (Prussos) *talis consvetudo, sicut intelleximus, inolevit, qualis nec inter gentes, ut videlicet uxorem Patris sui aliquis habeat. Cum enim Pater aliquam uxorem de pecunia communi sibi & filio emerat, hactenus servaverunt, ut mortuo patre uxor ejus ad filium devolveretur, sicut alia hæreditas de bonis communibus comparata. Et ne quis hâc de causa novercam suam possit sibi vendicare ulterius in uxorem, uxores nec vendere nec emere promiserunt.* Et post pauca: *Unde promiserunt dicti neophyti, quod nullus ex his quacunque de causa novercam suam de cætero ducet in uxorem, vel uxorem fratris sui, vel etiam sibi in 1. 2. 3. & 4. consangvinitatis vel affinitatis gradu attinentem absq; summi Pontificis dispensatione. &c.* Ex quibus liquet, Prussos parùm pensi habuisse, an uxores ipsos aliquo consangvinitatis gradu contingerent nec ne. Sed & apud Lithvanos, qui cum Prussis eandem agnoscunt originem, hoc obtinuisse, ut novercam uxorem ducere liceret, testatur Matthias à Michovia *lib. 4. Chron. Polon. cap. 45.*

IV. Sed nec modus uxores ducendi legitimus erat. Si enim Johanni Meletio fides est, & non tam ducebantur illæ quondam quam rapiebantur, veteri Lacedæmoniorum more à Lycurgo instituto; idque non sponsus ipse, sed duo sponsi faciebant consangvinei. Postquam autem jam essent raptæ, tum primum requisito parentum consensu matrimonium contrahebatur. *Vid.* Johann. Melet. *in Epistola de Religione Borussor. ad Georgium Sabinum.* Et quidem non solebat Socer genero dotem cum filia dare, ut nunc moris est in Europa, sed contra sponsus dotem dabat Socero suo, quod ipsum sine dubio Prussi habuerunt à Scythis & Gethis, de quibus Horatius *lib. 3. Carm. Od. 24.*

Nec

Nec dotata regit virum
Conjux, nec nitido fidit adultero.
Dos est magna parentium
Virtus, & metuens alterius viri
Certo fœdere castitas.

Idem & de Gothis, quos eosdem ac Gethas multi volunt, refert Johannes Loccenius *lib. 1. Antiqv. Sveo-Goth. cap. 1. & lib. 2. cap. 24.* De Tartaris sive Scythis Asiaticis, qui hunc ipsum morem receperunt, *vid.* Marcus Paulus Venetus *lib. 1. de Regionibus Orientalib. cap. 55. & 62.* Cæterùm præter hæc aliud quidpiam, hic observamus, quod Prussis cum Gothica gente non videtur fuisse commune. Hoc enim quod à genero dabatur socero, erat precium, quo ille sibi uxorem, non secus atque aliam servam emebat. Quapropter etiam eam non ut liberam, sibique parem, sed ut servam, habebat, adeò ut uxor hospitibus & domesticis pedes lavare, omniaque servilia opera suscipere cogeretur. Quid, quod ne mensæ quidem suæ Prussi suas uxores faciebant consortes. Habemus horum omnium luculenta satisque idonea in antiquis monumentis testimonia. Dusburgensis certè noster disertè: *Secundum antiquam*, inquit, *consvetudinem hoc habent Pruteni in usu adhuc, quod uxores suas emant pro certa pecuniæ summa. Unde servat eam sicut ancillam, nec cum eo comedit in mensa, & singulis diebus domesticorum & hospitum lavat pedes.* Hæc Dusburg. *Part. 3. Chron. cap. 5.* Plura ea de re habet Privilegium supra jam aliquoties citatum, in quo illud maximè observandum, apud veteres illos Prussos moris fuisse, ut mortuo parente, uxores etiam ejus ad filios simul cum alia hæreditate devolverentur: Verba Privilegii dedimus num. III. quibus addimus & hæc: *Promiserunt etiam* (Prussi) *quod nullus eorum de cætero filiam suam vendet alteri matrimonio copulandam, & quod nullus uxorem filio suo emet vel sibi.* Sed & hoc notant Scriptores nonnulli Prussos sibi uxores emere solitos, aut pecuniâ, (quod ego de ultimis temporibus, quibus ipsis usus pecuniæ jam innotuerat, interpretor) aut frumento, aut pecore, aut etiam aliis rebus, in quibus divitias suas antiquitus Prussi ponebant. *Vid.* Thomas Waisselius *in Chron. fol. 24.*

V. Inter

V. Inter plures illas uxores una honoratior habebatur, præsertim si esset Gothici sangvinis, quod Hennebergero facilè credimus etiam injurato; illud verò, quod, Grunovium suum secutus, asserit, Prussos suis uxoribus alternatim sive per vices usos, & quidem vel in publico, fidem apud nos non meretur, cum nullâ veterum monumentorum auctoritate sit firmatum. *Vid.* Henneberg. *de Vet. Pruss. fol. 16. seqv.* Conjugia ipsa Prussos inter fuere satis casta. Siquidem adulteros comburere mos erat, & quidem procul à conspectu Deorum, id est, extra urbem Romovam aliaque loca Diis sacra: Cineres etiam ipsorum in publicam spargebantur viam; Liberi denique ex adulterio procreati ad sacerdotia non poterant admitti. Henneberg. *fol. 17. b. ex Grunov. Tractat. 2. cap. 5.* Ne autem viris ansa præberetur, illicitos amores quærendi, illud severissimè ab uxoribus exigebatur, ne viris debitum conjugale denegarent, alioqui poterant ad rogum condemnari. Et, quod mireris, etiam sorores hujus uxoris omnibus despectui atque ludibrio erant, quod sororem non docuerant quemadmodum obedientiam Deo maritoque præstare deberet. Henneberg. *loc. citato.* Uxorem mortuam, non nisi octiduo maritus lugebat: Postero autem die adducebatur ipsi ancilla, quam deindè tori faciebat consortem, nisi aliæ quædam intervenirent causæ, quæ matrimonium impedirent. Uxor verò, si maritus obiisset, nullâ prole susceptâ, eousque juvenibus copiam sui faciebat, donec aut filium aut filiam peperisset; quo facto, in sacrum recipiebatur ordinem, vocabaturque Waidelotta. Henneb. *loc. cit. ex Grunovio.* Quod ad liberos ex conjugiis ejus generis susceptos attine, illos Parentibus licebat aut alere, aut exponere, aut etiam prorsus enecare. Colligo id ex Privilegio supra citato, cujus verba sunt: *Et quod nullus filium suum vel filiam quacunq; de causa per se vel per alium abjiciet, vel occidet, de cætero publicè vel occultè vel ab alio talia quocunq; modo fieri consentiet vel permittet.* Hæc enim Christiani non prohibuissent, nisi talia Veteribus illis Prussis in more fuisse cognovissent. Comprobat sententiam meam immane factum Galindorum, qui fœmellas omnes in lucem editas interfici jusserunt, servatis masculis bello idoneis. *vid.* Dusburg. *Part. 3. Chron. cap. 4.* Ex quibus etiam colligitur,

masculos

masculos potiores ipsis fuisse, quam fœmellas. Ex quâ etiam ratione mulieres eousque habebantur virgines, donec peperissent masculam sobolem, ut ex mox dicendis apparebit.

VI. Ante autem quam materiam hanc de Connubiis Veterum Prussorum obsignemus, operæ precium nos facturos arbitramur, si quædam de ritibus in Nuptiis celebrandis observari solitis addiderimus. Videlicet Sponsa priusquam à sponso domum duceretur, consangvineos suos omnes ad convivium invitabat. Cum illi convenissent, à cœna ipsos rogabat, ut secum virginitatem eousque conservatam deflerent: Annuentibus illis, sponsa sic lamentationes ordiebatur: *O hue, o hue, o hue, quis? quis patri & matri meæ lectum postea sternet? quis ipsorum pedes lavabit? quis ignem servabit? Chariſſime catelle, chariſſima gallinula, succula &c. quis vobis deinceps pabulum præbebit?* Finitis his, deducebant eam cognati ad focum, ubi lamentationem suam denuò repetebat his ferè verbis: *O hue, o hue, o hue, moy mily Swenty Ponike*, id est: *mi chare sancte ignis, quis in posterum ad te alendum ligna portabit, ut pater, ut mater membra sua exsangvia queant calore fovere? quis te impostorum conservabit?* Similes lamentationes ingeminabant consangvinei; solabantur tamen subinde sponsam, ne nimium luctui indulgeret. Cum deinde Sponsa deducenda erat ad Sponsum, mittebatur ei obviam currus, cui illa insidens ad Sponsum vehebatur. Appropinquanti ad ædes Sponsi, effuso cursu aliquis obviam procurrebat, alterâ manu torrem sive lignum accensum, alterâ vas aliquod cerevisiâ plenum tenens, sicque lymphatico more ter circum currum cursitabat, hæc clarâ voce ingeminans: *Quemadmodum ignem apud parentes tuos conservasti, sic etiam in domo Sponsi tui facias.* His dictis cerevisiam Sponsæ tradebat ebibendam. Agitator, qui currui insidebat, eleganter vestitus, dicebaturque Prussicâ lingvâ *kelleweſe*. Simulac ille ad fores ædium Sponsi pervenerat, quam citissimè poterat, eqvum vel currum deserebat, acclamantibus hospitibus in Sponsi domo consistentibus: *kelleweſe periothe, kelleweſe periothe*, id est: *Auriga venit, auriga venit.* ut hæc exponuntur in Chronico Dietmari. Ille inter hæc relicto curru atque equis in domum sponsi irrumpebat, sellamque in

hunc finem jam paratam, & pulvinari, cui mantile impositum erat, ornatam, occupare nitebatur. Quodsi primo saltu in sella se collocare non poterat, pugnis exceptus per alias fores ab hospitibus domo ejiciebatur: Sin primo saltu sellam occupaverat, mantile in præmium laboris accipiebat. Sponsæ verò ab hospitibus exceptæ, in eâdemque sellâ collocatæ Patera cerevisiæ plena propinabatur, quo facto sublata Sponsa deducebatur ab iisdem ad focum, agitatore dictam sellam portante. Ad focum iterum sellæ Sponsa imponebatur, sedentique pedes abluebantur. Sub hæc eâdem aquâ conspergi solebant hospites, lectus genialis, greges & armenta, & tota domestica suppellex. Tum Sponsæ oculi, more gentium multarum, obnubebantur flammeo, osque melle oblinebatur. Velatis dein oculis deducebatur ad singulas ædium fores, quas dextro contingere ac pulsare pede jubebatur his verbis: *Trauke, Trauke*, id est: pulsa, pulsa. Ad singulas januas conspergebatur tritico, siligine, avenâ, hordeô, fabis, pisis & papavere. Siquidem semper sequebatur Sponsam, qui saccum omni genere frumenti plenum portabat, ipsamque conspergens dicebat, nihil horum sponsæ defuturum, si religionem piè cultura, remque domesticam eâ quâ decet, diligentiâ esset curatura. His ita peractis removebatur Sponsæ flammeum ab oculis, conviviumque instruebatur. Noctu cum Sponsa deducenda erat ad thalamum, ex consangvineis unus ei capillos præcidebat. Tum fœminæ præsentes fertum (Prussorum lingvâ *abgloyte* dictum) Sponsæ imponebant niveo linteolo adornatum, hæc acclamantes verba: *Filia est caro de carne tua, hoc igitur fertum gestabis tantisper, dum filium pepereris; hoc simulac fuerit factum, virginitas tua finem habebit.* Posthæc ad thalamum Sponsa deducebatur, in quem nonnisi miserè pulsata & fustibus excepta conjiciebatur, sicque in sponsi concedebat potestatem. Hic loco bellariorum testiculi caprini, vel ursini apponebantur, quibus ipso nuptiarum die manducatis conjuges credebantur fœcundæ reddi. Eadem de causâ nullum animal castratum in nuptiis mactabatur. Ad extremum honestissimæ quæque matronæ Sponsam instruebant, quomodo se erga maritum gerere deberet. Proximo die repotia celebrabantur, ita ut antequam neonymphis alii cibi appo-

apponerentur, reliquias dictorum bellariorum comederent. *Vid.* Johann. Melet. *post med.* & Thomas Waissel. *fol. 24.* Ex his quæ hactenus enumeravimus, multa etiam Ordine Teutonico Prussiam administrante à Prussis veteribus observabantur, quin & hodiè in magno Ducatu Lithvaniæ lamentationes dictæ non sunt infrequentes: adeò difficulter consvetudines, quæ semel inoleverunt, exolescunt.

Dissertatio XIII.

De

Funeribus Veterum Prussorum.

(1.) *Prussi ægrotos servos, Infantes, Parentes item proprios è medio tollebant.* (2.) *Ægrotum visitantes amici strenuè potabant. Defunctis ablutis inq; sellâ erecto corpore collocatis cervisiam propinabant. Lessus funebris. Munera defuncto data.* (3.) *Ritus, quibus funus efferrebatur.* (4.) *Utrum cadavera fuerint combusta, an verò humata. Urnæ ossibus semiustis plenæ in Prussiâ multis in locis inveniuntur. Gothi ab Odino habent ritum cadavera comburendi. Apud Gothos & Romanos & humandi & comburendi ritus obtinebant.* (5.) *Loca sepulturæ Prussicæ. Tumuli, qui etiam nunc visuntur. An alii eminentiores, alii depressiores?* (6.) *In rogum imponebatur cadaver, deinde vestes preciosæ, canes venatici, equi, servi. Uxores etiam seipsas in rogum præcipitabant. Cibus & potus, ut & pecunia sepulcris illata usque ad tempora Alberti. Conciones funebres an fuerint olim in usu. Eadem omnia Gothis Svedicis non ignota.* (7.) *Luctus post funerationem. Convivia funebria & compotationes apud Prussos, Gothos, Scythas.* (8.) *Immortalitatem animæ crediderunt Prussi. An*

& resurrectionem carnis? Quæ hic Lithvanorum sententia. Transmigrationem animarum Pythagoricam credidere Getæ sive Gothi, Germani, Prussi.

I. A Thalamo descendimus ad tumulum, ut & hîc, qui antiquitus in Prussiâ nostrâ obtinuerint ritus, videamus. Veteres illi Prussi non semper exspectabant, donec homo naturali morte decessisset, ut ipsum sepulcro inferrent; Sed non rarò violentas ægrotis inferebant manus, quò citiùs morerentur. Ut enim nihil nunc dicam de eo, quod superiore dissertatione jam demonstratum est, licuisse Prussis infantes recens natos aut educare aut etiam è medio tollere; illud certè barbariem redolet immanem, quod servos claudos, cœcos, morbo vel senio confectos soliti sint ex arboribus suspendere, ne gratis ipsis de victu & amictu prospicere cogerentur. Caspar. Schütz. *lib. 1. Chronic. fol. 3. b.* Martinus Murinius *in Chronic. Pruss. pag. 22.* Qvid, quod Parentes etiam, ex instituto, ut ferunt, Waidevvuti, ob ætatem aut morbum labori jam impares strangulatione è vivis expungebant, ut sese & domum impensis inutilibus expedirent. Albert. Wijuk Kojalovvicz *Part. 1. Histor. Lithvan. lib. 1. pag. 18.* Sed & aliàs ægrotos infantes, ut & alios homines debiles Diis immolare atque comburere apud Prussos non erat infrequens. Hennebergerus *de Vet. Pruss. fol. 22. seqv.* Adhæc ditiores potentioresque non erant ab hoc periculo exempti. Illi enim lecto affixi, Waidelottam sive Sacerdotem ad se arcessebant, qui officii sui memor ægrotos consolabatur, subinde ipsis in memoriam revocans gaudia, quibus, corporeis vinculis soluti, posthanc vitam cum Diis essent fruituri. Exactis mensibus quatuor, si morbus nihil remittebat, vota Diis, jubente Sacerdote, nuncupabant ægroti, ut priſtinæ restituerentur sanitati. Si neque dum ægroti convalescebant, cineres ex foco Diis consecrato allati, ritibus idololatricis adhibitis, ad morbum curandum adhibebantur. Sed neque hoc medicamento quicquam ad ægroti sanitatem recuperandam conferente, Sacerdos, volentibus id cognatis liberisque omnibus,

bus, decumbentem injecto pulvinari suffocabat. Henneberger. *loc. cit. pag. 123.*

II. Cæterum alii Prussi tenuioris fortunæ lethali morbo decumbentes, convocatis cognatis suis omnibusque incolis illius pagi, ad mortem se præparabant. Congregati vicini, aliique proqinquâ moribundum cognatione contingentes, strenuè potabant, mox defunctum amicum deploraturi. Simulacque igitur animam efflasset, cadaver ablutum aquâ calidâ, vestibus albis & calceis indutum collocabant in sellâ, & quidem erectum. Tum assidentes cerevisiam ex recenti dolio mactræ infusam, paterâque haustam defuncto propinabant, his verbis adjectis: *Kayles mause gygynethe*, id est: *ego tibi propino.* Epotâ cerevisiâ lessum funebrem sequenti modo ordiebantur: *Heu! heu! quare mortuus es? num tibi deerat cibus aut potus? quare ergo mortuus es? Heu, heu! annon habuisti formosam conjugem? quare ergo mortuus es?* Hoc modò lamentantes enumerabant ordine fortunas defuncti omnes, puta, liberos, consangvineos, oves, boves, equos, anseres, gallinas &c. & ad hæc singula respondentes occinebant hanc næniam: *Cur mortuus es, qui hæc habebas?* Finitis his, iterum defuncto propinabant, & discedentem ex hâc in aliam vitam valere jubebant, rogantes, ut in futurâ vitâ parentes, cognatos, amicos ipsorum salutaret: votis etiam conceptis precabantur, ut defunctus in illis locis, quæ esset aditurus, feliciter ageret. Tum dabantur munuscula defunctis, nimirum mulieribus filum cum acu, ut, si quid in itinere discinderetur vel laceraretur, resarcire possent. Virorum autem lateri gladius accingebatur. Adhæc linteo oblongo collum solebat obvolvi, cui aliquot nummi erant implicati in viaticum defuncto dati. *Vid.* Johann. Melet. *in Epistola de Religione Boruss.* Waisselius, Hennebergerus, alii. Ex his Iessus ille funebris, de quo paulo ante, etiam nunc in Lithvaniâ & Samogitiâ frequentissimus est.

III. Deindè in deductione funeris, qui ritus fuerint observati, docendum est. Quando funus efferebatur, plerique omnes cognati equis vecti, currum, cui cadaver impositum erat, comitabantur, districtisque ensibus æra diverberabant, vociferantes: *Geygeythe, Begaythe, Pekelie*, id est: *fugite Cacodæmones ad*

inferos. Mulieres funus non nisi ad limites pagi solebant comitari, ubi palus erat terræ infixus, eique nummus impositus, ad quem decurrebant equis insidentes cognati. Qui primus nummum illum è palo sublatum omnibus ostenderat, præcipuæ felicitatis atque fortitudinis gloriam reportabat: cæteri autem conspecto nummo, ad cadaver effuso cursu contendebant. eductisque gladiis vel fustibus auras diverberabant, identidem ingeminantes: *Begaythe, Pokulle,* id est: *Fugite ad inferos.* Ad locum sepulturæ ubi venerunt, ter currum, cui cadaver erat impositum, circumeuntes lessum illum iterabant: *Halele, lele, y procz ty umarl? y y za ty nie miel szto jesty, albo pity, y procz ty umarl? Halele, lele, y za ty nie miel kraśi mlodzice, y procz ty umarl?* id est: *Heu, heu, quare mortuus es? num tibi deerant cibus & potus, quare ergo mortuus es? Heu, heu, nonne habuisti formosam conjugem, cur ergo mortuus es? Vide* Joh. Meletium & Thom. Waisselium *fol. 26.*

IV. Quod ad ipsum sepeliendi mortuos ritum attinet, quæri primo loco potest, utrum apud ipsos corpora humo condita, an verò igni combusta fuerint? Posterius, nempe, cremata esse corpora, negari non potest, cum hoc ipsum etiam nunc urnæ non rarò effossâ terrâ passim erutæ testentur. Inventæ sunt ejus generis urnæ juxta Gedanum urbem in monte, fortasse ab Idololatriâ Ethnicorum Heydenberg dicto, ut Auctor est Caspar. Schütz. *lib. 1. Chronic. fol. 9. b.* Non procul ab urbe Thorunienſi tales urnæ non ità pridem etiam inventæ sunt, quarum unam servat Vir inter Primores urbis non postremus. Testantur idem Viri fide digni de Insulâ, *Czartowy ostrow* dictâ, quæ est in lacu Sudiniæ Veteris, *Spirding* vocato. Testari id ego quoque ipse possum de campis ad pagum Plewißken ad Pregelam amnem in Samlandia situm, ubi ante aliquot annos eruditi quidam commorantes, tumulos in campis passim deditâ operâ, non frustra quondam aggestâ terrâ factos rati, acceptis à Magnifico atque Generoso Domino Melchiore à Rippen, Capitaneo Liccensi, qui ibidem locorum prædia sua habet, aliquot fossoribus, unoque tumulo aperto aliquot repererunt urnas cineribus & semiustis ossibus plenas, quarum una Regiomontum allata in Electorali Bibliotheca servatur.

tur. Locum etiam, ex quo sunt urnæ illæ erutæ, ipse lustravi, pluresque id genus tumulos aperiri curassem, nisi continuis imbribus fuissem impeditus. Itaque de cadaverum combustione apud priscos illos Prussos res in aprico posita est. Sed de humatione cadaverum apud veteres Prussos ante Ordinis Teutonici adventum res est explicatu difficilior. Asserit quidem Thomas Waisselius disertis verbis, Prussos etiam cadavera suorum terrâ operuisse non combusta; sed hoc ipsum intelligi potest de recentioribus temporibus, quibus Ordo Teutonicus morem cadavera comburendi jam sustulerat. Verò tamen non est absimile, & ante Ordinis Teutonici tempora morem hunc à quibusdam saltem fuisse observatum, ut corpora non combusta humarentur. Elici hoc ipsum posse videtur ex Privilegio Prussis illis à Legato Pontificis Romani, Anno 1249. concesso, in quo Legatus: *Deo ac Romanæ*, inquit, *Ecclesiæ ac Fratribus supra dictis voluntate spontaneâ firmiter ac fideliter promiserunt, quod ipsi & hæredes eorum in mortuis comburendis vel subterrandis non servabunt. &c.* Si etiam respiciamus gentium illarum, à quibus suam Prussi trahunt originem, consvetudines, utrumque morem apud eas obtinuisse deprehendemus. Gothicarum equidem rerum Scriptores notant, ritum cadavera comburendi primùm instituisse odinum, quo ipso non obscurè innuunt, ante Odini tempora ritum illum in usu non fuisse. Sed & posteà consvetudinem cremandi cadavera cœpit abolere Froerus vel Frejerus, tertius ab Odino Sveâiæ Princeps, dum in colle propè Upsaliam sepeliri voluit; humanius fortasse ratus, corpus molli matris suæ terræ gremio committi, quàm sævis flammis depascendum tradi. Quod non pauci posteà sunt imitati; licet, qui vellent, cremandi mortuos ritum retinerent. Videatur Johan. Loccenius *lib. 2. Antiq. Sveo-Goth. cap. ult.* Quid apud Romanos obtinuerit, ex Plinii *lib. 7. Nat. Histor. cap. 54.* cognoscere licet: *Ipsum cremare*, inquit ille, *apud Romanos non fuit veteris instituti; terrâ condebantur. Ast postquam longinquis bellis obrutos erui cognovere, tunc institutum. Et tamen multifariè priscos servavere ritus: sicut in Corneliâ domo nemo ante Syllam in Dictatorem traditur esse crematus. Idque eum voluisse, veritum talionem, eruto C. Marii cadavere.*

Sic

Sic etiam dicere non est absonum, cum Noachidarum coloniis huc primùm commigrantibus ritum humandi mortuos, quem, & posteà Scythæ retinuerunt, sicut Auctor est Herodotus *lib. 4.* ex DEI & Patriarcharum instituto fuisse invectum: posteà verò à Gothis aliisve gentibus crematione m institutam, ita tamen, ut alii, quibus volupe erat, antiqvum humandi modum retinerent.

V. Ante autem, quàm ipsos comburendi ritus exponamus, quædam in anteceſsum de sepulturæ locis ipsisque tumulis præmittenda nobis sunt. De locis notandum est, priscos illos Prussos in patentibus campis tumulos excitasse, idque juxta vias plerumque publicas, ut ità monumenta defunctorum magis obvia, iter facientibus ac prætereuntibus eò faciliùs memoriam fragilitatis humanæ refricarent. Illud autem, quod Henneberge-rus asserit, Magnates etiam in villis & castris suis aliquando conditos, vix probari poterit, cum hic deficiant Veterum Scriptorum testimonia. Non abnuo tamen, etiam longè à viis publicis ejus generis monumenta reperiri, præsertim, ubi terra in colles clementer assurgit, ità ut & eminus ejusmodi monumenta conspici possint. Aperui ego non procul à villâ *Kuglak* in Samlandiâ ad Pregelam sitâ tumulum talem, longiùs à viâ publicâ recedentem, in editiori loco situm, in quo licet urnam invenerim nullam, duos tamen ingentis magnitudinis lapides deprehendi, qui quasi arte lapicidariâ erant ex parte interiore conquadrati, sibique ità oppositi, ut in medio urnæ commodè possent collocari, quod manifesto satis est Argumento, jam anteà urnas inde erutas. Non semper verò veteres Prussi in propriis agris tumulos ejusmodi habebant, cum uno in loco plura reperiantur id genus monumenta. Hoc tamen asseri tutò potest, habuisse singulas familias singula eaque propria monumenta, cum in uno tumulo plures reperiantur urnæ. Tumuli ipsi, qui Prussis, teste Waisselio, dicebantur *Caperneur*, solo pulvere ac cespite strati sunt, solaque graminis sponte suâ crescentis eos pulchritudo venustat. Habuere hoc Prussi commune cum Gothis, omnibusque Germanis, de quibus Tacitus *in lib. de Moribus German. cap. 27. Funerum*, inquit, *nulla ambitio: Illud solùm observatur, ut corpora claro-*

clarorum virorum certis lignis crementur. Sepulcrum cespes erigit. Monumentorum arduum & operosum honorem, ut gravem defunctis aspernantur. Hæc etiam de Gothis habent Johannes Loccenius *loc. cit.* & Johannes Schæfferus *in Upsaliâ cap. 18.* An verò pro conditione hominum alii tumuli fuerint eminentiores, alii depressiores, dicere non habeo. Est in iisdem Sambiæ oris propè villam Kuglak jam supra memoratam ad viam publicam mons accuratè rotundus, non naturâ, ut cuivis aspicienti manifestum est, sed arte factus, in cujus summitate maxima conspicitur planities. Hunc ego non alium ob finem, quàm, ut Principis alicujus Prussici monumentum foret, congestum esse existimavi: sed in aliorum indiciorum, ex quibus hoc evidentiùs probari posset, defectu, nemini meam hanc opinionem obtrudere velim. Fidem tamen huic rei facere posset, quod de Scythis antiquis memorat Herodotus: *Principum*, inquiens, *virorum tumulis injiciunt omnes humum certatim & avidè cupientes tumulos quàm maximos efficere.* Gemina his habet & Lucanus *lib. 7.* Pharsaliæ, ità canens:

Et Regum cineres exstructo monte quiescant.

Quare, cum Prussi illi, quos Ordo Teutonicus domuit, itidem ex Scythiâ fuerint oriundi, à vero non abludit, & apud eos hunc ipsum obtinuisse morem.

VI. Cum denique defunctus erat tumulo inferendus, primò pyræ impositus comburebatur, deinde optimæ quoque vestes rogo injiciebantur, ut & canes venatici, equi, arma, aliaque defuncto, dum viveret, acceptissima. Si fœmina erat igne cremanda, colus, insigne sexûs fœminei, solebat simul comburi. Fidelissimi quoque servi seipsos in funerationibus Magnatum in rogum conjiciebant, singulare fidei suæ in Dominos suos edituri documentum, sicut apparet ex Chronico Ordinis *fol. 13.* Johanne Dlugosso *lib. 2. Annal. Polon. ad Annum 997. pag. 115.* Dusburg. *Part. 3. cap. 5. lit. g.* Quin etiam in funerationibus Magnatum Conjugem Defuncti, ut & Waidelottæ, defuncto quondam dilectissimi, sese cum ipso in flammas præcipites dabant, teste Hennebergero *de Vet. Pruss. fol. 23. b.* Post-

hæc omnes, qui funus illud efferebant, nummos injiciebant sepulcro, tanquam viatico mortuum donantes. *Vid.* Waisselius *fol. 26.* Injiciebant quoq; annulos æreos, ut & armillas æreas, præsertim, si defunctus Christianorum Sacra susceperat. Collocabant etiam postremis temporibus, cum jam defunctos obruere terrâ mos esset, panem & lagenam cerevisiâ plenam ad caput cadaveris in sepulcrum illati, ne anima sitiret vel esuriret, quemadmodum non solùm Johannes Meletius seculo superiore testatus est, sed nostrâ quoque memoriâ Sacerdotes, maximè in Sambiâ fidem faciunt, qui suis se oculis id genus lagenas è sepulcris erutas vidisse perhibent. Quod certè vix fidem mereretur, nisi tot tamque luculenta exstarent documenta, quæ hoc ipsum evincerent. Quis enim à se queat impetrare, ut credat, tantam fuisse quondam Sacerdotum Prussicorum, ipsiusque adeò Magistratûs, in promovendâ religione Christianâ negligentiam, ut hæc talia palàm factitare permitteret. Et nihilominus usque ad tempora Ducis Alberti hunc Idololatricum ritum fuisse frequentatum, discimus ex Erasmo Stellâ, qui paulò ante tempora Ducis Alberti libros suos de Antiquitatibus Borussorum conscripsit. Hic enim postquam nonnulla de Institutis Waidevvuti præmisisset: *Exutos*, inquit, *spiritu, armatos vestitosque ac magnâ suppellectilis parte circumposita humârunt.* QVO MORE USQVE NUNC SEPELIUNTUR, ADDITO ETIAM POTU MELLEO, AUT EX FRUMENTIS FACTO IN TESTACEIS VASIS. IN FUNEBRI EPULO PARTEM OBSONII POTUSQVE VITA DEFUNCTI MANIBUS LIBARUNT, HODIEQVE LIBANT, *pudendo illic Christianorum Præsulum dedecore.* Hæc ille. Prohibuerat quidem jam ante aliquot secula detestandos hos ritus Jacobus Leodiensis Archidiaconus in Privilegio Prussis dato, in quo hæc leguntur verba: *Promiserunt* (Prussi veteres) *quod ipsi & heredes eorum in mortuis comburendis, vel subterrandis cum equis, sive hominibus, vel cum armis, seu vestibus, vel quibuscunq; aliis rebus pre-*

ciosis,

cioſis, vel etiam in aliis quibuscunque ritus gentilium de cætero non ſervabunt, ſed mortuos ſuos juxta morem Chriſtianorum in cœmiteriis ſepelient. Sed poſterioribus ſeculis, Ordine Teutonico magis de regione quàm de religione ſolicito, hoc fuit neglectum, quemadmodum jam ſupra de Pruſſorum Sacris agentes oſtendimus. In ejuſmodi funerationibus, præſertim Magnatum, concionem quoque funebrem à Waidelottâ aliquo fuiſſe habitam, perqvam eſt veriſimile. Huc enim pertinere videntur verba Privilegii Pruſſis veteribus à Legato Pontificis Romani conceſſi: *Promiſerunt etiam, quod inter ſe non habebunt de cætero Tiluſſones vel Linguſchones, homines videlicet mendaciſſimos, hiſtriones, qui quaſi gentilium Sacerdotes in exequiis defunctorum in tormentorum infernalium pœnâ promerentur, dicentes, malum bonum, & laudantes mortuos de ſuis furtis & ſpoliis immunditiis & rapinis & aliis vitiis ac peccatis, quæ, dum viverent, perpetrârunt, ac erectis in cœlum luminibus clamantes mendaciter aſſerunt, ſe videre præſentem defunctum per medium cœli volantem, in equo, armis fulgentibus decoratum, *** in manu ferentem, & cum comitatu magno in aliud ſeculum procedentem.* Quamvis non neſciam, Dusburgium ſcribere hæc Sacerdotes ab amicis vel conſangvineis defuncti conſultos ſemper reſpondiſſe. *vid.* Dusburg. *Part. 3. cap. 5.* Singula hæc, quæ hactenus de Pruſſis veteribus expoſuimus, Gothis etiam aliisque Germanis fuerunt in uſu. Quod enim primò de precioſis rebus combuſtis aut ſepulcro illatis diximus, illud Svecos itidem factitaſſe comprobat Johannes Schefferus, qui *in Upſaliâ cap. 18. pag. 306.* ſcribit, tempore Guſtavi Adolphi Regis maximi prope Upſaliam cum precioſis rebus multis, aurea quoque vaſa cum nummis, fodientes accolæ invenerint. Plura etiam fortaſſis erui potuiſſe, niſi Rex religioſiſſimus ſpe lucelli cujuscunque quietem defunctorum interpellare vetaſſet. *Confer.* Scholiaſtes Adami Bremenſis *ad libr. de Situ Daniæ, num. 97. pag. 154.* Deinde convivia defunctis apud Gothos eſſe parata, teſtatur Schefferus *loc. cit. pag 362.* Orationes denique funebres in laudem defunctorum apud Gothos habitas refert idem Schefferus ex Sturleſonio *loc. cit. pag. 361. ſeqv.*

VII. Combusto cadavere, cineribusque tumulo illatis, uxor defuncti mariti luctum continuabat diebus triginta, ità, ut singulis diebus sub ortum & occasum solis exstincti conjugis tumulo insidens, vel toto corpore incumbens orbitatem suam defleret. Johannes Meletius *loc. cit.* Hennebergerus dicit, conduci solitas Præficas, quæ quatuor hebdomadis mortuum deflerent. *lib. de Vet. Pruss. fol. 23. b.* Maritus autem, ut jam superiore dissertatione probavimus, non nisi octiduo defunctam uxorem lugebat. Cognatis autem apparabantur convivia funebria tertio, sexto, nono & quadragesimo die ab elato funere, in quibus, ut Waisselius *fol. 26. b.* viri accumbebant seorsum, fœminæ itidem seorsum. Accumbebant autem taciti primò, non secus, acsi essent muti planè, atque elingves, nec quisquam cultrum expediebat. Ad mensam duæ mulieres ministrabant, quæ hospitibus cibum jam antea in partes scissum itidem non adhibitis cultris distribuerent. Sub hæc anima defuncti ante januam, ut putabant, consistens ad epulas invitabatur. Singuli quoque convivæ de singulis cibis aliquam particulam sub mensam projiciebant potumque effundebant, ut his proficiis atque ablegminibus anima vesceretur. Si quid fortè de mensâ decidebat in terram, id non tollebatur, sed orphanis (ut ipsi loquebantur) animabus relinquebatur, quod nullos haberent cognatos amicosve, â quibus convivio exciperentur. Peractâ cœnâ sacrificulus surgens de mensâ, domo purgatâ, scopis mortuorum animas ejiciebat tanquam pulices, utque exirent, his eas compellabat verbis: *Jely pily Dusyce. Nuwen, nuwen.* i. e. *edistis, bibistis animulæ, ite foras ite foras.* Posthæc silentio soluto poculis hospites certabant. Mulieres viris propinabant, & vicissim viri mulieribus, seque mutuò osculabantur. Hæc ferè omnia Johannes Meletius *in Epistola citatâ in fin.* Alii rerum Prussicarum Scriptores hilariter exsequias celebratas memorant: *Statuit*, inquit, Erasmus Stella de Waidevvuto Rege *& dies natalitios & funera pari modo celebranda, mutuis scilicet compotationibus, tum lusu & cantu absque mœrore cum summâ hilaritate & gaudio.* Hæc ille, habuerunt hoc Prussi cum Gothis

this commune, qui eâdem ratione exsequiis celebratis festa instituebant convivia, idque contra consvetudinem multarum gentium, quæ in luctu à conviviis abstinebant. Hausérunt hunc convivia celebrandi morem & Prussi & Gothi dubio procul à Scythis, de quibus Herodotus: *Alias Scythas*, inquit, *cum decesserunt proximi quique in plaustris collocatos ad amicos circumferunt, eos singuli amicorum excipientes epulum cadaver comitantibus præbent tam propinquis, quàm cæteris. lib. 4. Hist. Confer.* Pomponius Mela *libr. 2. de Situ Orb. cap. 1.* Valerius Maximus *lib. 2. cap. 1.* Julius Solinus *in Polyhist. cap. XV.* Conser. Johannes Schæfferus *in Upsaliâ Antiquâ cap. XVIII. pag. 363. seqvent.*

VIII. Ex his jam satis liquidò constat, Prussos illos antiquos in tanta barbarie rerumque omnium ignoratione sapientiores fuisse multis, iisque magni nominis Philosophis, qui immortalitatem animi negarunt, in quibus Democritus & Epicurus, sicut Plutarchus *libr. IV. de Plac. Philosoph. cap. VII.* scribit. Item Dicæarchus atque Panætius, de quibus Cicero *lib. I. Tuscul. Quæst. num. 31. & seqv.* Plinius denique, naturæ scrutator solertissimus, ut ex ipsius *lib. VII. Natur. Hist. cap. 55.* constat. Cæterum, quem animæ adeòque totius hominis post mortem statum fore crediderint, inquirendum nobis est. Dusburgensis noster exertè scribit: *Prutenos resurrectionem carnis credidisse, non tamen, ut debuerint.* Addit his: *Credebant enim, si quis Nobilis vel Ignobilis, dives vel pauper, potens vel impotens esset in hâc vitâ, ità post RESURRECTIONEM in vitâ futurâ. Unde contingebat, quod cum Nobilibus mortuis, arma, equi, servi, & ancillæ, vestes, canes venatici, aves rapaces, & alia, quæ spectant ad militiam urerentur. Cum Ignobilibus comburebatur id, quod ad officium suum spectabat. Credebant, quod res exustæ cum eis RESURGERENT & servirent eis, sicut prius.* Hæc ille. Firmat hanc sententiam, quod Albertus Wijuk Kojalovvicz de Lithvanis suis, qui eandem cum Prussis habent originem, idem asserit. Verba ejus, cum egregiè hæc, quæ dicta sunt, illustrent, licet pluscula, non pigrabimur abscribere: *His ità*, inquit, *peractis, Principis*

(*Swintorogi*) *defuncti corpus militari habitu à Proceribus ad regum elatum est ; editiore pyræ loco, haud longè à Principe, locata arma, quibus à tirocinio usque militari usus fuerat, gladius, hasta, pharetra cum arcu & sagittis : inferiore loco falcones, paria bina canum venaticorum, servus & equus, qui viventi maximè in deliciis : hæc universa, cum subjectus ignis corrupisset ; tum sublatâ simul comploratione, proceres ursorum & pantherarum resectos ungues extremi obsequii vice in flammas jactare. Nam de alterâ vitâ, quam habituri à morte essent mortales, redituque animarum ad sua corpora, cum DEUS quispiam, illis ignotus, ad jus dicendum in altissimum montem universum mortale genus evocaturus è tumulis esset apud Veteres illos Lithvanos, rerum divinarum penitus rudes, quanquam barbarè & superstitiosè, tamen aliquid credebatur.* Hæc Kojalovvicz *Part. I. Histor. Lithvan. lib. V. pag. 140.* Accedit his consensus Prussicorum Scriptorum, sed recentiorum, qui uno ore testantur omnes, Prussos credidisse, quod animæ migrent in aliam vitam, ibi eundem statum, quem hic habuerunt, consecuturæ. Sed vix credi potest, Prussis in tantâ rerum divinarum ignoratione, fœdâque barbarie versantibus, caput hoc fidei de carnis resurrectione, quod omnibus Ethnicis omnium absurdissimum, videbatur, fuisse [illegible]nitum receptumque. Duas igitur hic alias opiniones animadverto, quæ mihi videntur probabiliores. Altera est Vincentii Kadlubkonis, qui seculo duodecimo jussu Casimiri dusti Ducis Poloniæ historiam rerum Polonicarum scribens Prussis nostris Pythagoricam sententiam de animarum transmigratione tribuit : *Est*, inquit, *omnium Getarum* (per Getas perpetuò Prussos intelligit, ut alibi ostensum) *communis dementia exutas corpore animas nascituris denuò infundi corporibus. Quasdam etiam brutorum assumptione corporum brutescere.* Hæc Vincentius Kadlubko *lib. IV. Chron. Polon. cap. 19. pag. 512.* Altera est eorum, qui Prussos illos credidisse existimant, animas à morte in aliam quidem vitam, camposque quosdam Elysios migrare, nunquam tamen ad corpora sua redituras. Propterea quoque Prussos cadavera defunctorum cremasse, ut ita per ignem à sordibus corporeis anima perpurgata,

purgata, citiùs & expeditiùs ad locum beatarum mentium evolaret. Canes verò, equos, servos esse simul Vulcano traditos, non, ut hæc animalia ad corpora sua reversa Domino inservirent, sed ut animæ illorum itidem non nisi Domini sui animæ ministeria præstarent, ut antea præstiterant cum corpore conjuncta. Hæ, inquam, sententiæ sunt probabiliores, possuntque facillimo negotio conciliari, ne adversâ fronte inter se pugnent. Videlicet, non ignotum nobis est, Gothos, ut gentem Germanicam, transmigrationem animarum in alia corpora credidisse cum aliis Germanis, de quibus Diodorus Siculus *lib. V. Biblioth. Histor. num. 28. Pythagoræ*, inquit, *apud illos opinio invaluit, quod animæ hominum immortales in aliud ingressæ corpus definito tempore denuò vitam capessant.* Et Cæsar. *lib. 6. de bello Gallico* supra medium de istis Germanis agens: *Imprimis*, inquit, *hoc volunt persuadere, non interire animas, sed ab aliis post mortem transire ad alios.* Et quidem, quantùm suspicari licet, Germani hanc sententiam hauserunt à Gothis. Getæ namque, qui iidem sunt ac Gothi, (sicut non tantùm Veterum non pauci scripserunt, sed etiam plurimis Argumentis non ità pridem evincere conatus est Johannes Loccenius *lib. I. Antiqv. Sveo-Goth. cap. I.*) hanc sententiam acceperunt à Zamolxe Pythagoræ discipulo, & à Gr[illegible]lii Germani. De Germanis jam supra Diodorum Siculum audivimus loqventem, nunc Herodotum de Getis audiamus: *Getæ*, inquit ille, *fortissimi Thracum atque justissimi mori se non putant, sed eum, qui defunctus est, meare ad Zamolxin, quem nonnulli eorum opinantur eundem esse Gebeleizin — Zamolxis hic homo fuit, Samiq; servitutem servivit Pythagoræ Mnesarchi filio. Illinc nactus libertatem, cum multum pecuniæ comparasset, in patriam rediit, qui, cum animadverteret Thraces malè viventes & insciтè, ipse edoctus Jonicum vivendi genus & mores liberaliores quàm Thracum, ut quo conversatus esset cum Græcis, cumque Pythagorâ non infirmissimo inter Græcos Sophistâ, domicilium exstruxit, in quod primos quosque populariorum in convivium accipiebat & inter convivandum docebat, neque suos convivas, neque se, neque illos, qui illic assiduè gignerentur, interire, sed in eum locum ire, ubi superstites*

omnium

omnium bonorum compotes essent. Hæc Herodotus *lib. IV. in med.* Alii Scriptores diversas fuisse harum gentium de statu animæ post mortem sententias referunt. Sic enim Pomponius Mela *lib. II. cap. 2.* de Thracibus: *Alii redituras putant animas obeuntium, alii, etsi non redeant, non exstingvi tamen, sed ad beatiora transire.* Et Julius Solinus de iisdem Thracibus *in Polyhistor. cap. XVI.* sic scribit: *Nonnulli eorum putant obeuntium animas reverti; alii non exstingvi; sed beatas fieri magis.* Cum igitur & inter Gothos non una fuerit de statu animarum à morte sententia, adeò, ut alii Metempsychosin illam Pythagoricam, alii abitum ad zamolxin defenderint, mirum nobis videri non debet, & inter Prussos varias hâc de re fuisse sententias. Vel, si hoc non placet, proximum est, ut dicamus, Prussos Gothici sangvinis, quos Septentrionalem Prussiam tenuisse probavimus, transmigrationem animarum in alia corpora; alios verò reliquam Prussiam habitantes, migrationem animarum in alia feliciora loca, ubi tamen idem status earum futurus esset, qui antea fuerat in hâc vitâ, credidisse.

DIS-

DISSERTATIO XIV.

De

Originibus Religionis Christianæ in Prussia.

1. *Andreas Apostolus in Sarmatia Europæa munere suo fungitur. S. Thadæus & Bartholomæus an fuerint in Moscovia. 2. Cyrillus & Methodius. Russi miraculo conversi. 3. S. Adelbertus an fuerit Gnesnensis Archiepiscopus. 4. S. Adelberti Martyrium. 5. Brunonis Episcopi martyrium in Prussia. 6. Dani in convertendis Prussis laborasse videntur. 7. Boleslai Reges & Duces Poloniæ Religionem Christianam in Prussiam introducere sæpe conati sunt. 8. Apostoli Prussis ex aliis oris missi. 9. Christianus Episcopus Prussorum, qui Duci Masoviæ Conrado auctor est ut instituat Equites Dobrinenses & tandem ut evocet contra Prussos Teutonicum Ordinem. 10. Prussorum pertinacia & apostasiæ. 11. Prussia dividitur in quatuor Episcopatus Episcopi illi enumerantur. Diœceses ipsorum quomodo fuerint divisæ. 12. Episcoporum Prussicorum & ordinis Teutonici studium in condendis templis, monasteriis, arcibus. Monasterium SS. Trinitatis. Monasterium Monialium Regiomonti. Polplinum, Oliva, Sukovia. Templum Gedanense B. Virginis. Templum Mariæ Insulanum. 13. Peregrinationes ad loca Sanctorum. Virgo Lindensis. Quedenau, S. Albrecht, Arnau, Mulhusia. Quercus S. Jodoci, S. Barbara, Culmsea, Insula Mariana, Judenkirch. 14. Negligentia in Ethnicismo exstirpando. 15. Contemptus Cleri. 16. Sectæ in Prussia. Fratrum in albis, Monachorum Thoruniensium. 17. Waldenses, D. Leander Wallenrodii tempore, Bona ordini Teutonico adimuntur in Bohemia, Novæ urbes. 18. D. Leandri dogmata, confidentia, obitus. 19. Major nobilitas in Prussia favet Hussitis, deinde etiam minor, & infima plebs. Dogmata Wiclevitarum. Henricus Plavenius Magister Wiclefita. 20. Tilmannus Hussita Gedani docet, cui consul Gerhardus Bek*

& Commendator arcis Rudolphus ab Eilenſtein favent. Sternbergii interdicta. Chronica Pruſſica conquiruntur. 21. Sub Paulo Bellizero Huſſitæ in Pruſſia. D. Andreas Pfaffendorff, docet Thorunii & Gedani. Dogmata Pfaffendorffii, ejus faſtus, obitus. 22. Tauleriſtæ. 23. Sub Friderico Magiſtro Secta mirabilis. 24. Monachi S. Antonii Warmia. 25. Doctrina per D. Lutherum repurgata in Pruſſiam Ducalem introducitur. Primi ejus Doctrinæ Doctores à Luthero miſſi D. Briſmannus & Amandus. Conſtitutiones, ſive, ut vocant, Agendæ Eccleſiaſticæ. Corpus Doctrinæ. Repetitio ejus. Pædagogium Regiomontanum. Academia Regiomontana. 26. Gedani primus eandem Doctrinam diſſeminat Jacobus Finkenblok. Privilegium Religionis à Sigiſmundo Auguſto. Gymnaſium Gedanenſe. 27. Thorunienſes Privilegium impetrant Religionis liberè exercendæ à Sig. Aug. Gymnaſium Thorunienſe. Elbingenſes à Sig. Aug. eandem obtinent libertatem. Gymnaſium Elbingenſe, Mevenſis, Mariæburgenſis. Rex Sigiſmundus Aug. & multi Epiſcopi faverunt Religioni per Lutherum diſſeminatæ. 28. Fratres Bohemici in Pruſſia Ducali. 29. Iidem in Pruſſia Regia, ſpeciatim Thorunii. 30. Fratres Bohemici quomodo ex Pruſſia exceſſerint. Conſenſus Sendomirienſis quid damni intulerit Eccleſiis Auguſtanæ Confeſſioni addictis. Quando Thorunii Reformati cœperint Vocationes Lutheranas acceptare. 31. De Reformatorum in Pruſſia incrementis.

I.

FUndamenta Religionis Chriſtianæ in Ruſſia, Polonia, atque adeò univerſa Sarmatia Europæa, in qua Pruſſiam quoque noſtram cenſemus, jeciſſe jam ipſum ANDREAM APOSTOLUM exiſtimat Stanislaus Lubienſcius Epiſcopus quondam Plocenſis *in Proëm. ad Vitas Epiſcoporum Plocenſium pag. 301. Operum.* Argumentum pro hac opinione petit non ſolùm ex Andreæ Apoſtoli Vita, in qua Andreas ex Achaja progreſſus, Iſtro transmiſſo Sarmatiam Europæam ingreſſus, revelatæ à Chriſto Servatore noſtro veritatis lumen in Ruſſiam, cui Polonia & Pruſſia ab antiquis usque temporibus fuit contermina, aliasque regiones intuliſſe memoratur: ſed etiam ex Tertulliani *libro adverſ. Jud.* ubi

ſuo

uo tempore, puta, circa An. Chr. 195. Christianum nomen in Sarmatia Europæa viguisse testatur. Citat insuper Lubienscius Pagninum Tertulliani Commentatorem, qui eadem comprobat. Confer. & Gabriel. Biscola *in Epit. Annal. Ecclesiast. Cæsaris Baronii ad An. 965.* Stephanus Damalevvicz *in Vitis Episcoporum Vladislaviensium cap. 1. pag. 15.* Quod si hæc vera sunt (minus probabilia, certe esse non possunt) & in Prussia nostra lumen Evangelii fuisse accensum asserere non est absonum. Firmabimur in ea sententia magis, si respiciamus ad itinera S. Andreæ, quæ nobis describit Matthias Strykovvski Ossostevicius *in Sarmatia Europæa, quam nomini suo supposuit Alexander Gvagvinus.* Dicit enim ille S. Andream ex Græcia per Pontum Euxinum ad ostia Boristhenis fluvii, Dniepr dicti, appulisse, & inde Kioviam, tunc temporis Russiæ metropolim adverso flumine pervenisse, ibidemque omnem Russiæ terram baptizasse: Ex Kiovia ad fontes Boristhenis Dneprisko dictos contendisse, indeque in Novogardiam magnam, & hinc ad mare Balticum, & per hoc prætervecta Germania, Gallia, Hispania Romam pervenisse. Damalevicius, cum eandem ex Alexandro Gvagvino, quem *Sarmatiæ Europææ* auctorem esse putat, recenset historiam, addit in hoc itinere S. Andream Scythis, Moscis, Livonibus, Samogitis & Prutenis Evangelium prædicasse. Quod si quis ex illo S. Andreæ itinere, quod Prussi tunc sint conversi, probari posse neget, non adeò refragabimur, multò minus pro aris & focis pugnabimus; tamen sonum Evangelii per S. Andream prædicati huc usque, ut in regionem conterminam fuisse tunc delatum, negari nequit. Ne tamen quid dissimulem, non nescio Russos ipsos inter se non consentire, quis primus iis in oris semen verbi divini sparserit. Quanquam enim Strykovvski citato loco ad fidem Annalium Russicorum provocet, sunt tamen ex Rusis, qui fidem Christi à S. Thadæo & Bartholomæo accepisse se dicunt, ut auctor est Damalevvicius *loc. cit.*

II. Primis à S. Andreæ Apostoli discessu temporibus an ad Ecclesiam Christi his in oris vel conservandam fovendamque, vel etiam primò plantandam aliqui fuerint missi, deficientibus eorum temporum monumentis, asserere non habeo. Per PONTICOS quidem POPULOS, quos Ovidius ad Canubium collocat, lumen

Evangelium, postquam â discessu S. Andreæ fuerat extinctum, denuò fuisse accensum probant Russorum Annales. Item sunt, qui per orientales Græcos Cyrillum & Methodium Constantinopoli missos sub Nicolao I. & Adriano II. Pontificibus Romanis, id est circa An. 867. à Michaele III. & Basilio Macedone Impp. Constantinopolitanis fidem Christianam in Poloniam esse invectam scribunt. Vid. Paulus piasecius *in Chronico pag. 48.* (40.) Cæsar Baron. *Tom. X. annal. ad ann. 867.* Occasionem hanc esse perhibet Zonaras. Rusi bello ab Imperatore afflicti pacem petierunt, quam eis ea lege concesit, ut doctrinam Christi amplecterentur. Quod cum promisissent, Episcopum, (alii duos illos, Cyrillum & Methodium nominant) ad eos misit. Is primùm docet eos de Christo, ejusq; miraculis, quibus doctrinam Evangelii confirmatam ajebat. Verùm illi negant posse se novum dogma amplecti, nisi Christus etiam sibi signum ederet. Episcopus jubet eos signum postulare, quod velint. Petunt illi, ut librum, in quo doctrina scripta esset, in ignem conjiciat, ac si contra vim flammarum eum integrum præstet Jesus, se in ipsum credituros promittunt. Rogus ergo accenditur, Episcopus librum in ignem mittit. Glorifica, inquiens, nomen tuum Christe Deus. Flamma Codici parcit, extrahitur illæsus, obstupescunt barbari & verbo fidem habent, baptismoque initiantur, ut ex Zonaræ *Tom. 3.* habent Centuriatores Magdeburgenses *Centur. 9. cap. 2. col. 14.* Eosdem Russorum Apostolos, Cyrillum & Methodium in Poloniam quoque penetrasse scribunt non pauci. Vid. Funccius *in Chronolog. ad Ann. 861.* Æneas Sylvius *lib. 1. Hist. Bohem. cap. 13.* Et quidem lingvâ populari sacra peragi in templis illi voluerunt, ut probant Centuriatores *dicto loco col. 18.* An verò in Prussia quoque, ut regione Russiæ Poloniæque contermina, dicti Russorum Apostoli, aut etiam alii occidentalis Ecclesiæ Antistites, verbi divini semen sparserint, dicto illo tempore, antiqua non determinant monumenta.

III. Seculo à reparata Salute decimo ADALBERTUS (Slavis dictus Woyciechus i. e. exercituum consolator) sive, ut ipsum vocant alii, ALBERTUS in Prussiam venit, gentem ethnicam, utpote post S. Andreæ Apostoli tempora in idololatriam relapsam Christo lucraturus. Hunc Adalbertum Bohemici & Germanici Scripto-

Scriptores Bohemiæ sive Pragensem Episcopum fuisse scribunt. Sic Auctor Vitæ S. Adalberti, Scriptor σύγχρονος. Adamus Bremensis *in lib. de Situ Daniæ cap. 77. pag. 147.* Helmoldus *lib. 1. Chron. Slav. cap. 1.* Theodorus Engelhusius *in Ottone III. pag. 187. Edit. Joannis Maderi.* Anonymus quidam *in Compilatione, ut vocat, Chronologica ad an. 994. quæ adjecta est Gervasio Tilberiensi Edit. Maderi pag. 126.* Paulus Langius Monachus *in Chron. Citicensi pag. 761.* Martinus Borek *in Boleslao Pio pag. 57. & seqq.* Hos omnes aliosque sequitur & D. Cœlestinus Mislenta *in præfat. ad Corpus doctrinæ Prutenicæ*, dictumque Adalbertum non aliter quam Pragensem Episcopum nominat. Polonici Scriptores hanc laudem genti suæ vindicaturi, non negant quidem Adalbertum Pragensem in Bohemia fuisse Episcopum, addunt tamen, ipsum cum ex Bohemia in Poloniam venisset, à Boleslao Chrabri Rege Polonorum Gnescensi Archiepiscopatui præfectum, indè verò in Prussiam esse transgressum. Vid. Martinus Cromerus, Salomon Neugebauer aliique Scriptores Polonici, *ubi de Boleslao Chrabri Rege Polon. agunt.* Inprimis autem consuli potest Thomas Clagius *in Linda Mariana*, qui vehementer in D. Cœlestinum Mislentam ea propter invehitur. Verùm non est, quod Clagius propterea Mislentæ succenseat cum vix videatur verisimile, S. Adalbertum, qui bis antehac Episcopatu Pragensi vel suorum improbitate exagitatus, vel vitæ monasticæ amore, vel etiam paganorum convertendorum studio, abierat, fuisse Gnesnensem Archiepiscopatum suscepturum, etiamsi ipsi à Boleslao Chrabri Rege Poloniæ fuisset oblatus. Manifestum etiam hoc est ex eo, quod Veteres Polonici Scriptores de Archiepiscopatu Adalberto in Polonia collato nihil habeant. Apud Vincentium certè Kadlubkonem altum est ea de re silentium. Primus, qui Adalbertum à Boleslao Rege Gnesnensem Archiepiscopum fuisse creatum prodidit, est Johannes Dlugossus, qui quinque propemodum seculis Adalberto fuit inferior. Ut taceam adhuc in dubio esse, fuerit ne tunc temporis Archiepiscopatus ille jam institutus. Quodsi namque Dithmarum Mersburgensem audimus, Archiepiscopatus ille demum erectus est post Adalberti tempora, cum Otto III. Imperator sepulcrum hujus Martyris invisurus Poloniam intrasset. Vid. Diethmarus Mersburg.

lib. 4. Chron. pag, 84. Idem quoque ex Baskone antiquo Scriptore Polonico probari posse, docuimus *lib. 2. de Republ. Polon. cap. 3. n. 2.* Satius igitur fortassis erit, si dicamus, Adalbertum Pragensem fuisse Episcopum, cum verò pertinax illa in cultu Idolorum gens Evangelium aspernaretur, ipsum, impetratâ à Pontifice Romano veniâ, vitam suam omnem Ethnicis convertendis consecrasse, sicque à Bohemis ad Hungaros, ab Hungaris ad Polonos, qui paulò ante Christiana sacra susceperant, à Polonis denique ad Prussos contendisse, non ut Episcopatui alicui præficeretur, sed ut conversioni Ethnicorum operam & sangvinem suum impenderet.

IV. S. Adalbertus Prussiam ingressus, Ossam amnem, in Culmensi tractu, cymba tranavit; cumque quo portitori naulum solveret, non haberet, remô miserè vapulavit, quemadmodum recentiores Historici nostri, sine dubio Simonem Grunovium secuti referunt. Scriptor Vitæ S. Adalberti, ipsi Adalberto σύγχρονῳ ejus rei non meminit, sed Adalbertum cymbâ ad urbem Gedaniæ, inde verò naviculâ conscensâ ad interiores Prussiæ partes, per quas dubio procul Sembiam Prussiæ Provinciam septentrionalem intelligit, delatum esse tradit. Hic Adalbertus pagos vicosque obeundo Barbaris viam salutis monstrat, atque præcipua fidei Christianæ capita enarrat. Sed Flamines Prussici rem illam ægrè ferentes in eum populum concitant, insidiis ipsum petunt, sacris denique operantem juxta oppidum ad lacum recentem in Sambia situm, quod Fischhausen postmodum Germani vocarunt, lanceis confossum, contrucidant. Factum id esse perhibetur An. 997. d. 23. Mensis Aprilis, ut ex Dlugosso & Skarga refert Stephanus Damalevicius *in Vitis Episcoporum Gnesnensium pag. 64.* Eundem annum signat & Lambertus Schafnaburgensis. Sed Marianus Scotus habet An. 995. Fabulas de particulis corporis S. Adalberti in unum coalescentibus, quas Simon Grunovius aliique referunt, cumulare hîc non attinet. Puduit certè harum Damalevicium, qui eas in Vita S. Adalberti omisit. Neque quidquam de illis habent Albertus Ines *in Lechiade part. 2. in Boleslao 1.* & Andreas Mlodzianovvski *in Elogiis*, etiamsi plurima alia de Alberto habeant. Sed neque illud fidem omninò meretur, quod omnes Scriptores Polonici recentiores asserunt, Boleslaum Regem, dilatâ in tempus commodius ultione,

ultione, cum Prussis ita pepigisse, ut Prussis tantùm auri, aut, ut alii referunt, argenti daretur, quantum corporis pondus adæquaret. Sed postea appenso in statera corpori divinâ, ut creditum est, virtute id efficiente pondus perexiguum fuisse. Hinc Andreas Mlodzianovvski:

Impositio libræ Præsul cum veniit auro,
Lanx ostendit onus Lipsana sacra leve.
Albertus cœlum, terras repetebat at aurum
Quæsivit centrum pondus utrumque suum.

Gemina his ante Mlodzianovium scripserat Albertus Ines in Elogio Boleslai Chrobri Regis. Hæc & alia commatis ejusdem uberius enarrata vide apud D. Cœlestinum Mislentam *in Prolegomen. ad Manuale Prutenicum. Lit. b.* Mihi certe illud non fit verisimile, Prussos, quos aurum argentumque nihili æstimasse scribunt Adamus Bremensis & Helmoldus, ut suo loco probavimus, tunc auri adeò cupidos fuisse, ut corpus S. Adalberti, nisi tanto precio redemptum, reddere noluerint. Sed missis his pergamus ad verisimiliora. Boleslaus Rex compositis bellis Bohemicis, Saxonicis & Russicis totâ vi Prussis incubuit, qui tandem bello fracti conditionibus his pacem impetrarunt, ut & Polonis tributum penderent, & Christianam Religionem susciperent. Et ne Prussis ad idolorum cultum ulla relinqueretur occasio, Quercum Romoveanam, ut habent Prussici Scriptores recentiores, cum tribus Diis majoribus, Percuno, Picollo, Potrimpo combussit. Verum simul ac Boleslaus recessisset, recessit etiam Prussorum timor, adeò ut eadem facilitate Christiana sacra rejicerent, quâ antehac susceperant. Vid. Joan. Dlugossus *Tom. 1. Histor. Polon. lib. 2. ad an. 1015. pag. 152. seq.* Cromer. *lib. 3. de Ortu & Reb. gest. Polon. pag. 442. seq.* Casp. Schuz *in Chron. Pruss. lib. 1. fol. 8. b.* Casp. Henneberg. *de Vet. Pruss. fol. 10. seqq.*

V. Iisdem Boleslai I. Regis Poloniæ temporibus venit in Prussiam BRUNO Episcopus cum aliquot sociis, ut Prussos idololatras in Religione Christiana erudiret. Sed neque ille meliora laboris impensi præmia retulit à Prussis. Audiamus de ipso Dithmarum Mersburgensem, qui dictum Brunonem proximâ contingebat cognatione: *In duodecimo*, inquit Dithmarus, *conversionis ac incly-*

inclytæ conversationis suæ anno ad Prussiam pergens steriles hos agros semine divino studuit fœcundare: sed spinis pullulantibus horrida non potuit facile mollire. Tunc in confinio prædictæ regionis & Russiæ cum prædicaret, primo ab incolis prohibetur, & plus evangelizans capitur, denique amore Christi, qui Ecclesiæ caput est XVI. Cal. Mart. mitis ut agnus decollatur cum suis XIIX. Corpora tot martyrum insepulta jacuerunt, quo ad Bolislaus id comperiens, eadem mercatur, ac domui suæ futurum acquisivit solatium. Hæc Dithmar. Mersburg. *lib. 4. Chron. pag. 176.* Eadem habet Abbas Urspergensis ad An. 1008. *pag. 164.* quando dicit, Brunonem hunc à Prucis multis affectum suppliciis & manibus abscissis, postremò capite esse plexum. Compilatio Chronologica Auctoris incerti Gervasio Tilberiensi à Joachimo Johanne Madero subjuncta ad Anno 1008. *pag. 127.* hæc quoque habet: *S. Bruno de Quervorde patitur.* Non addit verò locum, ubi sit passus. Chronicon Stederburgense Anonymi cujusdam, quod Henricus Meibomius in suis opusculis edidit ad An. 1012 *pag. 271.* de S. Brunone sic loquitur: *Bruno Episcopus à Prucis multis suppliciis affectus cœlos petiit.* Albertus denique Cranzius *in Metropoli lib. 4. cap. 3.* de eodem Brunone agens: *Bruno Episcopus*, inquit, *devotionis gratia in Prussos profectus, ut illis Christum evangelizaret in ea gente coronatur martyrio.* Tot igitur tantique Scriptores cum de Brunone Episcopo in Prussia martyrii coronam adepto testentur, mirari satis nequeo, cur neque Polonici neque Prussici Scriptores quidquam de eo memoriæ prodiderint. Invenio quidem in Historia Prussica, Brunonem Olomucensem huc in Prussiam venisse; sed hic cum illo confundi non debet. Illenamque fuit Episcopus Querfurdensis, hic Olomucensis; ille ad exitum vergente Seculo X. in Prussiam venit, hic medio Seculo XIII. Ille sangvinem in Prussia pro Christo fudit, hic maximo cum honore in Patriam suam reversus est. *Confer. ea quæ in Animadversionibus nostris de eo Brunone diximus ad Petr. de Dusburg. part. 3. cap. 27. ubi de urbe Brunsberga.*

VI. Circa eadem tempora & ex Dania videntur huc viri sancti transiisse, atque agro Domini excolendo non sine fructu insudasse. Hoc ut credamus, movet nos auctoritas Adami Bremensis, qui *lib. 2. Hist. Eccles. cap, 43. (96.)* de Olao Rege, qui circa An. 1020.

1020. à fratre suo Canuto Rege Daniæ occisus est, ita loquitur: *Cujus* (videlicet Olai, quem ille Olaph nominat) *passionis festivitas agitur IV. Calend. Augusti omnibus septentrionalis Oceani populis Sveonum, Gothorum, SEMBORVM, Danorum atque Slavorum æterno cultu memorabilis.* Ex quibus duo possunt elici. Primum enim hoc inde colligitur, operâ Olai hujus Prussis fuisse verbum Dei prædicatum, cum ille ad Gothos, Sveones, Sembos, Danos, Slavos, studio proferendæ religionis Christianæ, Doctores & verbi divini præcones emitteret, quod nisi fuisset factum, memoria Regis hujus non fuisset apud Prussos dicto modo celebrata. Deinde & hoc ex verbis Adami sponte suâ fluit, fuisse apud Prussos in Sambia aliquot Ecclesias constitutas templaque excitata; alioqui dicere non potuisset, Sembos quoque festum hunc diem Olao sacrum celebrasse. Sed neque tunc Religio Christiana potuit radices agere, cum ex subsequentium temporum Historia satis eluceat, Reges Poloniæ subsequentibus quoque seculis parum aut nihil in hoc negotio profeciisse, etiamsi viribus omnibus illud egerint, ut pertinacem hunc in religione sua populum salutari doctrinâ imbuerent.

VII. Post Boleslai I. Regis Pol. fata tres alii Boleslai in Prussia ad Christum convertenda desudasse leguntur. Cum enim Miecislao II. (Boleslai filio) Rege Prussi imperata facere detrectassent, neque ab eo successoreque ejus Casimiro ad officium essent revocati, ut habet Schuz *lib. 1. Chron. Pruss. fol. 8.* Boleslaus Audax Poloniæ Rex Prussis bellum fecit, eoque, vario Marte gesto, ad extremum ipsis jugum cum religione Christiana imposuit. Joan. Dlugossus *lib. 6. ad an. 1064. fol. 234. seq.* Casp. Schuz. *lib 1. fol. 9. b.* Tolerarunt id jusum Prussi metu Boleslai tempore non exiguo. Sed eo è regno pulso, meliorem sibi magisque faventem fortunam polliciti, Polonis rebellant, & quo majore vi Poloniæ incumbant, fœdus cum Pomeranis pangunt, libertatem suam contra Polonos asserturi. Non successit tamen ipsis ille conatus. Attritis quippe non parum viribus ad obsequium rediere. Dlugoss. *lib. 4. ad an. 1092. pag. 291. seqq. & ad an. 1093. pag. 294.* Neugebaur. *lib. 3. Histor. Polon. pag. 71. seqq.* Post hæc videlicet Sec. XII. BOLESLAUS III. cognomento Crivoustus, à distorto ore ita dictus, Princeps immortalitate dignissimus, cum Prussi Masoviam infestis agminibus depopula-

pulari cœpissent, denuo ipsos adortus est, fractosque non uno prælio imperium Polonicum & simul Christiana sacra reducere coegit, non meliore tamen successu, atque à Decessoribus ejus factum. Eo siquidem è vivis sublato, ad pristinos errores suos redierunt. Vid. Dlugosius *lib. 4. passim.* Non tamen unquam religionis Christianæ per Prussiam propagandæ major spes affulsit, quam circa medium Seculi XII. BOLESLAO IV. CRISPO Regnum Polonicum administrante. Tunc enim Prussi metu adacti loca cultui Deorum destinata jam profanare, certatim Christo nomina dare, liberos suæ Christianis ritibus imbuere. Sed mox ad ingenium redeũtes Polonicum exercitum in uliginosa loca dolis pertractum, cecidcrunt. Vid. Vincent. Kadlubko *lib. 3. Chron. Polon. epist. 31. pag. 374. seqq.* Salom. Neugebauer. *lib. 3. Histor. Polon. pag. 107. seq.*

VIII. Sub initium Sec. XIII. distracto in plures partes Poloniæ Regno, Principes Polonici omnem Prussorum convertendorum curam ac solicitudinem planè abjecerunt. Alias tamen interea gentes de Prussorum salute fuisse solicitas legimus. Etenim Auctor Chronici Montis Sereni, quod Joachimus I. Maderus edidit, notat ad An. 1209. Primos genti Prutenorum Prædicatores fuisse missos. *Vid. Chron. citatum pag. 87.* Quod tamen ita simpliciter accipiendum non est, ut non ex hactenus dictis tantùm, sed etiam ex hoc ipso, de quo agimus Chronico palàm fit. Agnoscit quippe modò laudatus Auctor *ad An. 1215. pag. 109.* Sancti Adalberti Martyrium, quod jam Sec. X. in Prussia contigit. Fortassis igitur illa verba hoc modo intelligenda sunt, ex quadam Germaniæ parte primos tunc Doctores Evangelii missos in Prussiam. Sed cum aliorum Scriptorum monumenta de his Doctoribus prorsus nihil habeant, quid hic statui debeat, difficile dictu est.

IX. Paucis post annis, videlicet circa An. 1215. fuit in Prussia Monachus quidam Ordinis Cistercienſis, nomine CHRISTIANVS, qui magna sedulitate verbi divini semen in Prussia sparsit, quod tamen initio non nisi in spinas & sentes cecidit. Hunc Christianum alii monachum cœnobii Olivensis, quod juxta Gedanum est, fuisse, ejusque Conventûs auctoritate ad Prussos convertendos accinxisse se tradunt: Alii autẽ ipsum à Pontifice Rom. ad hoc negotium huc ut Prussiæ Episcopum missum dicunt, licet nulla tunc ad-

huc

huc Prusſiæ pars Chriſtiana ſacra ſuſcepiſſet. Poſterior hæc ſententia, ut antiquorum Scriptorum auctoritatibus ſatis confirmata, priori præferenda eſt. Fovet enim eam Nicolaus Jeroſchinus antiquus Dusburgii Interpres, item alius Chronici Prusſiæ Germanico idiomate ſcripti auctor antiquus, quem ego Paulo Bellizero Magiſtro generali imperante vixiſſe puto. Neqve abit ab illa ſententia Chronici Montis ſereni Scriptor Anonymus : *Chriſtianus*, inquiens, *primus poſt beatum Adalbertum genti Prutenorum Epiſcopus conſecratus eſt.* Hæc ille *ad an. 1215. pag. 109.* Quæ verba ſatis indicant apertè, duos illos S. Adalbertum & Chriſtianum hunc, de quo jam agimus, publica Romani Pontificis auctoritate huc ut Epiſcopos Prusſiæ miſſos. Concedit quidem laudatus auctor & alios poſt Adalbertum & ante Chriſtianum & alios huc fuiſſe miſſos verbi divini Præcones, ut numero ſuperiore diximus, quos tamen, quod cum tanta poteſtate non acceſſerant, minusque in hoc negotio inter Pruſſos præſtiterant, omittit, ita ut dicat Chriſtianum primum poſt Adalbertum genti Prutenorum Epiſcopum eſſe conſecratum. Hic Chriſtianus in Prusſiam delatus omnes nervos in id contendit, ut pervicacem hanc gentem ad ritus Chriſtianos pertraheret. Itaque primùm Prusſiam, maximè verò Culmenſem Provinciam, peragravit, rudem populum docendo & myſteria ſacra fideliter adminiſtrando. Sed hoc modo nihil agere ſe cernens, auctor fuit Conrado Maſoviæ Duci, ut Equites de Dobrin, de quibus in Animadverſionibus ad Petr. de Dusburg à nobis actum, inſtitueret, Prusſisque Maſoviam longè latèque vaſtantibus objiceret, ut Pruſſos non tantum à devaſtationibus illis prohiberent, ſed etiam Chriſtianæ Religionis negotium ibidem locorum pro virili promoverent. Sed fruſtra. Cæſi à Prusſis Equites de Dobrin, ſpes Conradi Ducis & Chriſtiani Epiſcopi Prusſiæ planè non impleverunt. Quæſiti ſunt ſub hæc alii Pruſſorum convertendorum modi, nullusque Chriſtiano commodior viſus (quoniam omnes modi mitiores in gente hac admodum pertinaci nullo plane ſucceſſu ſunt adhibiti) quam ut Equites Ord. Teut. quorum tunc fama per omnes Europæ partes celebrabatur, arceſſerentur. Placuit conſiliũ Conrado, qui ſine mora nuncios ad ipſos mittit, Culmenſem tractum ipſis offert, loca idonea caſtellis communiturum ſe, & auxilio

contra Prussos futurum promittit. *Vid. Animadversiones nostr. ad Dusburg. part. 2. cap. 5.* His allectus Hermannus de Salza IV. Ordinis Teutonici Magister certa Pacta An. 1226. cum Conrado Duce iniit, inde An. 1230. misso in Prussiam Hermanno de Balke Primo Prussiæ Provisore, vel ut postea successores ejus vocabantur, Magistro Prussiæ Provinciali, Prussos aggressus est, quos tamen non nisi 53. annis domuit, simulque ad sacra Christiana recipienda compulit. Quæ primæ Ecclesiæ fuerint à Prussis erectæ, discere licet ex Privilegio Prussis veteribus à Jacobo Legato Pontificis Anno 1249. concesso, quod consulatur.

X. Cæterùm non poterant statim Cruciferi Iolium hoc errorum Ethnicorum funditus exstirpare, quin identidem repullularet, majorique etiam cum impetu aliquando prorumperet. Etenim Prussi, quibus nova religio non suspecta tantùm, sed etiam perniciosa videbantur, aliquoties ad Ethnicismum relapsi leguntur. Cum autem de rebellionibus Prussorum Dusburgensis noster egerit satis copiosè, leviter tantùm illas attigisse sufficecerit. Prima contigit An. 1240. auctore Sventopelco Duce Pomeraniæ, duravitque triennium. Vid. Dusburg. *part. 3. Chron. Pruss. cap. 31.* Secunda An. 1260. in qua sibi quæque gens Ducem exercitus elegerat, duravit 15. annis. Dusburg. *part. 3. cap. 84. & 167.* Tertia ex quorundam sententia incidit in tempora Hannonis de Sangerhausen Magistri Generalis, duravitque septennium totum usque ad tempora Hartmanni de Heldrungen, ut habet Cœlestinus Mislenta *in Prolegomon. ad Manuale Prutenicum.* Dusburgensis autem hanc rebellionem & à Christiana Religione secessionem totam refert contigisse Hartmanno de Heldrungen imperante *part. 3. Chron. cap. 184.* Quarta contigit An. 1286. duravitque annum unum, de qua Dusburg. *part. 3. cap. 222.* Quinta denique refertur ad Ann. 1295. Vid. idem Dusburg. *cap. 255.*

XI. Ut autem eò nobis evidentius appareat, quis Ecclesiæ Christianæ status à primo Teutonici Ordinis in hanc regionem ingressu fuerit, paulò quædam altius nobis erunt repetenda. Anno à reparata salute 1242. nondum totâ Prussiâ per Teutonicum Ordinem domitâ, cum Innocentius IV. Pontifex Romanus de Christianæ religionis in Prussia factus esset certior, misit huc Wilhelmum

Mutinen-

Mutinensem Episcopum, qui posthæc ad Pontificatum evectus, nomen Alexandri IV. sibi sumpsit. Hic omnem Prussiam in quatuor divisit Episcopatus, ut jam in Animadversionibus nostris ad Dusburgensem *part. 3. cap. 33.* docuimus, latiusque ex ipsis Diplomatibus, Pontificis, Legati, ipsiusque Imperatoris, qui hæc ipsa confirmavit, elucebit. Hic autem dictarum Ecclesiarum Antistites erunt enumerandi.

IN WARMIA FUERUNT EPISCOPI SEQUENTES.

ANSHELMUS, natione Missnicus, Ordinis Teutonici Frater, ut eum disertis verbis appellat Dusburgensis noster, quin & ipse Anshelmus in Privilegio hujus Episcopatus vocat se Fratrem Anshelmum Ordinis Hospitalis S. Mariæ Hierosolymitanæ. Alii Ordinis Franciscanorum Fratrem ipsum fuisse, cumque aliis ejus Ordinis Fratribus ab Innocentio IV. Pontifice ad Prussos convertendos missum asserunt. Sedes ejus fuit Brunsberga, ubi Ecclesiam sub nomine S. Andreæ, item sedecim Canonicos & quatuor Prælatos constituit. Quercum, cultu Curcho Deo à Prussis Veteribus præstari solito celebrem, juxta oppidum Heiligenbeil, evertit. Postremò cum à Prussis Barbaris Brunsberga urbs esset combusta, concessit Elbingam, ubi tandem senio confectus vitam cum morte commutavit, inque Arce in sacello S. Andreæ honorificè sepultus est.

HENRICUS I. Decanus antea Brunsbergensis, Brunsbergam in eum in quo nunc sita est locum transtulit. Wormditi & Gutstadii aliquot ædificia excitavit. Frauenburgum condidit. Ejus quippe temporibus vixit Soupna ex antiqua Nobilitate Prussica oriunda, quæ ad Christianam fidem conversa, cum nullos haberet liberos, hæredem ex asse bonorum scripsit Henricum Episcopum, qui in ejus fœminæ memoriam oppido Prauenburgi nomen dedit, eodemque Ecclesiam transtulit Cathedralem, quæ etiam nunc Warmia vocatur.

EBERHARDUS ex Canonico Episcopus legitimè à Capitulo, ut vocant, sive à Collegio Canonicorum consveto tunc more

electus. Condidit Wormditam, Gutstadium & Heilsbergam. Ejus tempore, ut habet Thom. Treterus, Ordo Teutonicus Bartensteinium & Schippenbeiliam ad Episcopatum Warmiensem pertinentes urbes, sibi usurpare cœpit, cumque Ordo ea oppida restituere nollet, delatâ re ad Pontificem, controversia hunc in modum est composita. Ordo redderet Episcopo dictas urbes: contra verò Episcopus ex Cruciferis generalem Episcopatus Advocatum (Landvogd) constitueret, quæ lex obtinuit usque ad Franciscum Kubeschmalz Episcopum, de quo postea. Sed quid ea de re sit sentiendum in Animadversionibus nostris ad Dusburgensem dictum est. Schippenbeiliæ certè initia Hennebergerus refert ad An. 1319. quo tempore Conditor urbis fuit omnibus notus, nisi dicas, de ipso condendæ urbis loco fuisse tunc certatum, donec controversia dicto modo determinaretur. Obiit Episcopus, sepultusque est Warmiæ Anno 1326. d. 8. Junii, cum jam esset senio confectus.

JORDANUS ex Canonicis concordibus suffragiis electus affectâ jam ætate, duos tantum annos & sex insuper menses Warmiensi præfuit Ecclesiæ, obiit Heilsbergæ & sepultus in Ecclesia Warmiensi An. 1328. d. 6. Kal. Xbris.

HENRICUS II. cognomine Wagenachs, Regiomonti natus in Prussia, ex Canonico Episcopus à Collegio Canonicorum creatus. Sepultus est in Ecclesia Warmiensi.

HERMANNUS de Praga Dominus in Libenstein in Moravia Joannis I. Regis Bohemiæ Orator & à Consiliis, in Prussiam, volente sic Canonicorum conventu, à Pontifice Romano missus, ut esset, qui contra Cruciferorum impotentiam Episcopatus hujus jura defenderet. Hic Episcopus Bona ita divisit, ut Episcopo duæ cederent partes, Capitulo una. Condidit Seburgum, Bischteinium, novamque Civitatem Brunsbergensem. Obiit An. 1350. Sepultus in Ecclesia Warmiensi.

JOANNES I. natione Misnicus, antea Decanus Warmiensis à Canonicorum Collegio, nequicquam reclamante Ordine Teutonico electus, obtinuisse dicitur, ut Ecclesia Warmiensis soli Sedi Apostolicæ esset subjecta, quod nec Ordini Teutonico,

nec

nec Archiepiscopo Rigensi placuit. Ejus tempore Quercus Romoveana excisa esse à quibusdam, licet perperam, memoratur. Erroris occasio non est alia, quam quod hujus Episcopi tempore in eo loco ubi olim Quercus dicta steterat, monasterium S. S. Trinitatis conditum sit. Erexit hic Episcopus Heilsbergensem & Sehburgensem arces, Ecclesiam quoque Frauenburgensem magnificè exstruxit. Obiit An. 1355.

JOANNES II. Streifrok dictus, Lipsiensis patriâ, ex Canonico Frauenburgensi Episcopus electus, Magistro Teutonici Ordinis frustra reluctante, aliumque Episcopum Capitulo obtrudere volente. Condidit Wartenburgum oppidum. Ejus quoque tempore Bartensteinium, Rastenburgum & Schippenbeilium, missis ab utraque parte Inquisitoribus, Ordini adjudicata sunt, quæ controversia tamen deinde resuscitata, neque ab ipso Pontifice Romano potuit sopiri.

HENRICUS III. Elbingensis, Sorenbaum dictus, Caroli IV. Imperatoris à Secretis, à Gregorio X. ad Episcopatum Warmiensium missus, cessit jure suo quod omnes ante se Episcopi in Bartensteinium Schippenbeilium & Rastenburgum, ut & adjuncta territoria prætendebant. Brunsbergenses rebellantes ad obsequium revocavit. Wartenburgum & Bischteinium oppida muris cinxit. Aliquot insuper collegiatas, quas vocant, Ecclesias, ut Bischteinensem & Guistadiensem erexit. Obiit An. 1401. d. 13. Jan. sepultus in templo Warmiensi.

HENRICUS IV. dictus Heilsberg de Vogelsang J. U. D. & Canonicus Warmiensis. Cum Wladislaus Jagello Rex Poloniæ & Vitoldus M. Dux Lithv. victoriâ de Cruciferis A. 1410. reportatâ latè per Prussiam victricia circumferret arma, Episcopus, ut ab Episcopatu suo vastitatem prohiberet, ingenti pecuniæ summâ oblatâ Warmiens. terram præstitit incolumem. Sed eapropter ab Henrico Plavenio Magistro proditionis postulatus, ægrè habitu mendici sumto evasit. Inde quadriennio exacto, à Sigismundo Imperatore restitutus est. Decessit ex hac vita non sine suspicione veneni An. 1415. Mense Junio, sepultusque est Warmiæ.

JOANNES III. Abziher dictus, Patriâ Thorunensis J. U. D. Præpositus

positus & Canonicus Frauenburgensis. Auditor Rotæ in Concilio Constantiensi. Martini V. Pontificis Camerarius Apostolicus concordibus Canonicorum Frauenburgensium suffragiis electus, & in Constantiensi concilio ab Archiepiscopo Rigensi Episcopus consecratus. Primò Teutonico Ordini addictior, sed postea variis terræ Varmiensi illatis injuriis exacerbatus, actionem Ordini sine dubio intendisset in Aula Pontificis & Imperatoris, nisi variis promissis à Magistro ex itinere fuisset retractus. Heilsbergæ vitâ functus, Frauenburgi An. 1424. d. 11. Febr. sepultus est.

FRANCISCUS KUESCHMALZ Reselliensis Fabri ferrarii filius, Præpositus & Canonicus Frauenburgensis à Capitulo electus. Cum contagiosa lue in terra Varmiensi jumenta Colonis essent exstincta propemodum omnia, Episcopus magnis ex Svedia, Dania locisque aliis coemit armenta sumtibus, colonisque suis distribuit. Interfuit Concilio Constantiensi nomine Prussici cleri. Reversus inde Cruciferorum rebus plus justo favere visus est. Ejus tempore Ludovicus ab Erlichshausen Magister à Nicolao V. obtinuit, ut duos Ordinis Teutonici Fratres in Collegium Canonicorum Warmiensium cooptare posset. Sed hoc ipsum deindè Pontifex irritum reddidit, ut in Animadversionibus ad Dusburgensem probavimus. Obtinuit insuper hic Episcopus ab Ordine Teutonico, ut ipse ex Nobilibus Warmiensibus, quem vellet Advocatum Terræ Varmiensis constitueret, secus atque ab Eberhardo Episcopo ad sua usque tempora fiebat. Propter hujus Episcopi cum Joanne de Bayssen lites, Ordines Prussiæ fœdus percusserunt, & tandem etiam Regibus Poloniæ sese dediderunt. Episcopus Ordinis Teutonici nomine Legationem cum apud Imperatorem obiisset, inque Episcopatum reverti vellet, ab Ordinibus Prussicis est exclusus. Hinc varia perpessus Wratislaviam concessit, ubi An. 1457. d. 10. Junii mortuus & postea in templo S. Joannis sepultus est.

SCHISMA IN EPISCOPATU WARMIENSI.

In bello tredecennali cum Canonici varia in loca essent sparsi, post

post Franciſci obitum aliis alium ſibi elegerunt Epiſcop. Qui Gedanum conceſſerant, elegerunt Jo. Linckonem Decanum Gneſnenſem: Qui Regiom. degebant Arnoldum de Venrade Cantorem & Canon. Warmienſem: Qui denique Glogoviæ in Sileſia commorabantur Epiſcopalem dignitatem detulerunt ad Æneam Sylvium gente Piccolomineum S. R. E. tituli S. Sabinæ Presbyterum Cardinalem.

ÆNEAS SYLVIUS ex enumeratis illis à Pontifice tandem confirmatus eſt in Epiſcopatu Warmienſi, quem tamen nonniſi per procuratores adminiſtravit, bellis inteſtinis Pruſſia fumante. Sed Anno 1458. in Pontificatu Romano Calixto III. ſuffectus nomen Pii II. ſibi ſumſit. Et ſic Epiſcopatum Warmienſem, quem nondum adierat, aliis ſucceſſoribus reliquit.

PAULUS de LEGENDORF, Nobilis Prutenus Canonicus Warmienſis & Protonotarius Apoſtolicus à Pio II. Epiſcopus Warmienſis eſt conſtitutus, qui etiam An. 1464. Epiſcopatum hunc obtinuit. Hic deinde An. 1466. bello Pruſſico confecto dedit ſe in clientelam Regis Poloniæ Caſimiri Jagellonidis. Ad extremum à Magiſtro Bartenſteinium ad colloquium evocatus, à tibicine veneno accepto in morbum lethalem incidit, & Brunsbergæ mortuus ſepultusque eſt. Alii An. 1467. contagione ipſum exſtinctum ferunt.

SCHISMA IN EPISCOPATU WARMIENSI.

Exſtincto Paulo de Legendorff Vincentius Kielbaſſa Epiſcopus Culmenſis & Adminiſtrator Pomezanienſis à Rege Caſimiro ſuffectus eſt. Sed à Canonicis Varmienſibus interea temporis eligitur legitimè Nicolaus à Tungen à pago diſtrictus Wormditenſis ita denominatus, Canonicus Warmienſis apud Paulum II. Pont. Rom. Brevium Apoſtolicorum Scriptor, isque à Pontifice in Epiſcopatu confirmatur, qui tamen morbo graviſſimo præpeditus, Eccleſiam ſibi concreditam adire longo tempore non potuit. Vincentius Kielbaſſa cum ſe ſpe Epiſcopatus fruſtratum animadverteret, & Canonicis & incolis terræ Warmienſis gravis eſſe cœpit, quo ipſo animos omniũ ita in ſe concitavit, ut Caſimirus Rex alium, nempe Albertum Opporovium Secretarium ſuum Kielbaſſæ ſubſtituere, ut exacerbatos Warnienſium animos demulceret, adactus ſit. Sed & huic nominatione Procuratores Nicolai vehementiſſimè reſtiterunt. Accedit deinde viribus recuperatis Nicolaus

in Prussiam. Controversia in aula Regis aliquandiu agitata, postremò ad aulam Pontificis defertur. Inter hæc Opporovius armata manu Episcopatum occupare nititur. Sed repulsus ab incepto destitit. Nicolaus quoque cum in odium Ordinum Prussiæ ob exclusum Michaelem Erdmannum Consulem Gedanensem, cui cura Episcopatus Warmiensis erat demandata, incurrisset, societatem cum Martino Truchsessio Magistro Teutonici Ordinis contra Polonos init bellumque Polonis infert. Sed variis cladibus utrinque acceptis, tandem

NICOLAUS de TUNGEN An. 1479. ad d. 5. Joannis Petricoviam, cum Magistro Ordinis Teutonici venit, ibique paucis post diebus jurejurando præstito à Rege in gratiam receptus in Episcopatu Warmiensi confirmatus est. Excessit tandem è vivis An. 1489. d. 14. Febr. sepultusque est Frauenburgi.

LUCAS WEISSELROD, aliàs dictus de ALLEN Thorunienſis, J. U. D. Canonicus Warmiensis à Canonicis electus & à Pontifice confirmatus est, ægre illud ferente Rege, quod inscio ipso fuerit ad hanc dignitatem evectus. Ordini Teutonico fuit infensissimus prohibuitque, ne eidem Prussiæ totius administratio pro annua quinquaginta millium florenorum pensione concederetur. Evocatus inde ab ArchiEpiscopo Rigensi comparere noluit, libertatem Ecclesiæ suæ ab auctoritate Metropolitica prætendens. Obiit Thorunii delatusque Warmiam, An. 1512. Dominica Jubilate sepultus est.

FABIANUS ex Nobili familia LUSINIANORUM, quæ in tractu Reselienſi erat ortus, J. U. D. & Canonicus Varmiensis, vir doctus sed effœminatior, utpote qui de consilio matris omnia gerebat. Jurisdictionem sacram, quam in Ordinis Teutonici ditionibus habebat, amisit. Incolis enim Ordini Teutonico subjectis jam agmine facto doctrinam per D. Lutherum reductam amplectentibus, adeò non restitit, ut etiam eam doctrinam apertè satis probaret. Morbo Gallico, ut refert Thomas Treterus, correptus, obiit An. 1523. Heilsbergæ.

MAURITIUS FERBER Dantiscanus J. U. D. propè sexagenarius electus est à Capitulo in Episcopum Warmiensem. Antea fuerat Leonis X. Pontificis Camerarius & Notarius Apostolicus. Inde Custos & Canonicus Warmiensis, Lubecensis, Revalienſis, Derptensis, & Perœcus Gedanensis ac Melsacensis. Tandem verò

An. 1523.

An. 1523. Episcopus Warmiensis. Hic aulam Episcopalem Warmiæ ad templum cathedrale magnificè exstruxit. Lutheranos, ut vocant ex Episcopatu suo ejecit. Mortuus An. 1537. sepultusque in Ecclesia Warmiensi.

JOANNES à CURIIS, vulgò Flachsbinder. Dictus etiam DANTISCUS, quoniam erat Dantisci natus. J. U. D. Poëta Laureatus, Alexandri, Joannis Alberti & Sigismundi I. Regum Poloniæ Secretarius, ad Maximilianum I. Carolum V. Ferdinandum Bohemiæ Regem, & ad Venetos eorundem Regum Orator. Ex Canonico Warmiensi primo Culmensis, & deinde Warmiensis Episcopus. Mortuus an. 1548. Heilsbergæ. Sepultus in Ecclesia Cathedrali Warmiensi anno ætatis 64. demptis quatuor diebus. Paulò ante mortem hæc duo sibi scripsit Epitaphia:

I.

Jam sexaginta coeunt & tres simul anni
Hactenus à superis quod mihi vita datur.
Quam climactericum contingere sentio tempus
Ultimus hoc multis terminus esse solet.
Intra quod si fortè Deus migrare jubebit
Qui fuerim paucis ista notata dabunt.
Aula diu tenuit me Regia, misit ad Orbis
Primores, erat hinc insula dupla mihi.
Corpus habet tandem nunc terra, quiete fruatur
Spiritus æthereæ, quæ sine fine beat.
Hoc qvisqvis transis mihi quæso precare viator
Ut tibi posteritas inde precetur idem.

II.

Terra tegat carnem, sit vermibus illius esca,
In cineres abeat, quod fuit ante cinis.
Ad te summe Deus contendit Spiritus, illum
Reddo tibi. Redeat venerat unde prius.
Ambitio, spes, cura, labor, luxus, dolor, & mens
Rebus in humanis irrequieta Vale.

Solvor ab his, in bis denâ trieteride & unâ
Illecebris duris, quæ mihi carcer erant.
Vivimus incerti postquam procul esse putabis
Et minimè rerum fata venire solent.
Tu qui securus vis vivere mortuus esto
Mundo, & in hoc vivere turbine, vive Deo.

TIDEMANNUS GISE Gedanensis, Custos & Canonicus Warmiensis & Parœcus Gedanensis. Deinde electus est Episcopus Culmensis, & tandem An. 1549. Warmiensis. Lutheranis favit impensius. Mortuus An. 1550. die 24. Octobr. anno ætatis 70. & mense quinto. In Cathedrali Ecclesia sepultus quiescit.

STANISLAUS HOSIUS patre Ulrico Hosio ex Anna Conjunge Nobili, quæ ex Marchionatu Badensi prodiit, natus Cracoviæ An. Dn. 1504. d. 5. Maji. In Italia lauream in utroque jure adeptus est. In Polonia primò Secretarius Regis, deinde Canonicus Cracoviensis, tum Episcopus Culmensis. Ad extremum Anno 1551. d. 21. Julii Warmiensis est Episcopus consecratus. Jesuitas primus in Poloniam introduxit, quibus etiam Brunsbergense Collegium, Hosianum à suo nomine dictum, excitavit. Scripsit non pauca opera Polemica. Anno 1561. d. 26. Febr. creatus est à Pio IV Pontifice Romano Cardinalis. Migravit ex hac vita An. 1579. d. 5. Aug. anno ætatis 76. Corpus ejus Romæ marmoreo tumulo conditum est.

MARTINUS CROMERUS è civitate Biecensi oriundus J. U. D. Canonicus Cracoviensis, Cantor Varmiensis S. R. M. à Secretis, Historiæ Polonicæ Scriptor luculentissimus. A Sigismundo Augusto Rege ad Paulum III. Pontificem Romanum Legatus. Cum Hosius Cardinalis abesset, constitutus ab eodem generalis Episcopatûs Warmiensis Administrator, deinde, permissu Regis, Adjutor, quo munere per novem functus est annos. Mortuo tandem Hosio in Comitiis Warsaviensibus, ab Archiepiscopo Gnesnensi d. 6 Decembr. an. 1579. consecratus est in Episcopum. Hinc An. 1585. Adjutorem sibi in Episcopatu adscivit Andream Bathoreum de Somlio Cardinalem. Obiit An. 1589. d. 23. Martii. Sepultus in Ecclesia Cathedrali Warmiensi.

ANDRE-

ANDREAS BATHOREUS de SOMLIO, Ecclesiæ Romanæ tituli S. Angeli in foro piscario Diaconus Cardinalis, Stephani Regis Fratris filius, Cromero in Episcopatu successit. Anno autem 1599. ultrò cedente Sigismundo Transylvaniæ Principe Princeps Transylvaniæ factus contra Imperatorem & Michaelem Palatinum Valachiæ, quem in suas Imperator traxerat partes, arma corripuit. Sed prælio victus, & dum per devia oberrat, à satellitibus Michaelis deprehensus capite truncatur. Caput præcisum hastæque infixum Michaeli affertur, qui illud Malaspinæ Legato Pontificio transmisit. Vid. Paulus Piasecius *ad An. 1599. pag. 175. (206.)*

PETRUS TILICKI Pro-Cancellarius Regni, sublato Bathoreo in Episcopatu Warmiensi An. 1599. suffectus est. Inde An. 1604. ad Wladislaviensem & denique An. 1606. ad Cracoviensem evectus est Episcopatum. Vid. Piasec. *in Chron. pag. 158. 188. 236.* & Stephanus Damalevicius *in Vitis Episcoporum Vladislaviensium pag. 427.*

SIMON RUDNICKI Secretarius Major Regni An. 1604. Tylicio successit in Episcopatu Varmiensi. Interfuit multis negotiis ad Prussiam Ducalem pertinentibus ut ex Privilegiis Ducalis Prussiæ patet. E vivis excessit An. 1624. Paulus piasecius *pag. 262. (220) & 438. (368.)*

JOANNES ALBERTUS filius Sigismundi III. Regis Poloniæ duodecim annos natus post obitum Rudnicii designatus est Episcopus Varmiensis. An. 1633. collatus est ipsi Episcopatus Cracoviensis cum Cardinalitia dignitate. Obiit Patavii in Italia, quò mutato habitu ad visendas Italicas urbes excurrerat, anno ætatis vigesimo tertio. Vid. Piasec. *ad An. 1612. pag. 336. (281.) ad An. 1624. pag. 438. (368.) ad An. 1633. pag. 549. (460.) ad An. 1634. p. 477.*

NICOLAUS SZYSZKOWSKI.

VLADISLAUS LESZCZINSKI.

JOANNES STEPHANUS WIDZGA. Antea fuit Episcopus Luceorienſis. An. 1678. factus est Archiepiscopus Gnesnensis.

N. RADZIEIOWSKI An. 1678. in locum Joannis Stephani Widzgæ suffectus est.

II. *IN CULMENSI ECCLESIA SEQUENTES FUERUNT EPISCOPI.*

CHRISTIANUS Ordinis Cistercienſis Monachus, de quo jam supra

num. IX. egimus. Huic Nobilis quidam Pruſſus in Baptiſmo Paulus appellatus An. 1214. Lobovienſem Provinciam, & alius Warpoda nomine, qui ſacro fonte ablutus Philippi nomen accepit, eodem Anno Luſaniam donavit. Addiderunt his An. 1222. Conradus Dux Maſoviæ & Epiſcopus Plocenſis omnia Bona, quæ in Terra Culmenſi habuere; Chriſtianus autem eadem illa Bona devolvit poſtmodùm ad Ordinem Teutonicum.

HEIDENRICUS ſive HENRICUS Ordinis Prædicatorum Monachus ſucceſſit Chriſtiano. Fit ejus mentio in Privilegio Elbingenſi Anno 1246. dato, & in Privilegio Primo Pruſſis veteribus recens converſis An. 1249. à Jacobo Legato Pontificio conceſſo. Hic, ut ſcribit Matthias à Michovia Culmenſem Eccleſiam mutavit primum in Regularem Canonicorum Regularium S. Auguſtini: Deinde verò in Cruciferorum Ordinem, idque ad inſtantiam Magiſtri & Ordinis totius, conſentiente Anshelmo Epiſcopo Warmienſi Apoſtolicæ Sedis Legato. Matth. à Michov. *ad An. 1264. lib. 3. cap. 56.* Obiit An. 1254. d. 1. Julii.

EPISCOPATUS VACAT DECEM ANNOS.

FRIDERICUS natione Haſſus, Ordinis Teutonici Frater. Obiit Anno 1274. d. 28. Martii.

WERNERUS Decanus Mariæ Inſulanus Frater Ordinis Teutonici. Obiit An. 1291. die 20. Octobr.

HENRICUS Decanus Culmenſis. Obiit Anno 1301. die 25. Novembr.

HERMANNUS qui arcem Freidek muro cingere cœpit. Mortuus eſt An. 1311. die 13. Julii.

EPISCOPATUS VACAT NOVEM ANNOS.

NICOLAUS MONACHUS ORDINIS Prædicatorum. Vitam cum morte commutavit Anno 1323. die 28. Septembr. Eſt Culmæ in templo Ordinis Prædicatorum ante altare lapis ſepulcralis, qui tamen antea alio in loco fuerat; in quo exciſus eſt Epiſcopus ex Ordine Prædicatorum Inſcriptio vetuſtate jam detrita eſt. Legi nihilominus poteſt Annus MCCCIX. Hic lapis, ut mihi videtur, poſitus eſt huic Nicolao, aut etiam Hermanno, quem ex communi ſententia An. 1311. obiiſſe diximus.

OTTO Secularis fuit. Deceſſit An. 1349. die 19. Junii.

JOAN-

JOANNES Schadenland Ordinis Prædicatorum S. Theol. Magister. Factus est posthæc Episcopus Hildesheimensis.

WIGBOLDUS deseruit Episcopatum, mortuusque est in exilio Coloniæ An. 1400.

REINHARDUS de Zeitz. Obiit An. 1390.

NICOLAUS à BUK, aliàs Schippenbeil, Ordinis Teutonici Frater. Posthæc creatus est Episcopus Caminensis in Pomerania.

JOANNES DUX OPPOLIENSIS cui postea Episcopatus Vladislaviensis est collatus, administravit autem simul & Episcopatum Culmensem.

ARNOLDUS. Obiit Loboviæ. An. 1416.

JOANNES MARGENAU, tempore Belli Polonici Thorunium concessit, ubi etiam fato functus, & Anno 1462. sepultus est. Sic Schützius. Sed in anno sine dubio errat. Nam in Actis Publicis Thorunienſibus An. 1457. Thorunii mortuus & Culmseæ sepultus esse dicitur.

BARTHOLDUS ex Canonico Colmseensi Episcopus electus An. 1457. ut est in Actis Thorunienſibus fol. III. a. Omittit hunc Schuzius, ut & Hennebergerus. Sed perperam.

VINCENTIUS KIELBASSA nomen sibi tribuebat Culmensis, Varmiensis & Pomesanienſis Episcopi. Obiit An. 1480.

STEPHANUS de HEIDEBURG, Obiit An. 1495. sepultus Culmseæ.

NICOLAUS CRAPIZ Thorunienſis. Dimisit Episcopatum Anno 1509. Obiit Loboviæ Anno 1514. ibique in Monasterio humatus est.

JOANNES à KONOPAT. Electus An. 1512. d. 29. Martii ut habent Acta Thorunienſia. Obiit Loboviæ An. 1530. Sepultus in Ecclesia Parochiali.

JOANNES de CURIIS aliàs Flachsbinder & Dantiscus appellatus. Factus est An. 1537. Episcopus Varmienſis. Vide supra Seriem Episcoporum Varmienſium.

TIDEMANNUS GISE Dantiscanus, cui postmodum, videlicet Anno 1549. collatus est Episcopatus Warmienſis.

STANISLAUS HOSIUS Cardinalis, de quo itidem in Serie Episcoporum Varmenſium actum jam est.

JOANNES LUBODZIESKI Nobilis Prussus electus in Episcopum A. 1551. Obiit An. 1562. Stargardiæ die ult. April. sepultus Culmseæ.

STA-

STANISLAUS à SISLAW Nobilis Pruſſus, antea Abbas Pölplinenſis. Obiit Loboviæ An. 1571.

PAULUS KOSTKA de STARENBERG Nobilis Pruſſus An. 1574. ab Henrico Rege eſt denominatus Culmenſis Epiſcopus.

PETRUS TILICKI, de quo ſupra in Serie Epiſcoporum Varmienſium.

LAURENTIUS GEMBICKI. An. 1599. factus eſt Epiſcopus Culmenſis. Collatum ipſi eſt deinde munus Pro Cancellarii. Anno 1610. evectus eſt ad Epiſcopatum Vladislavienſem, & tandem An. 1616. ad Archiepiſcopatum Gneſnenſem. Obiit An. 1624. Vid. Steph. Damalevitius, *in Vitis Epiſcoporum Vladislavienſium & in Serie Archiepiſcoporum Gneſnenſium.*

N. KONOPACKI Palatinus antea Chelmenſis, tunc amiſſa conjuge viduus An. 1610 ſurrogatus eſt Gembicio.

JOANNES KUCZBORSKI. Obiit An. 1624. jam denominatus Epiſcopus Plocenſis.

JACOBUS ZADZIK An. 1624. Kuczborſcio ſuccedit. Inde An. 1634. Epiſcopatum Cracovienſem adeptus eſt.

JOANNES LIPSKI Referendarius antea Regni in locum Jacobi Zadzik ſubſtitutus. Sed An. 1638. factus eſt Archiepiſcopus Gneſnenſis.

Caſpar Dzialynski obiit Epiſcopus Culmenſis.

N. Konopacki nominatus Epiſcopus Culmenſis; Epiſcopatum tamen non adiit.

ANDREAS LESZCZINSKI An. 1647. evectus eſt ad dignitatem Epiſcopalem. Functus etiam eſt Pro Cancellariatu Regni.

JOANNES GEMBICKI. An. 1659. factus eſt Epiſcopus Plocenſis.

ADAMUS KOSS, obiit in Epiſcopatu Culmenſi.

ANDREAS OLSZOWSKI ex Referendario Regni An. 1661. factus eſt Epiſcopus Culmenſis. Pro Cancellarius Regni. Poſtea An. 1674. Epiſcopatu Culmenſi & Pro Cancellariatu dimiſſo adiit Archi Epiſcopatum Gneſnenſem. Obiit Gedani An. 1677.

JOANNES MALACHOWSKI Ex Referendario Regni Epiſcopus Culmenſis. Hic Culmenſem urbem jam propè collapſam inſtauraturus & amplificaturus, Germanos ad eam inhabitandam & excolendam benigniſſimè invitat. Promittit etiam ipſis immunitates non paucas, quarum præcipuè ſunt illæ: Uſus privilegiorum, quæ certe non pauca neque exigui ſunt momenti, inviolabilis: immu-

immunitas ab omnibus omnino oneribus in quatuor annos: Liberum Religionis exercitium in ædibus privatis, si Germani illi fuerint diversæ à Romanâ religionis. Datum est Diploma An. 1678. d. 13. Martii, affixumque Curiæ Culmensi.

Quod si hunc Catalogum, cujus principium desumpsimus ex Schuzio, conferamus cum Indice Episcoporum Culmensium, quem texit Grunovius & ex eo Hennebergerus *pag. 263.* non exiguam differentiam deprehendemus. Nam I. inter Christianum Primum Prussiæ Episcopum & Heidenricum Grunovius interserit alium nomine JOANNEM Ordinis Prædicatorum, patriâ Plocensem, qui in Dedicatione Sacelli Thorunienſis à Prussis interfectus est. II. Non meminit Grunovius eorum temporum, quibus sedes Episcopalis vacavit. III. Non agnoscit Hermannum, qui arcem Freidek, muro cingere cœpit. Neque habet ejus Successorem Nicolaum Monachum Ordinis Prædicatorum. IV. Wigboldum præponit Joanni Schadeland. V. Inter Reinhardum, quem ille Reymerum vocat, & Nicolaum à Buk ponit Martinum Archidiaconum Culmseensem. VI. Omittit Joannem Dantiscum. Sed sine dubio hic, quem nos dedimus, præferendus est Catalogus. Episcopus enim ille, qui in Dedicatione sacelli Thorunienſis à Prussis est interfectus, non est Joannes (ut vult ex Grunovio Hennebergerus) sed ipse Heidenricus, ut refert Dusburg. *part. 3. Chron. cap. 156.* Nicolaum quoque omitti non debuisse, fortassis ex lapide sepulcrali Culmensi probari poterit. Joannes Dantiscus ab Hennebergero (ille enim Episcopus post tempora Grunovii vixit) perperam omittitur, ut ex Episcoporum Warmiensium serie palam fit. De aliis quanquam quod dicam non habeo, ipse tamen Grunovius victas dare videtur manus, cum annos ubique omittit, quod manifesto est documento, non observari ab eo accurate Ordinem Episcoporum.

III. EPISCOPI POMESANIENSES sive RISENBURGENSES FUERE SEQUENTES.

ERNESTUS Ordinis Prædicat. Torgaviensis. Administravit Episcopatum 22. annis. Obiit An. 1269.

ALBERTUS vom Adel cum Marchione Misniæ venit in Prussiam. Obiit An. 1284. d. 26. Septembr.

HENRICUS vom Sund. Mortuus An. 1302. d. 20. April.

CHRISTIANUS Doctor, Syndicus Ordinis & Canonicus Mariæ Insulanus. Mortuus est An. 1305. die 14. Decembr.

LUTHO de BALDERSHEIM (Lütke vocat eum Schuzius) vir facundus. Synodo convocatâ, reperit in suâ Diœcesi 450. parœcos, 175. Vicarios & Diaconos. Commutavit vitam cum morte Anno 1322. die 22. Augusti.

RUDOLPHUS ELBINGENSIS An. 1333.

FABIANUS, electus quidem, Episcopatum tamen non adiit. Quapropter ipsum etiam Schuzius omittit.

BARTHOLDUS Decanus Mariæ Insulanus. In Castro Veteri (Althauß) in carcere exstinctus An. 1446. die 20. Novembr.

ARNOLDUS Magistri Ordinis Teutonici à Sacris Confessionibus. Obiit An. 1364. die 29. Januarii.

NICOLAUS I. Obiit An. 1376. d. 28. Octobr.

JOANNES LINDENBLAT, Officialis Risenburgensis. Scripsit Historiam Prussicam, de qua in Dissertatione Proœmiali, quæ est de Scriptoribus Historiæ Prussicæ, egimus. Obiit An. 1409. d. 7. Martii.

JOANNES VORARMIT (Kinmann vocatur à Schuzio) vixit tempore Tannebergici prælii, quod An. 1410. commissum. Obiit Anno 1417. d 4. Septembr.

GERHARDUS Frater Ordinis Teutonici patriâ Regiomontanus. Obiit An. 1427.

JOANNES III. Canonicus Regiomontanus. Mortuus An. 1440.

CASPAR LINKE cognatus Pauli Rusdorfii Magistri Ord. Teut. Obiit An. 1463. d. 24. Octobr.

NICOLAUS Canonicus Regiomontanus, non adiit Episcopatum, qui in bello Polonico, quod magnum vocatur, vacavit 7. annis. Animam efflavit Regiomonti 1471. die 29. Aprilis.

VINCENTIUS KIELBASSA Polonus, Administrator hujus Episcopatus.

JOANNES IV. Ordinis Teutonici Procurator erat Romæ. Obiit Anno 1501. die 10. April.

JOBUS à DOBENEK, qui urbi Mariæ Insulanæ Privilegium renovavit. Auctor fuit Erasmo Stellæ, ut Antiquitates Prussicas scriberet, ut ipse Stella testatur in Præfatione Antiquitatum. Dicebatur hic Episcopus der eiserne Bischoff/ quoniam libentissime toto corpore armatus equo vehebatur.

ACHILLES, Cardinalis Bononiensis.

ER-

ERHARDUS QVEIS, non erat Sacerdos. Renascenti Doctrinæ Evangelicæ addictus. Mortuus An. 1529. cum ex Comitiis Regiomontanis domum repeteret.

PAULUS SPERATUS Nobilis Svevus, Viennâ in Moraviam venit, cumque Iglaviæ substitisset, in vincula ob religionem puriorem amplexam conjicitur. Inde liberatus à D. Luthero Alberto Duci Prussiæ commendatur, fitque Pomesanienſis Episcopus.

JOANNES AURIFABER Theol. Doctor.

JOANNES DRACONITES cum integrum Episcopatum obtinere non posset, Lipsiam concessit, ubi etiam fato functus est.

GEORGIUS VENETUS Theol. Doctor, Nobilis Prussus, non ineruditus. Habitavit Libemülii. Obiit An. 1575.

JOANNES WIGANDUS Theol. Doctor. Anno 1573. Theologiæ Professor in Academia Regiomontana & An. 1575. Episcopus Pomesanienſis est creatus. Inter alia ejus Scripta exstat etiam Historia Succini Prussici. Item liber de Alce Prussica, & liber de Herbis in Prussia nascentibus. Obiit An. 1587. die 21. Octobr. Libomülii. Estqve ultimus Episcopus Pomesanienſis.

IV. *EPISCOPI SAMBIENSES SUNT SEQVENTES.*

HENRICUS von Brun cum Rege Bohemiæ Ottocaro in Prussiam venit.

CHRISTIANUS natione Silesius, Canonicus Regiomontanus. Hic oppidum & arcem Fischhausem excitavit, sediqve suæ destinavit.

SEIFRIDUS cognatus Conradi Tyrenbergii junioris Magistri Prussiæ Provincialis. Hic Episcopus cum Collegio Canonicorum Ordinis Teutonici vestem ac regulam recepit.

JOANNES, condidit in Sambia ad mare Balticum ædem sacram, eamque dedicavit S. Adalberto Prussorum Apostolo.

JACOBUS CULMENSIS. Hic templum Cathedrale, quod antea in veteri urbe Regiomontana, in platea S. Spiritûs fuerat, transtulit in eum locum ubi nunc in urbe Kniphoviana visitur.

BARTHOLOMÆUS Præpositus Capituli Regiomontani. Hic adjutore Ludero Duce Brunsvicenſi Ordinis Teutonici Magistri generalis templum illud Cathedrale, quod Jacobus Episcopus cœperat, perfecit.

THEODORICUS I. Decanus, Marpurgensis Hassus.

HENRICUS II. KUHWALD, tempore Kniprodii, abiit Episcopatu, factus Chrorepiscopus Rigensis.

HENRICUS III. Seefelt, sedit Conrado de Jungingen Prussiam tenente.

JOHANNES II. SCHAUENBURGENSIS, quem alii non agnoscunt, sicut ex Schuzio liquet.

HENRICUS IV. tempore Sternbergii Magistri vixit, Hempel dictus; non fuit sacris initiatus. Ebrietati maximè deditus.

HENRICUS V. Salfelt, nomina à Decessore suo contracta exsolvere coactus est.

MICHAEL JUNG, Prussus, sub Paulo de Rusdorff vixit.

NICOLAUS I. à SCHÖNEK Schlotterkopff dictus, eò quod ex morbo ipsi caput instabili pondere nutabat. Vixit tempore belli magni.

THEODORICUS II. de CUBA, Misnicus Pontif. Rom. Referendarius, tempore Richtenbergii in Tapiavienſi carcere fame enectus, quod pecuniam in Jubilæo coactam ex Prussia Romam efferre conabatur.

JOANNES III. Rehewinckel/ Stargardensis, Præpositus Capituli Regiomontani. Obiit An. 1497. d. 1. Aug. Fischhusii.

PAULUS WATH J. U. D. Friderici Imperatoris Cancellarius.

NICOLAUS II. Canonicus Regiomontanus. Ebrietati maximè deditus.

GUNTHERUS à BUHNAU, Misnicus, Decanus Mersburgensis, magnâ pecuniæ summâ collectâ in Germaniam abitum parabat: sed Albertus Marchio Brandeburgicus Magist. Ord. Teut. eam ipsi adimi jussit.

GEORGIUS à POLENTZ Juris Licentiatus, primus puriori Religioni addictus, ductâ uxore Balgam habitatum concessit.

JOANNES BRISMANNUS Theologiæ Doctor. Vocabatur Vice Episcopus. Obiit An. 1549. d. 1. Octobr. Epitaphium ejus visitur in templo Cathedrali, Regiomonti.

JOANNES AURIFABER Theol. Doctor. Præsidentis titulo gaudebat, ad extremum exilio multatus.

JOANNES MORLINUS Theol. Doctor. Episcopus. Rebus humanis excessit An. 1571.

TILEMANNUS HESHUSIUS Theol. Doctor. Episcopus Sambiensis An.

sis An. 1573. electus. Post hujus in Germaniam discessum, qui An. 1577. contigit, nemo in Episcopatu dicto amplius surrogatus est Antistes.

De enumeratis hucusq; Episcopatibus illud adhuc dicendum erit, quousq; se ipsorum extendant Diœceses. Maxima ex his fuit Episcopi Warmiensis. Complectebatur enim præter Warmiensem terram, cujus ipse Episcopus erat dominus etiam Natangiam, Bartoniam, Pogesaniam, Gudiniam & magnam Galindiæ partem. Culmensis Episcopus jurisdictionem sacram exercuit in Culmensi & Lobovienſi Provinciis. Episcopi Cujavienses sive Uladislavienſis, licet jam inter Prussicos Episcopos non censeantur, habent tamen jurisdictionem Episcopalem in Pomerellicam Provinciam, & Neringiam, ut vocant Gedanensem. Abstraxerat quidem circa An. 1360. Episcopus Pomesanienſis, nomine Arnoldus à Cujavienſium Episcoporum jurisdictione, Bonensack/ Schönbaum/ Niclaswalde &c. sed tandem ipsis omnia sunt restituta. Henneberg. *in Comment. ad Tab. Pruſſ. pag. 399.* Seriem Episcoporum Uladislavienſium texit Stephanus Damalevicius, qui consuli potest. Deindè notandum, duos Episcopatus, qui in Ducali fuerant Prussia jam superiore Seculo esse sublatos. Egerunt quidem non raro Prussiæ Ducalis Ordines de horum Episcoporum instauratione, sed nihil hucusque effectum est.

XII. Ex his, qui primi dictis Episcopatibus præfuerunt, sine ullo dubio omni virium contentione laborarunt, ut religionem Christianam in his oris longè lateque propagarent. Hinc non solùm ipsi multa templa & monasteria condiderunt: sed Magistri quoque aliique Ordinis Teutonici Præceptores, eorum pietate moti nullis pepercerunt sumtibus, ut tantùm rem Christianam amplificarent exornarentque. Inter Monasteria non postremum obtinebat locum MONASTERIUM SS. TRINITATIS (Trifaltigkeit) in Natangia. Hoc primò condidit Henricus Schindekop Marschalcus tempore Winrici Kniprodii. Cum autem antea locus ille cultui trium Prussicorũ idolorum fuerit dicatus, piâ metamorphosi SS. Triadi voluit esse sacrum, sicut Hennebergerus auctor est *in Commentar. ad Tab. Pruſſ. pag. 464.* Sed Thomas Treterus alium Monasterii hujus facit conditorem. Dicit enim Winricum de Kniprode Magistrum generalem precibus Episcopi Warmiensis Joannis I. inductum per Henricum Schindekop Marschalcum, Quercum Romoveanam, quam ad illa usque tempora stetisse putat, excidisse.

cidisse, illoque postea in loco Petrum Nagel de Sohr ope atque auxilio Episcopi monasterium dictum excitasse. Vid. Th. Treterus *in vita Jo. I. Episcop. Warmiensis.* Huc etiam referendum est ditissimum illud MONIALIUM COENOBIUM, quod Regiomonti in Löbenico est. Conditum illud eodem fermè, quo prius, tempore. Videlicet cum An. 1349. Henricus Dusnerus Magister generalis exercitum adversus Kinstutum, Olgerdum & Nomandum Lithvaniæ Duces, eosdemque Fratres eduxisset, Votum B. Virgini nuncupavit, si ejus ope victoriam de Lithvanis esset reportaturus, cœnobium se sanctimonialium conditurum. Voti reus, id quod voverat dubio procul exsolvisset, nisi paulò post insecuta mors conatum ejus elusisset. Itaque successor ejus Winricus à Kniprode monasterium laudatum excitavit, multisque prædiis dotavit, quæ ut & alia à Kniprodii successoribus addita, enumerat Hennebergerus *in Comment. ad Tab. Pruss. pag. 238.* OLIVENSE & PÖLPLINENSE monasteria longè ditissima huc referri vix poterunt, cum non ab Ordine Teutonico, sed à Pomerelliæ Ducibus sint erecta. Et quidem OLIVA, ex quorundam sententia condita est An. 1170. à Subislao, qui Ducum Pomeraniæ primus Christianæ religione nomen dedit. Alii Samborium Pomeraniæ Ducem An. 1178. monasterium hoc condidisse ferunt. Vid. Henneb. *in Comment. ad Tab. Pruss. p. 338.* Priori tamen sententiæ, cui & monasterii Olivensis monumenta favent, calculus est adjiciendus. Vid. Schuz. *in Chron. lib. 1. fol. 10. seqq.* PÖLPLINUM condidit aut Mestwinus Sventopelci magni filius An. 1274. aut Samborius Swendopelci Magni frater, aut Ann. 1174. Subislaus, quam postremam sententiam amplectitur Wolffgangus Justus apud Henneberg. *pag. 353.* Monasterium in CARTHAUS, quod itidem in Pomerellia est, erexit An. 1381. d. 8. Augusti Nobilis quidam, cui nomen à Jo. Ruschizin. Henneberg. *p. 44.* Monasterii SUKOVIENSIS in Pomerellia meminit etiam Schuzius *lib. 1. Chron. fol. 11. a.* Inter monasteria etiam possunt numerari omnes ARCES Prussiæ, in quibus Ordinis Teutonici Fratres domicilia, templa, conventus, habuere. Et quidem in Prussia Regia eminet præ cæteris arx Mariæburgensis, sedes olim Magistrorum Ordinis Teutonici: In Prussia ducali Regiomontana, Tapiaviensis, Ragnetana, Tilsensis, Angerburgensis, Ortelsburgensis, aliæ. TEMPLA, quæ hic magnificè sunt exstructa, longum esset enumerare; quædam tamen præ cæteris eminentia strictim breviterque commemorabimus. De templis Thorunienſibus jam egimus *in Animad-*

nimadverſionib. noſtris ad Dusburg. Part. 3. cap. 1. adeò ut hic non ſit neceſſe quidquam de illis addere. Omnibus autem templis Pruſſicis facilè palmam præripit ædes Gedanenſis B. Virgini dicata. Primus lapis poſitus eſt An. 1343. feria ſexta poſt Dominicam Lætare, quo tempore Ludolphus König Magiſter Ordinis Teutonici Pruſſiæ præerat, ſicut hoc probari poteſt ex vetuſta inſcriptione, quæ in templo illo etiamnum viſitur. Vid. Schuz. *in Chron. fol. 71. a.* Eſt penes me deſcriptio hujus templi An. 1626. à quopiam conſignata, quam tecum, Lector Benevole, libens communicabo. Ea verò ſic ſe habet:

Die Kirche iſt biß an dieſes 1626. Jahr alt — —	283. Jahr.
Und iſt darüber gebaut — — — —	57. Jahr.
Der Thurm iſt hoch — — —	311. Stuffen.
Die Höhe des Gewölbes — — — —	53. Ellen.
Die Länge — — — — —	179. Ellen.
Die Breite derſelben — — —	109. Ellen.
Hat Altär — — 48.	
Hat Fenſter — — — 3722.	
Hat Thürme — — 11.	

Die Tauffe koſtet 24000. Jochimsthaler/iſt zu Antwerpen gegoſſen.

Ab hoc Gedanenſi templo magnitudine ſecundum eſt templum Cathedrale Mariæ-Inſulanum, quod in modum caſtelli communitum eſt. A quo autem & quo anno ſit conditum, dicere non habeo. Vide quæ à nobis Dicta ſunt *in Animadverſ. ad Dusburgii part. 3. cap. 10.*

XIII. Cæterùm quanquam hoc ipſorum ſtudium maximè laudabile eſt, multæ tamen corruptelæ fuerunt ſimul in Pruſſiam invectæ. In his non immeritò numerantur PEREGRINATIONES ad Sanctorum fana quondam inſtitui ſolitæ. Fuerunt autem loca peregrinationibus his inclyta non pauca. In his facilè Principem locum ſibi jam olim vindicabat TILIA B. Virgini ſacra inter urbem Reſeliam & pagum Beislak, (zur H. Linden) ad quam Albertus ipſe Marchio Brandeburgenſis cum adhuc Magiſtri Ordinis Teutonici munere fungeretur, ex urbe Regiomontana nudis pedibus peregrinationem ſuſcepiſſe memoratur. Sed & hodiè ex variis Poloniæ Pruſſiæque locis magna vis hominum eò religionis ergò confluit. De origine & Progreſſu cultûs B. Virginis in hoc loco egit Thomas Clagius Jeſuita, in Libro, quem inſcripſit:

Virgo

Virgo Lindenſis, ſive *Linda Mariana*. Deinde eſt pagus in Sambia uno milliari diſtans ab urbe Regiomontana, qui vulgo vocatur Judenkirch. Habet ædem B. Virgini Mariæ dicatum, ut Caſp. Henneberg. *in Comment. ad T. P. pag. 164.* & D. Cœleſtinus Mislenta *in Prolegom. ad Manual. Pruten.* exiſtimant. Ego autem exiſtimo, non fuiſſe illud templum B. Mariæ Virgini, ſed S. Jutæ (de qua vide *in Animadverſionibus noſtris ad part. 3. Dusburgii cap. 227.*) conſecratum, inde etiam pagum illum olim Jutenkirch / non ut hodie dicimus Judenkirch dictum fuiſſe, verò perquam eſt ſimile. Cum fama hujus ſani longè latèque percrebuiſſet, tempore Conradi de Jungingen peregrinationem ad illud ſuſcepit Geldriæ Dux (Albertus Cranzius vocat eum Wilhelmum *lib. 9. Wandaliæ cap. 23.*) quatuor millium armatorum ſtipatus manu, voti ſolvendi gratia. Ante autem quam Pruſſiam attingeret, in Pomerania captus eſt. Crucigeri hoc ægrè ferentes armatâ manu, in loco Falkenburg dicto, ipſum libertati reſtituunt, invito tamen ipſo Duce capto. Itaque reſtitutus hoſtibus Dux, alio deinde modo liberatus, in Pruſſiam condendit, peractisque in dictâ æde ſacris, in Geldriam revertit. Grunov. *Tract. 13. cap. 14.* Henneb. *in Comment. pag. 164.* Mislenta *loc. cit.* Ibidem in Sambia eſt pagus QUEDENAU, in eoque ædes S. Jacobo ſacra. Ad hanc cùm alii navigantes, tum inprimis nautæ vota faciebant, eorumque deinde rei, donaria S. Sacobo Liberatori ſuo offerebant, teſte Henneberg. *in Comment. pag. 288.* In extremis Sambiæ oris ad mare Balticum eſt ædes S. ADALBERTO Pruſſorum quondam Apoſtolo dicata. Pagus etiam ipſe hodie vocatur S. Albrecht. Eo Crucigerorum Magiſtri generales & Epiſcopi Fiſchhauſenſes ſive Sambienſes magno ſtipatos comitatu ſingulis annis circa Michaelia indulgentiarum impetrandarum gratia ſe recipere ſolitos, tradit D. Cœleſtinus Mislenta *loc. cit. Lit. c. 1.* probatque hoc ipſum ex Hiſtoria Ludovici Erlichshuſii Pruſſiæ Magiſtri generalis. Verum hoc dubium alicui videri poſſet. Hennebergerus certè, ex quo ſua hauſit Mislenta, recenſet quidem Ludovicum Erlichshuſium Magiſtrum ad S. Alberti cum Epiſcopo Sambienſi peregrinationem ſuſcepiſſe, non memorat tamen, quotannis illud Magiſtros factitaſſe. Vid. Henneb. *in Comment. pag. 19.* De Epiſcopis Sambienſibus hoc non abnuerem, ſi daretur certior Scriptoris antiquioris auctoritas. Dum autem de S. Adalberti æde ago, præterire non poſſum ſingularem caſum, qui ſub Henrico de Richtenberg Magiſtro contigit: Erhardus de Reiſenſtein Commendator Regiomontanus quatuor-

tuordecim integros annos telum chalybeum, vel potius ejus fragmentum, in pugna ab hoste impactum gestavit in capite, donec tandem per palatum putrefactum viam sibi aperuisset. Hoc telum deinde laudatus Commendator unà cum lamina argenteâ veritatem rei confirmante catenulæ argenteæ appensum S. Adalberto in perpetuam rei memoriam consecravit. Non ita pridem hoc teli fragmentum ex æde Albertina Regiomontum est translatum, ubi etiam in Bibliotheca Electorali hodieque visitur. Celebris ob eandem causam olim fuit Samlandiæ pagus ad Pregelam situs, cui nomen Arnau. Habuit ædem S. Catharinæ sacram, peregrinationibus id genus celebrem. In vico Natangiæ Mulhausen templum est S. Annæ dedicatum, cui Daniel à Kunheim Anno 192. indulgentias à Cardinalium Collegio, Pontifice ipso tum temporis Innocentio VIII. ex lethargo laborante', impetravit. Sed postea corruptelis Pontificiorum in religione deprehensis, Kunheimius ille filiam B. Lutheri, nomine Margaretham, duxit uxorem, quæ deinde satis functa cum quinq; liberis Mulhusii est sepulta, ubi in templo adhuc ejus visitur sepulcrum. Vid. Henneberg. *loc. cit. pag. 322.* Mislenta *l. c.* De QUERCU quadam S. Jodoco dicata Mislentam audiamus: *Propè castellum,* inquit, Labiau/ *viret adhuc Quercus, ad quam præternavigantes Lithvani & Poloni Papicolæ sinuato poplite S. Jodoco litare, uti olim solebant, ita hodiernis temporibus ex antiqua consvetudine solent gratitudinis ergò ac sacrificii loco denarium unum atque alterum in cavam quercus partem injicientes: id quod sæpius observans quidam colonus Labiavienſis quodam tempore depositum inde eruit ad 40. Marcas, referente Domino Capitaneo Labiavienſi moderno Generoso Joanne* von Wallenrodt. Hæc ille. Non procul ab urbe Thorunienſi est in sylva ædes S. BARBARÆ dicata, ad quam singulis annis ex ipsa urbe Thorunienſi homines Romanæ Religioni addicti ultimo Pentecostalium feriarum die supplicationes instituunt, idque quantâ maxima fieri potest pompâ. Quæ, præter dictas, peregrinationes aliæ in Prussia fuerint usitatæ, Grunovius nos docere potest, qui Principem quendam Lithvaniæ adiisse refert S. Jutam CULMSEÆ, S. Dorotheam in INSULA MARIANA, S. Catharinam BRANDEBURGI, & B. Virginem in Judenkirch *Tract. 14. cap. 3. fol. 276. pr.* Celebrantur insuper eo nomine Neoburgum in tractu Pomerellico, Gutstadium in Varmienſi Episcopatu, aliaque loca, de quibus passim Caspar Hennebergerus. Conf. & Cœlestinus Mislenta *loc. cit.*

XIV. Ad hæc Episcopos aliosque Sacerdotes Prussicos domitis jam Prussis occupavit torpor nescio quis, ut rudem adhuc & nondum satis in religione Christiana confirmatum populum Prussicum negligerent, neque residuum pravarum opinionum lolium eradicarent. Quo factum est, ut Prussi veteres plurimos ritus ethnicos, nemine interpellante retinerent. Deploravit hoc jam olim Henricus Borringerus Monachus Ordinis Cistercienſis in Epistola, quam An. 1428. ad Paulum Bellizerum Magistrum scripsit, apud Auctorem Chronici Ordinis Teutonici, ex quo eam habet Thomas Waisselius *fol. 162. seqq.* Ibi inter alia; Es ist ins gemein groß Gebrechen / wie man in Christen Landen schwerlich erfähret/da die zehen Geboth Gottes weniger gehalten werden/ denn in Preussen Land. Hie geschiehet noch gemeiniglich Abgötterey von den Preussen und die H. Feyer wird nicht gehalten. Vid. Waissel. fol. 165. b. Taulerus quoque, quem Simon Grunovius Ordinis Teutonici Fratrem & Custodem Francofurtanum fuisse perhibet, conquestus est, quod Ordo Teutonicus Prussis idololatriam permittat, dummodo pecuniam obtineat. Grunov. *Tract. 15. cap. 18. fol. 363.* Similiter quoque Erasmus Stella cum varios Veterum Prussorum idololatricos ritus recensuisset, subjicit: *In funebri epulo partem obsonii potusque vitâ functi Manibus libarunt, hodieque libant, pudendo illic Christianorum Præsulum dedecore.* Fidem huic rei facit, quod, cum magna Prussiæ pars in pagis non nisi Prussicâ lingvâ sit usa, nunquam constituti sint miseris illis hominibus Sacerdotes, qui eos illâ, quam intelligebant, lingvâ erudirent. Primus eum in finem superiore Seculo Catechismum, prima fidei elementa complexum, in lingvam Prussicam converti, atque Prussis prælegi jussit Albertus, Dux Prussiæ, ut ex Catechismi lingvâ Prussicâ jussu Alberti Ducis scripti Præfatione discimus. In quibusdam etiam Sambiæ locis, ordinante sic Alberto Duce, verba Sacerdotis pro concione Germanicè prolata, alius ex colonis lingvæ Prussicæ simul & Germanicæ peritus interpretabatur populo Prussico, ita ut singulis periodis suam iuterponeret interpretationem, quod de Schacensi Diœcesi testatur Lucas Osiander *in Notis ad cap. 2. Actorum.* Non fugit quidem me, Ordinem Teutonicum, atque Episcopos illos antiquos consultò datâque operâ Veteribus Prussis Sacerdotes tales dare noluisse, qui Prutenicâ lingvâ ipsi Christianæ fidei capita traderent, idque eo fine, ut barbaram lingvam illam, aliosque mores, ut simul cum ipsis pristinæ libertatis desiderium radicitus exstirparent. Sed nemo non intelligit,

telligit, hunc finem tanti non fuisse, ut ad eum obtinendum tot gentium æterna salus posset negligi. Conferantur ea, quæ de summo Ducis Alberti hanc gentem convertendi studio, supra à nobis dicta sunt *in Dissertatione de Festis Veterum Prussorum diebus num. VI.*

XV. Non minor fuit & ipsorum Ordinis Teutonici Magistrorum in propaganda re Christiana negligentia, cum illi magis potentiæ suæ, quam religioni Christianæ stabiliendæ fuerint intenti. Quin etiam eò jam insolentiæ processerant, ut & Pontificis Romani edicta, Constitutiones, fulmina denique & exsecrationes susque deque haberint. Præclarissimum hujus rei nobis exemplum præbet Conradus à Jungingen Magister Prussiæ generalis. Cum Urbanus V. Papa Legatum quendam in Prussiam decimarum colligendarum gratia misisset, Magister pensionem denegavit. Pontifex de eo certior factus, Ordini in Prussia ad 14. annos sacris interdixit. Quid hic Magister? Fulmina hæc non tantum contemptim habuit, sed etiam Legatum probris ac sannis excepit. Quo factum est, ut Carolus IV. Imperator à Papa concitatus Ordini minaretur extrema, intulisletque ipsi arma, nisi Ordo, intercedentibus multis Germanicis Principibus, Imperatorem, & simul etiam Pontificem Romanum muneribus oblatis placasset. Cœlestinus Mislenta *loc. cit.* Expertus id ipsum est & Sixtus IV. cujus decretis Henricus Richtenberger Prussiæ Magister adeò non paruit, ut etiam Theodoricum de Cuba à Pontifice contra jura & immunitates Ecclesiæ Sambiensis obtrusum, deinde constructâ coacervatâque ingenti pecuniæ summâ ex Prussia excedere volentem in vincula conjecerit, & fame Anno 1474. in arce Tapiaviensi exstinxerit, id quod rescisens Pontifex, dolore victus, in hæc prorupit verba: *Deleatur pessima ista crux: Maledictus enim Ordo, ubi Laicus regit Clerum.* Vid. Waisel. *in Chron. fol. 247. b. seq.* Indulgentias insuper Papales aliquoties contempsisse Magistri Ordinis leguntur. Conradus à Jungingen sanè promulgato interdicto Peregrinationes ad Neoburgense templum aliasque inhibuit, ut auctor est Hennebergerus *in Comment. ad Tab. Pruss. pag. 334.* Idem Conradus à Jungingen cum An. 1397. Gedanenses Indulgentias Papales ludibrio haberent, consultissimum putavit, ut illæ prohibirentur, ut Hennebergerus habet *loc. cit. pag. 67.* ex Simone Grunov. *Tract. 14. cap. 2.* Quodsi autem ipsius Pontificis auctoritas adeò eviluerat, quid de Cleri Prussici auctoritate sentiendum sit, facilè conjecturâ possumus asse qui. Testatur id satis superque exemplo suo Theodoricus de Cuba Episco-

pus Sambiensis, de quo paulò antè. Quanto studio Magistri Teutonici Ordinis Varmienses Episcopos subjicere sibi laborarint, vel ex jam supradictis luculentissimè apparet. Conf. & Th. Waisselius *in Conrado de Jungingen fol. 130. a. b.*

XVI. Excitare voluit somnolentiam hanc Deus immissis aliquot sectis, de quibus jam nobis erit agendum uberiùs. D. Cœlestinus Mislenta Primam sectam hic in Prussia fuisse dicit FRATRUM IN ALBIS tempore Wemeri ab Urseln Magistri generalis, qui sub initium Sec. XIV. Prussiæ præfuit. Exstitit enim tunc temporis genus quoddam hominum albis palliis indutum, intertextâ S. Andreæ cruce, eâque viridi. Jactitabant revelationes enthusiasticas, præsertim de recuperanda Palæstina. Multi in Germania ipsis assensum dabant, impensasque haut parcè conferebant. Idem ut faceret generalis Prussiæ Magister jam à multis Germaniæ Principibus solicitabatur. Sed surdo narrabatur fabula. Non multò post detecta fuit fraus horum impostorum, sicque vesanus hic Ordo disparuit. Verum vix Mislenta ex Prussicis Scriptoribus probare poterit, Ordinem hunc in Prussiam usque fuisse delatum, id circò dubito, an eum inter Prussicas Sectas referre liceat. Primum autem sine dubio est Schisma MONACHORUM THORUNIENSIUM. Horum quidam Ordinis S. Bernhardi asserere non dubitabat: Christum non fuisse in utero B. Virginis gestatum, sed in corde. Huic contradicebat ex Dominicanis quispiam in monasterio S. Nicolai. Obortis ea propter variis turbis, omnes Monachi Dominicani ex urbe sunt submoti. Ipsorum tamen partes tuente Commendatore Provinciali, ab Henrico Dusnero paulò post restituti sunt An. 1345. uthabet Henneberg. *in Comment. ad Tab. Pruss.* ex Grunov. *Tract. 12. cap. 13.* Ego tale quidpiam legere me in Grunovio non memini, neque jam ejus copia mihi datur.

XVII. Sed majora Ecclesiæ Romanæ damna intulerunt ad finem vergente Seculo quartodecimo WALDENSES sive ALBIGENSES. Videlicet venit huc in Prussiam circa An. 1390. ex Gallia Leander quidam Albigensium sectæ addictus, quem Conradus Wallenrodius, antequam in Magistrum esset electus, benignè accepit, eumque frequenter de rebus sacris differentem audivit. Ad summam deinde Dignitatem in Ordine Teutonico evectus ei favit impensius, sive quod religionem ipse neglectim habebat, sive etiam quod profanos Sacerdotum mores exosus hunc Leandrum, vera docere credebat. Digna sunt de eo verba Gruno-

Grunovii, quæ hic legantur, cum aliquid in recessu occultare videantur: Cunrad Wallenrodt/ inquit ille, war es angebohren/ das er Vernunft mit Gewald brauchte. Lange zuvor ehe er ins Ampt kam / hielt er einen Doctorem der war ein Arzt und ein Mathematicus D. Leander von Sanctimonio aus Franckreich ein Albanischer Ketzer / darum wolt man ihn tödten/ aber er entgieng und ward dieses Hohmeisters Engel. *Tract. XIII. cap. 15.* Hæc verba satis manifestè nos non tantùm de ingenio Wallenrodii, sed etiam Sacerdotum moribus edocent. Videlicet Wallenrodius variis Monachorum commentis fidem habebat nullam: hi autem ferro & igni fæviebant in eos, qui ipsis vel in minimo capite contradicebant. Cum igitur contra Wallenrodium nihil obtinere possent, post obitum demum infinita in ipsum convitia jactabant, non secus ac si pessimus omnium foret mortalium; optimus fortasse futurus, si Clerum tantùm suo vivere more permisisset. Non solum autem Magistrum, sed & multas alias in Prussia D. Leandro faviſſe certum est. Hanc enim ob causam Wenceslaus Imperator An. 1399. Ordini Teutonico, Bona, quæ in Bohemia habuerat, ut Dragovviz & alia planè ademit, quod Sectam Wiclephitarum in ipsa herba non exstinxerat, teste Simone Grunovio *Tract. 13. cap. 14.* Ex quibus etiam elucet, quid sit reponendum ad Schuzii dubium, quod proponit sub calcem *lib. 2. Chron. fol. 89. b. med.* Videlicet Magister hic Prussiæ non favit Husitis, qui post ipsius demum mortem sunt orti, sed Albigensibus, qui ex Gallia prodierant; ideoque Wenceslaus Bona illa Ordinis invaserat, ut Magistrum ab hac secta abduceret. Non aliam ob causam Ordo Teutonicus cum Prussico Clero Synodum egisse dicitur, quam ut huic rei quæreret remedia. Multi tunc jam mortui hæreseos Wiclephitarum, ut eam vocabant, postulati, ex sepulcris eruti, & canum instar jactati sunt, in campos, aliaque loca minùs honesta, quemadmodum idem scribit Grunovius *Tract. 13. cap. 16. fol. 266.* Sed & totas urbes præsertim majores Leandri doctrinam amplexas innuit modò laudatus Auctor, quando memoriæ prodit, propterea novas Civitates Thorunii, Elbingæ, Regiomonti, Gedani esse conditas post Wallenrodii tempora, ut hæ urbes hæresi Patricellorum infectæ deprimerentur. *Tract. 14. cap. 3.* Quanquam autem contrarium à nobis de Novis urbibus jam dudum probatum est, (quibus hîc addimus, Novam Civitatem Thorunienſem jam An. 1347. misisse Præconsulem suum cum tribus aliis Consulibus Mariæburgum, ad componendas controversias quasdam, quæ sibi cum veteri

Civitate Thorunienſi intercedebant. Quemadmodum ex Actis Publicis ejus urbis nunc demum didici,) adeò ut hic Grunovius non ſit audiendus; hoc tamen ex eo luculentisſimè apparet, Wiclephitarum dogmata per totam Pruſſiam tunc longè latèque fuiſſe diſſeminata.

XVIII. Quod ad opiniones & dogmata D. Leandri attinet, illa, quæ fuerint, vix poterimus certò cognoſcere, cum ipſius Leandri ſcripta nulla exſtent. Conſignavit quidem ea circa initium ſeculi ſuperioris Simon Grunovius, ita tamen, ut manifeſtum in Leandrum odium prodiderit. Sunt autem capita ſequentia ex Germanico à nobis in Latinum idioma converſa:

1. Qui Monachos & Moniales ſuſtentant, damnantur, eò quod homines otioſos, deſides, neminique utiles alunt, contra expreſſum Dei mandatum, qui poſt lapſum homines non otiari, ſed laborare voluit.

2. Reges & Principes, qui ſumtibus ſuis monaſteria, quæ nihil ſunt aliud, quam flagitioſiſſimorum hominum aſyla, condiderunt, vitam æternam conſequi non poſſunt. Sed neque illi ſalvari poſſunt, qui adhuc iſta impietatis domicilia approbant & defendunt.

3. Omnes ſacerdotes & monachi ſunt hæretici nomine Chriſtianorum indigni, utpote qui votum Deo factum violant. Item ea vovent, quæ præſtare non poſſunt. Ea denique præcipiunt aliis, quæ ipſi non faciunt.

4. Qui conjugium prohibent cœlibatumque injungunt, Diaboli ſunt mancipia, cum Deus in ſtatu integritatis ad conſervationem humani generis conjugium inſtituerit.

5. Apud Deum nullum eſt diſcrimen perſonarum, nec maximus Clericorum ullam habet coram Deo prærogativam præ minio mendico.

6. Miſſæ, Jejunia, Feriæ, Cantiones, Confeſſiones auriculares &c. ſunt hominum commenta ad vitam æternam conſequendam inutilia.

7. Non datur damnatorum rogus, niſi pro iis, qui cupiditatibus ſuis non indulgent.

8. Qui Papæ Romano, ejusque indulgentiis, execrationibus &c. quidquam deferunt, vitæ æternæ non erunt participes.

9. Uxores, quæ maritis; & contra mariti, qui uxoribus debitum conjugale denegant, damnantur.

Eadem de Leandro tradit Caſp. Schuzius *lib. 2. Chron. Pruſſ. fol. 88. b. ſeq.*

seq. Omittit tamen tria postrema capita, indicans tantùm plura id genus à Leandro contra Romanam Ecclesiam fuisse proposita. Addit insuper ad illud, quod sexto commemoravimus loco, Missas, jejunia, &c. ad salutem æternam EX OPERE OPERATO nihil conferre, quod in Grunovio additum non reperitur. Et sanè ita hoc Leandrum intellexisse ex Viclephi ejusque Sectatorum dogmatibus probari potest. Illud etiam, quod num. VII. à Grunovio positum atque ab Hennebergero *in Comment. ad Tab. Prussic. pag. 297.* recoctum est, apud me fidem nullam meretur. Contrariatur enim aliis capitibus, præcipuè secundo, ubi manifestè Leander invehitur in homines flagitiosos. Quod si conjecturæ hic aliquis dandus est locus, dicere possemus, Leandrum docuisse, Bonis operibus nostris vitam æternam nos consequi non posse, sed eam dari credentibus & meritum Christi sibi applicantibus; Fidem tamen illam non debere esse sterilem, sed per charitatem aliaque Bona Opera efficacem. Ad hæc Leander adeò certus fidei suæ fuisse memoratur, ut etiam totum Clerum Prussicum in arenam provocare non dubitârit, proposito insuper igne & ferro ei, qui hæreseos convinceretur. Sic enim Grunovius: im ersten Jahr (Conrad Wallrads) Hoenteisterey schrieb sein Doctor ins gantze Land zu disputiren umbs Fewer dieses Stuck &c. De obitu Leandri Mislenta: *Provocatus*, inquit, *ad Colloquium Marienwerderense cum monachis instituendum, eoque contendens, incidit in lacunam argillaceam solito profundiorem aquâ repletam; in qua etiam suffocatus interiit.* Hausit hæc Mislenta ex Hennebergeri Commentariis *pag. 310.* Hennebergerus autem, ut pleraque omnia, ex Grunovio. Ego autem & hæc à malevolis esse conficta existimo.

XIX. Exstincto Wallenrodio & Leandro, tantùm abest, ut secta Wiclefitarum hic in Prussia extingveretur, ut etiam majora subinde caperet incrementa. Circa An. 1414. ortæ sunt inter majorem minoremque Nobilitatem variæ contentiones, quas quidem primùm excitaverat honorum cupido, ut minori quoque Nobilitati dignitates conferrentur; auxit tamen eas nimium quantùm diversitas Religionis. Siquidem major nobilitas, dubio procul Wallenrodii Magistri & postea Wilhelmi Comitis de Cazzenellenbogen, qvi Wiclefitis erant addicti, auctoritatem secuta, favebat nobis his opinionibus impensiùs. Minor autem Nobilitas exsecrabatur easdem. Sed procedente tempore factum est, ut & Minor Nobilitas doctrinam Wiclefi amplecteretur, infimæqve insuper plebi hac in re suo præiret exemplo. Sed & Clerus ipse

jam

jam nutabat. Qvippe Monachi passim clausura sua derelinqventes, uxores ducebant, connivente ad id Henrico Plavenio Magistro, eo dubio procul fine, qvemadmodum vult Grunovius, ut incolæ Prussiæ multiplicarentur, essentqve qvos hostibus posset opponere. Potissima vero causa cur hæc Plavenius Magister permiserit non est alia, qvam qvod ipse ab hac religione non erat alienus. Inter crimina certè, quæ ipsi à Clero objiciebantur, est hoc longè maximum, quod esset Wiclefita hæreticus, cum omni aula sua, sicut hæc omnia candidè recenset Grunovius *Tract. 15. cap. 4. 5. 6. & 7.* Utinam eodem ubique candore usus fuisset in enumerandis Wiclefitarum in Prussia degentium opinionibus. Dicit autem earum hæc fuisse capita:

1. Sacramentum post mutationem manet panis, ut ante fuerat, non secus atque ille, qui ex servo fit Dominus, manet idem homo, qui ante fuerat.

2. Sacramenta dependent ex dignitate Sacerdotis, ita ut si ille sit peccator sacramentum sit nullum.

3. Missa excogitata est à Monachis avaris & Sacerdotibus ad homines decipiendos.

4. Malè Christus fecit, quod in deserto lapides non mutaverit in panes, cum Deus Pater jusserit, ut per miracula Diaboli & homines converterentur.

5. Quem pœnitet peccatorum suorum, ille non habet opus ea Sacerdoti confiteri: sed Deo peccata sua confessus à Sacerdote petat absolutionem.

6. Papa, qui in peccato est mortali, potestatem in Christianos nullam habet, potest tamen Imperator injungere, ut Papæ præstetur obedientia.

7. Omnia Romanæ Ecclesiæ decreta post Urbanum VI. sunt à Diabolo, cui se Pontifices & Cardinales dediderunt, ut essent Domini.

8. Non licet per Evangelium Monachis aliisque Clericis possidere Bona immobilia.

9. Exsecrationes & interdicta Romanæ Ecclesiæ sunt signa hæreseos.

10. Omnis Christianus potest Evangelium prædicare, prout Spiritus Dei per arcanas revelationes eum edocet. Et qui hoc prohibet, hæreticus est.

11. Magistratus secularis potestatem habet in corpus & fortunas secularium juxta atque Ecclesiasticum incolarum sibi subditorum.

12. Qui decimas exigunt, fures sunt igne digni.

13. Preces cum omnes tum illæ præcipuè, quæ pro aliis funduntur, nullam habent efficaciam.

14. Monachis mendicantibus nihil est dandum. Dominicus & Franciscus condemnati sunt, quod doctrinam introduxerunt, quæ est contra expressum Dei verbum: crescite & multiplicamini.

15. Qui castitatem vovent, Proditores Christi sunt.

16. Sacerdotes, qui pecuniam sumunt pro celebratione missæ, vigiliarum, dierum festorum &c. sunt proditores Christi.

17. Qui vult salutem æternam consequi, vivat ut libet.

18. De iis quæ in terris fiunt, nihil novit Deus, nulla quoque est providentia divina, sed omnia casu fiunt.

19. Sacramenta, Sacerdotia, unctionem extremam & Christianam excogitarunt Sacerdotes.

20. Honores Academici titulique Doctorum, Magistrorum aliorumque sunt à Cacodæmone excogitati ad homines infatuandos.

21. Qui condiderunt monasteria, eaque dotarunt, sunt volantes cacodæmones.

22. Monachi Ordinis Prædicatorum & minorum sunt Antichristi Præcursores, quia, quod alios docent, ipsi non faciunt.

23. Papa Romanus, Patriarchæ ipsius, Cardinales, Episcopi, sunt Synagoga Satanæ.

24. Credere, quod Papa sit supra omnes Christianos, est contra fidem Jesu.

25. Indulgentiæ sunt à Romanis inventæ ad emulgendas pecuniâ crumenas & exinaniendas.

26. Qui alteri jurejurando aliquid promittit, & promissa exsolvit, peccat contra Evangelium.

27. Nisi Monachi & Moniales monasteriis relictis conjugia contrahant, & suarum manuum operibus sese sustentent, salvari non possunt.

28. Vicarius Christi in terra est Cæsar, Reges & Principes, qui his obedientiam negat damnabitur.

Hæc capita recenset Simon Grunovius *Tract 15. cap. 4.* Ex quibus tamen nemo non intelligit, quædam istis hominibus tribui, quæ ipsis ne in mentem quidem fortasse venerunt; quædam etiam aliter ab ipsis in-

tellecta in sententiam deteriorem detorqueri. Ad prius genus pertinent num. IV. & 18. Ad posterius num. 17. & 26. Non negaverim tamen fanaticos quosdam homines & id genus hæreses per Prussiam spargentes sub specie Wiclesitarum latitasse ac venenum suum longè latèque insidiosiùs diffudisse, quos tamen Wiclesitæ & Hussitæ pro suis nunquam agnoverunt. Fidem facit huic rei Grunovius ipse, qui Henricum Plavenium Magistrum generalem Wiclesitarum sectæ fuisse addictissimum testatur *Tract. 15 cap. 5. & 7.* concedit tamen eundem Magistrum multos ob fanaticas quasdam opiniones Prussiâ expulisse *loc. cit. cap. 5.* Non omnia igitur possunt Wiclesitis tribui, quæ tunc temporis passim per Prussiam spargebantur.

XX. Sub imperio Michaelis Kuchmeister à Sternberg, videlicet An. 1414. vixit Gedani Guntherus Tilman (Tidemannum eum vocat Schuzius) in templo cathedrali Pastor, cujus soror nupserat PræConsuli, Consuli Gedanensi nomine Gert von der Beck. Hic Tilmannus cum esset Discipulus Hieronymi Pragensis, ut Grunovius habet, vel Hussi, ut Schuzius docet, vel etiam utriusque, diligenter etiam dogmata Hussitarum Commendatore Arcis Rudolpho ab Eilenstein, Gerhardo Bekio Consule, & Monachis Urbis, promoventibus, disseminabat. Soli Dominicani se Tidmanno sive Tilmanno opponebant. Parum tamen tunc efficere potuerunt Hussitarum Patroni, cum [illegible]ò post Commendator Arcis (Consulem quoque addit Grunovius, sed perperam. Vid. Schuz. *fol. 110.*) & Tidmannus essent una hebdomade non sine suspicione veneni extincti. Grunov. *Tract. 15. cap. 9. fol. 330. seqq.* Aliis quoque in locis Hussitarum conatibus acribus obviam itum. Magister enim Michael Sternbergius in Generali Ordinis Conventu Brunsbergæ Anno 1416. die Circumcisionis Domini habito lege promulgatâ sanxit, ut qui in hac hæresi moreretur, sepulturâ honestâ careret. Et si quis talem hominem sepelire ausus fuerit, 30. marcis gravis æris mulctaretur. Grunov. *Tract. 15. cap. 8.* Neque hic substitit Sternbergius, sed alia insuper tentavit. Cum enim animadvertisset, Chronica Prussiæ illis temporibus conscripta Wiclesitis & Hussitis favere, jussit ea conquiri. Sed multi Prussorum, id quod erat suspicantes, Chronica illa partim occultè servabant, partim etiam muris includebant, ne in manus Cruciferorum pervenirent, disertis id verbis attestante Grunovio *Tract. 15. cap. 8. fol. 326. seq.* Quod si illi libri adhuc supererent, longè plura de Hussitis eorumque dogmatis cognoscere liceret. Jam ea, quæ de ipsis novimus, non nisi ex Hussitarum hostibus insensissimis novimus. XXI.

XXI. Paulo Bellizero de Rusdorff Prussiam administrante, non minùs hìc Wiclefitæ & Hussitæ floruere. Regiomonti ipsos circa annum 1423. docuisse, auctor est Grunovius *Tract. 15. cap. 13. fol. 340.* Anno 1431 fuit Thorunii Doctor Andreas Pfaffendorff Hieronymi Pragensis discipulus, qui in templo D. Joannis Hussi doctrinam propugnando eo rem deduxit, ut Monachi Ordinis Prædicatorum ex æde D. Nicolao sacra ejicerentur. Et cum esset Ordinis Teutonici Sacerdos, causam ejus contra Monachos defendit Commendator. Recepti quidem sunt postea Monachi, sed non nisi jure jurando interposito, ne imposterum Doctori Pfaffendorffio molesti essent. Impetravit deinde Pfaffendorffius à Paulo Bellizero literas, quibus ipsi libera dabatur potestas, ubicunque locorum in Prussia vellet, docendi. Cæterum contentiones ordinum Prussiæ impedimento fuere, ne, quod sibi proposuerat, per totam Prussiam dogmata sua disseminaret; progressus tamen est Gedanum, ubi promotore Gerhardo de Bek Consule, de quo paulò antè diximus, & Commendatore Gedanensis arcis monachos in arenam provocavit, de controversis fidei capitibus cum illis disputaturus. Quæ sub hæc Gedani turbæ sint exortæ, copiosiùs enarrat Schuzius, ita tamen, ut hæc omnia non ad Annum 1431. ut Grunovius, sed ad Annum 1415. referat. Vid. Schuz. *lib. 3. fol. 110.* Dogmata hujus Pfaffendorffii sequentibus Grunovius complexus est capitibus:

1. Quilibet in fide sua potest salutem æternam consequi.

2. Petrus non peccavit cum abnegaret Christum, quia hoc ipsum Deus ita præordinaverat.

3. Qui Prælatus subditos sibi homines aliquid jubet, quod est contra Evangelium, Proditor est ipsorum, nec ei obedientia præstanda.

4. David non peccavit cum interfecto Uriâ Bethsabam uxorem duxit. Domino namque licet suis uti quemadmodum ipsi placet.

5. Urias damnatus est, quia uxori non cohabitavit. Eademque ratione damnabuntur omnes, qui conjugium prohibent.

6. Qui cibum, candelas aliaque offerunt & sacrificant, fidem suam commaculant, quod imagines colunt contra Dei mandatum.

7. Jejunia non sunt licita, præsertim conjugibus, quibus opus est viribus ad solvendum conjugi debitum conjugale.

8. Qui diebus Dominicis in Monasteriis aliisque templis monachos audiunt concionantes, ut Sacramentis indigni è grege Ecclesiastico sunt proscribendi.

9. Papa vel alii Episcopi non habent potestatem, quemquam, è cœtu Ecclesiastico ejiciendi, nisi hoc Princeps illius terræ admiserit.

10. Confessio peccatorum bona est; sed monacho peccata confiteri, impium est.

11. Qui ad imaginem procumbit, idololatra est.

12. Quod ad externum templorum cultum impenditur, tanti damnationem accelerat.

13. Sacerdotes à Dominis suis investiti semper apti sunt ad preces fundendas, etiamsi una nocte cum decem mulieribus concumbant.

De superbia Doctoris hujus & fastu itidem nonnulla notavit Grunovius. Dicit enim, cum Gedani Monachos ad disputationem provocasset, illique comparuissent, Pfaffendorfium cum ipsis disputare noluisse, quod nullum inter se haberent Doctorem Theologiæ, qui Pfaffendorffio esset æqualis. Dicit insuper Pfaffendorffium ad Concilium misisse libellum, quem ita inscripsit: *Doctor Andreas de Villa, Presbyter favente Deo Ordinis Divæ Mariæ, Patriæ lumen, Domûs Teutonicæ numen, Monachorum Dumen &c.* Ad extremum, ut Grunovius refert, cecinit παλινῳδίαν Doctor Andreas atque in fide Catholica obdormivit. Hæc omnia Grunovius in Chron. MS. Germanico *Tract. 15. fol. 347. seqq.* Schuzius de Palinodia nihil habet, sed dicit, tumultu Gedani oborto, magistrum Ordinis Teutonici Husitarum dogmata prohibuisse: Doctorem autem Andream in itinere, cum Thorunium redire vellet, obiisse. Vid. Schuz. *lib. 3. Chron. fol. 110.*

XXII. Hæc erat facies Ecclesiæ in Prussia ante bellum Polonicum, quod vocatur magnum. Eo tamen adhuc referri potest secta TAULERISTARUM, Joannis Tauleri doctrinam profitentium, tempore Pauli de Rusdorff generalis in Prussia Teutonici Ordinis Magistri. Tales fuisse perhibentur duo deviginti Fratres ex Ordine Cruciferorum. Hi à Magistro poscebant villam Grunhoffin Samlandia, unà cum quatuor adjacentibus pagis, sibi concedi, quo facilius regulas Tauleri, quæ passim in Concionibus ipsius occurrunt, observare possent. Sed nihil tale à Magistro potuerunt obtinere, nec̃ tamen vinculum illud propterea dissolverunt. Vid. Henneb. *in Comment. pag. 148.* & Cœlestin. Mislenta *loc. cit.* In ipso bello magno multæ sunt in Prussiam expeditiones ab Husitis ex Bohemia susceptæ, sed an sectam suam latius propagarint, difficile dictu est. Crediderim immanitatem Bohemorum, quam hic non rarò experti sunt Prussi, multos à secta Husitica abduxisse. Cum enim

enim ante bellum tota propemodùm Prussia dogmata Husitarum approbasset, ut auctor est Grunovius *Tract. 15. cap. 21. fol. 375.* deindè confecto bello Polonico sine ulla notabili reformatione Prussi opiniones Husitarum dimiserunt, adeò ut rara, imò penè nulla sint ipsorum vestigia relicta.

XXIII. Friderico Misniæ Marchione Magistro, concessit in Prussiam ex Batavia mirabile genus hominum ex artificibus sellulariis aliisque otio indulgentibus nebulonibus. Hi electo sibi Duce Italo quodam Clerico, totam Prussiam peragrabant, vestes habebant candidas; incedebant nudis pedibus & aperto capite sive æstivo sive brumali tempore. Portabant ligneam crucem eamque brachiis impositam. Cibus erant fructus arborum & plantarum, nimirum poma, pyra, cerasa, nuces &c. carnes vero animalium, ut & pisces vel attingere, nedum comedere, piaculum erat. A vestitu nomen sortiebantur, ita ut dicerentur STOLATI, vel Germanicè Küttelbrüder. Singularem præ se ferebant pietatis speciem, qua multorum hominum liberalitatem erga se provocabant. In defectu rerum omnium, nihil defuit tamen. Quo se vertebant, parata fuerunt omnia. Regiomontum delati, liberaliter in foro Veteroppidano communi (im Altstät sehen Gemeingarten) sunt accepti. Hinc agmine facto in Lithvaniam contendunt, inde in Tartariam & Turciam progressuri. Sed deficiente commeatu, pars in itinere substitere, pars ab hominibus harum rerum ignaris cæsi periere. Vid. Casp. Schuz. *lib. 9. Chron. Pruss. fol. 403.* D. Cœlestinus Mislenta *in Prolegomen. ad Corp. Doctr. Prut. Lit. d.*

XXIV. Sub initium Seculi superioris condidit Lucas Episcopus Varmiensis Warmiæ sive Frauenburgi Monasterium S. Antonio dicatum, in eoque aliquot monachos sanctitate conspicuos collocavit. Ordo hic magnam sibi sanctitatis opinionem acquisivit, ita ut multi essent, qui prolixâ ipsum munificentiâ prosequerentur, sustentarentq;. Cæterum procedente tempore successerunt his alii Fratres, prioribus dissimiles, qui ventrem quam sacra curabant impensius. Persvadebant enim miseris hominibus S. Antonium Patronum suum in cœlo Dominum esse ignis: se quoque non esse monachos; Sed S. Antonii Dominos: Si quis S. Antonio porcum aliamve stipem offerret, eum nulla damna in jumentis subiturum: Item si quis Fratrum horum porcis, qui campanulam auribus appensam habebant, ut ab aliorum porcis facilè discernerentur, modium frumenti offerret, eum pro singulis modiis 5. annorum

indulgentias habiturum. Hiberno tempore domos obibant, pro S. Antonii porco dimidiam hordei mensuram exigentes. Qui autem in societatem recipiebantur, eos mensuram integram pendere oportebat. His alii que rebus adeò inter rusticos etiam eviluere, ut vulgo porcorum Papæ, vel Porcini Episcopi vocarentur. Ad extremum Fabianus Episcopus Warmiensis eos non ferendos amplius censens, ea omnia, quæ ipsis fuerant à Luca Episcopo attributa, planè ademit. Quare Monachi loco & Nosocomio relicto, recesserunt. Vid. Thom. Treterus *in Vita Lucæ Episcopi Warmiensis XVI.*

XXV Postremò progredimur ad Alberti Marchionis Brandeburgici, ultimi Ordinis Teutonici Magistri & deinde primi Prussiæ Ducis tempora; quibus doctrina Evangelica per D. Lutherum à variis corruptelis repurgata, in hanc terram invecta est. Electus est Albertus in Magistrum Ordinis Teutonici An. 1511. Proximo autem, nimirum An. 1512. d. 22 Novembr. in Prussiam venit quadringentorum Equitum comitatu stipatus. Prima ejus cura fuit jugum Polonicum excutere, quapropter in verba Regis Poloniæ jurare detrectans An. 1518. in Conventu Berolinensi cum Imperii Principibus de Prussia liberanda consilia contulit. Reversus in Prussiam An. 1519. die Veneris ante medium jejunii Quadragesimalis instituta est Regiomonti ultima supplicatio, sive ut vulgò vocant, Processio, pompam hanc condecorantibus Alberto Magistro, Wilhelmo Marchione Brandeburgico, Erico Duce Brunsvicensi, item Jacobo von Dobeneck & Georgio de Polentz, illo Pomesanienſi, hoc Sambiensi Episcopis. Neque posthæc aliam in Prussia Ducali Supplicationem iis ritibus peractam esse, certum est. Eodem anno cum Rex Poloniæ Sigismundus I. Alberti Marchionis molimina animadvertisset, melius esse rato prævenire quam præveniri, bellum Prussiæ d. 28. Decembr. denunciat, quod etiam deinceps per aliquot annos est gestum. Inter medios bellorum strepitus tubarumque clangores sonus Evangelii totam Prussiam, maximè verò illam partem, quam Ordo Teutonicus possidebat, excitavit. Etenim An. 1520. Georgius à Polentz J. U. Licentiatus Sambiensis & Erhardus Queis Pomesanienſis Episcopi doctrinam Evangelii puriorem sunt amplexi. Ipse Dux Albertus Noribergam proficiscens Lutherum in Saxonia salutavit jamque cum ipso de regimine Prussico in melius commutando consilia contulit, quod etiam Luthero præbuit ansam, ut Epistolam ad Equites Ordinis Teutonici scriberet, eosque ad conjugia contrahenda invitaret. Habetur

tur dicta Epistola *Tom. 2. Jenens. German. fol. 192. seq.* Anno 1523. misit Lutherus, postulante Alberto duos in Prussiam Theologos D. Brismannum & Amandum. Ille primam Evangelicam habuit concionem in templo Cathedrali, quod in insula Kniphoviana est die 27. Septembr. Hic verò in templo Veteris urbis primum pro Cathedra Ecclesiastica verba fecit Dominicâ Primâ Adventus ejusdem Anni: sed postmodùm à Senatu Veteris urbis ob conciones acriores loco submotus est. Hinc An. 1524. Paulus Speratus in Prussiam missus, imagines à pueris & ultimâ hominum fæce ex templo Kniphoviano deturbari passus est. Factum id est eodem anno die Martis post dominicam Invocavit. Deinde illo ipso anno feria tertia Paschatos Monachi sive Fratres Bullati ex Cœnobio, sumptibus Claræ Joannis Schonbergii viduæ An. 1517. fundato, profugientes, aliò se contulerunt. Ad extremum An. 1525. Albertus Magister ab omnibus Principibus Germanici Imperii derelictus in clientelam se Sigismundo I. Regi Poloniæ dedit, simulque positis Ordinis Teutonici Insignibus, habitu & nomine primus Prussiæ Dux creatus est. Hoc facto religionem quoque Pontificiam penitus ex Prussia sibi subjecta proscripsit. Conscripta est eodem Anno Agenda Ecclesiastica, auctoribus Georgio à Polentz & Erhardo Queis Episcopis. Ut autem Albertus introductam recens religionem à quavis corruptelâ deinde tueretur, perpetuamque redderet, salutaribus eidem prospexit Constitutionibus. Præter Agendam enim illam Ecclesiasticam, de qua paulò ante, celebrata est An. 1530. Synodus Provincialis, jam laudatis Episcopis Præsidibus, in qua præscripta est certa vivendi formula. His ritualibus libellis additum est deinde Corpus Doctrinæ Prutenicæ. Posthæc, videlicet An. 1544. edita est ab Alberto alia Agenda Ecclesiastica. Cum verò eâ de causâ variæ inter Theologos essent exortæ controversiæ, Albertus, ut Ordinibus Prussiæ satisfaceret, conscribi jussit An. 1558. tertiam Agendam per Johannem Aurifabrum, vel alium quendam Theologum. Sed cum & huic An 1566. in Conventu Prussiæ Provinciali contradiceretur; Albertus, ut exacerbatos multorum animos deliniret, evocavit ex Germania Johannem Morlinum & Martinum Chemnitium, qui Anno 1567. in Prussiam venientes non solùm novam Agendam, ut vocant, Ecclesiasticam (Kirchen-Ordnung Germani vocant) sed etiam repetitionem Corporis Prutenici conscripserunt. Impressa est dicta Agenda An. 1567. & An. 1568. quæ editiones etiam hoc Seculo, nimirum An. 1609. à Sereniss. Johanne Sigismundo Electore & Duce Prussiæ con-

confirmatæ sunt. Repetitio autem Corporis Doctrinæ Prutenicæ impressa est An. 1567. d 9. Julii & 1570. bis, cum confirmatione Ducis Alberti. Vid. D. Cœlestinus Mislenta *in Dissertat. Proœmiali ad Corp. Pruten. Lit. d.* Neque hic subsistit Alberti pietas. Cum enim post Reformationem in Prussia viri docti deficerent, ut hunc suppleret defectum, accedentibus præsertim Ordinum Prusiæ sollicitationibus, instituit An. 1541. d. 24. Octobr. Gymnasium Regiomontanum, in eoque doceri jussit non lingvas tantùm Latinam, Græcam & Hebraicam, sed Theologiam etiam, Jurisprudentiam & Medicinam aliasque liberales artes. Promisit super ea se hoc Gymnasium (das Particular vocatur in Constitutione) majoribus Privilegiis aucturum & in Universitatem sive Academiam transmutaturum. Neque intra verba solum stetit hæc promissio. Nam An. 1544. Academia Regiomontana erecta est; ita tamen, ut simul etiam Pædagogium ei esset adjunctum. Primæ Constitutiones Academicæ & Pædagogii conditæ sunt An. 1546. Constituitur in iis præter Professores in Academia, etiam Archipædagogus & quatuor Lectores seu Hypodidascali, qui juventutem in Pædagogio bonis literis imbuerent. Vide Statuta Pædagogii An. 1611. typis impressa. Tandem An. 1619. d. 3. & 4. Octobr. per Commissarios à Principe missos dictum Pædagogium abrogatum est, quæ abrogatio eodem anno ab Alberto Duce est rata habita d. 17. Octobr. Constitutiones autem Academicæ, quas An. 1546. latas esse diximus, renovatæ sunt An. 1554. quas itidem Albertus Dux confirmavit. Privilegia Academiæ dedit idem Albertus An. 1557. quæ deinde An. 1560. d. 8. Martii Sigismundus Augustus Rex Poloniæ auctoritate suâ roboravit, Privilegia insuper Cracovienſis Academiæ eidem adjecit. Hæc Privilegia promulgata sunt simul cum Regia Confirmatione magna cum pompa in templo Cathedrali Anno 1561. d. 30. Septembr. præsente aula & Magistratibus trium urbium Regiomontanarum. *Hæc ex Actis Academiæ Regiomontanæ deprompta sunt omnia.*

XXVI. Sed & Prusiam Regiam nunc ingrediamur, quæ fuerint in ea Religionis per D. Lutherum pristino restitutæ nitori Origines investigaturi. Et quidem de Gedanensi urbe nobis primo loco erit agendum. Anno Christi 1522. erat in Veteri urbe Sacerdos, cui nomen Jacobus Finkenblok. Hic dicto anno d. 13. Julii die S. Margarethæ in monte, Hagelsberg dicto, primam Lutheranam habuit concionem maximo cum omnium Auditorum applausu, qui eum postea ad S. Gertrudis deduxere,

duxere, ubi subtilia suggestu exstructo Dominicis festisque diebus verba ad populum faciebat. Imminente verò hyeme in templo Corporis Christi conciones habebat, ingenti hominum multitudine undique confluente. Cum hoc ipsum Sigismundus I. Rex Poloniæ crebris certisque nunciis intellexisset, frequentibus edictis An. 1523. nimirum in Januario, Februario, Augusto, Septembri, Novembri & Decembri missis severè mutationem omnem in Religione prohibuit. Itaque Jacobus Finkenblok Wittebergam abiit, unde nihilominus paulo post à Cive quodam Gedanensi opulentissimo von Pelcken aliisque revocatus est. Proximè subsequente anno (1524.) Episcopus Cujavienſis cum Archiepiscopo Gnesnenſi Dantiscum veniens, inquisivit in Sacerdotum doctrinam & mores, cumque aliquem, cui nomen Paulus, ad D. Joannis Luthero addictum deprehendisset, in vincula ipsum conjecit. Populus autem Gedanenſis cum in urbe, quid ageretur, percrebuisset, palam concursare, fremere, hospitium Episcopi circumsistere, liberationem denique Pauli minus etiam intentatis postulare. Hîc Episcopus cum concitatæ plebis furori resistere se non posse cerneret, reddidit ipsi Sacerdotem. Nihilominus neque eo modo securitati suæ satis prospectum animadvertens, clam se ex urbe, infectâ re, subduxit. Non cessavit tamen postea variis fulminare interdictis. Plebs autem hæc nihil morata, postquam semel, quantum in viribus suis esset, didicerat, jam palàm Sacerdotibus Pontificiis illudere & obloqui. Exemplo est quidam Bernhardus ab Eyden/ qui D. Alexandrum Ord. Francisci Minoritam An. 1525. die Dominico ante Conversionem Pauli horis matutinis cathedram conscenſurum maledictis incessere non dubitavit. Et cum propterea in carcerem esset à Magistratu conjectus, orta est in populo seditio, quæ à meridie demùm in nervum erupit. Cum enim in templo B. Virginis Jacobus Schwarze concionem haberet, Johannes Schulz/ non unus ex Magistratu, ut vult Paulus Piasecius *in Chron. pag. 48 (41.)* sed nauta, ad altare S. Annæ tumultum excitavit, quô concitatus atque inflammatus populus convolare, portas cardinibus suis dimovere, Magistratum Veterem deturbare, novumque creare. Hos tumultus ut componeret Sigismundus I. Rex primò Gedanenſes dicto anno mense Decembri in aulam citat, facti rationes reddituros. Illis autem non comparentibus, ipse Rex itineri se accingit, venitque An. 1526. d. 8. Martii Mariæburgum: inde d. 17. April. Gedanum ingreditur, ubi in quisitione institutâ Joannem Schulzium, cum tredecim aliis, qui tumultus

illius anteſignani & coryphæi habebantur, capite plecti jubet, Magiſtratum veterem reſtituit, aliaque multa ſucceſſu temporis (quatuordecim enim hebdomadis Gedani commoratus eſt) mutat. Repreſſus tunc purioris defæcatiorisque doctrinæ curſus, eò validiùs poſthæc refractis obicibus prorupit totumque ferè Gedanum fœcundavit. Siquidem An. 1536. Pancratius Klein omnium Ordinum conſenſione incorruptam juſſus eſt docere fidem; nondum tamen auſus eſt quisquam ſacramenta more Lutheranorum adminiſtrare. Quin & ipſam verbi divini puram & ex præſcripto Chriſti & Apoſtolorum inſtitutam prædicationem inhibere conati ſunt plurimi. Nam An. 1544. Gedanum venientes Samuel Maciejowki Plocenſis, Nicolaus Dzierzkovvski Cujavienſis & Tidemannus Giſe Culmenſis Epiſcopi, ſtatim Pancratium ad ſe, ut doctrinæ ſuæ rationem reddat, citant, cumque ille ſeſe ſiſteret intrepidus, parum abfuit, quin ex urbe abductus fuiſſet: ſed vigilantiâ populi Gedanenſis periculis, ſubductus eſt innocens. Poſthæc Anno 1552. venit Sigismundus Auguſtus Gedanum, inſtinctuque Epiſcoporum Lutheri Sectatoribus interdixit, ne ſuas opiniones diſſeminare auderent; ſed placatus poſtmodum liberum religionis exercitium indulſit. Hinc An. 1555. (ex quorundam ſententia 1556.) in templo D. Jacobi ſub utraque ſpecie Sacramentum cœnæ Dominicæ adminiſtrari cœpit, quod exemplum deinde Sacerdotes in aliis templis ſunt ſecuti, fremente bus quibusdam Epiſcopis Polonicis. Ad extremum An. 1557. Magiſtratus Gedanenſis à Sigismundo Auguſto Vilnæ Fer. 2. poſt Feſtum Viſitationis Mariæ obtinuit Privilegium, ſacramentum cœnæ Domini ſub utraque ſpecie adminiſtrandi. Sed & de Gymnaſio Gedanenſi quædam ſtrictim nobis erunt commemoranda. Anno 1555. d. 22. Septembr. templum SS. Trinitatis cum monaſterio adjuncto Senatui obtulit Johannes Rollau, qui ex monachis erat ſuperſtes, ubi paulò poſt Schola inſtituta eſt, in qua An. 1558. primùm docere cœpit Johannes Hoppius Rector. Sed cum Profeſſoribus exigua eſſent attributa ſalaria, vix quisquam Doctorum ibi ſubſiſtere potuit, quæ etiam cauſa eſt cur Gymnaſium illud ingeniis eo tempore non efflorucrit. Acceſſit dehinc Bellum Polonicum Anno 1577. geſtum, quo durante ſtudia planè jacuerunt. Confecto demùm bello, liberaliora conſtituta ſunt ſtipendia vocatique ad Gymnaſium D. Jacobus Schmidius Arnoldi Schmidii Senatoris filius, & Lucas Loſſius, quibus ſucceſſu temporis alii ſunt additi liberalium artium Profeſſores. Vid. de his David Chytræus *in Continuatione Schu-*

Schützii fol. 505. Henneberg. *in Comment. ad Tab. Pruss. pag. 91. seqq.* Anonymus quidam in libro An. 1651. edito quem inscripsit: Historischer Auszug von Veränderung der Religion in Danzig. Stephanus Damalevicius *in Vitis Episcoporum Wladislavienſium.* Reinholdus Curike *in Chronico Gedanenſi lib. 4.*

XXVII. Quod autem ad alias Urbes Prussicas attinet, explicatu difficile est, per quos illæ primùm conversæ sint verbi divini præcones. Ex usu tamen fore putamus, si breviter indicaverimus, quando ipsis liber Augustanæ Confessionis usus sit concessus. Et quidem THORUNIENSIBUS Privilegium Religionis per D. Lutherum repurgatæ (jamque ab anno 1525. Thoruñii per nonnullos spargi cœptæ, ut disertis verbis testantur Acta publica ad An. 1526.) liberè exercendæ dedit Sigismundus Augustus Rex An. 1557. d. 25. Martii, teste Benedicto Morgenstern *in lib. de Eccleſia p. 81.* Ejus rei memoria recolitur quotannis eodem illo die 25. Martii in quem incidit Festum Annunciationis Mariæ. Habuerunt autem indè nostri cum Romanæ Confessionis hominibus templa communia, donec tandem inter utramque partem ita conventum est, ut Romanæ Religionis homines retinerent templum Parochiale D. Johannis: nostrates verò templum D. Mariæ. A quo Gymnasium Thorunienſe sit conditum in Animadversionib. nostris *ad part. 3. Chron. Dusburg. cap. 1.* diximus. ELBINGENSI Urbi Privilegium Religionis per D. Lutherum reductæ dedit Sigismundus Augustus An. 1558. Petricoviæ die. 22. Decembr. Cujus rei memoria quotannis Dominica Oculi solenniter celebratur. Gymnasium Elbingenſe institutum est An. 1598. M. Johanne Sprengel à Röbern Cos. M. Alberto Isendorf Cos. M. Andrea Neandro Senatore, Scholarchis. Primus dicti Gymnasii Rector fuit M. Johannes Mylius Iglavienſis. MARIÆBURGENSIBUS super hac re Privilegium ab eodem Sigismundo Augusto An. 1569. d. 24. April. Proximè subsequente Anno, videlicet 1570. MEVENSIS CIVITAS Privilegium, quo ipsi libertas Religionis concessa est, à Sigismundo Augusto obtinuit. Præcipua ex duarum posteriorum Civitatum Privilegiis verba citat Scriptor Anonymus von Veränderung der Religion in Danzig. *ad An. 1570. & ſub calcem libri.* Idem sine dubio Sigismundus Augustus Privilegia super libero Religionis exercitio reliquis etiam Civitatibus Prussicis dedit. Cur autem Sigismundus adeò promptus fuerit in his Privilegiis concedendis, ex verbis Pauli Piasecii Episcopi Præmisliensis palàm discimus, quæ sic se habent: *Si-*

gismundo Augusto Sigismundi I. filio succedente in Regnum gravius laboravit tota Polonia pro Religione Catholica ab hæresibus defendenda. Rex enim ipse inter manus alienigenarum enutritus, ad eos eorumque institutum fuit propensior, & licentiosiorem vitam agens in Catholica pietate colenda remissior. Quod autem deterius, inclinatior erat ad scientias curiosas, in eisque utebatur operâ Germanorum hæreticorum, qui familiaritate Regis securi, liberius errores suos divulgabant, ut non pauci ex Regiis (mos est aulicorum) non inviti nec segniores Ecclesiastici Regis in exemplum concederent. Plurimi etiam Germani Origine quæsitis domiciliis & cognationibus in Polonia opibus & potentiâ sub illud tempus succreverant, Germanicâ suâ proclivitate, ut Æthiops pelle nec in Nepotibus immutata. Hæc Piasecius *in Chron. pag. 48.* (41.) Quod autem in Prussia Lutheri discipuli tantos fecerint in disseminanda doctrina sua progressus, ejus culpam Piasecius conjicere videtur in quosdam Wladislavienses sive Cujavienses & Culmenses Episcopos: *Immò*, inquiens, *& isti* (Senatores Ecclesiastici) *nutare cœperant. Titelmannus Episcopus Culmensis & postea Varmiensis, strictiori familiaritate Erasmo Roterodamo conjunctus ejus opiniones & dogmata palàm celebrabat. Joannes Dantiscus ejus successor in utroque illo Pontificatu perpetuas amicitias & prophanarum literarum commercia cum præstantioribus Scholarum hæreticarum Magistris habuit —— — Joanne Drojowski Episcopo Wladislaviensi spectante palàm & connivente Gedanum introducta fuit hæresis.* Et sic etiam Prussia Regia, excepto Varmiensi Episcopatu, (ex quo Lutheranos ejecit Mauritius Ferber Episcopus Varmiensis, ut supra diximus) & Magnâ parte Culmensis & Lobaviensis Provinciarum, Religionem dictam amplexa est; ita tamen, ut in plurimis locis Romano-Catholici sua retinuerint templa, quæ etiamnum tenent, licet Auditores habeant paucos, quibusdam etiam in locis fermè nullos, id quod in Insula majore non uno in loco animadvertas. Cautum etiam est satis superque Prussis de Religione recens amplexa non solùm in Confœderationibus Regni generalibus, post obitum Sigismundi Augusti, sequentiumque ex ordine Regum, initis; sed etiam in jurejurando Regio, ubi verba notanda: *Pacem quoque & tranquillitatem inter Dissidentes de Religione Christiana tuebor, manutenebo, nec ullo modo vel Jurisdictione nostra vel officialium nostrorum & Statuum quorumvis auctoritate quemquam affici opprimique causâ religionis permittam, nec ipse afficiam ac opprimam.*

XXVIII.

XXVIII. Egimus hactenus de Ecclesia puriore, quæ vulgò Lutherana vocatur, quomodo illa in Prussia cœperit, creverit & adoleverit; jam facere non possumus, quin etiam de FRATRIBUS BOHEMICIS, qui FRATRES UNITATIS vocabantur, opponebanturque in Bohemia Calixtinis, quædam carptim, eaq́, qua fieri potest, brevitate subjiciamus. Quamquam enim hodiè Fratres illi in Prussia non reperiuntur, tamen Alberti Prussiæ Ducis temporibus huc ex Bohemiâ comigrârant non pauci. Occasionem hanc fuisse perhibet Adrianus Regenvolscius. Anno 1525. circiter Cal. Febr. decretum fuit in Comitiis Pragensibus, ut templorum propriorum usus Fratribus dictis adimeretur, neque iis potestas fieret publicè conciones habendi, idque sub hoc prætextu, quod Fratrum Religio sola Bohemorum cum Romana Ecclesia reconciliationi obstaret. Occlusa igitur sunt Fratrum templa. Sed cum An. 1526. Ludovicus Hungariæ & Bohemiæ Rex in pugna contra Solimannum Turcarum Imperatorem commissâ occubuisset, perturbatis undiquaque rebus, Fratres commodam templorum occupandorum occasionem nacti sunt. Deinde An. 1547. Ferdinandus Rex edicto publicato omnia Fratrum templa signatoriis annulis adhibitis claudi jubet. Obtulerunt illi quidem Ferdinando Regi, ut & Carolo Imperatori supplicem libellum, crimina, quæ ipsis objiciebantur, diluentes, sed frustra fuere. Itaque cum plurimis ex Bohemia esset demigrandum, præmiserunt ad Albertum Ducem Prussiæ (qui hoc officii genus antea ipsis ultrò obtulerat) Wilhelmum Krzinecium Baronem de Ronow, ut locum expulsis Fratribus præpararet. Sequuti sunt deinde aliquot centeni per Poloniam, ex quibus multi in Polonia consederunt, alii Prussiam petentes Thorunium primò delati sunt. Cæterum cum ibi opiniones suas spargere cœpissent, jussu Regis urbe exclusi, relicto unico sectæ suæ Concionatore in Prussiam ducalem commigrarunt. Nec minor hîc initiò difficultas deprehensa est. Fuerunt enim qui Alberto ipsos reddere suspectos conabantur. Igitur ad examen Regiomonti An. 1548. die 27. & 28. Decembr. admissi, parùm, ut vult Regenvolscius, ab Augustana confessione discrepare visi sunt. Proinde Anno 1549. d. 13. Jan. Quidzini sive Mariæ werderæ diplomate ab Alberto muniti in templum, cujus pars, in qua suo idiomate Bohemi sacra tunc temporis administrarunt etiamnum templum Bohemicum dicitur, introducuntur. Confederunt etiam aliis in locis Prussiæ Ducalis, ut Neidenburgi, Gardæ, Holstini, Regiomontio, Dambrownæ sive Gilgenburgi & Soldaviæ. Præ-

cipui doctores Bohemici in Prussia fuere Matthias Sionius, Georgius Israel, Petrus Studenius, Joannes Laurentius. Ad memoratum illud Examen Regiomontanum non rarò provocarunt superiore seculo Fratres Bohemici, ac si in illo veram & sinceram, parumque ac nihil ab Augustana confessione differentem se profiteri doctrinam Theologis Prussicis probarint. Verum è contrario Benedictus Morgenstern Pastor primùm Dantiscanus, deinde Thorunienſis, postremo Grudentius longè alia de examine hoc Regiomontano refert. Existimat enim nihil unquam Bohemis magis obesse posse, quam hoc ipsum Examen & Testimonium super hoc ipso eis datum à Collegio Regiomontano, quod Paulus Speratus Episcopus Pomesanienſis nomine Illustrissimi Ducis Alberti, & Collegæ sui D. Georgii à Polentz Episcopi Sambienſis sub- „ scripsit & subsignavit sicque An. 1549. d. 19. Martii edidit. Etsi enim, „ inquit Morgenstern, Præsules Prutenici in Procœmio Confessionis An- „ no 1538. Vitebergæ editæ & oretenus factæ suam laudem Fratribus „ tribuunt, cum dicunt: *Advenas Bohemos rectè sentire nihilque docere „ hæreticum: illorum Confessionem cum Scriptum S. & interpretatione „ Veteris Ecclesiæ congruere.* Faciunt tamen hoc ipsum ideo, ut ratio- „ nem infirmorum habeant, nec statim initio adventûs eos intempesti- „ vâ reprehensione offendant, quia non ignota illis erat supra posita „ censura Lutheri. Imò secundùm illam eos tractant, tanquam linum „ fumigans, & Dominus Paulus Speratus jam ante An. 1522. de illis cum „ adhuc in Moravia doceret cum Luthero contulerat. Ne ergò testi- „ monio Episcoporum Bohemi abuterentur; Præsules subjiciunt hæc „ verba: *Si tamen revera sentiunt, quod solus Deus novit, ut sunt palam „ professi.* Quod autem confessionem illam anni 38. attinet, Præsules „ (ne videantur eam probare) noluerunt, ut juxta eam Bohemi doce- „ rent: Sed ut Augustana Confessio esset norma doctrinæ in Prutenicis „ Ecclesiis. Ideò quinque in ordine Decreta Episcoporum Prutenico- „ rum doctrinam præcipuè spectant. Primum Decretum Fratres cum „ eorum Confessione ter ad Augustanam confessionem adstringit. Et „ tertio sic inquit: Si quis ergo dogmata illa, quæ Augustana Confessio „ improbat, ausus fuerit vel clam vel palàm in templo profiteri atque „ docere, is ut hæreticus extra Ecclesiam nostram nisi revocaverit ex- „ communicatus ejici debebit. Secundum Decretum schisma eorum „ taxat ac prohibet. Tertium auscultationem mutuam mandat, ut Po- „ lonicus observet Bohemicum Concionatorem, & contra, & addit:

Causa

„ *Causa autem hujus mutuæ auscultationis est, ut doceant consentaneæ*
„ *Augustanæ confessioni.* Idem repetitur in Quarto. In Quinto manda-
„ tur ut Bohemi Aug. Confessionē convertant in Bohemicam lingvam.
„ Sextum Ordinationem ministrorum ipsis adimit. Septimum Bohemo-
„ rum ministros subjicit nostris Pastoribus. In octavo & sequentibus de
„ cæremoniis agitur, & ne in diebus, quibus confessiones fiunt, in cantu,
„ in baptismo infantium, in officio erga parturientes, in obligationibus,
„ quibus Bohemici ministri obstringunt Compatres, in Confessione mi-
„ nistro facienda: in cœna sacra administranda, in stipendiis ministro-
„ rum & scholis ullum scandalum præbeatur. Vigesimum primum &
„ ultimum Decretum repetit mandatum, ut Bohemorum quilibet Ec-
„ clesiasticus minister debeat parere ejus loci ordinario Pastori, atque
„ strictè singula observentur, nihilque innovetur, præter voluntatem
„ Episcopi. Hæc Benedictus Morgenstern, *in lib. de Ecclesia An. 1598. Francofurti ad Mœnum edito pag. 167. seqq.* Adrianus Regenvolscius agnoscit, quædam in Decretis illis fuisse Fratribus Bohemicis adversa, sed ea dicit à Friderico Staphylo Westphalo, qui posthæc ad Pontificios defecit, contra Ducis promissionem fuisse inserta, *lib. 2. Hist. Eccl. Slavon. Provinc. cap. 11. pag. 196.*

XXIX. In Prussia Regia quos progressus Bohemici Fratres habuerint etiam nobis erit explicandum. Cum dicto supra modo ex Bohemia essent submoti, concesserunt in Poloniam. Inde An. 1548. jussu Sigismundi Augusti Regis pulsi Thorunium veniunt, ibique per aliquot menses commorantes non paucos suæ Religionis sibi parant. Verum & hic à Romanæ Religionis Doctoribus infestantur, tandemque ejusdem Sigismundi Augusti Regis jussu pulsi, relicto novellæ Ecclesiæ concionatore in Prussiam Ducalem perrexerunt. Inter præcipuos antagonistas habuerunt quendam Sacerdotem Samuelis Maciejovii Episc. Cracovienſis Cancellarium. Vid. Regenvolsc. *lib. 2. cap. 11. pag. 195.* Interea reliquiæ Bohemorum clam nocturnos conventus agebant, omnesque, qui Religioni Romanæ nuncium miserant eorum ministerio utebantur, quia Doctores alios non habebant, neque ut antea fieri consveverat, in vicinas urbes ad sacra peragenda proficisci à Sacerdotibus Pontificiis permittebantur. Tandem ut Senatus occultis his conventibus obviam iret salutique simul suæ consuleret, impetravit An. 1557. d. 25. Martii liberum cœnæ Dominicæ sub utraque specie usum, pauloque post ad repurgationem & gubernationem Ecclesiæ, secundùm Privilegium sibi indul-

indultum, Doctores Augustanæ Confessionis vocavit, & in his etiam Benedictum Morgenstern, qui statum Ecclesiæ Thorunienſis sub ea tempora optimè exponit in libro supra citato. Videlicet invenit Morgensternius Thorunii varias sectas. Pars Romanam Religionem sequebantur: Multi Swenkfeldianismo laborabant. Plurimi Bohemicis fratribus adhærebant. Gaudebat igitur Morgensternius cum in Ecclesia Thorunienſi non paucos inveniſſet, qui disciplinæ fratrum Bohemicorum essent asvefacti. Fore namque sperabat, ut non tantùm accuratâ verbi divini tractatione conscientiæ à Romanæ Religionis corruptelis expedirentur, verum etiam ipsorum exemplo ad debitam reverentiam, & obedientiam erga ministerium Augustanæ Confessionis auditores invitarentur. Etenim cum antea Rectoris adhuc scholæ Risenburgensis munere fungeretur Morgensternius, inierat cum ipso familiaritatem D. Joannes Laurentius Ecclesiæ fratrum Bohemicorum minister, qui isthac ad visitandas Ecclesias Bohemicas in Prussia Ducali sæpe transire solebat, ac deprecatione disciplinæ Fratrum ita ipsum in admirationem traxit, ut de fratribus honorificè sentiret. Sed aliter ac putarat Morgensternius, res cecidit. Quanquam enim Thorunii Schwenckfeldianos ad saniorem reduxerat mentem, multosque Romanæ Religionis homines converterat; Bohemici tamen Fratres ejus spem omninò fefellerunt. Audiebant illi quidem conciones diligentissimè, nihilominus in Sacræ Synaxeos usu ab Augustanæ confessionis ministerio se abstrahebant. Morgensternius hoc molestissimè ferens, multos cives Bohemicæ Confessioni addictos hortatur, ne ministerium vili pendant, Ecclesiamque turbent, ostendant denique, si qua emendatione digna in Ecclesia Augustanæ confessionis existimant. Illi verò rogant, exspectet proximas Nundinas, tunc adventuros Bohemicæ Ecclesiæ ministros, cum quibus his de rebus agi posset. Dilata deinde res in alias Nundinas. An. 1561. d. 5. Jan. missus ex Polonia Joannes Laurentius, ad cognoscendum Ecclesiarum Bohemicarum per Prussiam statum, Thorunium venit. Interrogatus à Morgensternio quamobrem Fratres, qui doctrinam augustanâ Confessione comprehensam probarent, nihilominus suos retraherent, ne in Ecclesia ministerio ejusdem Professionis concionatorum uterentur. Respondit is causam ejus rei præcipuam esse neglectum apud Sectatores Augustanæ Confessionis & quidem tum in illa urbe legitimi Ordinis & disciplinæ Ecclesiasticæ. Deliberaturos tamen super hac re Fratres, quibus eam simul ac domum reverteretur esset relaturus.

Tandem

Tandem Fratres in eam iverunt sententiam, ut Auditores, quos habebant Thorunii operâ Concionatorum loci illius in ministerio Christi uterentur ac ipsorum curæ subjecti essent, ut vel ipse Regenvolscius fatetur. Sed res caruit optato eventu. Auditores enim & Doctores antiquum obtinebant. Nam, ut refert Morgensternius, à conjunctione dictâ Joannes Laurentius magis Auditores suos avocabat, quam ad eam hortabatur. Dixerat enim: *Si qui putant sibi non satis prospectum nostra cura pastorali, aut meliora apud istos inventuros se, nec eadem omnia apud nos habere, & bonâ conscientiâ apud istos communicare possunt, per nos licebit.* His autem illi non acquiescentes in Schismate suo perseverabant. Deinde An. 1563. die 8. Septembr. habitum est Thorunii Colloquium inter Theologos Augustanæ & Bohemicæ Confessionis, præsentibus Joanne de Sluzevvo Palatino Brzestensi, Joanne de Krotoschin Palatino Inovladislavienſi, Rephaele Leszczinski, Stanislao Ostrorog Castellano Miedzirzecensi, Andrea Kaczkovvski, & aliis. In hoc Colloquio victos Fratres Bohemicos cessisse scribit Morgenstern: *Tanta*, inquit, *fuit Fratrum pertinacia ut dimoveri se ab hoc Schismate passi non fuerint, priusquam in publico Colloquio schismatis & multorum errorum convincerentur.* Hæc ille *loc. cit. pag. 95. seq.* Contra Regenvolscius scribit Fratres Bohemicos primùm in Colloquio de injuria sibi à Concionatoribus Thorunienſibus, præsertim Morgensternio, illata conquestos esse, deinde doctrinam suam, quam profitebantur tam claris argumentis defendisse, ut omnium sanæ mentis Auditorum judicio & testimonio puritas doctrinæ atque in omnibus innocentia apparuerit. His tamen transactis, pacis studio Fratres in eo consessu solenniter Auditores suos, quos Thorunii habebant, Pastoribus ejus loci commendasse. Vid. Regenvolsc. *lib. 2. cap. 11. fol. 196.*

XXX. Ad extremum quo modo Bohemici Fratres ex Prussia excesserint audiamus. Regenvolscius *loc. cit. pag. 97* sic eam rem exsequitur. Cum Albertus Dux Prussiæ 20. Martii An. 1568. æt 78. fatis concessisset privati sunt Fratres per novi Ducis Theologos facultate utendi ministris Bohemicis, atque suis ceremoniis & Corpori Doctrinæ subscribere sunt jussi. Quare An. 1574. eorum quidam in Patriam, alii in Poloniam, pauciſſimis in Prussia (fortasse Regiam intelligit) relictis, recesserunt. At verò Benedictus Morgenstern in citato libro testatur, Bohemos adhuc Alberti Senioris Prussiæ Ducis tempore de abitu cogitasse. Cum enim adeò severè ad Augustanam Confessionem in De-

cretis supra num. XXVIII. commemoratis essent alligati, jugum hoc diu ferre non potuerunt, sed maxima eorum pars sensim se ex Prussia subduxit: Testatur processus Visitationis Gardeensis An. 1576. habitæ, Bohemos subiisse in oppido domos, suosque clam in angulis docuisse, & sacramenta dispensasse. Hoc quia plenum scandalis fuit in Prutenicis Ecclesiis severissime ab Illustrissimo Principe & Episcopis prohibitum est, sicut totidem ferè verbis tradit Morgenstern. *loc. cit pag. 170. seq.* In Prussia Regia, cum ultra Thorunium non sint progressi Fratres Bohemici, jam propemodum ex iis, quæ supra dicta sunt, elucet, quomodo nomen Fratrum Bohemicorum sit abolitum. Nimirum ab An. 1563. ministerio Nostratium Presbyterorum in omnibus casibus cœperunt uti, suas tamen opiniones, quas à Doctoribus Bohemicis hauserant, mordicus defendebant. His cum nondum acquiesceret Morgenstern, à Senatu munere, quo fungebatur, privatus est. Regensvolsc. *pag. 196.* Non ita multò post, videlicet An. 1570. convenerunt in Polonia Sendomiriæ Doctores Augustanæ, Helveticæ & Bohemicæ Confessionum ex universa Polonia, Lithvania & Russia, ibique certum Consensum in Religione constituerunt. Quoniam autem caput illud fidei Christianæ, de Cœna Domini, maximam dissidii inter dictarum Confessionum Theologos præbere materiam videbatur, satis speciosè totam illam controversiam determinarunt. Sic enim illi: *Deinde verò, quantùm ad infœlix illud dissidium de cœna Domini attinet convenimus in sententia verborum Domini nostri Jesu Christi, ut illa orthodoxè intellecta sunt à Patribus, ac inprimis Irenæo, qui duabus rebus, scilicet terrenâ & cœlesti, hoc mysterium constare dixit: Neque elementa signave nuda & vacua illa esse asserimus, sed simul reipsa credentibus exhibere & præstare Fide, quod significant. Denique, ut expressius clariusque loquamur, convenimus, ut credamus & confiteamur substantialem præsentiam Christi non significari duntaxat, sed verè in Cœna eo vescentibus, repræsentari, distribui & exhiberi Corpus & sangvinem Domini, symbolis adjectis ipsi rei minimè nudis, secundum sacramentorum naturam. Ne vero diversitas formularum loquendi contentionem aliquam pariat, placuit præter articulum, qui est insertus nostræ Confessioni mutuo consensu adscribere Articulum Confessionis Saxonicarum Ecclesiarum de Cœna Domini ad Tridentinum Concilium Anno Domini MDLI. missæ: Quem etiam pium agnoscimus & recipimus. Cujus Confessionis hæc sunt verba:* Et Baptismus & Cœna Domini sunt pignora & testimonia

monia

monia gratiæ, ut antea dictum est, quæ de Promissione & tota redemptione nos commonefaciunt & ostendunt beneficia Evangelii ad singulos pertinere qui his ritibus utuntur. *Item*: Nec admittuntur illi ad Communionem, nisi prius à Pastore aut Collegis ejus auditi sint & absoluti. In hac exploratione interrogantur & erudiuntur rudiores de tota doctrina & deindè absolutio promulgatur. Docentur etiam homines, Sacramenta esse actiones divinitùs institutas, & extra usum institutum, res ipsas non habere rationem Sacramenti: sed in usu instituto in hac communione verè & substantialiter adesse Christum & verè exhiberi sumentibus corpus & sangvinem Christi. Testari Christum, quod sit in eis & faciat eos sibi membra & quod abluerit eos sangvine suo &c. *Omnia hujus articuli verba integra.* Hæc Consensus ille, cui præter aliquot Regni Polonici Proceres, Doctoresque Helveticæ & Bohemicæ Confessionis subscripsit etiam Nicolaus Glicznerus Ecclesiarum in Majori Polonia Confessionis Augustanæ Superattendens suo & aliorum Fratrum nomine. Non substiterunt autem hîc Fratres illi Polonici. Eodem enim anno 1570. d. 14. Aprilis in Conventu Posnanienſi aliquot capita conscripserunt, quæ partim Confusionem dictarum trium Confessionum, partim etiam manifestam Calviniſmi, ut vocant, Professionem introducunt. Nam num. 3. sic loqvuntur: *Si in loco aliquo fuerint duo utriusque cœtus Ministri, velsi casu aliquo alter alterum convenerit fueritve vocatus, debent absque ulla offensionis suspicione & conciones & sacramenta administrare, eodem & quidem puro & candido animo gloriam Dei promoventes.* Et num. 18. *Ceremonias & ritus Papisticos sensim auferendos & omnino rejiciendos esse censemus, ut Exorcismum, imagines idololatricas, Sanctorum reliquias, usum superstitiosum candelarum, consecrationem herbarum, vexilla, cruces aureas & argenteas, ac his similia, ne per illa verbum Dei profanetur & ne Antichristo patrocinari videamur.* Confirmatus hic consensus Sendomirienſis est in Synodo Cracovienſi An. 1573. d. 29. Septembr. Petricovienſi An. 1578. d. 1. 2. & 3. Junii, Wladislavienſi An. 1583. d. 19. Junii. Thorunienſi An. 1595. Editæ verò sunt Confessiones dictæ simul omnes, sive Consensus hujus Decreta omnia Heidelbergæ An. 1605. Quo circa sensim in Polonia Reformati, ut appellari volunt, cum essent cæteris potentiores, cæteras Ecclesias in suas partes traxerunt, sicque sensim nomen Fratrum Bohemicorum & Lutheranorum aboleri cœpit. Quo factum est, ut in Polonia plures quam centum Ecclesiæ Augustanæ Confessioni

fesſioni addictæ ad Reformatos tranſierint, id quod non tantùm ex articulo ultimo Synodi Goſtinenſis An. 1565. d. 15. Junii à Doctoribus Auguſtanæ Confesſionis celebratæ, ſed etiam ex Epiſtola Stanislai ab Oſtrorog Caſtellani Miedzirzecenſis ad Philippum Melanchthonem ſcriptâ probari poteſt. Conf. & Benedictus Morgenſtern. *loc. cit. pag. 67.* Idem ſine dubio contigit Fratribus Bohemicis Thorunii degentibus. Illi, cum ſe dicto modo Bohemicæ & Helveticæ Confesſionis Eccleſiæ in Polonia conjunxiſſent, communi nomine Evangelicorum & Reformatorum gaudebant, ita tamen ut à noſtratium miniſterio non abhorrerent. Contigit quoque aliquoties, ut ex Polonia Paſtores Polonici huc vocati licet eſſent Reformatæ, aut Bohemicæ religionis, in vocationibus autem ſecundùm Auguſtanam Confesſionem docere juberentur, Vocationes tamen illas, ut conjunctio Eccleſiarum Polonicarum requirebat, acceptarent. Quanquam illud ad hoc tantum Seculum ſit reſtringendum. Cum enim An. 1595. menſe Auguſto Evangelici ex univerſa Polonia Lithvaniaque & Ruſſia Synodum Generalem Thorunii celebrarent, ſacra quidem in æde B. Virginis peragebant, nemo tamen Presbyterorum Thorunienſium Conſenſui Sendomirienſi vel Actis Synodi Thorunienſis ſubſcripſit, quod certè non intermiſiſſent, ſi jam tum Reformatæ Religioni addicti in Miniſterio Thorunienſi fuiſſent reperti. Sed nec Benedictus Morgenſtern, qui ad exitum vergente Seculo ſuperiore librum ſuum de Eccleſia conſcripſit, Thorunienſibus quidquam tale objicit, aliàs id non omiſſurus, ſi tale quidpiam ibidem obſervaſſet. Contrarium potiùs ipſe teſtatur, quando Bohemicos Fratres ab An. 1563. noſtratium uti Miniſterio, palàm ſcribit *loco ſupra citato.*

XXXI. His omnibus ita pertractatis, eſſent adhuc quædam adjicienda de Reformatorum in Pruſſia originibus & incrementis, ſed hanc materiam aliis tractandam relinquimus. Quæ fuerint ipſorum incrementa Thorunii, jam ex dictis quodammodo colligi poteſt. De Reformatis Gedanenſibus multis agit Auctor libelli Germanici von Veränderung der Religion in Danzig. De incrementis eorundem in Pruſſia Ducali, habet quædam D. Cœleſtinus Miſlenta in Prolegomenis ad Corp. Doctrinæ Prutenicæ. Reperiuntur etiam de re eadem multa in Privilegiis Pruſſiæ Ducalis aliisque Actis Publicis-Nos hic ſubſiſtimus, ad alia progreſſuri.

DIS-

DISSERTATIO XV.

De

Re Oeconomica Veterum Prussorum.

(1.) *An Prussi olim habuerint domos, pagos, castella, urbes?* (2.) *Victus Prussorum tenuis, an elixarum carnium apud Prussos ullus fuerit usus? Herbæ, Lac, Pisces.* (3.) *Potus aqua, lac, melicratum, an & sanguis equinus? Cerevisia, quando invaluerit?* (4.) *Prussor. hospitalitas. Mendici in Prussia nulli. Compotationes. Balneæ inter delicias Prussorum.* (5.) *Pocula Prussorum, pateræ, cornua. Cornu Danicum.* (6.) *Vestes Prussorum. Lecti.* (7.) *Modi acquirendi victum & amictum. Agricultura. Pastum armentorum & gregum. Venationes. Aucupium. Piscatum. Lacus quot sint in Prussia.* (8.) *Modi acquirendi artificiales. Permutationes mercium. Nummularia. Navigationes.* (9.) *Instrumenta Oeconomiæ, uxores, liberi, servi, jumenta, quæ ad œconomiæ finem obtinendum emnt inepta, non alebant Prussi.* (10.) *Historia succini Prussici.* (11.) *Quæ sit natura Succini Prussici. Succinum est gemma.*

I.

CUm de re Oeconomica Veterum Prussorum pluscula in Animadversionibus nostris ad Dusburgensem occurrant, potuissemus facilè jam hoc labore supersedere. Ne tamen quidpiam hic deesse videatur, nec mutilum ac mancum quidquam appareat, ex usu fore putavimus, si non tantùm ea, quæ in dictis animadversionibus sparsim tradita reperiuntur, in unum fasciculum colligeremus; sed etiam uberiùs & explicatiùs hoc loco omnia, quæ omissa sunt persequeremur. Primùm autem nobis dispiciendum est, utrum Prussi veteres domos habuerint, sine quibus Oeconomia aut prorsus nulla, aut adhuc valde rudis? Antiquissimis temporibus gentes, quæ Prussiam insederant, sine dubio Scythico more nullas figebant sedes certas. Sic enim de Scythis Epitomator Torgi Justinus: *Nec domus illis ulla, aut tectum, aut sedes est, armenta & pecora semper pascentibus &*

per incultas solitudines errare solitis. Uxores liberosque secum in plaustris vehunt, quibus coriis imbrium hyemisque causa tectis pro domibus utuntur. Hæc Justinus *lib. 2. Hist. cap. 2.* De Scythis quoque illis, qui olim ad Istrum, Tyren, Hypanim, Doristhenem, Tanaim, Panticapen, Hyrpacyrin & Gerrhum habitabant, *Herodotus lib. 4. ante med. pag. 259.* (105.) ita scribit: *Nullæ sunt iis urbes, nulla mœnia exstructa, domos secum ferunt singuli: equestresque sunt sagittarii, non pane victitantes, sed ex pecoribus. Pro domibus plaustra habitantes.* Idem de Sarmatis habet *lib. 2. cap. 1.* Pomponius Mela: *Sarmatæ,* inquiens, *gentes ob sævas hyemis admodum assiduæ demersis in humum subdibus specus aut suffossa habitant.* Verùm ne existimemus hæc ad Scythas tantùm Asiaticos, eosque, Sauromatas sive Sarmatas, quos Pomponius Mela aliique ad Boristhenem & Pontum Euxinum collocant, restringenda esse; de Sarmatis quoque Europæis, iisque speciatim; qui ad Vistulam & mare Svevicum sive Balticum Germanis olim finitimi habitabant, id est, de Prussiæ nostræ incolis, asserit citatus Pomponius Mela *lib. 3. de situ orbis cap. 4.* ubi de iis disertè: *Non se urbibus tenet* (gens Sarmatica, de qua ibidem agit) *& ne statis quidem sedibus, ut invita verè pabula, ut cedens & sequens hostis exigit, ita res opesque secum trahens semper castra habitat.* Quæ, si cum extremo capite tertio conferas, manifestum fiet, ea de gentibus quoque hic locorum habitantibus Pomponium Melam intellexisse. Agnoscunt id etiam Scriptores nostri recentiores, qui Waidewutum demùm Sec. IV. aut VI. gentes vagas nullisque sedibus affixas in tribus & cohortes divisisse, certosque agrorum limites circumscripsisse ferunt. Disertè Erasmus Stella: *Domos,* inquit, *non figebant, sed specubus & arborum subere (unde etiam Subaria dicta comperitur,) ab imbribus & algoribus sese ac infantes protexère.* Hæc Erasmus Stella *lib. 2. Antiquit. Boruss.* Conf. Albert. Wijuck Kojatowicz *Part. 1. Hist. Lithuan. lib. 1. pag. 13.* Hoc ipsum etiam satis indicant illi Scriptorum Prussicorum, qui tempore Augusti Romanorum Principis hîc non habitasse constanter unam aliquam gentem asserunt, sed pro varietate gentium huc immigrantium mox Sargagam, mox Gelidem, mox Vatiniam hanc Regionem esse dictam ex Christiani Primi Prussorum Episcopi Chronico nugantur. Sed procedente tempore sine dubio feritatem illam exuentes, cultioresq; redditi, & domos figere cœperunt, ita tamen ut inter gentes Prussicas aliæ aliis fuerint hac in re solertiores. De VENEDIS Tacitus: *Et domos,* inquit, *figunt & scuta gestant & pedum*

dum pernicitate gaudent, quæ omnia diversa Sarmatis sunt in plaustro equoque viventibus. Hi Venedi tempore Taciti jam à Sinu Venedicò sive mari Baltico recesserant & ad Vistulam amnem consederant ; A Germanis proinde sibi vicinis hoc traxerunt, ut sedes sibi certas figerent. De ÆSTIIS etiam sive GOTHIS, quin domos, pagos & vicos, in Sambia præsertim, habuerint, non est quod dubitemus. Germani namque fuere, quorum consvetudinem etiam hac in re sunt secuti. Sed PHENNI, qui mediterranea PRUSSIÆ loca tempora Taciti habitabant, adhuc illo tempore ferarum ritu vivebant. *Nec aliud*, inquit Tacitus, *infantibus ferarum imbriumque suffugium, quam ut in aliquo ramorum nexu contegantur: huc redeunt juvenes, hoc senum receptaculum.* Ad extremum & hi, postquam in Venedorum Gothorumque sedes immigraverant, moribus ferarum exutis, in eandem curam incumbere cœperunt Quare cum Ordo Teutonicus Sec. XIII. huc esset ingressus, omnia pagis, vicis, oppidis & castellis plena reperit, adeò ut Caspar Schuzius multas urbes, non demùm ab Ordine Teutonico, sed ab ipsis Prussis Veteribus ante Crucigerorum adventum, excitatas fuisse contendat. *lib. 1. Chron Pruss. fol. 20.* Dusburgensis etiam singulas gentes Prussicas, quarum undecim numerat, habuisse dicitur *multa castra & firma.* Part. 3. c. 3. Hoc tamen omninò concedendum est, domos Veterum Prussorum sive in pagis sive in urbibus fuerint nonnisi ligneas fuisse, nisi fortè castella quædam excipias, quæ lapidea, ut vim hostium commodè sustinerent, fuisse videntur.

II. Sed quæ fuerit victus ratio apud Veteres Prussos videamus. Tenui sine ullo dubio & parabili victu semper contenti fuere, quem fames optimè condiebat, quemadmodum etiamnum Prussos Lithvanicos, sive Magno Ducatui Lithvanico conterminos, ipsosque adeò Lithvanos victitare animadvertimus. Et quidem elixarum carnium apud ipsos nullum fuisse usum contendit Erasmus Stella, quod variis modis possunt intelligi. Quod si enim Stella hoc intelligit, Prussos carnes prorsus non comedisse, illud nisi de antiquissimis temporibus admitti non potest. Etenim circa Sec. XI. & XII. Prussos carnibus jumentorum vesci solitos, tradit Adamus Bremensis *in lib. de Situ Daniæ & reliqu. Septentr. Region. num. 77. (227.) pag. 147.* & ex eo Helmoldus *lib. 1. Chron. Sclav. cap 1.* Quod si autem Stella carnes elixas carnibus assis opponit, non vanus nostro judicio fuerit. Volunt enim nonnulli, Heroicis, id est antiquissimis temporibus, carnium elixarum nullum fuisse

isse usum. Sic enim Servius in illa Virgilii: *Littore ahena locant alii*, quæ habentur Æneid. vers. 217. *Quibus*, inquit, *utebantur non ad elixandus carnes, sed ad se lavandos. Heroicis enim temporibus carne non vescebantur elixâ.* Contrarium tamen probat Johannes à Wower *in Polymathia cap. 10. num. 8. ex Eustathio in lib. 9. Odyss. Athenæo lib. 1. Dipnosoph. Ovid. lib. 1. Metamorph. v. 228. seq. lib. 6. vers. 654. seqq. Petronio, Seneca & aliis.* Verùm si locum Stellæ curiosius inspiciamus, ita ipsum hæc intelligere deprehendemus ac si Prussi carnes quidem comederint, non elixas tamen, sed crudas; id quod rursus nonnisi de vetustis temporibus concedi potest. Nam Seculo XI. & sequentibus jam illos mores exuerant, pauloque humaniores facti, carnes elixare & assare solebant. An HERBAS antiquitus comederint, dubitari potest, cum Prussi mirati sint, ubi Cruciferos viderunt in arce Balgensi lactucas & alia olera comedentes, ut auctor est Petrus de Dusburg *Part. 3. Chronic. cap. 69.* Sed quoniam ea de re pluribus egimus in Animadversionibus nostris addictum Dusburgensis locum, ea hic recoquere nolumus. Illud saltem addimus, quod habet Diodorus Siculus *lib. 1. Biblioth. pag. 8. (5.) Homines*, inquiens, *primitus natos vitam inconditam & belluinam egisse memorant; ut qui sparsim ad pascua exierint & sapidissimam quamque HERBAM ac sponte natos arborum fructus comederint?* Quapropter etiam Aristoteles *lib. 1. Oeconom.* maxime esse naturale dicit hominem victitare ex iis, quæ terra producit. *Naturaliter*, inquit ille, *à matre cunctis nutrimentum suppeditatur, quemadmodum hominibus à terra.* Præterea Prussos Lacte victitasse probatu haud est difficile. De Scythis universe scribit Herodotus lib. 4. in princip. pag. 99. (244) *Non ab aratro sed ex pecoribus vivunt.* Apud Homerum Getæ, Scythæ, Nomades à lactis unico usu nomen habent τῶν γαλακτοφάγων & γαλακτοπότων. Huc etiam pertinent omnia, quæ de Germanis scribit Hermanus Coringius *in lib. de Habitus Corporum Germanicorum causis à pag. 58.* Paulo ante Cruciferorum adventum usi etiam sunt Prussi pane & piscibus, ut postea probabimus.

III. Ad potum Prussorum quod attinet, de eo Dusburgensis: *Pro potu*, inquit, *habent simplicem aquam, & mellicratum seu medonem, & lac equarum, quod lac quondam non biberunt, nisi prius sanctificaretur: alium potum antiquitus non noverunt.* Hæc Dusburg. *Part. 3. Chronic. cap. 5.* Martinus Cromerus lac equinum Prussos bibisse putat, ante mellis cum aqua despumationem cognitam. *lib. 3. de Orig. & Reb. gest. Polon.*

Polon. in Corp. Hist. Pol. Tom. 2. pag. 443. Consentit his auctor Chronici Prussici, quod Wolffgangus Dietmarus Typographus Elbingensis edidit. Addunt alii Dusburgensi nostro antiquiores aliud adhuc potus genus, videlicet cruorem jumentorum. Sic enim Adamus Bremensis: *Carnes jumentorum pro cibo sumunt, quorum lacte & cruore utuntur in potu, ita ut inebriari dicuntur.* Eadem ex Adamo hausit & Helmoldus *loc. cit.* Firmat hæc & antiqvus Adami Bremensis Scholiastes *n.* 87. *Gothi*, inquiens, *à Romanis Getæ vocantur, de quibus Virgilius dicere videtur.*

— — *acerque Gelonus*
Cum fugit in Rhodopen, atque in deserta Getarum
Et lac concretum cum sanguine potat equino.

Hæc usque hodiè Gothi & Sembi (Samlander) *facere dicuntur, quos ex lacte jumentorum inebriari certum est.* Hæc ille. Plane his gemina ex Prussicis Scriptoribus habet auctor Chronici Ordinis *fol. 19. a.* & Caspar Hennebergerus *in lib. de V. P. fol. 5. b.* Ex his quod lac equinum aliorumq; jumentorum biberint nemo negare poterit. Hic enim mos fuit Scythicarum gentium omnium, qui etiam ex equino sanguine solebant butyrum conficere, quod fortasse Virgilius intelligit per lac concretum. Testatur id Hippocrates, vel quicunque tandem ille sit auctor, antiquissimus certè, librorum de morbis. Ille enim lib. 4. *Simile verò*, inquit, *hoc est, ac quod Scythæ faciunt ex lacte equino. Effusum enim in cava ligna lac agitant. Illud verò conturbatum spumescit ac discernitur, & pingve quidem, quod butyrum vocant, cum leve sit in summo seponitur; grave verò & crassum subsidet. Id quod etiam secernentes siccant, quando autem concretum & siccatum est, hippacem appellant.* Sed cum Virgilius (locus est *lib. 3. Georg. vers. 461. seqq.*) dicat, Gelonos potare lac concretum, non butyrum hic intelligendum erit, sed acor ille lactis jucundus, qui vocatur ὀξύγαλα. Apprimè huc faciunt, quæ Hermanus Conringius doctissimè disserit *in lib. de Habitu corporum Germanicorum pag. 62. & seqq.* Neque de medone dubitare fas est, cum illud tanti auctores auctoritate sua comprobent. Verùm de potu sanguinis jumentorum non immeritò quispiam dubitaverit. Quod enim Virgilius de Gelonis Istri accolis olim cecinit; illud non statim attribuere licet Prussis, etiamsi & Prussi fuerint Getæ sive Gothi, nisi manifesta sint ea de re Scriptorum testimonia. Hic autem Adamus Bremensis & Helmoldus ex aliorum tantùm sententia hæc dixisse videntur, ut ipsorum verba

perpendenti obscuram esse non potest. Deinde Scholiastes Adami Bremensis illud tantùm intelligere videtur de lacte jumentorum, quod eo inebrientur. Accedit, quod Dusburgensis disertis verbis negat, Prussis alia potûs genera fuisse nota. Sed dices: Prussis etiam in usu fuisse cerevisiam, cum jam alibi luculenter ostenderimus, Prussos in sacris suis, in conviviis item funebribus, aliisque usos esse cerevisiâ; & tamen apud Dusburgensem de cerevisiâ altum silentium. Verùm neque hunc potum omisit modo laudatus auctor. Disertis enim dicit verbis, *Antiquitus*, præter aquam, melicratum & lac equarum, Prussos alium potum ignorasse. Cerevisiæ autem usus invaluit, cum jam Ordo Teutonicus Prussiam occupasset, secus atque opinatur Schuzius. *in Chron. fol. 3. a. b.* Quanquam de Gothis sive Æstiis olim Prussiam Septentrionalem habitantibus etiam dici queat idem, quod Tacitus in universum de Germanis dixit: *Potui humor ex hordeo aut frumento in quandam similitudinem vini corruptus.* lib. de morib. Germ. *cap. 23.* De Svedicis quoque Gothis illud ipsum probat Joannes Loccenius *lib. 2. Antiq. Sveo-Goth. cap. 21. pag. 95.* ex Prisci Historia Gothica; ubi ex vicis allatum pro vino medonem & potionem ex hordeo scribit. Quicquid autem ejus rei sit, hoc satis manifestè probant verba Dusburgensis nostri, eo tempore, quo Cruciferi Prussiam sunt ingressi, non fuisse alia potûs genera in usu, quam quæ ille qui eorum ætati suppar enumerat.

IV. Et quæ quondam fuerunt Prussorum deliciæ, à quibus neminem hospitum licet etiam exterorum arcebant. *Erant enim humanissimi erga necessitatem patientes*, ait Helmoldus. *Hospitibus suis*, ait Dusburgensis, *omnem humanitatem, quam possunt, ostendunt, nec sunt in domo suâ esculenta vel potulenta, quæ communicent eis illâ vice.* Part. 3. Chronic. cap. 5. Maximè autem exteris favebant, si quis eorum Hospitem proprio nomine compellare poterat. Hoc enim nisi à solo DEO ipsi potuisse revelari credebant, quemadmodum scribit Hennebergerus *de V. P. fol. 19. b. ex Grunovio.* Nemo etiam in Prussia quondam stipem emendicabat: Sed pauperiores, qui ad victum & amictum sibi acquirendum erant inepti, trucidabantur, ut alias probavimus: Cæteri sive extranei sive Prussi fuerint, singulis diebus alium adire poterant hospitem, qui ipsis liberaliter victum libens suppeditabat Henneberg *loc. cit.* Inter alia humanitatis officia, & hoc hospitibus solebat præstari, ut ipsis materfamilias pedes lavaret, eodem Hennebergero teste. Non satis autem erat hospiti necessarium præbere victum, etiam largè ipsis propinabant.

nabant. Disertè Dusburgensis: *Non videtur ipsis, quod hospites bene procumverunt si non usque ad ebrietatem sumpserunt potum suum. Habent in consvetudine, quod in potationibus suis ad æquales & in immodestos haustus se obligant; unde contingit, quod singuli domestici hospiti suo certa mensuram potus offerant sub his pactis, quod postquam ipsi ebiberunt, & ipse hospes tantundem evacuet ebibendo, & talis oblatio potus toties reiteratur, quousque hospes cum domesticis uxor cum marito, filius cum filia omnes inebriantur.* Et certò in eo conveniunt Prussici Scriptores omnes, Prussos veteres ebrietati fuisse maximè deditos. Nullos quippe celebriores dies festos celebrabant, nulla convivia agebant, nisi compotationes in iis instituerent. Et quod mireris, non soli viri fuerunt ebrietati dediti, sed & fœminæ ad hoc vitium erant maximè pronæ. Exemplum ejus rei habemus apud Hennebergerum qui aliquando decem Sudavicas mulieres uno tempore dolium integrum cerevisiæ exhausisse refert, *in Comment. ad Tab. Prussic. pag. 445.* Propterea solebant balnearum usu penè quotidiano lassitudinem labore vel intemperantiâ & ebrietate contractam depellere, indeque excalfacta corpora aquæ immergere aut abluere. Vid. Joann. Dlugoss. *lib. 2. Histor. Polon. pag. 115.* Martin. Cromer. *lib. 3. fol. 443.* Henneb, *de Vet. Pruss. fol. 19. a.* Neque mirum est Prussos balneas inter delicias suas olim numerasse, cum & aliæ quondam gentes hoc ipsum fecisse legantur. Sic Hannibalem enervant tepentes, fontibus Bajæ, *apud Florum lib. 2. cap. 6.* Valer. Maximus *lib. 9. cap. 1.* Livius *lib. 23.* Similiter etiam Cornelius Tacitus *in vita Agricolæ cap. 21.* scribit: *Paulatimque discessum ad delinimenta vitiorum porticus, balnea & conviviorum elegantiam.* Dusburgensis tamen noster non luxui Prussorum hoc tribuit, sed in honorem Deorum ipsos id factitasse scribit *loc. cit.* Ut me paucis hîc expediam, optimè ad Prussos illos veteres accommodari puto posse illa omnia, quæ Cornelius Tacitus de priscis Germ. generatim prodidit. Sic enim ille: *Convictibus & hospitiis non alia gens effusius indulget. Quemcunque mortalium arcere tecto nefas habetur, pro fortuna quisque apparatis epulis excipit. Cum defecere, qui modo hospes fuerat, monstrator hospitii & comes proximam domum non invitati adeunt. Nec interest, pari humanitate accipiuntur. Notum ignotumque, quantum ad jus hospitii, nemo discernit. Abeunti, si quid poposceris concedere moris & poscendi eadem invicem felicitas. Victus inter hospites comis. Statim è somno, quem plerumque in diem extrahunt, lavantur sæpiùs calida, ut apud quos plurimum hyems occupat. Diem*

noctemque continuare potando nulli probrum. Hæc Tacitus *de Morib. Germ. cap. 21. seq.* Speciatim Gothorum in Svedia habitantium liberalitatem maximè deprædicat Joannes Magnus *lib. 4. Histor. Sveo-Goth. cap. 1. & 2.* Ubi quoque Caroli II. Regis producit legem, quâ ædes ter advenis hospitium denegantis hominis immisso jubet igne comburi.

V. Diximus superiore numero quædam de compotationibus Prussorum, addamus quædam etiam de poculis, quibus usi sunt Prussi in dictis illis conviviis. Ante omnia verò tenendum est, priscam illam simplicitatem Prussorum, quæ exterorum luxum non ambibat precioſiora pocula non admisisse, sed ligneis vasculis fuisse contentam. Docet hoc non usus tantùm omnium gentium Septentrionalium, sed & ipsi festos dies apud Prussos celebrandi ritus, ubi Sacrificulus vas ἀμυστὶ exhaustum retro supra caput rejiciebat in terram. Hoc certè figlinum non fuit, alioqui fuisset statim diffractum. Ex alia quoque materia firmiore, verbi gratia ex auro, argento, ære, fabricari non potuit, deficientibus in Prussia cùm artificibus, qui vasa illa conficerent, tum nummis, quibus precioſiora vasa illa pararentur. De posterioribus Seculis non dico, cum mihi non sit ignotum, importatis per Cruciferos ingentibus divitiis, Prussiâ quoque omni ex parte excultâ, & Prussos illos veteres, eorumve reliquias, majores sibi parare cœpisse divitias, adeoque precioſiora jam potuisse in conviviis qua sacris qua profanis adhibere vasa. Inter ea primùm reperio fuisse PATERAM, vas amplum, à patendo ita dictum; Debuerunt hoc genus poculi sine dubio Scythis, quibus patera itidem fuit in usu. Quapropter Scytharum Legati ad Alexandrum Magnum: *Dona*, inquiunt, *nobis data sunt, ne Scytharum gentem ignores, jugum boum, aratrum, & sagitta & patera. His utimur & cum amicis & adversus inimicos. Fruges amicis damus boum labore quæsitas: paterâ cum his vinum Diis libamus*, apud Curtium *lib. 7. Hist. cap. 8.* Sed & Gothis hoc genus poculi non fuisse ignotum, probare nonnulli satagunt ex eo, quod Longobardi, Gothicæ, ut existimant, gentes, pateris usi sunt. Paulus enim Warnefridus *lib. 1. de gest. Longob. cap. 27.* sic ea de re scribit: *In eo prælio Alboin Cunimundum occidit, caputque illius sublatum ad bibendum ex eo poculum fecit: quod genus poculi apud eos Schala dicitur, Lingvâ verò Latinâ patera vocitatur.* Obiter notari potest hunc morem etiam tribui Essedonibus Scythiæ Europææ populis. Vid. Pompon. Mela *lib. 2. de Situ Orb. cap. 1.* Solin. *Polyhist. cap. 20.* Nec aliud quàm patera Horatio *lib. 1. Od. 36.* est Threicia amystis. *Vid. ibi*

ibi Commentatores. Isidorus quoque *lib. 20. Orig. cap. 5.* huc respicit: *Calices,* inquiens, *& scalæ, poculorum genera.* Apud Veteres Græcos & Romanos hoc fuisse Principium ac Regum poculum, notat Lazarus Bayfius *in libello de Vasculis. pag. 29.* probatque ex Virgil. l. 4. Æn. v. 60. ubi Poëta:

Ipsa tenens dextrâ pateram pulcherrima Dido.

Addi possunt loca ex *lib. 1. Æneid. v. 731. l. 3. Æn. v. 67. &c.* In eundem usum adhibebantur etiam olim apud veteres Prussos CORNUA, sicut auctor est Th. Waisselius *in Chron. fol. 21. b. pr.* Hoc autem Prussi habuerunt commune cum omnibus Septentrionalibus populis. Plinius enim *lib. 2. Nat. Hist. cap. 17. Urorum,* inquit, *cornibus barbari septentrionales potant.* Gemina his habet Solinus *in Polyhist. cap. 23.* quando ait: *Istis porrò quos uros dicimus, taurina, cornua in tantum protenduntur, ut demptam ob insignem capacitatem inter regias mensas potuum gerula fiant.* Et Saxo Grammaticus lib. 3. qui sic scribit: *Bubalinorum cornuum usus ad potum.* De Lithvanis etiam, qui cum Prussis veteribus eandem agnoverunt Originem Alexander Gvagvinus, vel potius Matthias Strykovvki Osiostevicius in Sarmatia Europæa: *Majores,* inquit, *eorundem cornibus animalium, urorum videlicet, pro poculis utuntur.* Sed & Joannes Lasicius *in lib. de Diis Samogitarum* hæc de Lithvanis habet: *Præcipui cornibus urorum ornatis (boves sunt sylvestres, valdè feroces) pro poculis utuntur.* Vid. Reip. Polonicæ Descriptio *pag. 275. 294. seqq.* Ex his etiam suspicari licet, fuisse hæc pocula Prussis & Lithvanis ferè propria, cum Uros sola ferè alat Prussia. Non fugit tamen me, & alias gentes quam plurimas cornibus bubulis, usas esse pro poculis, ut hoc generatim testatur Athenæus *lib. 2. Gymnosoph. cap. 8.* De Thracibus asserit hoc speciatim Xenophon *lib. 7. de Expedit. Cyri ante med. p. 436. (405.)* De Paphlagonibus *idem lib. 6. initio.* De Romanis Hieronymus Mercurialis *lib. 1. Art. Gymnast. cap. 2.* Conf. Ambrosius *in lib. de Helia & jejunio.* De Germanis Julius Cæsar *lib. 6. de Bello Gallico cap. 5. fol. 58.* De Britannis Malmesburiensis *lib. 2. cap. 2.* De Danis Saxo Grammaticus *lib. 7.* Olaus Wormius *in lib. de Cornu Danico, & quidem in ea parte, qua de usu cornuum agit.* In summa hæc antiquissima omnium gentium videtur fuisse consvetudo, ut in conviviis ex cornibus biberent. Bacchus enim ipse hujus poculi dicitur fuisse inventor, quapropter etiam Baccho attribuitur, ut vult Panopolitanus *Dionysiac. lib. 12. v. 20. apud Wormium loc. cit.* Vid. tamen Valer. Max.

lib. 6. cap. 6. num. 6. Quin etiam Athenæus ea propter existimat cratera dici à κεράσαι, & hoc ἀπὸ τοῦ κέρως *lib. 4. Dipnosoph. cap. 8.* Hoc autem de Prussis illis, nisi forte excipias eorum Regulos, dicere non possumus, quod alii de aliis gentibus referunt, cornua illorum fuisse ære, argento, auro, aliorumve metallorum lamellis obducta. Multò verò minus asserere licet, habuisse Prussos cornua tota argentea vel aurea, sicut de Germanis, licet & ipsis eo tempore adhuc barbaris, refert Julius Cæsar, *lib. 6. de Bello Gallico cap. 5. pag. 58.* Quale etiam est illud antiquissimum cornu aureum, quod An. 1639, puella quædam, nomine Christina Svenonis filia, in Jutia prope Megeltunderam Diœcesis Ripensis oppidum reperit, quodque deinde Christiano IV. Regi Daniæ oblatum, doctissimo Commentario illustravit Olaus Wormius.

VI. Ex dictis liquet, Prussos olim sine apparatu & blandimentis expellere famem, sitimque levare consvevisse. Sed nec vestitus ipsorum preciosior fuisse memoratur. *Vestes superfluas*, ait Dusburgensis *aut preciosas non curabant, nec adhuc curant, sicut quis hodie ipsas exuit, ita cras induit, non attendens, si sint tranversæ. part. 3. Chron. cap. 5.* Quanquam autem cultiorem habitum negligebant, indiscretus tamen ornatus viros fœminasque non miscebat, sed pro diverso sexu, diversum etiam amabant vestitum. Fœminæ utebantur lineis vestibus, quibus se ad eundem sine dubio modum incingebant, ut hodie facere solent Lithvanicæ in Prussia mulieres. Item circulis ex ære & orichalco confectis colla circumdabant, auribus quoque crotalia suspendebant, teste Stella *lib. 1. Antiq. post. med.* Viri habebant tunicas breviores, quarum materia aut linum, aut etiam si lautioris essent conditionis homines, pannus ex cruda lana confectus, adeoque coloris albi. Non erat autem vestis laxa & fluitans, qualem Parthis & Sarmatis adscribit Tacitus sed stricta, qualem Germanis idem Tacitus attribuit *lib. de Morib. Germ. cap. 17.* Braccæ erant lineæ strictiores, eæque ad talos usque demissæ. Calcei ex crudo corio, aut etiam ex alburno i. e. molissimâ illâ arboris parte, quæ est inter corticem & lignum confecti. Ut paucis complectar omnia, si hodiernos adspicias Lithvanos, nullam ferè in iis ab antiquis in vestitu diversitatem deprehendes. Pannus ille, de quo diximus, antiquis temporibus à Germanis mercatoribus navibus huc advehebatur, quod luculenter testatur Adamus Bremensis loco sæpè citato: *Aurum*, inquiens, *argentumque pro nihilo ducunt, pellibus abundant peregrinis, quarum odor nostro orbi lethiferum superbiæ venenum propinavit.*

Et

Et illi quidem, ut ſtercora hæc ad noſtram fortè habent damnationem, qui per fas nefasque ad veſtem anhelamus martyrinam, quaſi ad ſummam beatitudinem. Itaque pro laneis indumentis, quæ nos dicimus paldones, illi offerunt tam pretioſos martures. Eadem habent Helmoldus & Cranzius. Poſterioribus ſeculis Pruſſi cultiores redditi, ipſi ſibi veſtes id genus conficiebant. Sic enim Dusburgenſis: *Mulieres & Viri ſolebant nere, aliqui linea, aliqui lanea, prout credebant Diis ſuis complacere.* Sed non eſſe dubium quin etiam pellibus uſi ſint contra frigoris aliarumque tempeſtatum injurias. Vid. Th. Waiſſel. *fol. 22. b.* Quod de Nobilibus aliisque potentioribus aſſeri poſſe videtur. Illi namque ſine dubio, cum adeò precioſis pellibus abundarit Pruſſia, ex iis ſibi non ad neceſſitatem ſolùm, ſed ad ſplendorem quoque veſtitum concinnabant. Hoc ipſum etiam de Gothis ſuis probat Johannes Loccenius *lib. 2. Antiq. cap. 20.* Paulò ante Crucigeror. adventum à Polonis etiam & Maſoviis non rarò victis veſtes non ſolum in prælis ſibi acquirebant, ſed etiam aliquando Maſoviis tributi nomine imperabant. Videri poteſt ea de re Dusburg. *part. 2. Chron. cap. 3.* Maximè autem Pruſſis veſtium elegantiorum tempore Cruciferorum facta eſt copia. Idcirco Sclodo Nobilis Sambita convocatis amicis ſuis in memoriam revocat veſtium à Cruciferis acceptorum elegantiam, colorumque variam amœnitatem, ut ipſos in fide erga Ordinem Teutonicum hoc modo retineret. Vid. Dusburg. *part. 3. cap. 81.* Videlic et Cruciferi ut non ſolùm vi ſed etiam beneficiis Pruſſos ſub jugum agere velle viderentur, allicere eos ſolebant pecuniis diſtributis, pannisque diverſi coloris, quod etiam in convertendis Lithvanis & Samogitis factitaſſe Vladislaum Jagellonem tradit Joan. Laſſicius, *in lib. de Diis Samogitarum. pag. 295.* Eadem ſimplicitas obtinuit apud Pruſſos in cubilibus, ſtragulis & lectis. Fatigatis ipſis humus cubile erat, quod de Macedonibus olim dixerat Charidemus apud Curtium *lib. 3. cap. 2.* Vid. Petr. de Dusburg. *part. 3. cap. 5.* Caſp. Henneberg. *de V. P. fol. 4. b.*

VII. His ita pertractatis, undè, vel ex quibus rebus Pruſſi ſibi victum & amictum pararint, inquirere jam ex uſu fuerit. Quò commodiùs autem hoc fiat, modos Chrematiſtices ab Ariſtotele *lib. 1. Politicor. cap. 8. & ſeqq.* pertractos expendemus, an eos Pruſſi quoque ſuos fecerint, inveſtigaturi. Modi τῆς κτητικῆς, ſive, ut aliàs etiam vocari ſolet, χρηματιστικῆς, alii ſunt naturales, alii artificiales. Inter naturales meritò primum locum ſibi vindicat, ἡ γεωργικὴ i. e. AGRICULTURA.

Hanc

Hanc an Prussi antiquitùs excoluerint, videamus. Quod si Erasmum Stellam ea de re consulamus, *Prussi veteres terram minimè excoluere, vel ob ignorantiam rei rusticæ, vel ne bonitate soli deprehensâ & ipsi finitimorum metui obnoxii fierent, indeque eliminarentur, vel quod victum è terra nascentibus nondum novere.* Quæ si de vetustissimis temporibus intelligi velit, neque nos negamus. Quod si autem ea usque ad Cruciferorum tempora extendi velit, admitti non poterunt. Gothi namque cum in has oras immigrassent, agros & hortos excolere cœperunt, & quidem, bonitate videlicet soli deprehensâ, multò diligentiùs, quam in oris Germanicis fieri solebat. Locupletissimum hic testem habemus Tacitum, qui de Æstiis: *Frumenta*, inquit, *cæterosque fructus patientius, quam pro solitâ Germanorum inertiâ laborant.* A Gothis his sive Æstiis cæteri quoque Prussi, simul ac sedes sibi fixissent, domosque cœpissent excitare, agriculturam simul didicerunt, & quidem primò Venedi, postmodum etiam Fenni. Et hoc est, quod etiam Scriptores nostri innuere volunt, quando Waidewutum Scandianorum sive Gothorum Principem (quamvis Stella & Cojalovicius eum Alanorum Regem faciant) Prussicam gentem nullis sedibus affixam certis villarum, agrorumque limitibus circumscripsisse, & agri colendi, aliarumque rusticarum operarum studiis addixisse scribunt. Quanquam autem ea quæ de Waidewuto circumferuntur fabulosa sunt, attamen nihil impedit, quòminus Tacito credamus Æsthios sive Gothos terram excoluisse, eamque artem & in reliquos Prussos transfudisse. Vid. Alb. Wijuk Kojalowicz *part. 1. Hist. Lithv. lib. 1. pag. 17. seqq.* Casp. Henneberg. *de V. P. fol. 5.* Secunda eademque innocentissima Chrematisticæ species est νομαδικὴ i. e. PASTORITIA, quem Prussi semper excoluisse videntur, ut ex victu eorum facile probari potest. Neque feritas eorum obstitit, quominus ad hanc artem essent idonei. Et ferocissimæ namque gentes à jumentorum pastura non abhoruere. Comprobant hoc Anthropophagi, ferocissimi licet populi, apud Herodotum *lib. 4. Hist. p. 279.* Sarmaticis gentibus universis hoc tribuit Pomponius Mela *lib. 3. de Situ Orbis cap. 4.* Tertia species est λῃστικὴ καὶ πολεμικὴ, quam & Prussos olim exercuisse in comperto est. Quanquam enim primis temporibus, Fenni præsertim, minus erant bellis legitimis gerendis idonei, latrociniis tamen in finitimas gentes satis erant celebres. De Venedis Tacitus: *Quicquid inter Peucinos Fennosque sylvarum ac montium erigitur latrociniis pererrant.* De Fennis idem Tacitus: *Idem venatus viros pariter*

riter ac fœminas alit. Passim enim comitantur, partemque præde capiunt. Germanos item, adeoque Gothos etiam latrocinia omni carere infamiâ putarunt, ut auctor est Julius Cæsar *lib. 6. de Bello Gall. cap. 23.* Quarta species est ἀγρευτικὴ, quæ triplex est, pro ratione ferarum, quarum aliæ sunt terrestres, aliæ volatiles, aliæ aquaticæ. Hinc aliæ tres existunt species, videlicet θηρευτικὴ i. e. VENATORIA; deinde ὀρνιθοθηρα i. e. AUCUPIUM; & tertio ἁλιευτικὴ id est PISCATORIA. Ex his artem venatoriam ipsos exercuisse vel ex eo manifestum est, quod marturos sive mures Scythicos exteris vendere soliti sint. Disertis etiam hoc verbis Petr. de Dusburg *part. 3. Chron. cap. 130.* testatur. Obiter notetur, inter feras Prussicas, eminere Alces & Uros. De Alce scripsit Johannes Wigandus Episcopus quondam. Pomezanienſis, Aucupium quoque Prussis non fuisse ignotum ex eo patet, quod ipsis in sylvis quibusdam nec aves nec alias feras licuerit capere, ut suo loco dictum est. Piscatoriæ denique rei Prussos operam dedisse, non est quod dubitemus. Manifestè hoc comprobat piscina in castro Ragnitensi, de qua Dusburg. *part. 3. cap. 176.* Et sanè multitudo lacuum fluminumque, quibus Prussia abundat ipsos ad hanc rem obvio sinu invitabat. Numerarunt enim olim Monachi in Prussia bis mille, triginta & septem lacus, ut est apud Henneberg. *de V. P. fol. 3. b.* Accedit mira piscium varietas, quam non facile in aliis regionibus reperias. Illud tamen observandum, quod & aliàs monuimus, quosdam lacus, quædam etiam flumina fuisse Prussis adeò sacra, ut in iis piscari nefas fuerit habitum. *Vid. Dissert. nostra de Cultu Deorum apud Vet. Prussos.* Breviter illa quæ de Chrematistice Prussorum diximus complectitur Schuzius *lib. 1. Chron. fol. 3. a.* Ihre Nahrung war vom Ackerbau/ Viehzucht/ Jagten und Fischereyen. Sonderlichen Fleiß halten sie ins gemein auf die Bienen/ um des Honigs willen nicht allein in ihrem eigenen Gehöge/ sondern auch in wilden Wäldern auffzuerziehen. Comprobantur ea omnia in Dissertat. de Diis Prussicis, ubi singulis rebus singulos Deos olim fuisse præpositos probavimus.

VIII. Deinde num Prussi illam quoque κτητικῆς partem exercuerint, quæ non dicitur naturalis, sed ex industria hominum profecta, quæque non ad solam necessitatem, sed etiam ad abundantiam directa est, inquirendum nobis amplius erit: Hæc autem acquirendi ratio κατ' ἐξοχὴν dicitur χρηματιστικὴ i. e. pecuniaria, estque duplex. Alia namque consistit in permutatione mercium alia in emptione & venditione. De priori

ſpecie, quæ Græcis ἀλλακτικὴ καὶ μεταβλητικὴ vocatur, quid ſentire debeamus, jam ſuperiora docent. Antiquiſſimis quippe temporibus Pruſſi mare ſcrutati ſuccinum hauriebant, illudque ſine dubio aliis mercibus acceptis permutabant, cum iis temporibus inter has gentes Septentrionales pecuniæ nullus fuerit uſus. Comprobant hæc etiam illa, quæ ex Adamo ſupra num. VI. adduximus. Refert enim ille, Pruſſos martures cum Germanis permutaſſe, veſtesque ab ipſis viciſſim accepiſſe. Ad extremum cum Ordo Teutonicus Sec. XIII. Pruſſiam eſſet ingreſſus, nullas hic opes, nullas divitias invenit, quæ omnia manifeſtè evincunt permutationibus Pruſſos maximè ſibi neceſſaria acquiſiviſſe. Hæc tamen ita aſſerimus, ut non prorſus *nummulariam*, id eſt illud permutationis genus, quod fit pecuniâ datâ, excludamus. Notum enim eſt, proximis antè Cruciferorum adventum ſeculis, Pruſſos cultiores factos, cum exteris commercia inſtituiſſe, ubi ſenſim etiam pecuniæ commoditate perceptâ ſine dubio & hoc permutandi genus acceperunt. Neque hoc aliter fieri potuit, cum omnes fermè gentes finitimæ jam tum pecuniâ ſint uſæ. Pruſſi etiam ipſi naves ſuas in exteras oras dimittebant, quod certè vix de ipſis aſſeri poſſet, niſi nummorum uſum ipſos jam tum cognitum habuiſſe certum eſſet. Prius autem illud, quod de navibus Pruſſicis aliàs in oras dimiſſis dicebamus, confirmat luculentum Adami Bremenſis teſtimonium. Hic enim *lib. 1. Hiſt. Eccl. cap.* 50. (48.) *pag. 29. ſeq.* de Birca, urbe Gothica, ita loquitur: *Ad quam ſtationem, quæ tutiſſima eſt in maritimis Sveoniæ regionibus ſolent Danorum, Nordmanorum, Sclavorum atque* SEMBORUM *naves, aliique Scythiæ populi pro diverſis commerciorum neceſſitatibus ſolenniter convenire.* Per Sembos hic non alios intelligit, quam Pruſſos in hodierna Sudinia ſive Samlandia habitantes. Alibi enim Adamo Bremenſi Sembi & Pruzzi ſunt iidem. *Vid. lib. de Situ Dan. num. 77. (c. 227.) pag. 147.* In dictis illis navigationibus non raro periclitantibus ſolebant opem ferre, piratasque mari ſubmovere: Sic enim de illis Adamus Bremenſis loc. cit. *Tertia eſt illa quæ Semland appellari ſolet, contigua Ruzzis & Polonis. Hanc inhabitabant Sembi vel Pruzzi, homines humaniſſimi, qui obviam tendunt ad auxiliandum his, qui in mari periclitantur, vel qui à piratis infeſtantur.* Quanquam autem ex dictis navigationes ex Pruſſia in alias regiones exteras fuiſſe ſuſceptas probatur, iis tamen nihil amplius quæſitum eſt, quam ut indigentiæ populi hujus ſubveniretur, alioqui hic majores opes inveniſſet Ordo Teutonicus, quam quidem inveniſſe perhibetur.

hibetur. Obiter hic notari potest, cum Ordo Teutonicus Prussiam esset ingressus, Culmenses & Thorunienses naves suas in Hollandiam, Angliam, Daniam, Sveciam dimittere solitos. Probat hoc non solum domus mercium Anglicarum, quæ hodieque Culmæ juxta Curiam Civitatis conspicitur, sed etiam Acta publica Thorunienſia. In his frequenter legas, Civibus Thorunienſibus datas esse literas ad Regem Daniæ, Archiepiscopum Lundensem, Episcopum Ripensem, Civitatem Sundensem, Gripswaldensem, alias, ut bona naufraga ipsis extraderentur. *Vid. Acta illa ad An. 1370. 1375. 1377. 1387. 1395. 1397.* Seculo proximo, videlicet Decimo quinto, tales literas fuisse datas nusquam observo, ex quo colligere licet, illo Seculo navigationes ad remotiora regna ex dictis Civitatibus desiisse.

IX. Ad hæc omnia exercenda certa Prussi adhibuerunt instrumenta rei Oeconomicæ administrandæ & amplificandæ convenientia. In his primò numerantur UXORES, quæ res à marito partas custodirent & conservarent liberosque communes educarent, quæ munia sunt uxorum ex Aristotelis sententia *lib. 1. Oeconom. cap. 3.* Quanquam de Fennorum uxoribus referat Tacitus, etiam ipsas cum maritis suis latrocinia exercuisse. *in calce libri de Morib. Germ.* Potestas maritorum maxima fuit olim in uxores, adeò ut etiam jus vitæ necisque videatur maritis in uxores competiisse. Servarum enim instar illas habuisse memorantur, nisi quod honoratiore esset loco, quæ ex Scandinavico fuerat genere oriunda *Henneb. de V. P. fol. 16. b.* Alia quæ huc pertinent, peti possunt ex Dissertatione de Nuptiis veterum Prussorum. Deinde fuerunt LIBERI, qui non ita molliter educabantur, quin ab ineunte statim ætate Parentes in administratione rei domesticæ adjuverint. Iisdem tamen vitiis à primâ juventute assvescere solebant, quibus & Parentes erant dediti, ut Dusburgensis noster verbis supra num. IV. citatis testatur. Alia quæ ad educationem Liberorum pertinent, huc adducere non licet, cum omnia illa spissis obruta sint tenebris: Illud tamen asserere tutò possis, Prussicas mulieres olim liberos lacte suo nutrivisse: *Naturaliter enim à matre cunctis nutrimentum suppeditatur*, ut ait Aristotel. *lib. 1. Oeconom. cap. 1.* Deduci etiam hoc ipsum potest ex Historia de Galindis excisis, ubi Galindi feruntur uxoribus suis ubera præcidisse, ne liberos suos lactare possent apud Dusburg. *part. 3. Chron. cap. 4.* Tertio inter instrumenta rei Oeconomicæ numerabantur etiam SERVI, quos etiam Prussis fuisse non tantum ex illo colligo, quod uxores suas

Prusi servarum instar habuerint: sed etiam ex aliis quæ paulò post adducentur. Schuzius *in Chron. fol. 3. b.* Prussos veteres ex eo laudem quæsivisse refert, si plures haberent servos. Unde autem servos sibi soliti sint acquirere, dicere non habeo. Vero tamen non est absimile fuisse Prusis servos non captos sed natos. Hostes enim captos omnes solebant occidere, ut suo loco demonstratur. Et certe potentiores Nobiles rusticis suis sine dubio utebantur ut servis, eorumque liberos pro lubitu ad servitia domestica adhibebant, quod aliquo modo elici potest ex iis, quæ Hennebergerus *lib. de V. P. fol. 18. b.* de Cimbris veteres Prussos ad opera rustica præstanda cogentibus refert. Quartò huc etiam pertinebant JUMENTA, quæ in re Oeconomica non postremum habent locum, ex Hesiodi sententia, qui *lib. 2. ἐ. καὶ ἡ. v. 463.* ita ea de re canit.

Οἶκον μὲν πρῶτα γυναῖκά τε, βοῦν τ' ἀρότηρα,
Κτητὸν δ' ἀμήτῃ, ὅπως κἀμὸν βοῦν ἔποιτο.

Majorem his lucem affundent ea, quæ supra num. VII. dicta sunt de arte Pastoritia. Et hæc fuerunt instrumenta rei Oeconomicæ apud Veteres Prussos. Ut autem his instrumentis commodiùs uterentur, non alebant eos homines, sive servi, sive ingenui illi fuerint, quos ad finem dictum obtinendum videbant ineptos, probè vel in sua barbarie gnari, instrumenta ad finem obtinendum inepta, non esse instrumenta, nisi æquivocè talia. Liberos enim mancos, mutilos, aut etiam quos ob multitudinem sobolis putabant fore inutiles, exponebant, aut etiam occidebant, sicut est in Privilegio Veteribus Prussis dato. *Conf. & Historia modo citata de Galindorum excidio.* Eadem sors manebat servos, imò & uxores, parentes etiam ipsos, quibus omnibus violentas inferebant manus, sicque castigabant morcindi tarditatem, si eos ad victum sibi parandum videbant ineptos. *Vid. Dissert. de Funeribus Vet. Prussor. n. 1.*

X. Ante autem quam hinc abeamus, placet, quædam strictim de Succino, ex quo sibi & olim Prussi divitias parasse leguntur, commemorare. Antiquissimis equidem temporibus, videlicet cum Gothi has oras tenerent, claros propterea fuisse Prussiæ incolas, non est, quod dubitemus. Elici hoc ipsum potest ex Herodoto, Diodoro Siculo, aliisque vetustis Scriptoribus, quos *in Dissertatione de Populis antiquitus Prussiam inhabitantibus* citavimus. Non minus & primis à Christo nato seculis Prussia his divitiis abundabat, cujus rei testis est locupletissimus.

simas Corn. Tacitus *in lib. de Morib. Germ. circa fin.* Sed & Seculo à Christo nato VI. succina ad Æstios id est Prussos Oceani undam descendentem exportasse, scribit Theodoricus Gothorum Rex apud Cassiodorum *lib. 5. Variarum Epist. 2.* Post illa tempora altissimum est apud Scriptores exteros de Succino silentium. Licet enim multi, variis occasionibus, ad Prussos delabantur, nusquam tamen succinum Prussicum celebrant. Quin etiam illi, qui Prussiam ex Professo fere describunt, in quibus sunt Adamus Bremensis & Helmoldus Bosoviensis, nullam succini faciunt mentionem. Idem dicendum de Dusburgensi nostro, aliisque plurimis MSS Chronicis. Hoc nobis argumento esse potest, Sudinos, Galindos, Scyros, Herulos, postquam has oras, Gothis Venedisque alias sedes sibi quærentibus, occupassent, succinum ut & alias divitias, planè neglexisse, iisque tantùm operam dedisse, quæ ad victum & amictum acquirendum proximè faciebant. Prima post illa tempora succini mentio fit apud Schuzium ad An. 1454. *lib. 3. Chron. fol. 202.* ubi Civitates Prussicæ munus curandi succinum Regiomontanis delegasse dicuntur. Deinde in Plebiscitis Urbis Regiomontanæ *dist. 71.* ubi cavetur, ne quis ausit rude succinum asservare. Hæc verò Plebiscita non An. 1394. sed An. 1494. constituta esse probabimus *in Dissertatione de Jure Prussorum num. IX.* Posthæc non paucæ Constitutiones de Succino prodierunt in Prussia, quas passim citatas vide apud M. Philippum Jacobum Hartmannum, amicum nostrum maximum *in lib. de Succino Prussico.*

XI. Ad extremum, ne prorsus nihil de natura Succini, quam Historici quoque non rarò explicare conati sunt, dixisse videamur, paucis nostram sententiam explicabimus. Poëtas hic mittimus, qui succinum lacrymas esse Heliadum, fratrem suum Phaëtonta deplorantium prodiderunt, cum illud ingeniosum esse commentum nemo non intelligat. Philosophos certè mirari non satis possumus, qui in absurdas non rarò sententias abierunt. Primùm verò prorsus audiendi non sunt, qui succinum Elephantorum aut piscium semen, Lyncis urinam, vel lacrymas esse dixerunt. Non minus absurdi sunt qui Succinum concreti maris purgamentum vel pingvem Oceani sudorem esse docuerunt, quam sententiam ex recentioribus quoque nonnulli fovent. Neque fidem apud nos merentur, qui arborum succum esse putant, quanquam, neque illi in designanda arboris specie conveniant, aliis populum, aliis cedrum, aliis alnum hic celebrantibus. Propius ad veritatem accedunt, qui in

ipsis terræ viscéribus succini originem quærunt. Sed & horum non una est opinio. Quidam existimant, succinum esse bitumen subterraneum ex terra scaturiens, in fundo vero maris frigore concretum, quam sententiam amplectitur Joannes Wigandus Episcopus Pomesanienſis *in Historia Succini fol. 4. b.* ut & Johann. Aurifaber, Severinus Gœbelius *in libellis de Succino Pruſſ.* Athanasius Kircherus bitumen hoc ex terra in aquam scaturiens elevari ad superficiem maris, ibique fluctuum impulsu concrescere dicit. *in Mundo subterraneo Tom. 2. lib. 8. sect. 3. cap. 3.* Sed hanc Kircheri sententiam facile convellere possunt accolæ maris Baltici, qui nunquā id genus materiā aquis marinis supernatare viderunt. Veriſſima igitur nobis illa videtur esse sententia, quæ succinum in terra gigni non molle sed durum tenet. Testantur enim hoc evitenter in litore Sudavico venæ succineæ, quas & nos in montibus abruptis vidimus. Testantur item hoc ipsum alia mediterranea & à mari longiùs recedentia loca, ubi succinum ex terra eruitur. Quod autem etiam ex aqua, nempe in mari Baltico, hauritur, aliisque in lacubus & fluminibus aliquando legitur, illud ita fieri existimo. Gignitur in terræ viscéribus succinum, tempestatibus autem ingentibus mare concitatum terram eluit, succinumque, quod antea terra latebat obrutum denudat, sicque ad litus propellit. Dici etiam potest, montes in mari sub undis latentes tempestatibus illis abrumpi venasque eo modo aperiri. Sed quæres ad quodnam genus corporum subterraneorum possit succinum referri? Illud breviter verbis Dn. M. Hartmanni explicabo: *Quare*, inquit ille, *ut colligamus quæ huc usque hoc capite prolixiùs fuerunt exposita, eorum summa hæc est: Subterraneum utique succinum apud omnes in confesso esse, idque ex historia satis probari: cum verò id nec duci nec fundi possit, metallis non accensendum esse, neque ex reliquis fossilium generibus, terris, sulphuri aut bitumini annumerandum, quod solidi tas succino major, quam quæ ejusmodi fossilibus inest: lapidem igitur reliquum esse ut dicamus, & quidem non ex saxorum aut marmorum, sed nec ex lapidum peculiariter ita dictorum genere, sed gemmam, per quam aptè responderi possit ad quæstionem quid sit, cum naturam ejus rectè exprimat.* Hæc ille *lib. 2. de Succino Prusſico cap. 2. §. ult.*

DIS-

DISSERTATIO XVI.

De

Re nummaria Prussorum.

(1.) *Ante nummorum usum opes in frumento & armentis ponebant Romani, Spartani, Venedi, Poloni, Gothi, Prussi. Nummi in sepulcris Veterum Prussorum reperti.* (2.) *Cruciferi primis temporibus usi sunt grossis Bohemicis & Pisandis. Sterlingi Anglorum unde sint. Pecuniæ Prussicæ hodiernæ genera & pretium.* (3.) *Marca erat libra nummularia bossi Romano respondens. Marca Colonienſis, Noribergenſis, Trosica-Prussica, Polonica.* (4.) *Marca Prussica habet 60. solidos.* Schillinge *unde dicantur. Bernhardus Schillingus Civis Thorunienſis.* (5.) *Nummi seu phenningi tres unum constituebant solidum. Qui sint in privilegio Culmenſi denarii.* (6.) *Fertones, scoti, Quadrantes, Culmenſes & Pomeranici. Phenningii argentei Prussici.* (7.) *Marca unde dicatur. Marca non fuit olim nummus. Proportio antiquorum nummorum ad se invicem. Proportio eorundem ad hodiernos nummos.* (8.) *Prussica moneta fuit tota argentea.* (9.) *Sec. XIV. cœpit argento cuprum admiscere. Quod sit discrimen inter* Marck Silbers & Marcklötiges Silbers. *Marcæ gravis & levis æris. Mutatio Phenningorum facta, ita ut sex Phenningi unum facerent solidum. Halleri duo uni phenningo tribuuntur.* (10.) *Exempla aliquot ex codice antiquo proponuntur. Orthones Prussorum.* (11.) *Marca gravis æris tempore Sigefridi de* Feuchtwangen *habebat 30. grossos Bohemicos. Grossus Bohemicus quot grossos monetæ Prussicæ hodiernæ valuerit. Theodoricus de* Feuchtwangen *solidos flari jubet.* (12.) *Henrici Dusneri nummus argenteus.* (13.) *Winrici de Kniprode nummi. Quot Marcæ monetæ Prussicæ fuerint ex una Marca argenti puri cusæ.* (14.) *Moneta aurea Conradi Zolneri. Quæ iis temporibus fuerit ratio argenti ad aurum. Conradini* (15.) *nummi dimidiô prioribus minores post pugnam Tannebergenſem cusi. Quot Marcæ Prussicæ unam eô tempore marcæ habuerint argenti. Alii nummi viliores.* (16.) *Nummi meliores restituti. Nummi gravis & levis æris.* (17.) *In bello magno maxima Pecuniæ Prussicæ imminutio, cum ex una marca cusæ*

sint

sint 10. Marcæ Prussicæ. (18.) *Moneta Henrici Plavenii. Constituit idem, ut ex una Marca argenti cudantur octo Marcæ nummorũ. Nummi Joannis Tiffenii A. 1496. in Polonia ducatus 30. grossis æstimatus.* (19.) *In Polonia ducatus æstimatus 32. grossis. In Prussia 50. grossis Talori sive Joachimici.* (20.) *Tempore Grunovii quæ fuerit monetæ Prussicæ ratio. Ex una Marca fiebant 12. Marcæ monetæ. Nummi Alberti ultimi Magistri & Primi Ducis Prussiæ.* (21.) *Salaria Professorum Academiæ Regiomontanæ. Sumptûs Ducis Prussiæ constituti.* (22.) *Abacus ex Christophoro Falconio. Marcæ Prussicæ distinctio in majorem & minorem.* (23.) *Sub exitum seculi superioris quæ fuerit monetæ Prussicæ ratio.* (24.) *Currente seculo maxima Pecuniæ Prussicæ mutatio facta, cumprimis Anno 1620. & seqq. tempore Sigismundi III.* (25.) *Uladislao Rege quid obtinuerit.* (26.) *Joannis Casimiri Regis temporibus quæ sit moneta stata.* (27.) & (28.) *Anacephalæosis eorum quæ dicta sunt.* (29.) *Floreni quod olim grossos habuerint.*

I.

OMnes gentes opes & divitias antiquis temporibus in frumento & armentis constituebant, &, si qua ad vitam sustentandam necessaria erant paranda, non pecuniâ, sed permutatione & compensatione mercium eam sibi acquirebant. Vid. Aristot. *l. 5. Ethic. ad Nicom. c. 8.* Testatur illud de Romanis undequaq; doctissimus Varro *lib. 2. de Re Rustic. cap. 1.* conf. Plutarch. *in Poblicola.* De Spartanis idem habent Aristot. *lib. 2. Polit. cap. 9.* & Justinus *lib. 3. Hist. cap. 2.* Et ut propiùs ad nostrum propositum accedamus, VENEDOS incolas Prussiæ nostræ antiquissimos nullam habuisse pecuniam, documento sunt Poloni à Venedis genus ducentes, qui aliquot etiam seculis, postquam in has oras, quas hodie tenent, immigraverant, pecuniâ signatâ caruerunt, & proinde frustulis quibusdam argenti, pellibusque aspreolorum sibi res necessarias comparare soliti sunt, ut auctor est Alexander Gvagvinus *in Histor. Polon. ubi de Venceslao Rege Tom. II. in Corp. Hist. Polon. pag. 354.* Unde etiam originem traxisse arbitror illas leges Polonorum antiquas, quæ, cum mulctam delinquentibus irrogant, pelles harmelinas & mustelinas Judici dari jubent. *Vide quæ super hac materia scripsimus lib. 2. Reipubl. Polon. cap. 2.* GOTHI, qui Venedis aut ultro cedentibus, aut vi expulsis, in septentrionalibus

libus Prussiæ locis succesſerunt, itidem nullam pecuniam habuiſſe dicuntur. Unde illud eſt, quòd, quemadmodum apud Romanos à pecore dicta eſt pecunia, ſic apud Gothos in Sveonia habitantes *FEH* olim pecus, poſtea res omnis mobilis, in qua divitiæ conſiſtebant dicebatur. H. Grot. *in Poleg. ad Hiſt. Goth. Vand. &c.* Johann. Loccenius *lib. 2. Antiqv. Sveo-Goth. cap. 18.* Ad extremum Pruſſi illi, quos Ordo Teutonicus ſibi ſubjecit, opes aut planè nullas habuére; aut, ſi id aſſeri nequit, eas certè potiſſimùm in iis, quæ ad victum & amictum pertinent, poſuére. Lithuani namque, qui eandem atque Pruſſi illi, de quibus jam agimus, agnoſcunt originem, usque eò fuerunt quondam inopes, ut etiam à Ruſſis exeunte Seculô XI. victi, non niſi ſubera, reſtes, faſces frondeos, quibus in balneis ſudorem provocare ſolebant, tributi nomine pendere juſſi ſint. Neugebaur. *lib. 3. Hiſt. Polon. in Uladislao Laskonogo.* Diſertis etiam verbis illud de Pruſſis confirmat Adamus Bremenſis Sec. XI. Scriptor, cujus verba digna ſunt, quæ hic legantur: *Aurum*, inquit ille, *argentumque pro minimo ducunt, pellibus abundant peregrinis, quorum odor noſtro orbi lethiferum ſuperbiæ venenum propinavit. Et illi quidem ut ſtercora hæc ad noſtram forte habent damnationem, qui per fas nefasque ad veſtem anhelamus marturinam, qvaſi ad ſummam beatitudinem. Itaque pro laneis indumentis, quæ nos dicimus paldones, illi offerunt tam precioſos martures.* Hæc ille *lib. de Situ Dan. cap. 227. (77.) pag. 147.* Eadem habet Helmoldus *lib. 1. Chron. Slav. cap. 1.* Accedit, quòd Pruſſi illi Diis ſuis in ROMOVE, ſive, ut quidam volunt, in ROMA NOVA cultis, non pretioſa donaria ex auro & argento fabricata, ſed manipulos frugum, piſces, pecudes & alia ſacrificia leguntur obtuliſſe. Quare huc accommodare licebit illa Ovidii ex lib. 1. Faſt.

Pluris opes nunc ſunt, quàm priſci temporis annis,
Dum populus pauper, dum NOVA ROMA fuit.

Non eſt tamen dubium, quin Pruſſi, perceptâ ſemel auri argentiq; comoditate, pecuniæ peregrinæ uſum & ante Cruciferorum adventum ſenſim introduxerint, quod de Baltici maris accolis cumprimis aſſeri poſſe videtur. Hi namque conſvetudine Germanorum, cum quibus commercia tractabant, cultiores redditi, & pecuniam ipſorum pedetentim receperunt. Eò dubio procul referendi ſunt illi nummi, quos in ſepulcris Veterum Pruſſorum repertos, teſtatur Caſparus Schützius *lib. 1. Chron. Pruſſ. fol. 7. b.* Habuerunt illorum nonnulli characteres nobis ignotos, illisque non abſimiles, quibus in inſignibus Vaidewuti Regis epigraphe

fuerit expressa. *Vid. Dissertat. de lingva Vet. Pruss. num. ult.* Alii autem latinis litteris fuere signati, ut in illis legi possent nomina : LECIPORUS : CRASSIURA : CESTIANUS. Alii denique jam prorsus fuere detriti, ut nulla in illis litera legi posset. Exhibet nobis eorum nummorum figuras in prima Chronici sui editione Schuzius, qui consulatur.

II Cum Cruciferi Anno 1230. Prussiam essent ingressi, Germanicam monetam, unde ipsi erant oriundi, secum in Prussiam invexerunt. Inter alia nummorum ab exteris oris huc illatorum genera, præcipuè numerari merentur LATI GROSSI BOHEMICI (**breite Böhmische Groschen**) qui hic, & subsequutis temporibus, ut & in vicina nobis Polonia fuerunt in usu frequentissimo, ut Historiam Prussicam evolventi obscurum esse nequit. Ex aureis nummis BISANDOS hìc fuisse frequentes, cognoscere licet ex Ordinis Teutonici Consvetudinibus num. 10 ubi hæc habentur verba : **Der Meister mag Vrihelìche geben oder lihen ettes weme des Huses Vrinde hundert BJSANTE/ oder Dinc die alsò ture sind : Will er aber Vunfhundert hine geben/ dasselì er tun mit zehen bescheidener Brudere Rate. Vber vunfhundeet sol er nicht geben/ ane des Capitels Willen.** Auream eam fuisse monetam, non ex alio colligo, quàm quòd superiore seculo Anno 1541. Carolus V. Imperator ejus generis monetam cudendam curaverit, cujus inscriptio ex altera parte erat : CAROLUS V. IMPERATOR. Ex altera : MONETA AVREA BISVNTI 1541. Ob eam quoque causam hi nummi vocabantur à loco die **Bisanter.** *Vid. Ferdinandi I. Imp.* **Münzordnung** / *fol. 15.* Quod precium fuerit antiqui illius Bisandi, determinari vix poterit. Consului propterea exemplar Consvetudinum in Gallicam lingvam jam ante duo secula conversum, quod in Bibliotheca Electorali Regiomontana inter MSS. Codices asservatur. In eo verba illa **hundert Bisante**/ quæ in Germanico exstant, sic in Gallico notantur C. lb. id est, centum libras. Sed neque ex eo aliquid certi poterit deduci. Non acquieverunt autem cruciferi his exterarum gentium nummis, sed simulac Prussiæ partem sibi subjecissent, propria pondera & propriam monetam ad similitudinem Germanicæ percutiendam curârunt. Et quidem adeò peritos rei monetariæ artifices habuerunt in Prussia, ut exteræ quoque gentes ipsis artis hujus excultæ laudem tribuant. Certè inter Anglos non desunt, qui *Sterlingos* à Prussis nomen accepisse putant, quod verba Guilhelmi Vatsii testari possunt. Ille siquidem in Glossa-

rio

rio ad vocem **Sterling**/ postquam plusçula de iis, quæ ad vocis nomenclationem pertinent, disseruerat, hæc tandem subjungit: *Doctissimus Eques* (Spelmannus) *eorum potiùs elegit opinionem, qui à Germanis mercatoribus circa Gethani Elbingæque partes, quos Esterlings adhuc dicimus, Sterlingos nostros deducunt, quasi illi in Angliam venientes artem purgandi argenti, etiam flandi & feriendi celebrem reddidissent, nomenque ipsorum facto deinceps reliquissent, quod satis est probabile.* Hæc ille. De hac itaque materia paulò uberius acturi, B. L. rogamus, ne exactam ubique à nobis exigat ἀνείθειαν. Tantis quippe res hæc implicita est difficultatibus, ut Oedipô hîc non rarò opus esse videatur, ad ænigmata passim occurrentia dissolvenda. Ante autem quam rem ipsam aggrediamur, operæ precium erit indicare, quæ pecuniæ genera hodie in Prussia sint in usu & quod eorum sit precium, quo feliciùs veterem illam cum hac nostra conferre queant & exteri. Hodiè solidus (**ein Schilling**) habet 6. denariolos sive phenningos, sed jam nonnisi imaginarios. Tres solidi faciunt grossum: viginti grossi marcam. Triginta grossi florenum, sive aureum Prussicum. Tres floreni Talerum. Duo Taleri Ducatum sive aureum Hungaricum. (Aureus Hungaricus in monumentis Prussicis atque Polonicis dicitur ille nummus, quem ducatum, sive etiam simpliciter aureum vocamus. Alioqui non ignotum nobis est, aureum Hungaricum (**Ungrisch Gülden**) hodie in Hungaria minorem esse talero, cum nostris 50. grossis tantùm æstimetur.) His ita prænotatis, de pecunia Prussica, quæ primis ab ingressu Ordinis Teutonici in Prussiam temporibus obtinuit, dicere ingrediamur.

III. Princeps ponderis species, cujus in Privilegio Culmensi An. 1233. concesso mentio fit, in Prussia tunc temporis erat MARCA, Germanis etiam, Svedis, Danis aliisque populis usitata. Respondebat hæc marca libræ nummariæ, sive besti Romano, continebatque octo uncias. Ex hâc etiam causâ marca & libra pro uno eodemque à Gallis & Anglis accipiuntur. Ut enim hodie Angli & Galli per libras numerant, sic vetustis temporibus per marcas numerabant, notante Gvilhelmô Vatsio *in Glossario voce Marca.* Conf. Matth. Paris *in Henrico III. pag. 48.* Marcam, quanquam minus rectè, Loccenius deducit à Germanica voce **Mark**/ i. e. signum, quod argentum erat signatum: vel etiam à **Marcker**/ i. e. selibra, quam in argento olim æquasse 8. uncias putant. Vid. Loccen. *lib. 2. Antiq. Sveo-Goth. c. 18.* Ex his jam constare potest, hodiernas marcas, quarum in Prussia usus est frequentissimus,

non esse ejusdem ac veteres illas ponderis ac precii. Verbo antiquitus marca nummularia non alia fuit, quàm marca argenti puri, quam bessi Romano respondere diximus. Germanis vocatur eine Silbermark. *vid. Privilegium Culmense num. 40.* Quibus gradibus autem ad eam, qua hodie est, vilitatem delapsa sit, in sequentibus nobis ulteriùs erit disquirendum. Jam tantùm notamus, non ejusdem ubique ponderis marcam olim fuisse, neque adhuc esse. Præcipuæ fuerunt suntque adhuc, *Marca Rhenana* sive *Colonienſis*, cujus usus hodie per totam est Germaniam in moneta cudenda, ex Constitutione Ferdinandi I. Imper. in Comitiis Spirensibus An. 1560. consensu omnium Imperii Germanici Ordinum latâ, & eodem Annô seorsim typis Viennæ Austriæ impressâ. Deinde *Marca Noribergenſis*, & denique *Marca Froſica*, cujus usus est per Galliam, Hispaniam & Belgium. Singulæ harum Marcarum pendunt 8. Uncias sive 16. lothones sui generis. Omnium ponderosissima est Marca Trosica, utpote quæ Marcam Noribergensem superat decem circiter denariolis sive phenningis, quorum singuli trigesimam secundam unciæ partem constituunt. Marcam verò Colonienſem Trosica superat vigesimâ sui parte, ita ut 19. marcæ Trosicæ sint 20. Colonienses. Ex his Trosicam æqualis planè cum besse Romano ponderis fuisse contendit Willebrordus Snellius *in Eratosthene Batavo lib. 2. cap. 15.* Vid. Petrus Crügerus *in Prolegom. Arithmet. German.* Quanquam autem Cruciferi Germani fuerunt, diversam tamen ab enumeratis illis Marcam in Prussia constituerunt. Invenit enim Petrus Crügerus Gedani in Aurifabrûm tribu libellam antiquissimam insignibus Civitatis signatam, quæ non tantùm cum alia libella in Curia Gedanensi asservatâ, sed etiam cum libella monetaria Elbingensi Crügero transmissâ conveniebat accuratissimè, quod etiam argumento est, non fuisse antiquis temporibus marcam Aurifabrûm à monetariâ diversam. Pendebant hæ marcæ, non secus atque superiùs enumeratæ, 8. uncias sive 16. lothones sui generis, i. e. 8. uncias Prussicas, sive 16. lotones Prussicos. Proportio Marcæ Prussicæ ad suprà dictas reperta est ejusmodi: Quatuor Marcæ Noribergenses fuerunt 5. Prussicæ, adeoque marca Noribergensis quartâ parte superabat Prussicam, ita ut 8. illæ unciæ sive 16. lothones Noribergenses penderent 10. Uncias Prussicas, seu 20. lothones Prussicos, & insuper 10. propemodum denariolos. Marca Trosica pendebat 10. uncias Prussicas sive 20 Lothones Prussicos, & insuper decem, propemodum denariolos. Marca Colonienſis itidem, ut priores, 8. uncia-

unciarum sive 16. lothonum sui generis, pondere effecit 9½ Uncias sive 19. lothones Prussicos, & præterea circiter 9½ denariolos sive pfenningos. Superat igitur hodierna Marca monetaria Colonienſis antiquam Marcam Prussicam plus quàm tribus lothonibus Prussicis. Brevius: Marca Colonienſis habet 152. **Engliß** / sive, quod idem est, 4864. **Aßen**: Marca verò Prussica habet 124. **Engliß** & 6. **Aßen**. Vid. Petrus Crüg. *loc. cit.* & Cl. Joh. Petrus Titius *in Commendatione Nummaria cap. 9. §. 26. pag. 177. seq.* Antequam ad marcam Prussicam accuratiùs expendendam accedamus, obiter monemus, marcam Polonicam circa An. 1240. æqualem fuisse 48. grossis Bohemicis. Evidenter hoc probari potest ex Jure Culmenſi, quod circa eadem tempora scriptum esse ostendimus. Ibi enim *lib. 2. cap. 37.* hæc habentur: **Man ſoll auch wiſſen daß achzehn Pfund Magdeburgiſch machen ein gantz Wehrgeld. (Ein Pfund machet 20. Böhmiſche Groſchen) das iſt achthalb Marck Böhmiſcher Groſchen / Polniſcher Zahl.** Et *lib. 3. cap. 35.* **Achtzehen Pfund macht achthalb Marck Groſchen / Polniſcher Zahl. Neun Pfund macht 4. Marck ohn einen Vierdung Böhmiſcher Groſchen / Polniſcher Zahl.** Hæc Jus Culmense.

IV. Marca Prussica, prout eam descripsimus, ut SEXAGINTA SOLIDOS contineret, constitutum est in Privilegio Culmenſi *num. 40.* Solidus apud Romanos quondam erat nummus aureus: Germani verò cùm monetæ suæ Latina vocabula essent imponenda, novæ & à Romana diversissimæ monetæ nomen hoc imposuerunt, quam ex Germanica voce **Schilling** / Schillingum appellare potuissent. Unde Germanica illa vox **Schilling** dicatur, quæri potest. Quidam Scriptores Prussici juniores referunt, civem quendam Thorunienſem, nomine Bernhardum **Schilling** / ex fodinis prope Niclasdorff 30. centenarios argenti emisse, & inde Magistri Prussiæ generalis Theodorici C. de Aldenburg indultu monetam primò tunc flatam de suo nomine **Schillinge** appellâsse. Vid. Casp. Schutz. *lib. 2. Chron. Pruss. fol. 67. b. fin.* & Th. Waisselius *in Chron. fol. 116. b. alii.* Et quod mireris Caspar Hennebergerus eò usque delabitur, ut statuat primam omnium hanc in Prussia fuisse monetam à dicto Bernhardo Schillingo percussam, cum antea non nisi grossi Bohemici & Quadrantes Pomeranici (**Pomerſche Vierchen**) hîc in frequenti fuissent usu. *in Comment. ad Tab. Geogr. Pruss. pag. 287.* Addunt etiam quidam, ex una parte monetæ huic crucem

simplicem fuissem impressam, cum inscriptione : MONETA DOMINORUM PRUSSIÆ. Ex aversa parte aquilam insculptam, cum epigraphe : FRATER THEODORICUS MAGISTER GENERALIS. Verum enimverò, præterquam quod fidem nullam meretur illud, quod dicitur, tunc primò monetam argenteam in Prussia fuisse cusam, cùm ex Privilegio Culmensi contrarium appareat, falsitas etiam relationis hujus ex multis aliis deprehenditur. Nam primùm apud Veteres Historicos Prussicos de Bernhardo Schillingo fodinisque illis altum est silentium, nec apparet, unde recentiores illam Historiam hauserint. Grunovius etiam, qui citatis illis antiquior est, etiam si fodinas easdem commemorat, de Bernhardo tamen Schillingo prorsus nihil habet. Deinde notum est ex speculo Saxonico, Jure Weichbildico, aliisque eorum temporum scriptis, jam ante Theodorici Comitis de Altenburg tempora, Schillingos, monetam fuisse per totam Germaniam usitatissimam. Adde, quod Scriptores hanc historiam recensentes inter se materia huic nummo assignandâ, ut ex infrà dicendis ad oculum patebit, non consentiunt. Rectius igitur alii aliunde vocem illam deducunt. Joannes Loccenius *in lib. 2. Antiq. cap. 18.* sic ea de re loquirur : *Skilling ita appellari à Skilia i. e. separare, ut videtur, quòd in minoribus rebus emptis venditorem ab emptore separarent : unde etiam Skiliamynt talis moneta separatoria dicitur in artic. IV. Constit. Reg. de Moneta Anno. M. DC. LXV. publicatæ.* Ita ille à Svedico vocabulo Schillingos derivat. Tilemannus Friesen vocem hanc purè Germanicam esse statuit, dictam à **schellen** sive **klingen** / additamque ei usitatam in monetis exprimendis terminationem. Quemadmodum enim dicimus **Pfenning/ Achtling/ Sechsling/ Vierling/ Dreyling** / ita etiam hoc monetæ genus dicimus **Schilling.** *Vid.* laudatus Tilemannus Friesen *lib. IV.* **im Münzspiegel.** *cap. IV.* Vir Clar. Johannes Petrus Titius vocis illius originem in Latina Lingva quærit, putatque eam deductam vel à voce *Solidus*, vel à *siliquá*, vel à *Sicilicus*, contracto in SCILIC. &c. in Comment. Nummar. *cap. 20. §. 20. p. 387.* Ex his facilè fabula ista de Schillingo civi Thorunienſi convellitur. Si quid verò illi relationi tribuendum, Civem illum à Schillingis flatis potiùs, quam Schillingos ab ipso nomen accepisse cum Domino Titio dicimus.

V. Tertium genus numerorum, cujus in Privilegio Culmensi fit mentio, propriè sibi nomen NUMMORUM vindicat. Nummi illi Prussici in versione Privilegii Culmensis Germanicâ vocantur **Pfenninge.**

ninge. Id genus nummi (Pfenninge) quot uni solido fuerint attributi, ex eodem Culmensi Privilegio colligere licet, in quo *num. 2.* hæc reperiuntur verba: *Eisdem judicibus cessimus perpetualiter de parte tertia mulctarum judicialium pro culpis majoribus pensatarum: pœnam minorum excessuum, quæ quotidiana dicitur, videlicet XII. NUMMOS & infra eis totaliter concedendo, ita ut quicquid de talibus judex infra Tribunal indulserit DE QUATUOR SOLIDIS videlicet, & infrà, id etiam ex parte domûs nostræ sit indultum.* Ex quibus liquet, duodecim nummos in solidis quatuor numerari, singulisque solidis ternos respondere nummos. Confirmant id alia Privilegii verba *num. XIII.* ubi disertè: *Quodsi quis ex ductoribus navium ex prædictis aliquem traducere ausu temerario contradixerit, leviori culpæ subjaceat, quali scilicet quatuor solidorum pœna consuevit adscribi.* Hîc pœna levioris culpæ dicitur esse 4. solidûm, quæ in prioribus illis 12. nummûm esse dicebatur. Solidus proinde tunc temporis habebat tres nummos, marca verò 180. nummos. Quinque ejus generis nummi Prussici pares habebantur uni nummo Colonienſi, quod iterum nos Privilegium suprà citatum docet, ubi *num. XXXIV.* hæc habentur: *Item statuimus, ut quilibet homo hæreditatem à domo nostra habens fratribus nostris solvat exinde unum nummum Colonienſem, vel pro eo quinque Culmenſes.* Sic itaque Marca Prussica Colonienſes nummos 36. Prusſicos verò, ut jam suprà indicatum, 180. continebat. Plura nummorum genera in Privilegio Culmenſi non commemorantur. Fit quidem etiam mentio DENARIORUM, qui in Germanicâ Privilegii versione vocantur Heller; sed hoc generale fuisse pecuniæ nomen, omnibusque speciebus commune ex illo ipso Privilegio satis elucet. Vid. *n. 40.*

VI. Verùm quin alia quoque ponderum & pecuniarum genera iis temporibus in Prusſiam ex Germania fuerint introducta, nobis dubium non est. In his verò sunt præcipuè VIRDUNGI SCOTI, & QUADRANTES. VIRDUNGUS sive potiùs FERTON, ut in antiquis monumentis Germanorum & Polonorum vocatur, proximè ad marcam accedebat. Anglis etiam hodieque monetæ quoddam genus est in usu, quod dicitur Farthing. Est autem hæc vox barbara, deducta à vetusto Germanorum *Verton*, Verding/ pro quo hodie dicimus Vierthel. Sic in antiquis monumentis reperitur sæpe. Ein Verton Wachs i. e. ein Vierthel Wachs. Vid. Spigelius *in Lexico, verbo Verton.* FARTOS etiam dictos esse Fertones hos putat Limnæus *de Jur. Publ. in Addit.*

dit. lib. 4. c. 7. n. 23. Varias illa vox *Ferton* habuit significationes, quas hìc commemorare non est operæ precium, unicam tantùm, quæ hujus est loci, producemus, Videlicet Ferton, sive Ferto Germanis, Polonis & Prussis erat quarta pars marcæ, ut habet Marquard. Freher. *lib. 1. de re monet. cap. 2.* Conf. Ahasverus Fritschius *in Supplemento Speidelio Besoldiano, voce Ferton. pag. 36.* Numerabantur ergò in uno Fertone apud Prussos 15. solidi. SCOTUS erat vigesima quarta pars marcæ argenti puri, ut etiamnum aurifabris eô nomine venit, continebatque olim duos solidos Prussicos cum semisse. Fuerunt Scoti & in Polonia frequentes, ut ex modò citatis Constitutionibus evidens est. Ad hæc tempora etiam Scriptores Historiæ Prussicæ recentiores referunt QUADRANTES (sic eos appellare nummos liceat, quos Prussi quondam dixerunt die Vierchen) qui alterius fuére generis, quàm quos paulò antè Virdungos diximus, licet & ipsi à quarta parte nomen traxerint. Etenim Virdungus dicebatur respectu marcæ, cujus erat pars quarta: sed *Quadrans*, de quo jam agimus, non marcæ pars erat quarta, sed solidi. Ejus generis quadrans paulò minor erat Phenningô, superiore num. à nobis descriptô, continebatque duos alios quadrantes Pomeranicos, ut auctor est Grunovius *Tract. XIII. cap. 1. fol. 231.* Antiquissimum hoc in Prussia monetæ genus esse, probari posse videtur ex Sigefridi de Feuchtwangen generalis Magistri Legibus, quæ circa Anno 1307. solos hos quadrantes Culmenses ex moneta Prusfica superfuisse testantur. *Vid.* Waissel. *in Chron. pag. 105.* Sed hæ ex iis, quæ suprà diximus, in controversiam vocari possunt. Etenim si in Privilegio Culmensi nummi (Pfenninge) jubebantur cudi, qui & usui quotidiano, & tributis dandis servirent, quomodo dici poterit, Culmenses non nummos sive phenningos, sed paulò minorem monetam, cui nomen quadrantis (ein Vierchen) cudisse? Deinde & hoc notandum est, Elbingensibus Anno 1246. concessam esse potestatem cudendi nummos sive phenningos, ut habet Privilegii Germanica versio, & quidem ejusdem ponderis & precii, ac fuerunt Culmenses. Quod si hoc verum est, ut certè est, qui dicitur in Legibus Sigefridi à Feuchtvvangen circa annum 1307. latis, Prussos tunc, exceptis quadrantibus Culmensibus, propriam pecuniam non habuisse? Ad extremum dubitari prorsus potest, utrum Quadrantes illi fuerint in Prussia cusi. Hennebergerus certè eos Quandrantes Pomeranicos vocat, ut suprà num. 4. diximus. Nec vero simile est, Prussos aliam, quam quidem in Privilegio Culmensi jussi sunt, fuisse monetam

tam cusuros. Sed his fortasse parum roboris inest, cum Quadrantes & in Prusia, & in Pomerania fuisse cusos, Grunovium audiverimus asserentem. Aliam verò minutiorem monetam, etiam phenningis minorem, hìc in usu fuisse credo, cum eam quotidianus exegerit usus. Supersunt etiam hodieque ejusmodi nummuli argentei, phenningis certè antiquis, ut à nobis descripti sunt, dimidiâ parte minores sunt & alii nummuli cuprei argenteis his minores, quorum quibusdam etiam aliquid admixtum esse argenti, de quibus infrà.

VII. Enumeravimus hactenus diversa nummorum genera, ad quæ omnes alii nummi ab exteris gentibus, puta Polonis, Belgis, Anglis & maximè Bohemis huc invecti reducebantur. Sciendum autem & hoc est, non omnes ex enumeratis speciebus fuisse nummos in Prussia certâ notâ signatos, cum pondus quorundam specierum non permiserit, ut unus inde cuderetur nummus. Sic verbi gratiâ Marca, quæ hodiernæ aurifabrorum marcæ æquiparabatur, non erat nummus unicus sed certum pondus, & certa pecuniæ sors ex pluribus minutioribus nummulis collecta. Quo circa non probat se nobis illa *Marcæ* nomenclatio à Germanico Marck i. e. signum, quô pecuniam illam signatam fuisse suprà Loccenium audivimus asserentem. Nisi forte dicas ipsum pondus marcæ, quod lanci ad examinandum argenti precium injicitur, fuisse certô signô notatum, à quo postea pecuniam quoque ipsam nomen hoc adeptam. Neque credo FERTONIS Prusici pondere nummum tunc fuisse cusum, quantitate argenti obstante. Non secus tunc se res habebat, atque hodie apud Lithvanos (ut alia exempla, quà vetusta, quà recentia præteream) qui 75. grossos Polonicos sive Prusicos vocant sexagenam Lithvanicam (*Kopa Litbewska*) etiamsi nunquam habuerint nummum ejus generis, qui tot grossos Polonicos contineret. Sic etiam in Prussia nostra marca est 20. grossorum, quamvis nunquam fortâsse nummus, qui viginti grossorum esset, in Prusia sit flatus signatusque. Quodsi suprà commemoratas pecuniæ Prusicæ species cum hodierna moneta Prusica conferre, illiusque pondus ac precium in proportione ad hodiernam pecuniam investigare voluerimus, repetenda nobis erunt, quæ dudum de marca Prusica nummaria dicta sunt. Superabat illam Marca Colonienis, quæ octo taleris sive nummis uncialibus hodie confertur, sesqui lotone & quod excurrit. Sed hoc tanti non est, ut adeò notabilem hìc marcarum differentiam inferre queat. Quantum enim ponderi marcæ Prusicæ decesit, tantum eô tempore materiæ bonitati

accesſit, cum hodie Marcæ Colonienſi nummariæ ad taleros cudendos nonniſi 14. lothones argenti puri tribuantur, quibus adduntur 2. lotones cupri: apud Pruſſos verò antiquitus eſſet marca 16. lothonum argenti puri, quibus nihil cupri admixtum. Cæterum ſi nihilominus aliqua occurrit differentia, ea certè minoris eſt momenti, quam tutò negligas licet. Antequam autem antiquam pecuniam cum nova conferamus, placet in anteceſſum varias antiquæ pecuniæ ſpecies inter ſe conferrè. Eæ verò ſic ſeſe habebant:

Marca - - -	continebat - -	60. Solidos.
Virdungus - - - - - -		15. Solidos.
Scotus - - - - - - - -		$2\frac{1}{2}$. Solidos.
Solidus - - - - - - -		3. Phenningos.

180. Phenningi faciebant totam marcam.

Ad recentiorem noſtram monetam (exceptô tamen corollariô, Auffgeld dictô, quod taleros vel ducatos ſibi pro minutiori pecunia acquiſiturus addere cogitur) ſi hæc conferantur, ita ſe habent:

Marca - - continebant - -	24. florenos noſtrates, ſive 36. marcas hodiernas.
Virdungus - - - -	6. flor. hodiernos, ſive 9. marcas hodiernas.
Scotus - - -	1. flor. hod. ſive $1\frac{1}{2}$. marcas hod.
Solidus - - - - - - - -	12. groſſos hodiernos.
Phenningus - - - - - - - -	4. groſſos hod.

Ut autem exteri etiam hæc cum ſua pecunia conferre queant, illud tantùm notent, *tres florenos* Pruſſicos, ſive quod idem eſt $4\frac{1}{2}$ *marcas* Pruſſicas reſpondere *Talero*, qui à pondere *nummus unciatis* vocatur.

VIII. Hæc moneta fuit in uſu, cum Teutonicus Ordo Pruſſiam ingreſſus Culmam & Thorunium urbes condidiſſet. Conſtitutum autem eodem tempore erat, ut omnis moneta Pruſſica eſſet argentea. Sic enim diſertè in Privilegio Culmenſi: *Item ſtatuimus, ut una moneta, Culmenſis videlicet, ſit per totam terram, & ut de puro & mundo argento denarii fabricentur.* num. 40. Et certè ſunt adhuc nummuli argentei, quantitate ſolidos Pruſſicos, quibus hodie utimur, æquantes, dimidiâ verò

verò parte minores phenningis suprà descriptis; non ita tamen plani, sed in modum scutellæ fabricati, quamobrem etiam vocantur Schüssel-Pfenninge. Insigniti illi sunt cruce oblongâ, & quidem ex parte convexâ. Eos certè ad prima illa tempora referendos censeo, cum mihi sit persvasissimum, subsequentibus temporibus id genus nummos minutiores non fuisse ex argento puro percussos, ut postea videbimus. Est etiam penes me nummus ejusdem formæ, magnitudine grossum triplicem exæquans, sed adeò tenuis est ejus bracteola, ut eâ nihil queat esse levius. Impressa est ex altera parte crux, sed brevior, neque continuô ductu, sed quinque tantùm punctulis confecta. Cæterum ad quæ tempora nummus ille sit referendus, parum compertum est. Constitutum etiam est eodem tempore, ne monetæ Prusicæ pondus imminueretur. quò pertinent verba ejusdem Privilegii eodem num: *Dicta moneta non-nisi semel in singulis decenniis renovetur, & quoties renovata fuerit, XII. novi nummi pro XIV. veteribus cambiantur.* Videlicet nummis quotidianô usu detritis aliquid decedebat, adeò ut elapsô decenniô opus esset compensatione, ne pondus nummorum imminueretur. Idem cavetur & in Privilegio Civitatis Elbingensis *sub calcem.*

IX. Verùm necessitas, quæ & hìc suprema lex est, vim fecit Privilegio, cum subsequente Sec. XIV. & pondus & materia nummorum paulatim cœperit immutari. Accessit huc Polonorum & Germanorum institutum, quod Cruciferos ad eadem suscipienda invitavit, imò coëgit. Notat quippe Tilemannus Friesen, ab An. 1300. in Germania aliquid cupri argento misceri cœpisse, ita ut marca contineret 15. vel etiam pauciores argenti lothones, id verò, quod ad 16. lothones complendos deerat, adderetur de cupro. Quô factum est, ut marca argenti puri (Marck Silbers) distingvi cœperit â mixta marca, quæ vocatur Marcklötiges. Et cùm aliis in locis plus, aliis minus adderetur cupri, ortæ sunt illæ distinctiones: Lötige Marck Goßlars/lötige Marck Göttingsch &c. *lib. 4. c. 7. & 8.* (Quamvis, quod benè notandum, hoc discrimen inter Marck Silbers & Marcklötiges Silbers à multis non observetur, adeò ut ipsis hæc eadem planè sint:) Eadem fata experti sunt nummi Prusici. In Legibus enim Sigefridi de Feuchtwangen circa An. 1307. latis jam reperimus discrimen inter marcam gravioris & levioris æris (gute und schlechte Marck) Etsi verò Legibus his non multum defero, tamen ejusmodi mutationem rei monetariæ intervenisse credo. Et quî potuissent tanta cum Prussis & Lithvanis bella geri,

nisi, mutatô in Germania nummorum pretiô, & in Prussia immutata fuisset rei nummariæ ratio? Expressis etiam illud præterea verbis Scriptores nostri testantur, licet, quantum cupri fuerit admixtum, ex iis vix determinari possit. Circa An. 1340. Theodoricum Comitem de Aldenburg primos cudisse solidos, cuprique aliquid admiscuisse, testantur Scriptores suprà num. IV. citati. Sed, præter mixtionem hanc, aliam adhuc mutationem observo. Cùm enim antea tres tantum nummi (Pfenninge) fuissent uni solido attributi, hic Theodoricus Magister generalis constituisse fertur, ut sex nummi (Pfenninge) uni solido assignarentur, teste Schüzio *lib. 2. Chron. fol. 67. b. fin.* Quæ certè sunt verisimilia, præcipuè considerantibus nobis, vel hodie hoc ipsum observari, ut 6 phenningi uni solido attribuantur. Quò minùs tamen hîc è vestigio calculum nostrum adjiciamus, duo videntur obstare. Primum est, quòd Waisselius & alius Anonymus Historiæ Prussicæ Scriptor Theodoricum non sex *phenningos*, sed *halleros* uni solido exæquasse referunt. Constat autem, duos halleros in uno phenningo tunc fuisse numeratos, quod etiam comprobant (ut Germanicos jam prætéream) Lithvanici phenningi, qui olim duos halleros continebant, ut palàm est ex Prolegom. ad Arithmet. Christophori Falconii superiore Seculo Regiomonti editam. Secundum est, quod in antiquo Codice MS. (de quo plusçula paulò post) dicitur, duodecim phenningis Prusicis solidum Prusicum parem fuisse habitum. Prius illud dubium cùm primùm se oculis obtulit, non multùm negotii nobis facessere posse videbatur. Etenim si ex Privilegio Culmensi uni solido tres attribuamus phenningos, & uni phenningo duos halleros, improbari sententia Waisselii non posse videtur, utpote quæ idem, quod Privilegium Culmense habet, testatur. Neque verò objici posse videbatur auctoritas Codicis illius MS. cum ille post tempora Theodorici sit scriptus, adeoque de alia quadam phenningarum immutatione loquatur, quæ ad tempora Theodorici nequeat referri. Ex his sponte suâ fluebat ad secundum dubium responsio: Videlicet, reponi posse putabam, tempore illô, quô Privilegium Culmense datum est, uni solido tres phenningos, & horum singulis tempore Theodorici binos halleros esse tributos: postea circa An. 1350. (eo tempore Codicem citatum esse conscriptum ex charactere colligere licet) duodecim phenningos precio solidum æquâsse, donec tandem circa A. 1400. introductum esset, ut sex phenningi in uno solido numerarentur, quod etiam usque ad nostra tempora durat. Sed quò tandem tot circa

phenningos mutationes, quæ in cæteris Prusſicæ pecuniæ ſpeciebus, puta, ſolidis, ſcotis, ſertonibus, non obſervantur? Hæ namque pecuniæ ſpecies licet circa pondus & materiæ bonitatem crebras expertæ ſint mutationes, eandem tamen ſemperinter ſe retinuerunt proportionem. Itaque hîc hærenti, proximum erat dicere, æquivocationem latere in vocibus Pfenning & Heller/ quæ aliquando in proprio ſignificatu acceptæ, à ſe invicem diſtingvuntur: aliquando verò ab Auctoribus rei monetariæ parum peritis, in quibus certè Waiſſelius cenſendus, confundi, atque pro uno eodemque nummô accipi. Et ſanè confuſionis hujus exſtant exempla non pauca, quæ, ſi è re eſſet, in apricum produci facilè poſſent. Sic igitur noſtra eſt ſententia. Cum antea ex Privilegii Culmenſis diſpoſitione tres eſſent in uno ſolido phenningi, Theodoricus conſtituit, ut in poſterum non amplius tres, ſed ſex in ſolido numerarentur, quod etiam usque ad noſtra tempora obtinere palàm eſt. In Codice autem citato MS. per phenningos intelligendi ſunt halleri, quandoquidem nusquam aliàs legimus, duodecim phenningos uni ſolido eſſe pares habitos.

X. Ut hæc omnia dilucidius proponantur, placet quædam, quæ ad noſtrum faciunt propoſitum, ex Codice jam aliquoties citato notare. Eſt Codex ille membranaceus, circa An. Chriſti 1350. quantum ex charactere conjicio, exaratus, continetque Regulam, Leges, Conſvetudines, Venias & alios ritûs Ordinis Teutonici. (Exponitur venum à Paulo Nicolai Bibliopola Regiomontano, niſi forte jam ſit venditus:) Huic præfixa ſunt aliquot exempla arithmetica, fortaſsis à Præceptore Diſcipulo exercitii gratiâ propoſita, aut etiam in uſum alicujus Collegii, ſive Conventûs, ut vocant, Fratrum Ordinis Teutonici conſcripta, quæ hîc dabimus. Ea verò ſunt ſequentia:

Des Jahrs ½ Marck / ſo gebühren zur Wochen 7. Pfenning
4 Pfennig nimt der Knecht zu viel.
Des Jahrs 15. Scot, gebühren zur Wochen 8½ Pfenning
8 Pfenning nimt der Knecht zu wenig.
Des Jahrs 3. Vierdung / gebühren zu der Wochen 10½ Pfennig
6. Pfen-

6. Pfenning nimt der Knecht zu viel.
Des Jahrs $3\frac{1}{2}$ Vierdung / gebührt zur Wochen und ein halb Ort.

Addendum hic dubio procul.

2. Ort nimt der Knecht zu viel.
Des Jahrs 1. Marck / gebühren zur Wochen 14. Pfenning

8. Pfenning nimt der Knecht zu viel.
Des Jahrs $4\frac{1}{2}$ Vierdung / gebührt zur Wochen $15\frac{1}{2}$ Pfenning/

4. Pfenning nimt der Knecht zu wenig.
Des Jahrs 5. Vierdung / gebühren zur Wochen 17. Pfenning und 1. Ort.

3. Pfenning nimt der Knecht zu wenig.
Des Jahres $5\frac{1}{2}$ Vierdung/gebühren zu der Wochen 19. Pfenning/

2. Pfenning nimt der Knecht zu viel.
Des Jahres $1\frac{1}{2}$ Marck / gebühren zu der Wochen 20. Pfenning und 3. Ort.

1. Pfenning nimt der Knecht zu wenig.
Des Jahres $6\frac{1}{2}$ Vierdung/zu der Wochen $22\frac{1}{2}$ Pfenning.

Des Jahres 7. Vierdung / zur Wochen 2. Schillinge und 1. Ort.

1. Pfennig nimt der Knecht zu wenig (zu viel)
Des Jahres $7\frac{1}{2}$ Vierdung/ gebühren zur Wochen 26. Pfenning.

2. Pfenning nimt der Knecht zu viel.
Des Jahres 2. Marck gebühren zur Wochen $34\frac{1}{2}$ Pfenning/

6. Pfenning nimt der Knecht zu wenig.
Des

Des Jahrs 3. Marck gebühren zur Wöchen 41½ Pfenning
2. Pfenning nimt der Knecht zu wenig.

In his exemplis, ut calculus evincit, eadem ratione, ut supra docuimus Marcæ attribuuntur sexaginta solidi, Fertoni quindecim, Scoto duo solidi cum semisse: Sed in phenningis discrimen illud, quod & antea jam notatum est, occurrit. Videlicet in solido numerantur duodecim phenningi (quos non alios quam halleros esse arbitramur) & phenningis singulis orti quatuor assignantur. Ortos non alios esse putamus quam nummulos illos, qui etiamnum Germanis dicuntur Scherff. Manifestum hoc fit ex Arithmetica Christophori Falconii, qui de Moneta Livonica (quæ Provincia itidem Ordini Teutonico quondam subjecta erat) agens, distis verbis uni nummo tribuit quatuor nummulos Livonibus Scherff vocatos. Sunt penes me aliquod nummuli Prussici ærei, dimidiâ parte solidis Prussicis, quibus hodie utimur, minores. Non absimiles illi sunt capitulis claviculorum, quibus rhedæ & currus elegantiores ornantur. Ex his alii solâ cruce ex parte convexâ sunt signati, alii crucem illam in scuto repræsentant. Et hos ipsissimos fuisse Prussicos ortos facile crediderim.

XI. Ex dictis, credo, satis liquet, pecuniam Prussicam & in materia & in Phenningorum numero solidis Prussicis attribuendo circa initium Seculi XIV. esse imminutam; nondum tamen apparet, quantum bonitati materiæ decesserit. In Legibus Sigefridi de Feuchtwangen, in quibus marcam gravis æris (gut Mark) distingvi diximus à marca levis æris (schlechte Mark) constituitur, ut triginta grossi Bohemici pendant unam marcam bonam apud Waissel *in Chron. Pruss. fol. 105.* Idem habet & Grunovius *Tract. II. cap. 1.* Quanto pretio grossus Bohemicus cognoscere ex martino Cromero, qui de tributis Polon. tempore Casimiri Magni circa An. 1350 Regi pensitari solitis agens hæc habet: *Pensitabant et omnes agrestes adscriptitii quotannis tributum pro aratione, quod nos rastrale dicere possumus (regale etiam vocatur) in jugerum seu lanceum & mansum ut vulgo vocant, duodenos grossos & quidem latos seu Pragenses, qui dimidio eos, qui nunc sunt in usu grossos vernaculos excedunt, quin si bonitatem argenti spectes, quadruplo.* Hæc Martin. Cromer. *in Descript. Regni Polon. lib. 2. pag. 128.* Illo

128. Illo autem tempore, quo Cromerus libellum hunc scripsit (videlicet circa Annum 1570.) grossus Polonicus triplo erat melior hodierno grosso Prusico, ut infra demonstrabitur. Unde facile colligitur, grossum Bohemicum circa Annum 1350. duodecim Grosis nostratibus, judicio Cromeri, fuisse parem. Clarius hæc elucebunt ex iis quæ M. Paulus Stransky super hac re scribit *in Republ. Bohem. cap. 18. num. 3.* quem audire placet : *Wenceslaus*, inquit, *II. Rex pondus nummi in argento à patribus frequentatum primus immutavit, & accitis Florentiâ monetariis, grossos, obolosque similiter absque omni æris cum argento temperaturâ cudi, ut pondere, ita & forma nova præcepit. Grossus erat drachmalis, ex anticâ parte circulis parallelis tribus insignis, quorum in intimo, erat corona regia, in medio literæ : WENCESLAUS SECUNDUS, in extimo : DEI GRATIA REX BOHEMIÆ. In parte verò postica stabat leo, regni insigne, & propterea quod veteri instituto Pragæ officina monetaria fuit scriptum in orbem erat : GROSSI PRAGENSES. Vulgus Zmrzliky à congelascendo, ut videtur ob albicantem argenti puritatem vocabat. Obolus porrò erat grossi istius pars duodecima similiter leonis insigni & Regis nomine expresso notatus. Pendebat itaque pondo sive libra nummularia quæ Germanis Marck / nobis Hrziwna dicitur Pragenses grossos hosce sexaginta, oboles septingentos & viginti. Gener hujus Wenceslai Joannes Rex (an. 1311.) æris paululum quiddam argento primus admiscuit, & grossos obolosque fecit soceri grossis & obolis τῷ κέρμαλι & figura similes, sed cum bonitate tum pondere aliquanto inferiores. Quatuor & sexaginta ejus grossi, septingenti sexaginta octo oboli, pondo dabant. Cudebat etiam nummos grandiores, qui singuli habebant pondus unciæ duas partes tertias, ideoque libræ pars duodecima erant Johanne Rege Carolus filius paululò Wenceslaus nepos perquam multò deteriorem fecit nummum. Argenti namque libris centum Carolus miscebat (An. 1377.) æris duodecim libras libramq; pendebant grossi ejus septuaginta, oboli octingenti quadraginta, Wenceslaus verò IV.*

(*Anno*

(An. 1407.) miscuit grossis suis æris $\frac{16}{17}$ *hoc est partes unas & quadragesimas sexdecim, obolis* $\frac{3}{5}$ *hoc est partes tres quintas, prout promulgata eam in rem utriusque diplomata plenius docent.* Hæc Stransky, quæ etiam comprobant ipsi grossi Bohemici Joannis I. proximorumque ipsius successorum, quorum grossorum quatuor possideo. Itaque si grosso Bohemico tempore Sigefridi de Feuchtwangen percusso tribuamus 12. hodiernos grossos Prussicos, deprehendemus marcam Prussicam gravis æris, ex Waisselii sententia, tunc respondisse 18. marcis hodiernis sive 12. florenis, qui cum quatuor thaleris paria faciunt. Quam autem rationem marca levis æris ad marcam gravis æris habuerit, in citatis legibus non exprimitur, neque ex aliis, credo, monumentis defectus hic supplebitur. Sed nec facilè determinabitur, cujus ponderis & pretii solidus Theodorici de Altenb. quem jam supra n. 4. commemoravimus, fuerit. De pondere ejus nihil prorsus habeant Scriptores nostri; de materia ejus agentes in varias abeunt sententias. Anonymus quidam Chronici Germanici scriptor ex auro & argento partibus æqualibus eum fuisse mixtum nugatur. Waisselius media tantum parte argenteum, adeoque ex argento & ære conflatum fuisse censet. Schuzius eum argenteum fuisse scribit. Nemo autem Scriptorum Prussicorum determinat, quot marcæ ex una marca puri argenti fuerint flatæ signatæque. Quid, quod neque hoc à Scriptoribus Prussicis adnotatum legimus, gravisne æris marcam ejus generis 68. solidi à Theodorico cusi effecerint, an verò levis æris. Nos hic paucis mentem nostram aperiemus. Ea, quæ de triginta grossis Bohemicis uni gravis æris marcæ Prussicæ attributis dicuntur, nullo modo possunt admitti, cum circa Sigefridi Feuchtwangii tempora nusquam tanta pecuniæ depravatio fuerit deprehensa. Si quid Legibus his tribuendum, marcam levis æris triginta grossos Bohemicos habuisse, fortassis concedi posset, quamvis neque hoc ita simpliciter admiserim. Quod adsolidos Aldenburgii attinet, Schuzii sententia mihi probatur, qui eos argenteos facit; concedendum tamen est, aliquid saltem cupri fuisse admixtum. Duas autem ad summum marcas Prussicas ex marca argenti puri factas verò perquam est simile, poteritque ex sequentibus facile cognosci.

XII. Post Theodorici Aldenburgii tempora, nimirum An. 1346. cusa est, si Grunovio credimus, ab Henrico Dusnero Magistro generali moneta argentea pondere & precio grosso Bohemico respondens. Ex

altera parte insignia Teutonici Ordinis erant expressa, nempe sola crux liliis ornata. Epigraphe erat hæc: HENRICUS III. MA. GEN. DO. TE. Ex aversa parte Magistri Ordinis Teutonici insignia gentilitia plenis Ordinis insignibus juncta visebantur, cum inscriptione: HONOR MAGISTRI JUSTITIAM DILIGIT quemadmodum testatur Simon Grunov. *Tract.12.cap.14.fol.226.* Henneb *in Comm. ad Tab. Geogr. Pruss. pag. 290.* Addit ex Grun. Waissel. horum grossorum viginti valuisse unum aureum Hungaricum. Quæ autem fuerit aurei Hungarici ratio ad marcam argenti puri, aut etiam ad marcam usualem monetæ Prussicæ, Waisselius non determinat. Tentabimus quædam circa hanc materiam infra suo loco. Illud hic præterire non possumus, ex iis, quæ superiore numero ex Stranskio adduximus, colligi posse, monetam hanc Dusneri, si qua talis fuit Septuagesimam circiter marcæ argenti puri fuisse partem, i. e. circiter 10. grossos nostrates hodiernos. Nam si jam circa An. 1311. Johannes I. Rex Bohemiæ grossis suis addidit aliquid cupri, ut 64. eorum unam penderent marcam, & Carolus ejus filius plus adhuc addidit cupri circa An. 1346. illud inde conficitur, quod modò à nobis dictum est. Hoc tamen facile mihi persvadeo, etiamsi eo tempore cuprum monetæ fuit admixtum, voluisse tamen Dusnerum Magistrum, ut nihilominus eorum grossorum 30. uni marcæ Prussicæ (non quidem gravis æris, ut ex Waisselio colligi posse videtur, sed levis æris) responderent, ut antea tempore Sigefridi de Feuchtwangen fuisse in usu diximus. Nam & in Bohemia, licet Johannes & ejus successores cuprum admiscuerint grossis Bohemicis, tamen sexaginta semper grossi unam conficiebant marcam puri argenti. Quo in loco Prussici illi nummi, aliique de quibus postea, cusi sint, non addunt Scriptores nostri. Sine dubio flati sunt aut Culmæ (ubi officinam monetariam fuisse ex jam dictis constat) aut Thorunii, ubi etiã officinæ monetariæ manifesta vestigia reperio sub A. 1378. in Actis publicis Thorunienssib9 ad dict. an. & præcipuè ad A. 1414. 1416.

XIII. Anno 1352. Winricus de Kniprode Magister generalis, qui Dusnerum in imperio excepit, primus cudi jussit SCOTOS, id est monetam, quæ vigesima quarta marcæ tunc temporis in Prussia usitatæ pars erat, cum ad illa usque tempora Scoti Prussici non nisi pondere cognoscerentur. Forma externa eadem propemodum fuisse dicitur, quæ nummi superiore num. descripti, hôc tantum, ex Grunovii & Schuzii sententiâ differebat, quod ex altera parte pro nomine Magistri legebatur illa inscriptio. MONETA DOMINORUM PRUSSIÆ. Grunov.

nov. *Tract. 13. cap. 11.* Schuz. *lib. 2. Chron. fol. 83. b.* De pondere & precio horum Scotorum ratione marcæ argenti puri non consentiunt scriptores nostri Grunovius dicto loco sub Winrico hæc habet: **Man fand Bergwerck im Hockerlande wiewol mit mächtiger Unkost. Es ward gebauet / und man kaufte eine Marck Silbers umb** 11. **Vierdung preußischer Münz vom Hoemeister geschlagen. Die Marck hat** 16. **Loth / oder** 20. (lege 24.) **Scotgewicht. Ein Centner Kupffer** 7. **Vierdung. Ein Centner Eisen** $1\frac{1}{2}$ **Marck.** Et paucis interjectis: **Sein** (id est Winrici) **Münze war fünf Marck Münze von einer Marck lötig / das Drittel war Kupffer.** Eadem ex Grunovio hausit Th. Waisselius. Hic enim fol. 124. itidem dicit: **Fünf Marck dieser Münze war eine Marck lötiges Silbers** i. e. *quinque marcæ hujus monetæ* (Knipprodianæ) *erat una marca argenti puri.* Et fol. 122. a. de iisdem agens temporibus ita scribit: **Man kauffte eine Marck lötiges umb** 11. **Vierdung** i. e. *una marca argenti puri emebatur undecim fertonibus,* qui faciunt duas eorum temporum marcas & tres quartas (i. e. 2. **und dreyviertel Marck**) sive 55. grossos eorum temporum. Quæ quidem nullo pacto consistere possunt. Si enim undecim Fertonibus emebatur una marca argenti puri, ergò ex una marca argenti puri $2\frac{3}{4}$ marcæ Prussicæ, vel si sumptus monetarios connumeres ad summum tres marcæ Prussicæ illorum temporum potuerunt confici; non verò, ut Grunovius & Waisselius volunt, 5. Marcæ. Deinde, dubium & illud quod Grunovius asserebat, tertiam partem cupri fuisse admixtam. Verba siquidem illa duplicem admittunt interpretationem. Si enim dicamus $10\frac{2}{3}$ lothonibus argenti puri (qui faciunt duas tertias marcæ argenti puri) admixtos fuisse $5\frac{1}{3}$ lothones cupri (qui conficiunt unam tertiam marcæ puri argenti) tunc uni marcæ nummûm id temporis usitatorum non nisi tres floreni hodierni, sive $4\frac{1}{2}$ marcæ Prussicæ hodiernæ possent attribui, quod non convenit cum illis Grunovii verbis, quibus 5. marcas Prussicas monetæ factas esse ex una marca puri argenti testatur. Quod si Grunovii verba sic intelligantur, quod integræ marcæ argenti puri addita sit tertia marcæ pars de cupro, tum singulis marcis eorum temporum comparari possent septem marcæ hodiernæ & 4. grossi hodierni. Et sic unus Scotus Winrici hodiernis 6. grossis censeretur. Prior explicatio admitti non potest ex eo, quod illis temporibus nondum tantùm cupri, præsertim

tim ad nummos majores, quales sunt scoti, cudendos, addebatur, ut confirmant nummi Winrici superstites, qui ex quindecim lothonum argento (15. Löthig) constant. Posterior expositio calculum nostrum non meretur, quod eo tempore, non secus ac sub Dusnero, non nisi duas marcas Prussicas ex una marca puri argenti fuisse cusas, nobis persvadeant nummi Winrici, qui adhuc supersunt. Sunt enim penes me aliquot nummi Winrici & successorum ipsius, quos hodie vulgò appellant Creuzgroschen. Hos alii scotos, alii solidos fuisse contendunt. Et sanè scotos eos fuisse mihi antea persvadebant, arbitrabarque omnia ea, quæ ex Grunovio producta sunt facile conciliari posse. Videlicet existimabam Grunovii verba priora de inventione fodinarum, & de marca puri argenti fertonibus undecim empta, non ad Winrici, sed ad Theodorici de Aldenburg tempora esse referenda. Sunt enim & alii Scriptores Prussici, qui Aldenburgio imperante fodinas tales inventas esse statuunt. Vid. Schuz *lib. 2. fol. 67. b.* Deinde, quando Grunovius dicit tertiam partem cupri fuisse argento admixtam, verum id esse putabam de solidis aliisque nummis minutioribus, non verò de Scotis. Postremò, quando Grunovius asserit 5. marcas Prussicas usuales ex una marca puri argenti fuisse percusas, id ex nummis Winrici ita comprobari posse existimabam. Singuli namque hi nummi pendunt 1. Engliß. Si igitur ponamus eos esse scotos, eorum 24. faciebant marcam Prussicam. Jam si 24. multiplicentur per 5. (tot enim marcas Prussicas ex marca argenti puri flatas esse asserit Grunovius) erunt 120. Engliß. Reliqua quæ ad marcam argenti puri complendam desunt, in Percussores Monetarios impensa esse videbantur. Sed postea intellexi, in Recessu de Anno 1416. tales nummos expresè vocari solidos non scotos: accedebant etiam alia, quæ rem monetariam sequentium temporum nimium quantùm perturbabant, adeò ut multa nullo pacto conciliari possent, nisi sententiam illam amplecterer, quæ nummos illos Winricianos, quorum singuli ein Engliß pendunt, solidos fuisse existimat. Habent hi solidi, quos etiam tibi L. B. inter nummos Prussicos exhibemus, ex alterâ parte crucem simplicem, eamque repræsentant in scuto. Inscriptio est: MONETA : DNORUM : PRUCI. †. Ex altera parte est crux gemina, in cujus medio aquila. Inscriptio est: MAGST : WUNRICI : PRIMS †. Itaq; jam existimo tempore Winrici non nisi duas marcas fuisse ex una marca puri argenti cusas. Præter dictos illos solidos Culmensis quoque civitas curavit phenningos cudendos, quorum figu-

ram

ram Grunovius dicto loco hunc in modum describit: **Auff einer Seiten war ein Creutze durch und durch/ auff der andern Seiten auch ein Creuze durch und durch/ mitten ein Schild mit einem Adler.** Sed & quadrantes (**Vierchen**) & denarios (**Pfenninge**) Culmæ fuisse cusos, hosque posteriores alios duos nummulos Polonicos **Finckenogen** dictos, valuisse refert Thomas Waisselius *in Chronic. fol. 124. fin.* Deprompta hæc sine dubio sunt ex Grunovii Tract. 13. cap. 1. qui tamen Quadrantes & Phenningos illos tunc in Prussia cusos esse non dicit. Verba ejus sunt: **Er schlug Münze Scoter genant 24. vor eine Marck/ das Stück vor funfzehen Pfenninge. Er schlug auch Schilling 60. vor eine Marck/ das Stück für sechs Pfenning uñ diese war sehr gut/ wie man sie noch heut im Lande findet. Da giengen auch Pomersche Vierchen/ dieser waren zween vor einen Preuschen Pfenning.** Ex quibus hoc potius elicitur, quadrantes illos non fuisse Prussicos, sed Pomeranicos.

XIV. Sic rebus adhuc tenuibus ordo Teutonicus argenteis acquiescebat nummis: Opibus verò auctis, & auream monetam cudi jussit. Primus Magistrorum, qui hoc tentasse dicitur, est Conradus Zölnerus Magister generalis. Forma nummi externa talis erat. Impressa conspiciebatur ex una parte Magistri generalis effigies tota armata, sinistra scutum insignibus Magistri decoratum, dextra vero gladium erectum tenens cum epigraphe: CONRADUS III. MAGISTER GENERALIS. Ex aversa parte crux erat gemina, in cujus medio aquila. Extrema Crucis ornabant lilia. Inscriptio erat: MONETA AUREA NOVA DOMINORUM PRUSSIÆ, ut auctor est Grunovius *Tract. 13. c. 11. fol. 253.* Alius scriptor Prussicarum rerum Anonymus initialibus tantùm literis epigraphen fuisse expressam testatur, & quidem in hunc modum: MO. AV. N. DNORUM PRUCIE. Qui signandæ monetæ modus ex aliis etiam nummis non paucis comprobatur. Schuzius non tribuit auream hanc monetam Conrado Zolnero, sed Conrado Wallenrodio, prænomine, quod utrique Magistro idem est, sine dubio deluhus. Inscripto namque supra dicta, quæ Conrado III. (sine dubio literis, non numeris hoc fuit in aureo illo nummo expressum) non IV. monetam hanc tribuit, nos edocet, non fuisse hunc alium Magistrum, quam Conradum Zolnernm. Primus enim Conradus est Landgravius

Hassiæ. Secundus Conradus de Feuchtwangen, Tertius Conradus Zolnerus. Quartus Conradus de Wallenrod. Vid. Schuz. *lib. 2. fol. 88. b.* & Waissel *in Conrado Wallenrod. fol 128. b.* In pondere & precio huic monetæ assignando sibi non constat Grunovius. Primò enim ei pondus & precium idem assignat, quod erat aurei Rhenensis (**eines Rheinischen Goldgülden**) in quo etiam habet sibi consentientem Schuzium. *loc. cit.* Postea vero quasi ante dictorum oblitus, triginta scotos ei tribuit. Utrumque ex Grunovio hausit Waisselius *in Conrado Wallenrodio fol. 128. b.* Quodsi hic Grunovius & Waisselius intelligunt scotos tempore Conradi Zolneri usitatos, sine dubio falluntur. Neque felicius rem expedit Schuzius, qui aureum Hungaricum Conradi Zolneri temporibus 12. Scotis; aureum verò Rhenanum 8. scotis fuisse comparatum scribit *lib. 2. Chron. fol. 83. b.* Ante autem quam utrumque illud ostendere ingrediamur, observandum in antecessum esse ducimus circa ea tempora, quibus Conradus Zolnerus vixit, rationem auri ad argentum fuisse duodecuplam. Jus enim Weichbildicum, quod circa eadem tempora, ut alibi probavimus, conscriptum est, disertis hoc tradit verbis *art. 13.* ubi hæc reperiuntur: **Einem ieglichen Richter unter der 24. einen güldenen Schilling/ der soll ieglicher 12. Schilling werth seyn/ solcher Pfennig als da gang ün gebe seyn/ so giebt man den vieren vier güldene Marck/ der soll ieglich Marck 12. silberne Marck seyn.** *Et art. 16.* **Eine iegliche Marck Goldes ist 12. Marck Silbers.** Sed procedente tempore crevit precium auri, adeò ut hodie non obtineat inter hæc duo metallorum genera ratio duodecupla, sed circiter ratio quatuordecupla; quandoquidem hodie unam argenti marcam (8. thaleros) pondere exæquant circiter 54. aurei Hungarici, unumque thalerum $6\frac{3}{4}$ aurei, sicut Petrus Crugerus testatur *in Arithmet. cap. 17. pag. 171.* Si ergò nummus ille aureus habuit 30. scotos Conradi Zolneri temporibus usitatos, valuit marcam & 6. scotos ejusdem temporis. Hoc autem si ad nostram monetam exigatur, nullo modo poterit approbari. Quodsi enim etiam hypothesin Grunovii assumamus, dicamusque, iis temporibus 5. marcas usuales factas ex una marca puri argenti, tamen 30. scoti, erunt circiter 8. marcæ & 18. grossi nostrates. Hodie verò cum sit auri ad argentum ratio quatuordecupla, circiter $9\frac{1}{2}$ marcæ erunt

aureo

aureo illi nummo attribuendæ, quæ hodie aureo Rhenano non competunt. Quodsi, ut Schuzius vult, aureo Hungarico 12. scoti (id est eorum temporum grossi decem) tribuantur, colligitur inde, aureum Rhenanum hodiernis 47. grossis: aureum autem Hungaricum nostris 71. grossis ex hypothesi Grunoviana respondisse. Multò plures marcæ Prussicæ hodiernæ aureo Rhenano essent attribuendæ, si ex hypothesi nostra statuatur, duas tantùm, aut ad summum duas cum dimidia marcas fuisse ex una argenti puri marca cusas. Præter monetam hanc auream iisdem temporibus à Conradis tribus proximè sese in imperio subsequentibus, nimirum Conrado Zolnero, Conrado Wallenrodio & Conrado de Jungingen, alii quoque nummi sunt flati signatique, qui Conradinorum (Conradiner) nomen sunt adepti. Vidi ego Regiomonti apud amicum nummum argenteum, qui ortum hodiernum 18. grossis constantem pondere æquabat, bonitate tamen longè superabat. Forma ejus erat, quæ nummi supra num. XII. descripti. Epigraphe ex una parte hæc erat: HONOR MAGISTRI JUDICIUM DILIGIT. Ex altera: MONETA DOMINORUM PRUSSIÆ. Quodnam fuerit ipsius pondus & precium accuratè cognoscere non licuit; sed neque cognoscere potui, cujus Magistri fuerit nummus, cum insignia Magistri fuerint plane detrita. Huc autem eum referre svasit materiæ bonitas, quamvis characteres in inscriptione paulò nitidiores, videantur esse posteriorum temporum. Alioqui reperias adhuc inter nummos, quos vulgo Creuzgroschen appellamus, etiam Conradorum solidos. An verò hi Conradini sint dicti, non liquet. Paulo illi Winricianis sunt viliores, idem tamen ipsis precium voluntas Magistrorum imposuit.

XV. Jam progredimur ad Seculum XV. in quo ob multa bella cum Polonis gesta tantùm moneta Prussica decrevit, quantùm duobus proximè præcedentibus non decreverat. Etenim circa An. 1410. in bello contra Wladislaum Jagellonem Regem Poloniæ & Witoldum Magnum Ducem Lithvaniæ gesto, Magister, cum thesaurus esset opibus diminutus, conquisitis Winrici aliorumque vetustiorum Magistrorum nummis, alios nummos flari jussit, dimidiâ parte non pondere sed precio minores, adeò ut etiam duo novi nummi postea valerent unum veterem i. e. ante bellum illud cusum nummum. Ut igitur tempore Winrici

rici duæ circiter marcæ Prussicæ uni respondebant marcæ argenti purii ita tunc QUATUOR & amplius MARCÆ PRUSSICÆ UNAM habebant MARCAM ARGENTI PURI. Grunovius autem, qui existimat tempore Winrici ex una marca quinque marcas usuales esse factas, jam decem marcas uni marcæ puri argenti respondisse scribit *Tract. 15. cap. 2. & 3. fol. 309. seqq.* Sed neque hîc subsistit Henricus Reus à Plauen Magister generalis. Cum enim post pugnam Tannebergensem novus esset contra Polonos exercitus conscribendus, nummos alios, ut tantis expensis sufficeret, cudendos curavit, qui quatuor denariolis sive phenningis prioribus erant viliores, eodem Grunovio teste *Tract. 15. cap. 5. fol. 318.* Ne autem in plebis oculos diminutio hæc adeò facilè incurreret, tantum addebatur cupri, quantum ad pondus vetustiorum nummorum adæquandum requirebatur. Damno tamen animadverso, querelæ multæ incolarum Prussiæ qua privatim qua publicè audiebantur, ut refert Grunov. *Tract. 15. cap. 2. fol. 309. seq.*

XVI. Cæterùm pace cum Polonis constitutâ & moneta melior cœpit restitui. Nam An. 1416. Michael Kuchmeister de Sternberg novam constitutionem monetariam edidit, in qua monetam ad bonitatem veterem reducere conatus est. Sic enim eâ de re in Actis Thorunienſibus ad dict. an. In demselben Jahre der Herre Homeistir mit Rate der Prælaten / diß Landes und seiner Gebitiger liß slan eyne nûwe Münze an Schillingen unde an cleinem Gelde umb des willen / das bey seinen Gezeiten die alde Münze so groß geergirt was / das die gewegene Marck Schillinger kaum einen Firdung Silbers und eines theils immer an dem Gewichte behielt / und wirdigte die nuwe Münze also / das man ewen alde Marcke vor eine nuwe muste geben. *Hæc ibi fol. 57. col. 2.* Expressius hæc habentur in ipso Recessu dicti anni: Unser H. Homeistir wird lassen slan Schillinger der 112. sal eine gewegene Marck weis behalden / dieselbe Marck Schillinger sal 13. Scot lotiges Silbers behalden. Vortmeer so sal man slan cleine Pfennige der eine gezelte Marck behalde eine gewegene Marck / dieselbe Marck sal einen Firdung lotiges Silbers behalden / und sullen sein waz gemachet denselben nicht mer den zu Nothdurfft des Wechsils im Lande sullen geschlagen werden. Ex his jam varia colligimus. Primum est illud, quod ex una argenti puri marca, cusæ sint circiter Duæ marcæ Solidorum Prussicorum, cum corruptis illis temporibus vix quatuor marcæ Prussicorum solidorum unam habuerint marcam puri argenti. Deinde palam inde

fit,

fit, quod nummi à Michaele Sternbergio An. 1416. cusi, non fuerint scoti, ut eos appellat Simon Grunovius; sed solidi, ut expresse in Actis Thorunienſibus appellantur, quod etiam nobis argumento est, nummos illos, quos Wunricus cudi jussit, non fuisse scotos, sed itidem solidos, quia nummi illi Winriciani & hi Sternbergiani quantitate & formâ conveniunt, licet illi hos bonitate superent. Hæc autem hypotheſis de Scotis à Winrico cusis à Grunovio arrepta, multorum errorum præbuit causam. Præterea non minus inde manifestum fit, phenningis vilioremhic materiam attribui, ita ut quatuor marcæ Prussicæ phenningorum haberent quartam partem marcæ (i. e. quatuor lothones) puri argenti. Porrò, quod ad proportionem marcæ veteris ad novam attinet, ex verbis citatis elicitur, duas marcas veteres, (id est tempore belli Polonici flatas signatasque) & unam marcam novam à Michaele Sternbergio An. 1416. percussam paria fecisse. Denique hoc etiam obſervatu dignum, eo tempore ortam esse distinctionem inter MARCAS NOVAS, sive GRAVIS ÆRIS & MARCAS VETERES sive LEVIS ÆRIS. Illæ cusæ sunt à Michaele Sternbergio ab An. 1416. aliisque ipsis succeſſoribus, exæquatæque sunt vetustis illis Winrici marcis, licet nummi ipsi bonitate Winricianis minimè fuerint pares. Hæ sub tempus belli Polonici initio Sec. XV. percussæ sunt ab Ulrico de Jungingen, Henrico Reussio de Plauen; & primis imperii annis ab ipso Michaele Kuchmeistero, ut nummi ex illis temporibus superstites abundè testantur. Hæc omnia comprobari etiam possunt ex Commentario de re nummaria, quem Nicolaus Copernicus patriâ Thorunienſis, Canonicus Frauenburgenſis, Mathematicus magni nominis, An. 1521. Ordinibus Prussiæ Regiæ Grudenti tradidit, quemque Schuzius Operi suo Historico inseruit *lib. 10. fol. 480. seqq.* Refert enim Copernicus ante sua tempora (tempus licet expresse non determinet manifestum tamen est, hoc ad initium Sec. XV. esse referendum) hac proportione argentum & cuprum fuisse mixta. Videlicet duabus marcis argenti puri admixtæ sunt sex, integræ marcæ cupri, ita ut tota ilia massa ex argento & cupro mixta contineret 8. marcas. Ex hac cusæ sunt sedecim marcæ monetæ. Non habuerunt igitur 16. marcæ nummûm Prussicorum, nisi duas puri argenti marcas. Posthæc (neque hic tempus determinat, ex dictis tamen elucet, ad tempora Sternbergii ipsum respexisse) multis inde damnis in Rempubl. redundantibus, altero tanto melior moneta cusa est, hoc modo instituta mixtione: Duabus marcis argenti puri admixtæ sunt

4. marcæ cupri, ex qua massa (quæ sex erat marcarum) cusas esse octo marcas monetæ, ita ut hæ octo marcæ Prussicæ continerent duas marcas argenti puri. Ad differentiam autem priores marcas appellatas esse refert VETERES & LEVIS ÆRIS (alte und geringe Marcke) posteriores verò NOVAS & GRAVIS ÆRIS (neiwe oder gute Marcke.) Hæc ibi Copernicus, quæ tamen cum grano salis sunt accipienda. Non loquitur enim hic Copernicus de solidis, quibus tantum cupri Sternbergii tempore non fuit admixtum; sed de minutioribus tantùm nummis, quorum quatuor marcæ unam habebant marcam puri argenti, ut ex Recessu Anni 1416. supra citato elucet. Adstipulatur his & Simon Grunovius *Tract. 15. cap. 11. fol. 336.* ubi expressè dicit, marcam argenti fuisse quatuor marcas monetæ novæ; quamvis in capite decimo sui oblitus dicat, ex una marca puri argenti factas esse sex marcas monetæ. *fol. 332.* Ex his omnibus jam apparet solidos tempore Sternbergii antiquis Winrici & Conradorum solidis ferè fuisse exæquatos, minutiores autem nummos viliores fuisse cusos. Exstant in hanc rem & aliæ constitutiones Magistrorum, & ut ex Recessibus de An. 1425. 1426. cognoscimus, summis viribus laborabant Magistri, ut res nummaria pristinæ bonitati restitueretur.

XVII. Verùm vix resumptis viribus Magistri Ordinis in hanc curam, quâ pristinam monetæ bonitatem restituerent, incumbere potuerunt, cùm nova domesticarum contentionum in aperta jam bella pullulantium spargebantur semina, quæ omnem cogitationem de moneta ad pristinam bonitatem reducenda Cruciferis ademerunt. Conquerebantur quidem eâ de re sæpius Ordines Prussiæ, sed tantùm abest, ut precibus ipsorum locus concessus sit, ut etiam nummi prioribus semper deteriores substituti sint, quô tandem factum est, ut inter alias fœderis & subsecuti belli, contra Cruciferorum Ordinem suscepti causas, & hæc à Prussis numeraretur, quòd Ordo Teutonicus auream monetam mutaverit in cupream. Schuz. *lib. 4. fol. 137.* Waissel. *fol. 159. b.* Ipsô jam bellô e ortô, quod Scriptoribus nostris absolutè Bellum magnum vocatur, Magister Prussiæ Ludovicus ab Erlichshausen An. 1456. nummos cudi jussit, qui 15. phenningos, ut priores, valerent, qui tamen ne septem quidem phenningis exæquari poterant. Dicebantur illi nummi die Keulenschillinge / à clava nummis illis insculptâ, quâ Polonos è Prussia ejectum iri significabant. Grunov. *Tract. 17. cap. 7. fol. 483. seq.* In Prussia quoque, quæ ad partes Regis Poloniæ Casimiri Jagellonidis transierat,

rat, easdem vices experta est moneta. Cùm enim Civitatibus majoribus, ut Thorunio, Elbingæ, Regiomonto, Gedano, jus cudendæ monetæ concessum est, per Privilegium Casimirianum de An. 1454. licet in ipso Privilegio cautum esset, *ne moneta*, ut habent verba Privilegii, *in pondere & grano & liga debita imminueretur*; necessitate tamen id efflagitante, Regeque ipsô, ut verisimile est, annuente, multum postea de pondere & grano detractum est. Primò enim quintæ parti argenti quatuor admiscebantur partes cupri, donec tandem ex UNA MARCA argenti, factæ sunt DECEM MARCÆ pecuniæ usualis. Ex quo etiam contigit, ut qui antea fuerunt solidi, (quorum singuli sunt sexagesima pars marcæ) mutati sint postmodum in scotos (scotus est vigesima quarta marcæ pars) reliqui verò nummuli minutiores facti sint prorsus imaginarii. Itaque illo demùm tempore puto scotos eâdem formâ, quâ olim solidi gaudebant, fuisse percussos, quod etiam Grunovio præbuit causam, ut existimaret, Scotos à Winrico jam esse percussos. Vid. Copernicus apud Schuz. *loc. cit.* Ex his jam cognoscimus PRUSSICAM MARCAM eorum temporum valuisse TRES MARCAS & XII. GROSSOS hodiernæ monetæ Prussicæ. Excudit eâ tempestate Officina monetaria Thorunienſis grossos, tribus solidis pares habitos, qui à loco appellati sunt Thorunienses (Thorner) Ex altera parte tres conspiciebantur turres: ex altera legebatur sequens inscriptio: MONETA NOVA COMITATUS PRUSSIÆ, ut vult Grunovius *Tract. 17. cap. 7. fol. 434.* Mihi tamen hæc inscriptio suspecta est, cum nusquam legerim Prussiam vocari Comitatum. Habeo ego alium nummum Thorunienſem in dicto illo bello percussum, in quo Prussia non Comitatus vocatur sed disertis verbis Ducatus. Vid. Numismata Pruss. num. Si quid assequi conjecturâ possum, in nummo Thorunienſi, de quo Grunovius, legebatur: MONETA COM. PRUC. i. e. *Moneta Communis Prussiæ*, ut in plurimis aliis nummis Sigismundi I. legitur. Ad extremum hic notandum esse ducimus, circa ea tempora aureum Hungaricum & duas marcas levis æris paria fecisse. Evidenter hoc elucet ex Actis Thorunienſibus ad An. 1458. fol. 114. & An. 1494. in quo posteriore loco dicitur: 25. Marck geringes Geldes oder dreyzehendhalb Gülden Ungrisch.

XVIII. Bello Magno finito, Henricus Reus à Plauen Magister Ordinis Teutonici in summa rerum omnium inopiâ solidos feriri jussit, quorum epigraphe: HENRICUS QUA VICEGERENS, ut Waisse-

lius habet *in Chron. fol. 245.* Quod fuerit eorum pondus & precium, non meminit. Ego existimo fuisse nummum maximam partem cupreum. Est penes me Henrici hujus nummus (ein Creuzgroschen) vilissimi precii, cujus inscriptio ex una parte tota legi non potest. Est autem ea: HINRICUS D. VIENES M. Fortasse debuit exprimi nomen PLAUENII. Et hanc ipsam inscriptionem vitiosè legisse non rarò visus est Waisselius. Ad hæc tempora quoque refero illum nummum cupreum, quem exhibeo inter Numismata Prussica num. Posthæc Henricus Reffle de Richtenberg Plavenio suffectus cum ingentem pecuniæ corruptionem animadvertisset precibus Prussorum sibi subditorum sine dubio motus, constituit, ut ex UNA MARCA ARGENTI PURI fierent OCTO MARCÆ Prussicæ, teste Grunovio, qui his insuper adjungit comparationem Prussicæ monetæ cum aliis exterarum gentium nummis, sed numeri usque eò sunt corrupti, ut hic adjici prorsus non mereantur. In illo tantum quædam MSS. Chronica cum Grunovio consentiunt, aureum Davidensem (Davidsgülden) valuisse marcam Prussicam eorum temporum. Vid. Grunov. *Tract. 18. cap. 3.* Sed tantùm abest, ut huic constitutioni sit gestus mos, ut etiam magis magisque nummorum decreverit bonitas, non subsistente intra dictos terminos perceptâ semel ex imminutione pecuniæ dulcedine. Joannes enim à Tieffen Mag. Gen. licet Regem Poloniæ solicitarit, ut in Polonia juxta ac Prussia grossi ejusdem ponderis & precii tres solidos continentes cuderentur, ipse tamen postea vilioris precii grossorum fuit auctor. teste Grunovio *Tract. 18. cap. 12.* Quanquam idem Grunovius *fol. 519. seq.* in culpæ consortium vocet Leonhardum de Karrenberg rei monetariæ Præfectum, quem lucri cupidum his nummis multum detraxisse refert. Bonitatem monetæ Prussicæ circa illa tempora cognoscas etiam licet ex Constit. Joannis Alberti Regis Poloniæ, qui An. 1496. in Comitiis Petricovienssibus lege latâ sanxit, ut aureus Hungaricus (quem hodie Ducatum vocamus) nonnisi triginta grossis Polonicis, qui jam tum Prussicis grossis propemodum exæquati erant, permutaretur. Transgressori legis hujus mulctam 30. aureorum constituit. Vid. Joannes Laski *in Statuto Polon. fol. 103.* Jacob-Prilus. *in Statut. fol. 438.* Herburt. *Edit. Latin. fol. 12.*

XIX. Jam progredimur ad seculum XVI. felix eô nomine, quòd tantam, quantam superiora non admisit rei nummariæ mutationem. Sub ipsum Seculi hujus initium, Annô videlicet 1505.

Alex-

Alexander Poloniæ Rex in Comitiis constituit, ut aureus Ungaricus triginta duobus grossis æquipararetur. Vid. Joan. Laski *fol. 114.* Prilus. *fol. 438.* Herburt. Latin. *fol. 12.* Hâc tamen lege non obstante pluris inter mercatores aurei æstimabantur. In Prussia quid obtinuerit, edocere nos potest Simon Grunovius. Videlicet ob absentiam Friderici Ducis, Magistri generalis, qui in Germaniam, ne Regis Poloniæ fidem jurejurando adstringere cogeretur, se contulerat, eousque precium aureorum, qui in Germaniam Magistro transmitterentur, auctum est, ut unus ejus generis aureus Hungaricus $2\frac{1}{2}$ marcis, id est 50. grossis, & aureus Davidicus sesquimarcâ, i. e. 30. grossis ejus temporis permutarentur. Quod ego de ultimis Friderici annis, nempe de An. 1508. seqq. intelligendum esse arbitror. Nummi illi unciales, quos jam Taleros vocamus, initiô Seculi XVI. nondum fuerunt adeò frequentes, quamobrem precium eorum à Grunovio annotatum non legimus. Quodsi quis enim Historiam Germanicam eorum temporum consulat, reperiet An. 1484. Sigismundum Archiducem Austriæ signari jussisse monetam ex una uncia argenti puri, qui nummus Rhenensem aureum (einen Rheinischen Goldgülden) preciô æquabat. Deinde Anno 1500. Annebergæ Marchiones Misniæ flari signarique jusserunt nummum ejusdem formæ, ita tamen, ut marca haberet 15. lothones argenti puri, & unum cupri. Effigies huic nummo trium capitum fuit impressa. Posthæc Anno 1517. cùm in valle Joachimica (Joachimstahl) fodinæ essent inventæ, cusi sunt nummi unciales, qui à loco cognomen sortiti dictique sunt *Joachimici*, vel etiam simpliciteri *taleri*. Inde An. 1536. facti sunt illi taleri 14. lothonum (14. lôtig) & 8. granorum, quod ad marcam complendâ deerat, videlicet duo lothones demptis octo granis, illud additum est de cupro. An. 1546. detracta sunt illis taleris duo argenti grana, ut essent 14. lothonum & sex granorum. Ad extremum An. 1560. in Comitiis Spirensibus Ferdinandus I. Imp. omnium Ordinum consensu constituit, ut taleri essent 14. lothonum (14. lôtig) & 16. granorum, continerentque $9\frac{1}{2}$ ejus generis nummi unam marcam Colonienſem, quæ Constitutio hodieque per Germaniam observatur. *Vid.* Tilemannus Friesen im Müntzspiegel/ & Ferdinandi I. Müntzordnung *fol. 2.* Itaque si ad ejusmodi talerum sive nummum uncialem

Prussicam applicemus monetam, circiter 28. grossi Prussici ei attributi fuissent, si jam tum in frequenti fuisset usu.

XX. Ejusdem seculi XVI. Anno 1521. cùm Chronicon suum conscriberet Grunovius, quam proportionem diversi nummi Prussici, & inter se, & ad exterarum gentium monetam habuerint, ostendit Grunovius Tract. 1. ubi nobis hunc texit catalogum:

1. Schilling	hat	6. Pf.
3. Schilling		1. Gr.
5. Gr.		1. Vierdung.
4. Vierdung		1. Marck.
1. Schott		15. Pf.
1. Horn Gülden		3. Vierdung.
1. Postolove Gülden		5. Vierdung.
1. Davids Gülden		6. Vierdung.
* 1. Rheinisch Gülden		7. Gülden.
* 1. Ungrisch Gülden		10. Vierdung oder 3. M.
1. Polnisch Gr.		3. Schilling.
* 6. Marck Müntze	hat	1. Marck lötig Silber.
1. Marck Silber	hat	12. Marck Müntze.

In hoc tamen Catalogo quidam errores, asteriscis à nobis notati, sunt emendandi, ne in sequentibus negotium nobis facessant. Et quidem aureo Rhenano tribuuntur 7. fl. (quod est signum floreni sive aurei Prussici) sed perperam. Legendum itaque est 7. Vierdung/ qui sunt 35. grossi eorum temporum. Deinde aureo Hungarico inesse dicuntur 10. Virdungi sive 3. marcæ Prussicæ, quod itidem vitiosum est, proinde legendum: 10. Vierdung oder $2\frac{1}{2}$ Marck. Nisi fortè dicere malis, Grunovium non explicare hîc, quot marcas habuerint 10. Virdungi, sed hoc tantùm indicare, aureum Ungaricum tanti fuisse æstimatum, ut $2\frac{1}{2}$ marcis, imò etiam tribus integris marcis permutaretur à multis. Verùm repugnat huic conciliationi eorum temporum Historia, quæ aureum Hungaricum tanti fuisse taxatum negat. Ad ultimum quod in Grunoviano Codice legitur, 6. marcas monetæ habuisse marcam argenti puri, illud ex eo convellitur, quod proximè subjicit,

jicit, 1. Marck Silber hat 12. Marck Müntze. Legendum ergò fuerat in versu proximè præcedente. 12. Marck Müntze hat 1. Marck lôtig Silber. Probant hanc lectionem non solùm ea, quæ suprà in medium adduximus, sed etiam, quæ habet Nicolaus Copernicus apud Schuzium *loc. cit.* ubi itidem suô tempore i. e. An. 1521 quô Commentarium illum Ordinibus Prussiæ tradidit, ex una marca argenti puri, duodecim marcas Prussicas usuales factas, imò esse quosdam grossos, quorum tredecim marcas unam tantùm argenti marcam continere testatur. Vid. Schuz. *fol. 481. a. med.* Quod ad Poloniam attinet, ex eodem Copernico manifestum fit, quæ fuerit in ea pecuniæ ratio. Testatur enim ibidem, in Polonia Hungaricum aureum An. 1521. non pluris quàm 38. grossis Polonicis fuisse æstimatum. Causa discriminis hujus non est alia, quàm quòd Albertus Marchio Brandeburgicus jugum Polonicum excussurus, ut impensis bellicis sufficeret, pecuniam minoris precii & ponderis cudi curaverit. Commemorantur in Chronico Freibergii MS. quod habetur Regiomonti in Curia Palæopolitana, varii nummi An. 1520. cusi, qui pace An. 1525. cum Polonis compositâ, ab ipso Alberto Marchione, & tum jam Duce Prussiæ, improbati sunt. Est eorum nummorum unus penes me, quantitate ortum Prussicum, qui 18 grossorum est, exæquans, cui multum cupri, ut vel primo patet intuitu, admixtum. Ex altera parte impressa est effigies B. Virginis puerulum Jesum in dextro gestans brachio, flammeis radiis undique circundata. Supra caput ejus coronatum aquila, infra pedes crux conspicitur. Inscriptio est: ALBERTUS DEI GRA. MARCHIO BRANDE. Ex aversa parte impressa est crux liliis ornata cum inscriptione: HONOR MAGISTRI JUSTITIAM DILIGIT. Anno 1520. Postquam hic nummus ex officina monetaria jam exierat, impressa est pectori B. Virginis crux, fortasse propterea ut plebs eam monetam ab alia vel meliori, vel deteriori discernere posset. Similiter alii nummi, quos usque ad An. 1525. feriri viliores coëgerat necessitas, abrogati sunt, aliique meliores substituti. Sunt certè in promtu grossi triplices & sextuplices Alberti Ducis Prussiæ optimæ notæ, qui certè triplô sunt hodiernis meliores. Idem dicendum de nummis in Prussia Regia tunc usitatis, quorum plurimos inter Numismata Prussica exhibemus.

XXI.

XXI. De bonitate nummorum Albertinorum, in comparatione ad noſtra tempora, multa, quæ in hanc usque diem in omnium ſunt oculis, teſtantur. Præcipuè ſi in Pruſſia Ducali ſalaria, ab Alberto Duce conſtituta reſpiciamus. Multa hîc exempla adducere non attinet, Salaria tantùm ordinaria Profeſſorum in Academia Regiomontana conſideremus. Illa certè Alberti tempore adeò fuerunt ampla, ut ampliora vix ulla alia Academia habuerit; & tamen eadem hodie, pondere & preciô marcarum ſenſim imminutô, adeò ſunt exigua, ut nulla reperiatur Academia, in qua Profeſſoribus præbeantur tenuiora. Exſtat inter Epiſtolas Georgii Sabini, Poëmatis ejusdem, in recentioribus præcipuè editionibus, adjectas, epiſtola ad Philippum Melanchthonem ſcripta, in qua ipſi ſignificat, Rapagelanum primum in Academia Regiomontana Theologiæ Profeſſorem fatis conceſſiſſe, rogatq; ut Melanchthon alium aliquem Theologum eruditum, in Theologia Scholaſtica pariter atque Homiletica ſatis exercitatum in Pruſſiam mittat, qui vacantem locum ſuppleret: Salarium eſſe ſatis amplum, videlicet trecentorum aureorum Pruſſicorum (id eſt florenorum, quorum ſinguli ſesquimarcam Pruſſicam & tum continebant, & in hunc usque diem continent,) Subjungit Sabinus ſuper ea cauſam, cur Illuſtriſſ. Princeps adeò ampla bonarum artium Profeſſoribus conſtituerit ſalaria, factum id aſſerens, quò exteros in has oras à Germanicis terris longius remotas facilius alliceret. Ut autem Theologis tum trecentorum, ſic Philoſophis ducentorum aureorum, ſive trecentarum marcarum, ſalarium conſtitutum eſt. Quæ ſalaria, ſi ad noſtrorum temporum monetam exigantur, continent quidem adhuc totidem marcas, quot ſuperiore ſeculô continebant, ſed adeò injuriâ temporum imminutas, ut cum ſuperiore ſeculô trecenti aurei Pruſſici ſive 450. marcæ Pruſſicæ circiter trecentos taleros effecerint, hodie nonniſi centum taleros Imperiales efficiant. Proinde cum hæc ſalaria hodie Profeſſoribus non ſufficiant, ſolet Sereniſſ. Elector extra ordinem hunc defectum ſupplere. Et quid dicemus de ſumptibus ipſis Principibus ſuperiore ſeculô ab eodem Alberto Duce aſſignatis? In teſtamento dicti Ducis, quod inter Privil. Pruſſ. Ducalis *fol. 73. ſeqq.* habetur, optimus ille Princeps de hæredibus ſuis ita diſponit: Si ſibi Deus humani generis auctor & propaga-

tor

tor concedat duos filios, ut illi Prussiam inter se dividant, modô ibidem descriptô. Sin tres fuerint filii, ut duo majores natu, Prussiâ inter se divisâ, fratri suo natu minimo quotannis conjunctim & ex pleno, ut vocant, sinu præbeant duo millia florenorum, i. e. tria millia marcarum Prussicarum, ut eò splendidius aulam suam sustentare queat. *Vid. Privileg. fol.* 75. At verò hi sumptûs, si cum hodierna moneta conferantur, ne privatis quidem civibus, in majoribus inprimis urbibus sufficiunt.

XXII. Ut autem nobis clarius pleniusque innotescat, quæ fuerit mediô Sec. XVI. monetæ Prussicæ ad exteram proportio, iubet abacum ex Prolegomenis Arithmetices Christophori Falconii An. 1552. conscriptæ & Regiomonti typis expressæ, huc apponere. Reperitur ille ea in parte, quam Kniphoviano Senatui nuncupavit, sicque sese habet:

Rosenobel - - - - -	Marck	5. - -	10. Gr.
Doppelducaten - - - -		5.	
Heinrichsnobel - - - -		5.	
Engelot - - - - - -		3. - -	13.
Enckel Ducaten oder Krose -		2. - -	10.
Die neuen Engelotten mit dem ⊙ -		zwey Thaler.	
Halbe Engelotten - -		1. - -	17½.
Groß Keyser Gülden - -		1. - -	15.
Portugische Ducaten oder Kreutzgülden/als mit dem geraden ✝ -		2. - -	8.
Die mit dem länglechten † - -		2. - -	7.
Hundsgülden - - - - -			16.
Postolatisch Gülden - -		1. - -	
Klein Keyser Gülden - - -		1. - -	2.
Enicker Gülden - - -		1. - -	5.
Geldrisch Gülden - - -		1. - -	5.
Deventer Gülden - - -		1. - -	6.
Reuter Gülden - - -		1. - -	5.
Clemmer Gülden - - - -		1. - -	4.

Horn-Gülden geivichtes	- - -		12.
Ungrisch Gülden	- - -	2. -	11. - 12.13.
Reinisch Gülden	- - -	1. -	15.
Thaler	- - - -	1. -	13.
Orthsthaler	- - - -		8.
Königsberger Gülden	- - -	1. -	3.

Notat ibidem Christophorus Falconius marcas illô tempore fuisse duplices, alias majores, alias minores. Majoribus tribuit viginti grossos sive 60. solidos: minori verò 15. grossos sive 45. solidos. Agnoscunt eandem marcarum divisionem Sebastianus Gammersfelder *in Arithm. An. 1568. & 1581. edita.* Wolffgangus Sartorius de Sada Arithmeticus Gedanensis, qui 1592. Arithmeticen suam edidit. Item nostrô seculô Petrus Crugerus Mathematicus Gedanensis *in Prolegom. ad Arithmet.* Fluxit hæc marcarum distinctio, quantum hariolari licet, ex moneta tempore belli ab Alberto cum Polonis gesti cusa, cujus, pace An. 1525. factâ, precium decrevit. Hodie cum nummi illi viliores nusquam compareant, distinctionis hujus nullus est usus.

XXIII. Supra medium Seculi XVI. edidit Sigismundus Augustus Rex Poloniæ specificationem monetæ, nimirum An. 1567. *ut in Constitut. ejus anni habetur fol. 134.* Sed ipsa specificatio volumini Legum, quô ego usus sum, non est inserta. Quantum autem ex aliis monumentis colligere licet, talerus illô tempore 34. vel summum 35. grossis æstimabatur. Aureus verò Hungaricus sive ducatus 56. grossis. Non habuit itaque Ducatus tum temporis in comparatione ad talerum rationem duplam. Quin si Wolffgango Sartorio de Sadâ credimus, in Ducato eô tempore non semper 56. grossi, sed aliquando etiam 50. tantùm grossi computabantur. Vide libellum ejus vom Buchhalten. Ab An. 1586. usque ad Annum 1602. quæ fuerit Prussicæ monetæ proportio ad Ducatos & taleros aliosque exterarum gentium nummos, optimè cognoscere licet ex Matthiâ Meine Dantiscano Matheseos Professore Regiomontano, qui omnibus Fastis sive Calendariis, ut vocant, subjiciebat tabellam, precium Prussicæ monetæ repræsentantem. Tabella illa sic sese habet de An. 1598.

Ein

Ein Portugalöser	28.	M.	3. Gr.
Ein Rosenobel	6.		
Ein Heinrichs Nobel	5.		
Ein Dopplun	5.	-	8.
Ein halber Dopplun	2.	-	14.
Ein Mülräser	5.	-	5.
Ein halber Mülräser	2.	-	12.
Ein Portugalischer Ducat	4.	-	4.
Ein doppelt Keysergülden oder gülden Reyal	3.	-	15.
Ein alter Engelott	3.	-	16.
Ein neuer Engelott	3.	-	14.
Ein Engel mit dem ⊙ im Schiff	3.	-	10.
Ein Ungrischer Gülden	2.	-	17.
Ein Gülden Lew	2.	-	14.
Ein Hamburger Gülden	2.	-	14.
Ein Saltzburger/Lübscher	2.	-	14.
Ein Ducat mit einem kurtzen ✠	2.	-	10.
Ein Ducat mit einem langen †	2.	-	9.
Ein Battenburger	2.	-	-
Ein Französisches Kron	2.	-	8.
Ein Schottsche oder Italiänsche Kron	2.	-	4.
Ein Keyser Kron	2.	-	4.
Ein Postulet der wichtig	2.	-	5.
Ein Goldgülden	1.	-	18.
Ein Prinzgülden	1.	-	18.
Ein Davidsgülden	1.	-	8.
Ein Philipsgülden	1.	-	5.
Ein Reutergülden	1.	-	4.
Ein Embdergülden	1.	-	4.
Ein Deventergülden	1.	-	2.
Ein Klemmergülden	1.	-	1.
Ein einziger Keysergülden	1.	-	3.

Ein Horngülden	-	-	-	-	15.
Ein Philipsthaler	-	-	-	1. -	18.
Ein halber Philipsthaler	-	-	-	-	19.
Ein alter Thaler	-	-	-	1. -	16.

Occurrunt quidem hîc nonnullæ differentiæ, quas ex aliis ejusdem Maynii Calendariis obſervavi, ſed eæ minoris momenti ſunt. Sic An. 1586. hæc habet: Ein Portugalöſer 28. Marck. Ein Roſenobel 6. Marck 5. Gr. Ein Heinrichsnobel 5. Marck 5. Gr. ꝛc. Ein Ungriſcher Gülden 2. Marck 16. Gr. Ein alter Thaler 1. Marck 16. Gr. Ein Preuſch Mariengülden 1. Marck 4. Gr. ꝛc. Ex quibus cognoſcere licet, totô illô tempore, quô Maynius Faſtos conſcribebat, nimirum ab An. 1586. usque ad An. 1602. Ducati & taleri precium nonniſi unô groſsô fuiſſe auctum. Horum nummorum non paucos in Crucigeros (Creutzer) reperies reſolutos, in Conſtitutione de re nummaria Ferdinandi I. de An. 1560.

XXIV. Venimus tandem ad ſeculum XVII. rei nummariæ infenſiſſimum. Ingruentibus enim ſub ipſum ſeculi hujus initium bellis Moſcoviticis, Svecicis & Turcicis, multum ob tenuitatem Reipubl. nummis Polonicis juxtà ac Pruſſicis detractum eſt, adeô ut jam An. 1611. Sigismundus III. Rex Poloniæ talerum 40. groſſis, & aureum Ungaricum ſive Ducatum 70. groſſis permutari juſſerit. *Vide Conſtit. dicti Anni pag. 15.* Deinde Anno 1620. bellis Svecico & Turcico jam ferventibus idem Sigiſmundus III. conſtituit, ut taleri 50. groſſis; Ducati 120. groſſis, & orti Gedanenſes 16. groſſis, æſtimarentur. *Vid. Conſtit. de An. 1620. pag. 11.* Poſthæc Anno 1623. Conſtitutio Anni 1620. repetitur, hôc inſuper additô, ut Orti Bidgoſtienſes exæquentur Gedanenſibus. Item ut Realis valeat 70. groſſos. *Conſtit. dicti anni pag. 7.* Reſumpta eſt eadem Conſtitutio etiam An. 1627. *ut ex Conſtit. hujus Anni tit. O Mynicy. liquet.* Petrus Crügerus *in Arithm. cap. 17. pag. 173.* dicit, An. 1623. Talerum 75. groſſis Pruſſicis exæquatum eſſe. In Pruſſia Ducali res monetaria eandem ſortem experta eſt, ut inter alia teſtatur Album Academiæ Regiomontanæ. Solebant enim Rectores eâ tempeſtate pecuniam, quam pro receptione Studioſorum & inſcriptione in Album Academicum acceperant, reſolvere in groſſos, eamque ſingulorum Studioſorum nominibus adſcribere, ſine

dubio

dubio propterea, ut hujus tam subitæ mutationis ad posteros transmitteretur memoria. Cum enim, ut superiore num. audivimus, An. 1602. talerus valeret 36. & Ducatus 57. grossos: præterlapsis viginti annis, videlicet Anno 1623. æstivô tempore talerus jam censebatur 80. grossis, sive quatuor marcis; & dimidius talerus sive dimidius Joachimicus 40. grossis sive duabus marcis. Proximò subsequente hyeme, ut & An. 1624. & 1625. dimidius Talerus æstimabatur unâ marcâ & 17½ grossis. Tandem An. 1627. & seqq. talerus jam 90. grossis par habebatur. Tanta monetæ Polonicæ atque Prussicæ facta est sub unius Sigismundi III. Regis Poloniæ imperio. Quæ etiam causa est, quòd dimidii solidi (Dreyppfenninger) qui à Georgio Friderico Marchione, ægri Ducis Alberti Friderici tutore cusi sunt, facti sint imaginarii. Culpam monetæ hunc in modum depravatæ Paulus Piasecius Episc. Præmislienſis non tam in bella, quàm in Officinatores monetarios conjicit, quando *in Chronico ad An. 1632. pag. 525. (440.)* ita super ea materia scribit: *Depravârunt monetam monetales Regii enormia lucra ex ea detrahentes, & in tantum arte tali expilârunt Rempubl. quòd cùm initiô istius Regis* (Sigismundi III.) *nummi constarent ex argento justæ probitatis, postea veteribus in novos recusis & indies vilioribus divulgatis ad extremum nonnisi æreisve ex ære majori parte, ac exiguô immistô argentô confusi in toto Regno numerarentur.* Hæc ille. Ego necessitati pleraque hæc adscribenda censeo.

XXV. Cùm fasces Regni Polonici ad Wladislaum IV. essent delati, interceſſerunt Pacta quædam inter Regem & Electorem Brandeburgicum de moneta Polonica atque Prussica ad idem pondus & precium redigendâ, ut ex Constit. de Anno 1631. *tit. O Mynicy* ut & de An. 1633. *pag. 29. & 33.* liquidò constat. Quanquam verò sub initium regni Wladislai IV. taleri precium usque ad 90. grossos ascenderat, nondum tamen Aureus Ungaricus sive ducatus in comparatione ad Talerum habebat rationem duplam. Petrus enim Crügerus, qui An. 1634. Arithmeticen suam idiomate Germanicô edidit, testatur, suô tempore talerum tribus, & ducatum 5½ florenis i. e. 165. grossis taxatum. Aliam hîc mutationem sub felici Wladislai IV. imperio contigisse non legimus.

XXVI. Eodem annô, quô Joannes Casimirus fratri suo Wladislao IV. liberis Reipubl. suffragiis est suffectus, nimirum A. 1649.

constitutum est, ut res monetaria in ordinem convenientem redigeretur, designati etiam sunt ad hanc rem Commissarii, qui cum Thesaurario Regni hoc ipsum agerent, ut in Polonia & Prussiæ moneta exæquaretur. *Vid. Constit. An. 1649. pag. 10.* Habitus etiam est ea propter Anno 1650. Warsaviæ Conventus, quò Præfecti monetarii ex Polonia & Prussia utraque evocati libellas suas exæquârunt. Circa eadem tempora ducatus in comparatione ad talerum sortitus est rationem duplam, ita ut talerus 90. Ducatus verò 180. grossis i. e. tribus florenis æstimaretur. Sed & huic Constitutioni bella Moscovitica, Svedica, Cosacica &c. vim fecère. Cum enim vires Reipubl. Polonicæ nimium quantum essent attritæ, cusi sunt floreni in Polonia precii ultra dimidium minoris, quorum inscriptio elegantissima, & auro contrà habenda, hæc est:

Dat precium servata salus, potiorque metallo est.

Cusi etiam sunt solidi cuprei, quos tamen Prussia, ut & florenos illos, recipere noluit. Ipsi etiam Poloni viribus paululùm resumptis primò talerum vel etiam tres florenos monetæ Prussicæ 120. grossis monetæ suæ cupreæ permutabant. Deinde prò talero vel pro tribus florenis Prussicis dabant 150. grossos i.e. 5. florenos monetæ cupreæ. Posthæc 6. floreni monetæ cupreæ tribuebantur uni talero. Ducati ratio semper fuit dulpa, ita ut cum talerus 6. florenis par habebatur, ducato assignarentur 12. floreni monetæ cupreæ. Cùm verò neque hîc subsisterent multi, lege cautum est An. 1676. ut talerus argenteus 6. florenos & aureus Hungaricus 12. florenos monetæ cupreæ valeret. *Vid. Constit. dicti Anni 1676. pag. 20.* Floreni quoque illi, de quibus paulo antè, in Prussia jam ortis Prussicis æquales habentur. Neque spes omnis decollat monetæ melioris reducendæ. Jam enim, dum sub felicissimo Serenissimi Regis Joannis III. imperio Respub. lacertos movet, atque in spem pristinæ felicitatis erigitur, cuduntur orti & grossi sextuplices melioris notæ, qui aliis antiquioribus ortis & grossis pares habentur. Prussia à temporibus Wladislai ejusdem ponderis pecuniam retinuit, factum tamen est sine dubio penuriâ argenti, ut nihilominus talerorum & Ducatorum precium sit auctum. Quamvis enim vulgò talerus tres florenos sive $4\frac{1}{2}$ marcas; & ducatus 6. florenos

nos, sive 9. marcas Prussicas valere putentur, revera tamen, si corollarium illud, quod taleros vel ducatos sibi acquisituri addere coguntur, annumeremus, jam talerum non tres florenos, sed tres cum semisse; & ducatum non sex, sed septem florenos Prussicos valere deprehendemus.

XXVII. Hactenus uberiùs exposuimus, quam rationem marcæ argenti puri ad marcas Prussicas usuales ab ipso Crucigerorum in Prussiam ingressu habuerint, jam eadem vestigia relegere placet, atque brevi in tabella ob oculos ponere, quot solidos & grossos habuerit nummus ille uncialis, quem Talerum vocamus, singulis ætatibus à nobis hucusque enumeratis. Non exstitit quidem nummus ille, cùm Ordo Teutonicus Prussiam teneret, nisi forte extrema excipiamus tempora; nos tamen per προλῆψιν quandam fingemus eundem semper exstitisse, Chronologos hac in re imitati, qui periodum Julianam ad aliquot secula ante mundum conditum extendunt, ut Cyclos ☉. ☾. & Indictionem aliaque in Chronologicis occurrentia eò faciliùs inveniant, etiamsi periodus illa Juliana à Josepho demum Scaligero Patrum nostrorum memoriâ artificiosè sit excogitata. Antequam autem rem ipsam aggrediamur, præmonendum duximus Lectorem benevolum, nos de primis Seculis sub Ordine Teutonico tantùm indicaturos, quot solidos vel grossos circiter habuerit talerus, nullâ ejus ratione habita, quòd aliquando liberâ Principum voluntate, vel etiam artificum avaritiâ precio nummorum detractum est.

Habuit itaq; Talerus	An. 1233.	$7\frac{1}{2}$ Solidos.
	An. 1335.	15. Solidos.
	An. 1352.	15. Solidos.
	An. 1456.	circiter 90. Solidos.
	An. 1470.	60. Solidos.
	An. 1510.	84. Solidos.
	An. 1520.	90. Solidos.
	An. 1552.	99. Solid. sive 33. Gr.
	An. 1567.	102. Solid. sive 34. Gr.
	An. 1586.	105. Solid. sive 35. Gr.
	An. 1598.	108. Solid. sive 36. Gr.
	An. 1604.	37. Gr.

Anno

An. 1607. - - - 40. Gr.
An. 1611. - - - 40. - 24. Gr.
An. 1616. - - - - 42. - 43. - 44. - 45. Gr.
An. 1617. - - - 45. Gr.
An. 1618. - - 45. - 47. Gr.
An. 1619. - - 47. - 50. Gr.
An. 1620. - - 50 - 58 - 60. Gr.
An. 1621. - - - 60. - 75. Gr.
An. 1622. - - - 80. Gr.
An. 1623. - - - 75 - 78 - 80. Gr.
An. 1624. - - - 75. Gr.
An. 1626. - - 70. - 80. Gr.
An. 1627. - - 90. Gr.
An. 1628. - - 90 - 93. Gr.
An. 1629. - - 90 - 93. Gr.
An. 1630. - - 90. - 93. Gr.
An. 1631. & seqq. - - 90. Gr.
An. 1650. - - 105. - 108. Gr.
An. 1677. - - 114. - 15. Gr.
An. 1678. - - 114. - 15. Gr.

XXVIII. Aurei Hungarici sive Ducati quot grossis superiore ut & hôc seculô sint æstimati, licet ex hactenus dictis colligere non sit difficile; adjiciemus tamen abacum Regiomonti mihi ab amico communicatum, cui etiam abaci superioris partem, quæ talerorum precium ex hoc seculo determinat, debemus. Ille abacus sic sese habet?

Ducatus valebat An. 1411. - - - 53 $\frac{1}{2}$ Gr.
An. 1528. - - - 45. Gr.
An. 1570. - - - 53. Gr.
An. 1578. - - - 56. Gr.
An. 1582. - - - 56. Gr.
An. 1592. - - - 56. Gr.
An. 1600. - - - 58. - 60. Gr.
An. 1604. - - - 50 $\frac{1}{2}$ Gr.
An. 1606. - - - 61. Gr.
An. 1607. - - - 65. Gr.

Anno

An. 1608. - - - 69. Gr.
An. 1609. - - - 69. Gr.
An. 1611. - - - 70. Gr.
An. 1614. - - - 70. Gr.
An. 1616. - - - 73. - 75. Gr.
An. 1617. - - - 73. Gr.
An. 1618. - - - 77. Gr.
An. 1619. - - - 78. - 80. Gr.
An. 1620. - - - 80 - 90 - 100 - Gr.
An. 1621. - - - 120. Gr.
An. 1622. - - - 140. Gr.
An. 1623. - - - 140. Gr.
An. 1624. - - - 120. Gr.
An. 1626. & 1627. - 140. Gr.
An. 1628. - - - 160. Gr.
An. 1629. - - - 164. Gr.
An. 1630. & 1631. - 165. Gr.
An. 1639. - - - 165 - 172½ Gr.
An. 1640. - - - 180. Gr.

Reliqua, quæ huic abaco desunt, ex illis, quæ à nobis suprà sunt in medium adducta, facilè poterunt suppleri.

XXIX. Ex dictis jam palàm fit, aliam hodie in Prussia numerandi rationem, quam quæ olim fuit, obtinere. Cum enim antiquitus per marcas, fertones, scotos, solidos & phenningos numerarint Prussi, hodiè abolitis jam Fertonum, Scotorum & propè etiam marcarum nominibus, mercatores rationes suas inire solent per taleros, florenos, grossos & solidos. Et quidem, quod observatu non indignum, florenus sub initium Seculi superioris habuit non 30. ut hodie, sed 40. grossos, ut ex Rationibus Monetariorum sub Alberto Duce manifestum est.

DISSERTATIO XVII.

De Jure Prussorum.

(1.) *Venedi & Gothi nullas habuere leges scriptas. Consuetudines Prussorum. Waidewutus primus Legislator fuisse putatur.* (2.) *Leges Waidewuti. Jusjurandi præstandi ritus.* (3.) *In Pommerellia, Culmensi & Lobovienſi Provinciis Juris Polonici usus. Jus Polonicum non fuit eo tempore scriptum.* (4.) *Culmense privilegium, ejus authenticum exemplar.* (5.) *Quæ jura Prussis in Privilegio Culmensi concessa sint. Jus Magdeburgense, Flammingicale, Silesiacum, Friburgense. Flammingicale jus unde dicatur. Est jus Flandricum.* (6.) *Privilegium Culmense datum est non solum civitatibus, sed etiam toti provinciæ Culmensi. Feodales qui sint. Nobiles familiæ Thorunii quondam habitantes.* (7.) *Jus Lubecense, Elbingensibus, Brunsbergensibus, Travenburgensibus, Memelensibus datum.* (8.) *Quæ sit differentia inter jus Magdeburgense simplex, Magdeburgense ad utrumque sexum, Feudale, Prutenicum. Liberi homines in pagis.* (9.) *Plebiscita urbium. Quotuplicia sint. An ea potuerint urbes in consulto Teutonico ordine constituere.* (10.) *Constitutiones Magistrorum.* Preusch-Recht. Scheibenschießen. (11.) *Jus Westphalicum* das Fehmer Recht *dictum, à Carolo Magno constitutum. Qui sint Veimari, Conscii.* (12.) *Volumina juris Prussici. Jus Weichbildicum quando sit conscriptum.* (13.) *Jura Culmensia generatim considerata sunt ipsa jura Magdeburgensia. Magdeburgenses Quæstiones.* (14.) *Corpus Juris Culmensis in quinque libros digestum est ipsum jus Magdeburgense. Non continet ea, quæ sunt propria juri Culmensi. Quando hoc jus Culmense sit scriptum.* (15.) *Distinctiones Magdeburgenses. Speculum Saxonicum.* (16.) *Corpus Juris, quod Culmense vocatur, estque in 5. libros digestum, non in Prussia sed in Silesia conditum est. Confirmavit illud Henricus, Henrici Barbati Nepos, Dux Vratislaviensis. Quando Poloni jus Magdeburgense receperint.* (17.) *Cum Prussi Poloniæ Regi Casimiro se subiecissent, confirmata ipsis primò sunt omnia hactenus enumerata jura.* (18.) *Bello tredecennali confecto abrogata sunt*

in

in Prussia regia jura Feudalia Magdeburgensia. Polonica, Prutenica, substituto unico jure Culmensi. Quod tamen cum aliquo temperamento est intelligendum. (19.) *Correctiones Juris Culmensis variæ. Exemplaria ejus Latinum, Germanicum, Polonicum. Gregorius Hesius laudatur.* (20.) *Constitutiones Regum Poloniæ in Prussia Regia. Constitutiones Karnkovianæ.* (21.) *Jus Terrestre Nobilitatis Prussicæ. Ejus editiones.* (22) *In Prussia Orientali, quæ penes Magistros Ord. Teut. mansit, diversa illa jura, puta Magdeburgensia, Feudalia, Prutenica, non sunt bello finito abrogata. Privilegium Martini Truchsessii.* (23.) *Tempore Alberti primi Ducis Prussiæ, quæ mutationes in jure Prussico contigerint.* (24.) *Quid tempore Alberti Friderici hic sit mutatum.* (25.) *Joannes Sigismundus Elector jus Prutenicum Provinciale, cujus hodie in Prussia Ducali usus obtinet, confirmavit. Levinus Buchius.* (26) *Præter dictum Jus Provinciale quædam constitutiones aliæ Prussis datæ sunt.* (27.) *In civitatibus varia subinde cuduntur ac renovantur statuta.*

I.

PRimos Prussiæ incolas Venedos, Gothosque, qui ante Christi nati tempora Prussiam tenuere, leges non habuisse scriptas, concedet, qui vel primis, quod ajunt, labris illorum temporum historiam degustavit. Sed nec accurratè cognosci potest, quænam inter ipsos fuerint leges non scriptæ & consuetudines observatæ, cum nulla exstent apud nos tam antiqua Historiarum monumenta, ex quibus hæc depromere liceat. Reperiuntur quidem hinc atque inde nonnulla, quæ de Venedis & Gothis posteritati tradiderunt exteri Scriptores, iique satis antiqui, an verò illa omnia ad Venedos nostros, Gothosque pertineant, pronunciare mihi non est integrum. De antiquis Venedis vid. Cornelius Tacitus *lib. de moribus Germanorum c. 46.* De Gothis idem Tacitus *lib. citato cap. 45.* Jornandes *lib. de Reb. Geticis.* Olaus Magnus *in Hist. Septentr. Gentium.* Joannes Loccenius *libb. de Antiquitat. Sveo-Gothicis.* Primum Prussorum Legumlatorem Sec. IV. vel V. à reparatâ per Christum salute multi Scriptorum Prussicorum faciunt WAIDEWUTUM Regem. Ex quâ ille fuerit gente, variant sententiæ. Alii namque Scriptores, ut Simon Grunovius & Caspar Hennebergerus,

Waidevvutum Cimbrorum Regem fuisse tradunt: Alii ex Scandinavia ipsum deducunt; alii denique Lithvanorum, sive quos illi eosdem esse putant, Alanorum Regem ipsum faciunt. *Vid.* Erasmus Stella *in Antiquit. Borussorum:* Matthias Strykovvski Ossostevicius *in Hist. Lithvan.* Alb. Wijuk Kojalowicz *Part. 1. Hist. Lithvan. lib. 1. pag. 12.* Qui Waidevutum Alanorum sive Lithvanorum Regem fuisse perhibent, rursus in duas scinduntur partes. Alii à Sudinis antiquioribus Prussiæ incolis (i. e. à Sambitis, ut ipsi interpretantur, quamvis perperam, ut suo loco diximus.) Waidewutum leges petiisse, asserunt, eoque ipso indicant, à Gothis, qui Sambiam olim tenuere, leges has esse profectas. Vid. Stella *lib. 2. Antiq. Boruss. post princ.* Alii nullâ Sudinorum mentione factâ Waidewutum Prussis leges dedisse referunt, quo innuunt, Waidewutum, primum juris hujus auctorem esse. *Vid.* Kojalowicz & alii plures.

II. Sed ipsas leges videamus, quarum Waidewutus auctor esse perhibetur. Videlicet collectâ in unam Rempubl. vagabundâ, nullisque sedibus affixâ, sed per agros & nemora dispersâ multitudine, *promiscuos concubitus severè inhibuit: perpetua verò conjugia ad unam tori consortem restrinxit; pecorum & servorum numerum definivit: debiles & ad labores ineptos ali vetuit; etsi illi proprii essent parentes; loca publica conjugiis destinavit; jus hospitii sacrosanctum esse voluit: Cultum denique DEorum Prussos docuit.* Hæc Kojalowicz *loco cit.* & quædam etiam ex his Erasmus Stella *lib. 2. Antiq.* Huc trahi possent consvetudines omnes Prussorum veterum, de quibus suis locis egimus. Verùm ut omnia Propemodum, quæ de Waidewuto, & fratre ipsius Bruteno feruntur, fabulas redolent aniles, ita etiam, quid de legibus his sit sentiendum, nemo non intelligit. Licet enim negandum non esse censeamus, hæc & alia plurima, quæ partim jam exposuimus, partim adhuc suo loco sumus exposituri, sub ipsum Ordinis Teutonici in has oras adventum, à Prussis veteribus fuisse observata; attamen, quod hæc non nisi ad Waidewutum sint referenda, quâ nobis auctoritate satis idoneâ probabitur? Verisimiliùs est has fuisse Prussorum Consuetudines jam ab antiquissimis temporibus, quas etiam retinuerunt usq; in ipsum Cruciferorum adventum, ut alibi pro-

probavimus. Hic præterire non possumus ritum quendam præstandi jurisjurandi apud Veteres Prussos, etiam Ordine Teutonico Prussiam tenente, frequentari solitum. Nimirum consveverant Prussi jusjurandum præstare, dextrâ cervici impositâ, ut auctor est Borringer Monachus Carthusianus in Epistola ad Paulum Bellizerum de Rusdorff. XXVI. Magistrum generalem, apud Auctorem Chronici Ordinis, & Waissel. *in Chron. Pruss. fol. 164. b. seq.*

III. Hæc observabantur in ea Prussiæ parte, quam Prussi veteres obtinebant; sed de Regionibus, quæ postmodum sub Ordine Teutonico Prussiæ accesserunt, aliud dicendum erit. In iis Provinciis extra controversiam est POMELLIA. Hujus enim Duces cum essent ex Slavonico sangvine oriundi, Polonisque præterea essent subjecti, jus Polonicum dubio procul in Pomerelliam introduxerunt, quod etiam in sequentibus à nobis probabitur uberius. De CULMENSI & LOBOVIENSI Provinciis idem videtur asserendum. Has quippe terras antiquis temporibus (videlicet tempore Boleslai I.) Regibus Poloniæ fuisse subjectas, asserunt Dlugossus, Cromerus, Neugebauerus, alii. Quâid Annalium confirmare queant fide, ipsi viderint. Si autem hoc verum est, & hæ jure Polonico vetustis temporibus usæ sunt. Quamvis & hoc non minus certum sit, Prussos illos Culmenses & Lobovienses, cum jugum Polonicum planè excussissent, in reliquorum Prussorum transiisse mores, eorundemque Consvetudines, suas feciisse. Verùm enim verò neque apud Polonos tunc temporis ullus erat scripti juris usus, sed jussa Principum aliorumque Magistratuum pro legibus fuere, donec Casimirus Magnus Rex Poloniæ Leges circa An. 1350. in tabulas referret. Per jus ergò Polonorum hic intelligimus Consvetudines Polonorum in causis privatis v. g. in hæreditatibus, contractibus &c. observatas, quas etiam iidem Culmenses, aliique Veteres Prussi, cum Ordini Teutonico sese subjeciissent, liberè receperunt. Enimverò cum à Jacobo Archidiacono Leodiensi Romani Pontificis Legato, Anno 1249. urgerentur, ne brutorum instar viverent, sed jus aliquod sive Polonicum sive aliud quodpiam sibi eligerent, ex cujus præscripto controversias privatas decidi vellent; elegerunt sibi, habito prius inter se consilio, jus Polonicum, cui ob vicinitatem jam

aliquo modo asveverant, fortasse etiam quasdam ejus reliquias ex antiquis temporibus retinuerant. Vide Privilegium Prussis veteribus à Jacobo Legato Pontificis An. 1249. datum. Et hoc primum est jus, quod Ordine Teutonico Prussiam administrante hîc in usu fuisse legimus, nimirum JUS POLONICUM.

IV. Cum Ordo Teutonicus à Conrado Masoviæ Duce in Prussiam evocatus, Culmensem tractum sibi subjecisset, condidit Hermannus de Balke Magister Prussiæ Provincialis An. 1232. urbem, nomine CULMAM. Vid. Petrus de Dusburg. *part. 3. Chron. Pruss. c. 8.* Transtulit etiam deinde urbem THORUNIENSEM, quæ antea ad quercum quandam ingentem in modum castelli communitam condita fuerat, in locum, ubi nunc sita est, ex quibus urbibus & castellis Prussos jam commodè poterat infestare. Cum verò nulla Respubl. sine legibus commodè gubernetur, idcircò Hermannus de Salza Magister Ordinis Generalis & Hermannus de Balke Magister Prussiæ Provincialis dederunt An. 1233. d. 5. Calend. Januar. Culmensibus, Thorunienssibus aliisque urbibus in Provinciâ Culmensi tunc jam conditis condendisque PRIVILEGIUM CULMENSE (die Kulmsche Handveste). Et cum postea Privilegium illud incendio urbis Culmensis periisset, renovavit illud, additis quibusdam capitibus, aliis etiam omissis, Eberhardus de Seyne Præceptor Domus Mariæ Teutonicorum per Alemanniam & Vicesgerens Magistri Generalis per Livoniam & Prussiam An. 1251. Kalend. Octobr. (non autem Anno 1250. ut varia exemplaria Germanica habent) Authenticum hujus Privilegii Exemplar Latino idiomate conscriptum habetur, in Tabulario Terrarum Prussiæ, quod est in Curia Thorunienssi. *Vid. quæ in Animadversionibus nostris ad Dusburgensis part. 3. Chron. Pruss. cap. 1. notavimus.* Germanica hujus Privilegii exemplaria, licet exstent non pauca, antiquius tamen vidi nullum, quam quod in Bibliotheca Vindibonensi, fortasse ab ipso Magistro Teutonici Ordinis Imperatori transmissum habetur, cujusque principium & finem, quatenus illud ab Eberhardo de Seyne renovatum est, nobis exhibet Vir Illustris Petrus Lambecius *lib. 2. Bibl. Vindibon. c. 8. p. 833.* Scriptum illud est antiquâ Dialecto Germanicâ, adeò ut inde antiquitatem Exemplaris hujus non difficulter agnoscas.

V. Quæ in dicto privilegio continentur, ad certa referri possunt capita.

capita. Primum Culmensi Provinciæ, quam tunc solam possidebant Cruciferi, conceditur usus JURIS MAGDEBURGENSIS, quod & Weichbildicum appellatur. Deinde in casibus quibusdam ipsi conceditur JUS FLAMINGICALE. Tertio JUS FRIBURGENSE, quod obtinere debuit, si quis inveniret fodinauri. Præter hæc JUS SILESIACUM, quod observa) buit circa inventionem fodinarum argenti. Postremò SPIALES QUIDAM CASUS determinantur, immunitatesque rm Culmensis ac Thorunienſis urbium speciatim, partim en totius Provinciæ Culmensis enumerantur. Fundamentum est jus Magdeburgense, quod in omnibus casibus in Privio Culmensi non expressis obtinere debuit. Reliqua jura, ut speciales illi casus, sunt tantum exceptiones quædam à Jure Magdeburgensi. De singulis his, cum ex ipso Privilegio facilè cognoscatur, hic agere non attinet; de jure Flamingicali tamen quædam paulò uberiùs nobis disputanda erunt. Datur JUS FLAMINGICALE Culmensi Provinciæ duobus in casibus. I. In mensurandis agris, ut quantitas mansorum (der Huben) secundùm modum Flamingicalem constituatur. Proinde cum procedente tempore cruciferi mensuram hanc contra privilegium Culmense imminuerent, non minima hæc inter causas belli contra Cruciferos susceptí numerabatur. vid. Casp. Schuz. *lib. 4. Chron. Pruss. fol. 137.* II. In familiâ herciscundâ, ut vigore Privilegii hujus bona omnia inter conjuges communia sint; sine discrimine creditoribus obligentur; dimidia pars eorum ad liberos, & reliqua ad conjugem superstitem devolvatur; sinu soluto, factâq; hereditatis divisione, portio unius ex libris denati ad fratres & sorores, non ad parentes, deferatur. Vid. Casp. Schuz. *lib. 1. Chron. Pruss. fol. 19.* & inprimis *in lib. MS. de hereditatibus.* Item Adamus Riccius JCtus non ita pridem in Academia Regiomontana celeberrimus, *in Tractatu Rapsodico de librorum juris Romani aliorumq; Quantitate & Qualitate num. 86. p. 281.* Unde jus hoc nomen sit sortitum, ut diceretur Flamingicale, dubitatur. *Flaman* hodieque Gallis idem est qui Belga, hinc Jus Flamingicale non aliud esse videtur ac jus Belgicum. Nomenclatio hæc eò insuper firmatur, quod totum Belgium, exceptâ Frisiâ, eandem bonorum communionem admittit, teste Arnoldo Vinnio *ad pr. Institut. de societ. num. 3. & aliis.*

Quan-

Quanquam autem hæc sunt probabilia, strictiùs tamen hic vocem Flammingorum accipi, alia plurima testantur monumenta. Videlicet notum est, Flandros ex Belgis speciatim Flamingos nominari, & quidem adeo proprium illud Flandrensium nomen est, ut ab Hollandis etiam expresse hoc ipso distingvantur. Exempl. præter illud, quod ex Helmoldo citabimus infra, habemus in Privilegio Casimiriano urbi Gedanensi Anno M CCCC LVII. Dominica Cantate concesso, ubi hæc verba reperiuntur: Unnd mehrer uff das di vorgemeldte unsir Stadt Danzigk vorhogeter Zeligkeit und Wollfahrt kommen moge/ wollen wir / geben und zulassen/ das kein Nurenberger/ Lubarth/ Engelscher/ Hollander/ Flemigk/ Jude/ adir welcherley wesen Fremden uß Reichen unde Landen ein iederman ist in den vorgeschriebenen unsir Stadt Danzigk macht/ Privilegia oder Freyheit haben sol zu kauffschlagen oder zu wohnen/ ohn Willen / Wissen und Wolborth der Burgermeister / Rahtman und Scheppen / unde gantze Gemeine unser Stadt Danzigk vachgenumpt. Hæc ibi. Cæterum his, quæ de Flandris diximus, obstare videtur Rescriptum quoddam Magdeburgensium Scabinorum, quod habetur *in primo Codice MS. Bibliothecæ Wallenrodianæ, quæ Regiomonti est Part. 3. num. 1.* ubi jus hoc Flamingicale deducitur à loco quodam ad Albim non procul ab urbe Magdeburgi sito, cui nomen Flemig. Sed verba ipsa dabimus: Sprechen wir Schöppen zu Magdeburg vor Recht / daß an einem Orth Landes nahe bey Magdeburg gelegen/ über der Elben in Flemig genant/ im tödlichen Absterben der Eheleute / mit dem nachgelassenen Gütern und Erbe nach Ubunge/ Gebrauch und Alter vorwerter Gewohnheit desselben Orths Landes dermassen gehalten wird/ nehmlich/ wenn in dem Flemmig ein eheliche Person Todes halben abgangen und verblichen ist/ und sein ehlich Gemahl / Weib oder Mann samt Leibes Ehren und Gütern nach sich hat gelassen/ alsdann nimbt die Frau oder Mann

Mann/so am Leben/die Helffte aller gelassenen Güter/ und die Kinder/die andere Helffte. An Mangel aber der Leibes-Erben/so hat die verstorbene Person des Ehestandes alle ihre Güter die zu Erbe und Erbrechte gehören/ auf seinen gelassenen Ehegatten die Helffte/und auf seinen nechsten Erbnahmen die andere Helffte nach obbemeldeter Flämischer Gewohnheit gebracht und gefället von Rechtswegen / versiegelt mit unserm Insiegel. Hæc ibi. Paulus Matthias Wehnerus in Supplemento Practico addit insuper Annum, quo Rescriptum illud datum est, nimirum Anno 1539. Non minus his obverti possunt, quæ habet Ahasverus Fritschius *in Supplemento Speidelio Resoldiano pag. 36. & seq.* Derivari namque dicit hoc jus à quibusdam à Flaminibus, Romanorum Sacerdotibus, quandoquidem ii, qui bona Flamingicalia possident, animadversaria quædam sacra peragere coguntur. Sed locum ipsum Fritschii, in quo fusissimè ritus in sacris illis observari solitos persequitur, apponere non pigrabimur, ut Prussi monumenta antiqua evolventes animum advertant, utrum simile quidpiam apud Prussos olim sub ipsum Cruciferorum in Prussiam adventum observatum fuisse, in Historia Prussica reperire queant. Verba Fritschii sunt: *In comitatu Schwartzburgico, lineæ Rudelstadiensis quibusdam in locis prædia quædam rustica à subditis possidentur, quæ vulgo* Flämische Güter *appellant. An à Flaminibus, ut quidam volunt, & solemnitas anniversaria ac memoria pristinæ Religionis paganicæ, istis in locis olim usitatæ innuere videtur, aliis dijudicandam relinquimus. In hisce enim rebus antiquioribus non immeritò conjectura libera. Ut verò Lectoribus ejusmodi bonorum qualitas apertior sit, sequentia subjicere placuit.*

Verzeichnus.

Was man von den Flämischen Recht noch vor Nachricht hat.

DAs Flämische Recht an Ihm selbst wird an hiesigen Orten nirgends beschrieben befunden/sondern es ist eine Consvetudo oder Observantia, diese wird nur in dreyen Fluhren als der Heringer/ Görspacher und Bergischer an folgenden benahmten Orten noch biß dato observiret / und zwar 1. in der Heringschen Fluhr (i. e. districtu) werden die Oerter benahmet (1.) im Eller/ worüber ein sonderlicher Auffseher bestellet ist/ so der Eller Schultze genandt wird (2.) im breiten Lande. An diesen und vorigen Orten ist lauter Länderey (3.) in und vor dem Horn / woselbst Land und Wiesen sind/ und ein sonderlicher Auffseher dazu bestellet ist/ welcher der Horn Schultze genandt wird. 2. In der Görspachischen Fluhr werden die Oerter benennet / in den Senckern: am Karnwege ; oben in den Wehren: Hinter dem Wahle ; das Wahl genandt ; in der Pfanne; am Riethwege; gegen dem Pflantzengarten; in der Hunffe; uff der Helm; gegen dem Patschwinckel und dem Wehre/ uff der hohe Lachen/ hinter dem Kirchhoffe/ der Möhlhoff und gegen Hans Hoffmanns Garten. Es sind auch 46. Häuser im Dorffe Görspach dem Flämischen Recht unterworffen. Ferner ist in der Görspachischen Fluhr am Flämischen Lande und Wiesen belegen: Unten in der Wehren/ an der Sandfuhrt/ an der Wiesen im Vorriethe / in der kalten Wiesen und in der Biplitzen; im Langenriethe/ von welchen Oertern nacher Berga der Flämische Kirchgang gehalten wird. 3. In der Bergischen Fluhr werden die Oerter folgender ge-

In

stalt benahmet (1.) das Vorrieth / worinnen begriffen der Sundfort / so Land ist / die kalte Wiesen / so Art / Acker und Wiesen / die Piplitzen / so Wiesen / die Görspachische Seidwand / so Land / in den Werthen ist Land; hinter dem Wahl ist Land / in dem Morgen sind Wiesen / an der kurtzen Wiesen ist Land / am Hermannswege / so Land und Wiesen; in der Mühlwiesen ist Land / ein kleiner Ort der Karn genandt / ist Wiesen / auf dem Riethgraben / stösset auf die Helm und ist Land / das Görspachische Vorrieth / so mehrentheils Wiesen und etwas Land / ein kleiner Ort Dutgenwenda genandt ist Land (2.) das lange Rieth das Flämische / so Art Ackers und Wiesen / fänget sich über den Hafferstücken an und wendet bey der gülden Aumühlen an dem Mühlwege / so nach Aulehen gehet / und gehet biß an den Kirchhoff / so ein kleiner Ort / woselbst der Flämische Spruch gehalten wird / so am Ende / stösset gegen die Aumühlen / und sind folgende Oerter darinnen begriffen von der Helm biß an den Fäckelsgraben unter und über den Thiergarten / gegen oder über der Kutforth / unter und über den dreyzehen Stücken / unter und über dem Himmelgärten unter dem Ochsenpfuel gegen dem Kesselsumpfe / über dem Milchplatz / unter und über der gülden Aumühlen / gegen dem Eulenloche / an diesen ietzt benahmten Oertern ist Arth Acker und Wiesen / die Pfaffenwiesen ist nur ein Stück / ein Ort Crümderoda genandt / ist Land.

2.

An vorbenahmten dreyen Oertern / als Heringen / Görspach und Berga / müssen die Kirchgänge folgender gestalt gehalten werden. 1. im Heringen werden Sie in der Wochen auf die Tage / da geprediget wird / gehalten / welcher nun allein Ellerland besitzet / und davon einen Kirchgang zu halten vorhabens / muß solches dem Pfarr und dem Eller-

Schultzen anzeigen/ welcher Schultze dann drey vom Rahte darzu verordnete Flämmiger/ so allemal Rahts Cämmerer seyn/ bestellet/ daß Sie auf den Predig Tag in der Kirche erscheinen / wenn nun die Sacra gantz verrichtet / wird ein Christlicher Gesang gesungen / unter welchen Singen der Schultze voran gehet / demselben folgen die drey Flämminger/ und darauf derjenige/ so den Kirchgang hält / mit seiner Frawen / gehen umb den Altar und opfern auf denselben/ welches Opfer derjenige / so geprediget / als ein Gratial bekombt/ hierauf Sie zur Kirchen hinaus gehen/ und legen/ so denn der Schultz und Flämmiger vor der Kirche einen Glückswuntsch an den Kirchgänger ab und gehet ieder nach seinem Hause/ so bald nun darauf die Glocke zehen schläget/ muß der Kirchgänger den Tisch gedecket / und auf demselben gesottene Hüner stehen haben/ in welchem Moment zugleich die drey Herren Geistlichen/ der Schultze mit seinen dreyen Flämmigern / und die drey Schul Collegen in des Kirchgängers Behausung sich auch müssen einfinden / wenn von einem hierwieder gehandelt wird / muß derselbe eine gewisse Straffe nach Ausspruch der Versamleten erlegen. Wann nun die Mahlzeit verrichtet / muß der Kirchner aufstehen/ benebst dem Kirchgänger und dieses Frawe in ihren Mänteln vor dem Tisch erscheinen/ und lieset der Kirchner den aufgesetzten Kirchgangsbrief öffentlich/ und stellet solchen unter seiner Unterschrifft dem Kirchgänger zu/ welcher sich bedancket/ und denen andern beyden Herren Geistlichen/ wie auch dem Kirchner nach seinem Belieben/ doch daß es nicht unter einem Kopfstücke sey/ im præsent giebet/ hierauf setzen sie sich wieder nieder / und müssen die Zusammengekommene mit einer Music oder einem lustigen Gespräch sich noch eine Zeitlang ergetzen/ welches ein halber Flämischer Kirchgang genandt wird.

Wann

Wann nun einer im breiten Lande/ in und vor dem Horn Länderey oder Wiesen hat/geschiehet die Bestellung bey dem Herren Schultzen/welcher auch die ihm zugeordnete drey Flämmiger zu sich nimbt/sonst wird es in allem dem vorigen gleich gehalten/und wird solches ebenmäßig ein halber Kirchgang genant.

Wann aber einer unter beyden Schultzen liegende Gründe hat/so werden selbige beyde auf einmahl angesprochen und muß der Kirchgänger speisen/wie vorerzehlet/doch muß des Abends wiederumb eine Mahlzeit gegeben werden/bey der Zusammenkunfft sind also dann die drey Herren Geistliche/der Eller Schultze mit drey Flämmingern und die drey Schuldiener.

Wenn nun der Kirchgangs-Brief ausgeantwortet/ stehet iedwederm frey/nacher Hause zu gehen/und gegen die Abendmahlzeit sich wieder einzustellen/worbey dieses in acht zunehmen/wann die Zusammengekommene alle von einander gehen/das keiner bey dem Kirchgänger mehr ist/so ist dieser das Abendbrod zu geben nicht schuldig / wenn sie gleich sich einfinden wolten / weßwegen allezeit eine Person bey dem Kirchgänger verbleibet/biß das Abendbrod wieder angerichtet wird/und wird solche Ausrichtung ein gantzer Flämischer Kirchgang genant. 2. In Görspach werden die Flämischen Kirchgänge auch auf die Tage / wenn in der Woche geprediget wird/gehalten/und muß vorher der Kirchgänger/er sey ein würcklicher Unterthan oder Frembder / den Pfarr und den Ambts Schultheissen/umb das dieser die darzu gehörige Personen bestellen lasse/ansprechen/finitis sacris, gehet hinter dem Schultheissen und Flämmigern der Kirchgänger benebenst seiner Frawen umb den Altar/und opfern auf demselben/welches Opfergeld der Pfarr zu sich nimbt/

nachgehends stehet dem Kirchgänger frey / entweder zwo Mahlzeiten zu geben/ worzu der Pfarr/ Diaconus ,Schultheiß/ die Vorstehere/Schulmeister und der Dorffknecht gebehten werden/ und muß bey der Mittags-Mahlzeit / wenn die Glocke zehen schläget/das erste Gericht auf dem Tische stehen/es sind aber die Versambleten befugt/das Bier zuvor zu kosten / wann nun solches tadelhafftig ist / haben Sie Macht davon zugehen / und hilfft dem Kirchgänger der Kirchgang gantz nichts/ verbleiben Sie aber bey dem Kirchgänger/muß nach geendigter Mahlzeit der Kirchner auffstehen/den Kirchgangs-Brief welcher von dem Pfarr/ Diacono, dem Schultheissen und denen vier Vorstehern / unterschrieben wird/ öffentlich verlesen/ und selbigen im Nahmen Gn. Herrschafft/ dem Kirchgänger überantworten. Hierauff mögen die Zusammenkommende wieder nacher Hause gehen (doch das einer oder zwey bey dem Kirchgänger verbleiben/denn sonst derselbe die AbendMahlzeit zu geben nicht verbunden) biß gegen zwey oder drey Uhren / da die Abendmahlzeit wieder angehet. Will aber der Kirchgänger die Mahlzeiten nicht ausrichten / stehet ihm davor 1. Thaler und einen Kuchen zu geben / auf diesen Fall bekömbt von dem Thaler der Pfarr 3. Gr. der Capellan 3. Gr. der Schultheiß 3. Gr. die Vorsteher ieder 3. Gr. der Schulmeister einen Gr. 6. Pf. und der Dorffknecht 1. Gr. 6. Pf. wie auch von den Kuchen ein ieder seine portion, von diesem Kuchen/ wird des Kirchgängers Frawen auch ein Stück gegeben/ und wird aus der Gemeinde Register 1. Dreyer drauff geleget/und Ihr so dann benebst einem Glückwunsch überreichet.

3.

In Berga/ wer daselbst würcklich wohnet/ und einen oder

oder mehr Oertern / so unter dem Vor- und Langenrieth begriffen seyn / Länderey und Wiesen hat / hält einen ganzen Kirchgang und giebet auff zwey Tage drey Mahlzeiten / als den ersten Tag zwo und den andern eine / und werden darzu invitiret / der Schultheiß / des Langen Rieths Schultheiß / des Vorrieths Schultheiß / wie auch des vorigen Jahres gewesener Vorrieths Schuldheiß so die Rechnung geführet / imgleichen der Cantor / der Dorffknecht / und einer von des Kirchgängers Anverwandten / über solche Ausrüstung muß der Kirchgänger noch geben zwölff Groschen / wovon die Schultheissen bekommen vier Groschen / umb daß Sie den Kirchgangsbrieff / so unter Auffdruckung des Amtbs-Siegels und des nacher Kelbra zur Justitz verordneten Beambten eigenhändliche Unterschrifft verfertiget wird im Ambte ablangen / und da von Angebühren acht Groschen entrichten / wer aber nur an einen oder mehr Oertern / so unter dem Langen- oder Vorrieth belegen Länderey und Wiesen hat / giebet einen halben Kirchgang / als zwo Mahlzeiten und an Gelde halb so viel / als vorgemeldet. Ein Fremder so nicht wesentlich in Berge wohnet / giebet von einen gantzen Flämischen Kirchgange zwey Thaler / so unter die Flämminger vertheilet werden und zwölff Groschen welche wie vor erwehnet / verwendet werden / von einem halben Kirchgange aber giebet er nur halb so viel.

4.

Welche verehlichte Personen nun / sie mögen wohnen wo sie wollen / in obgedachten dreyen Fluhren / und denen darinnē benahmten Oertern / Häuser / Länderey oder Wiesen erblich besitzen und vorbeschriebener massen / weder gantzen noch halben Kirchgang gehalten / und von ihnen eines verstürbet / fället Gn. Herrschafft von solchen Flämischen

Gütern /

Güttern/ das dritte Theil anheim/ doch stehet dem überbleibendem Ehegatten frey ob er den dritten Theil wil taxiren lassen/ und mit Gelde wieder an sich zu lösen. Wenn aber eine ledige Person/ Flämische Güter hat / ist sie zwar solche zuverkirchgängen nicht verbunden / wenn sie aber sich dieselbe an gehörigen Orten nicht lässet zuschreiben und verstirbet/ ist der dritte Theil gleichfals gnädiger Herrschafft/ oder des verstorbenen nechsten Erben möchten solchen wieder an sich zu lösen. So lange nun die verehlichten Personen beysammen leben / und vorbeschriebener massen einen Kirchgangsbrieff erhalten haben / mögen sie der Flämischen Gründe an sich kauffen/ so viel Sie wollen/ und ihr Vermögen sich erstrecket / und haben sie ferner einen Kirchgangsbrieff an sich zu lösen/ nicht angehalten werden/ so bald aber der überbleibende Ehegatte ad secunda vota geschritten ist/ und nicht wieder einen Kirchgang hält oder einen Kirchgangsbrieff an sich bringet/ und solches votum durch den Tod wieder zerrissen wird/ fällt das dritte Theil/ oder das precium an gnädige Herrschafft.

5.

Wann zwo ledige Personen einander heyrathen in wehrenden Ehestande Flämische Güter auff was masse es wolle/ erblich überkommen / Kinder darinnen miteinander zeugen/ eins von ihnen beyden stirbet/ und die überbleibende zur andern Ehe schreiten wil ist solche Schuldigung so viel an Flämischen Gütern vorhanden mit ihren Kindern deren eins oder viel seyn mögen/ gleich zu theilen/ und die eine Helfte/ so den Kindern zukomt/ per sortem wieder unter die Kinder vertheilen zu lassen/ damit iedwedern Kinde/ die ihm zukommende Flämische Stücke können zugeschrieben werden. So lange nun die Kinder vom Vater oder Mutter alimentirt werden/ bleibet der usus fructus solcher Flämischen Güter

bey

bey Ihm oder bey Ihr/ausser den hat das Kind / so es Majorennis mit seinem Flämischen Macht/seines Gefallens nachzuwalten.

6.

Ob zwar von etlichen Flämischen Stücken unterschiedliche Zins-Herrn Zins zu fodern haben / so ist doch keiner berechtiget Lehngeld zu fodern.

7.

Wann einige Irrung / wegen der Flämischen Güter entstanden / so sind die ältesten Flämiger von Heringen/ Görspach und Berga zusammen gefodert worden / auf einen kleinen Wiesenplatz/ so bey der Aumühlen gelegen / und haben über solche Streitigkeiten eine Sentens gefället / so ein Flämischer Spruch ist genennet worden / welcher in einem oder anderm Dicasterio vor gültig erkant worden / weiln in solchen Sprüchen / daß es bey vorigen Begebenheiten auch also gehalten worden / die Flämiger nahmentlich inseriret worden. *Hactenus Ahasverus Fritschius.* Ex his jam statuendum esse videtur, Jus Flammingicale non ex Flandria, sed aliundè esse arcessendum. Verùm neque hæc sententiam nostram subvertent, cùm ex historia Seculi XII. constet, & hos Flamingos, de quibus Rescriptum Magdeburgense & Fritschius agunt, à Flandris originem traxisse. Confirmant hoc luculentis & satis idoneis Historicorum testimoniis alii; nobis duos Historicos produxisse suffecerit, quorum alter est Helmoldus Presb. Bosovienfis, alter Andreas Albinus recentior Chronici Misnici Scriptor. *Ille lib. 2. Chron. Slav. cap. 2.* Pribislaum sic Slavos alloquentem introducit: *Notum est omnibus vobis, quantæ calamitates & pressuræ apprehenderint gentem nostram, propter violentam Ducis* (Henrici Leonis) *potentiam, quam exercuit in nos, & tulit nobis hereditatem Patrum nostrorum & collocavit in omnibus terminis ejus advenas, scilicet FLAMINGOS & HOLLANDOS Saxones & Westphalos atque nationes diversas.* Hic verò ea de re sequentia habet: Wie auch noch länger hernach umb Keyser Friderici Barbarossæ Zeiten oder wie die Chronica

Philippi meldet unter Käyser Conrado III. Svevo der Marggraff zu Brandenburg Albertus Ursus des Geschlechtes der Fürsten zu Anhalt/ neben die Meyßner und Harzländer an die Sala/ Elbe und Havel viel Holländer und Flandern an der Sorben Laußnitzer und an derer Wenden statt gesetzet hat. Daher in dem Churfürstenthumb umb Wittenberg noch heute zu Tage der Städte Niederländische Nahmen sollen vorhanden seyn / als nemlich Kemmerich/ Cameracum, welches man depravate Kemberg ausredet/ Burg Brugæ, Niemeck Neomagum, Rabenstein oder Rawenstein/ Acken an der Elbe/ das ist Achen oder Aquisgranum und zwar der gantze Strich daselbst auf der Höhe umb den Fleming von den Flandern oder Pleumosiis genennet worden / wie denn dißmal eben von Alberto Urso und Henrico Leone viel Holländer und Westphalen in die Marck zu Brandenburg geführet/ dannenhero das Sächsische Volck daselbsten ist/ und die Wenden vertrieben worden. Gleichesfalles auch bey Naumburg an der Sala ein Dorff Kemmerich genant liegen soll/ und etliche Acker/ die Holländische genennet werden/ wie ichs aus einem Diplomate Portensi gesehen / dahin vielleicht auch etliche Niederländer gesetzet worden. Hæc Albinus *in Chronico Misniæ tit. 8. pag. 90.* quæ eo libentius enotavimus, quod loci Fleming expressam faciunt mentionem. Ex his liquidò jam constat, Jus Flammingorum, esse jus Flandrorum, à quibus illud acceperunt primò Provinciæ Belgicæ; deinde multi alii Germaniæ superioris districtus, in quibus & ille est, qui in Rescripto Magdeburgensi ad Albim non procul ab urbe Magdeburgensi situs esse dicitur. Cum ergò Cruciferi Culmensi Provinciæ juris Magdeburgensis usum concessissent, non mirum est, quod in quibusdam casibus jus Flæmmingicale iisdem concesserint, utpote, quod Magdeburgensi districtui jam tum non fuerat ignotum. Neque obstat, quod districtus ille Flemming in tabulis Geographicis nusquam reperitur. Appellationes enim ejus generis à

juribus

juribus agrorum petitæ, non sunt Geographicæ, sed Politicæ, eoque à Geographis non attenduntur.

VI. His ita expositis progredimur ad difficillimam illam quæstionem, utrum Privilegium hoc Culmense civitatibus tantùm Provinciæ Culmensis, an verò Nobilitati quoque aliisque Provinciæ Culmensis incolis fuerit concessum? In dissertatione meâ de origine Juris Prussici, quam ante paucos annos publici juris feci, probabilissima mihi visa est illa sententia, quæ Civitatibus tantùm, aliisque Colonis ignobilibus hoc Privilegium datum esse tenet. Rationes, quæ me in eam traxere sententiam non fuerunt nullæ. Videbam enim primùm pleraque capita Privilegii Culmensis restringi ad Civitates. Deinde animadvertebam Feodales distingvi à civibus *num. 9.* Item in subscriptionibus Privilegii Culmensis de An. 1251. post Cives demùm Culmenses nomina sua subscribunt Feodales. Hos autem Feodales esse nobiles non pauca probant. Ut enim præteream subscriptionem jam jam citatam, in qua inter Feodales nomen suum subscripsit Fridericus de Neu, more Nobilibus usitato, qui cognominibus suis apponere solent, *in*, *à* vel *de*, particulas, Petrus certè Dusburgensis eos videtur appellare Feudatarios, quos jam appellamus Nobiles. Consuli ea de re possunt *part. 3. c. 27. 161. & 187.* Adhæc feuda tunc temporis non nisi Nobilibus poterant conferri, ut habet Sächs. Landrecht cap. 2. cujus verba sunt: Pfaffen und Frawen/ Bawren und Kaufleute/ und alle die rechtloß sind / und die unehlich gebohren sind / und alle die nicht von Rittersarth vom Vater sind / die solten Lehnrechts darben. Welcher Herr doch dieser einem ein Guth leyhet von dem haben Sie wol Lehnrecht an dem Guth / sie erben es aber nicht an ihre Kinder. Quod si Feudatarii sive, ut in ipso Privilegio Culmensi vocantur, Feodales, sunt iidem qui Nobiles, & Feodales erant & olim in Culmensi Provincia, nihil ad eos attinere videtur Jus Flammingicale, quod juri Feudali apertâ fronte adversatur. Hæ fuere rationes, quæ me in eam adduxerunt sententiam, ut crederem, Nobilitatis Prussicæ Privilegia non esse in Privilegio Culmensi descripta. Verùm postea multis iisque maximi momenti difficultatibus pressus, veriorem contrariam deprehendi sententiam.

Etenim primùm, iis temporibus, quibus Privilegium Culmense datum & renovatum est, Nobiles etiam in urbibus inprimis majoribus, habitabant, ne crebris hostium incursionibus infestarentur. Inde est, quod in citatis Privilegii locis Feodales illi in urbibus esse dicuntur: Manifesta sunt verba *num. 9. Dicti verò cives ac Feodales earundem civitatum &c.* Sic etiam in subscript. Inter Feodales numeratur *HERMANNUS Scultetus in Thorun.* Firmari hoc potest & ex familiis Thorunienſibus, quarum insignia in templo B. Mariæ hodieque cernuntur appensa. In illis est familia derer von Essen/ cujus insignia appensa sunt Anno 1350. Ex hac sine dubio fuit An. 1367. Ludeco von Essen Commendator Gedanensis, ut habet Schuz, inter nomina Nobilitatis Prussicæ Chronicis præmissa. RHODIORUM etiam familiam, eandem fuisse puto, atque illam, de quâ in Animadversionibus *ad Dusburg. part. 3. c. 136.* egimus. Item familia derer von der Linden quæ & à Caspare Hennebergero jam superiore seculo laudatur *in opere Stemmatum Nobilitatis Prussicæ MS. sub Lit. L.* apud quem etiam insignia dictæ familiæ reperias. Commemorat autem ibidem Nicolaum von der Linden/qui Barbaram Fincken (nobilis & familia in Prussia Ducali) in conjugem duxit. Hujus Nicolai von der Linden filia natu major nupsit Sigismundo von Wildenaw. Natu minor nomine Gertrudis Alberto de Ostisgau. Sed & hanc ipsam Ostisgaviorum familiam reperimus inter insignia Thorunienſia, ubi dicitur Ostichow. Commemorantur etiam aliquando Lindenii, qui præcipuos in Ordine Teutonico Magistratus, ad quos non nisi Nobilibus dabatur accessus, administrarunt. Nam An. 1374. limitationi, quæ inter Episcopatum Varmiensem & terras Ordinis facta est, subscripsit Godfridus de Linde in Balga Commendator, apud Th. Treterum *in Vita Henrici III. Sorenbaum Episcopi Varmiensis.* Non aliud fortasse sentiendum erit, de illis familiis von der Brücken An. 1351. Von Sonst 1352. Von Putten 1353. Von Datteln/ von Allen/ von Waldau/ aliisque plurimis, quarum insignia ibidem spectantur. Itaque si in urbibus habitarunt Nobiles, facti etiam sunt hujus Privilegii participes, quod etiam non secus atque alii cives subscripserunt. Feodales autem quod dicuntur, illud sententiam nostram non evertit. Nam fortasse propterea vocantur Feodales, quod in Germania feuda non nisi Nobilibus confe-

conferebantur, adeo ut hæc vocabula Feodalis & Nobilis facta sint ἰσοδυναμοῦντα: vel etiam quod cura castrorum aliorumve bonorum Ordinis Teutonici ipsis fuerat commissa. Fac autem, caput de jure Flammingicali Nobilibus non posse competere, reliqua tamen Privilegii capita quis ipsis propterea denegabit? Videlicet dici posset ipsis bona feudalia speciali quodam Privilegio concessa, quod non obstat, quò minus generatim dici queat, Jus Flammingicale toti Provinciæ Culmensi fuisse datum. Sed neque hoc necesse est, ut concedamus, quibusdam Nobilibus in Culmensi Provincia concessa esse Bona Feudali jure, cum disertis verbis contrarium asserat Casimirus Jagellonides Rex Poloniæ in Privilegio de An. 1466. ubi in reliquis Provinciis Prussiæ Regiæ, jura Prutenicalia, Magdeburgensia, Pomeranica & Feodalia abrogat, unumque jus Culmense, i. e. Privilegium Culmense, & in eo descriptum jus Flamingicale, quo tunc Culmensis utebatur Provincia, omnibus Prussiæ Regiæ incolis Nobilibus juxta atque ignobilibus concedit. Verba ipsa dabimus infra. Ex quibus manifestè satis elucet, Jus Flamingicale, quod tempore Casimiri jam appellabatur propriè jus Culmense, ut & nunc appellatur, omnibus Culmensis Provinciæ incolis fuisse concessum. Accedit, quod & olim non solùm Cives, sed & Nobiles ab Ordine Teutonico pressi, ad Privilegium suum Culmense provocabant, eoque se tutabantur, ut ex multis Schuzii aliorumque Historiæ Prussicæ Scriptorum locis manifestum sit.

VII. Cæterùm præter Jus Polonicum, Magdeburgicum, Flamingicale, fuerunt alia adhuc jura aliis Prussiæ incolis ab Ordine Teutonico collata. Subactâ Pomesaniâ & Pogesaniâ, condita est An. 1237. arx Elbingensis, eo in loco, ubi Elbingus amnis, in lacum recentem se exonerat. Postea circa An. 1239. translata est illa ipsa arx, in eum locum, ubi hodie liberalium artium Gymnasium erectum esse videmus. Ad arcem illam Lubecenses condiderunt urbem, dictam Elbingum, à flumine præterlabente nomen sortitam, eique ut jus Lubecense, quod paulò antè per Fridericum II. Imp. fuerat Lubecensibus confirmatum, concederetur, à Magistro Ordinis Teutonici impetrarunt. Henricus enim de Hohenlohe Magister Ordinis Teutonici generalis, quem pleraque Chronica Prussica, imò præter Grunovianum, omnia per-

peram omittunt, A. 1246. Civitati Elbingensi primum contulit Privilegium, & in eo quoque id quod diximus Jus Lubecense. Insignia quoque, quæ adhuc in usu sunt, cruces duas Urbi dedit, rete autem ex insignibus Lubecensibus addidit. Sed quando hæc in Animadversionibus nostris *ad Part. 3. Dusburgensis cap. 16.* jam pertractata sunt, nunc illa tantùm, quæ sunt hujus loci, persequemur. Contulit nempe Henricus jus Lubecense civitati Elbingensi, confirmavitque, ita tamen, ut expressè cautum voluerit, ne appellationis causa (quæ in Privilegio correctio, in Germanica verò versione Rechtfertigung vocatur) longas vias facere, ut habent verba Privilegii, compellerentur. Sanxit insuper, ut ipsa correctio fieret infra quatuor scamna judicialia (4. Gerichtsbänken) secundùm consilium domûs suæ. Tandem tamen An. 1343. & An. 1357. Appellationes ad Lubecenses institui cœperunt, concedente id Magistro Teutonici Ordinis, ut Vir Nobiliss. atque Ampliss. Gotofredus Zamelius, Consul Civitatis Elbingensis dignissimus me edocuit. Conf. Martin. Cromer. *in descript. Regni Poloniæ & speciatim Prussiæ pag. 216. Edit. Elzevirianæ* Casp. Schuz. *lib. 1. Chron. Pruss. fol. 70.* Elbingensium exemplum secutæ sunt & aliæ quædam urbes. Cum enim urbs BRUNSBERGENSIS in Episcopatu Warmiensi in honorem Brunonis Episcopi (non Olemucensis qui cum Rege Bohemiæ Ottocaro in Prussiam venit, sed Brunonis Querfordensis, qui ante ingressum Ordinis Teutonici in Prussiam, sangvinem hîc pro Christo fudit) condita esset, hoc jus ipsi est collatum. *Vid. Crom.* l. c. Causam, cur Brunsbergenses jus Lubecense receperint, Thomas Treterus tribuit navigationibus Lubecensium, quæ antiquitùs instituebantur per Habum Brunsbergam. *Vid.* Treterus *in vita Henrici I. Episc. Varm.* Recepit idem Jus Lubecense & FRAUENBURGUM in eodem Episcopatu Warmiensi, fortassis eandem ob causam. MEMELLAM quoque Jus Lubecense simul cum Livonis A. 1254. recepisse, probatur ex Rescripto antiquo, in quo Lubecenses (rogati à Magistro Livoniæ & Memeloburgi sive urbis Memelæ) Livonis juris sui concedunt usum. Habet illud Rescriptum D. Johannes Sibrandus Rostochiensis, *in Urbis Lubecensis Jure Publico Part. I. sect. 10. num. 30. pag. 107.* Ex enumeratis urbibus Elbinga tantùm, Brunsberga & Frauenburgum etiam-

etiamnum jus Lubecense retinent. Memela verò cum An. 1328. Fratribus Ordinis Teutonici in Prussiâ degentibus esset tradita, fortasse statim Jus Magdeburgense & Flammingicale recepit. Nihil tamen hic determino. Reliquis urbibus Prussicis, quod quidem sciam, omnibus JUS CULMENSE, i.e. JUS MAGDEBURGENSE, & in hereditatibus JUS FLAMINGICALE Magistri concesserunt, ita tamen, ut in peculiaribus singularum Civitatum Privilegiis, quæ Privilegia Fundationum vocantur, varia jura in Privilegio Culmensi data, limitarent, quædam etiam adderent.

VIII. Quæ jura extra Provinciam Culmensem Nobiles, aliique in agris habitantes ab Ordine Teutonico adepti sint, non nisi ex particularibus Privilegiis cognoscere licet. Ex iis autem elucet, quibusdam Prædia data esse, JURE CULMENSI; quibusdam JURE FEUDALI; aliis JURE MAGDEBURGICO. (Et hoc Secul. XV. distingui cœpit IN JUS MAGDEBURGENSE SIMPLEX & JUS MAGDEBURGENSE AD UTRUMQUE SEXUM.) Aliis denique JURE PRUTENICO. De primo illo, videlicet JURE CULMENSI, non est, ut hic pluribus agamus, cum illud non sit aliud, quàm quod supra vocavimus Jus Flammingicale. Conferebatur hoc non solum Nobilibus, sed etiam ignobilibus benè meritis, ut antiquissima testantur Privilegia. JUS MAGDEBURGICUM convenit cum JURE FEUDALI in eo, quod hæreditas tantum ad filios poterat transferri, & his deficientibus, si feudum erat antiquum, ad agnatos: Sed neque his existentibus devolvebatur ad Dominum directum. Differebat autem Jus Magdeburgicum à Feudali, quod, ubi Jus Magdeburgicum sive Feudale Saxonicum discrepabat à Jure Feudali communi, causæ ex bonis Magdeburgensibus ortæ non decidebantur ex Jure Feudali communi, sed ex Jure Feudali Saxonico. JUS MAGDEBURGICUM AD UTRUMQUE SEXUM conveniebat cum Jure Magdeburgico simplici, & Jure Feudali in eo, quod hereditas deferebatur ad filios, non ad filias, & deficientibus filiis ad agnatos. Differebat autem in eo, quod deficientibus filiis & agnatis, vel etiam in feudo novo simultaneè invèstitis, transibat etiam ad fœminas. Quæ deinde mutationes circa hæc jura contigerint,

rint, postea dicetur. Ut autem cognoscamus, quæ fuerit hominum Prutenicæ originis circa hæc jura conditio, notanda sunt, quæ habet Petrus de Dusburg *Part. 3. Chron. Pruss. cap.* Videlicet qui erant nobili loco orti, Ordinique Teutonico sponte sua se subiiciebant, æquali jure cum cæteris Nobilibus originis Germanicæ censebantur accipiebantque bona, quod nos addimus, aut Culmensia, aut Feudalia, aut Magdeburgensia. Qui verò non nisi armis adacti jugum Ordinis Teutonici subibant, servire cogebantur. Ignobiles etiam Prussi, si imperium Ordinis Teutonici aversati jure belli sub jugum mittebantur, Ordini vel aliis Nobilibus serviebant. Sin ignobiles Ordinis imperium non detrectabant, nec postea quicquam turbare conabantur, à servitute exempti, liberè vivebant. Et hi dubio procul accipiebant ab Ordine BONA PRUTENICA (Güter zu Preuschen Recht) ipsique apppellabantur Liberi (die Freyen) Sunt & hæc bona quodam modo Feudalia. Eô tamen differunt à Feudalibus & Magdeburgicis, quod in Bonis Prutenicis, exclusis fœminis & agnatis olim soli masculi descendentes ad hereditatem admittebantur, &, si plures essent, ille, quem Dominus maximè censebat idoneum. Has differentias dictorum Jurium habet Petrus Crugerus U. J. D. ab Illustrissimo Principe, nisi fallor, Georgio Friderico Marchione Brandeburgico, ægri Principis, Alberti Friderici tutore, ea de re consultus. Est hoc Responsum M. S. in multorum manibus. Quæ singulis his juribus onera fuerint annexa, determinari vix potest, cum illa sint diversissima, nec nisi ex specialibus cujusque nobilis, aliorumque colonorum Privilegiis cognosci possunt. Illud tamen notandum est, Bona in agris Culmensia, à quocunque tandem sive nobili sive ignobili possideantur, esse multò liberiora bonis Prutenicalibus. Quocirca Magnif. Dn. Christophorus Wegnerus Bonorum Prutenicorum possessores vocat *Libertinos*; Bonorum verò Culmensium LIBEROS in Disput. *de Different. juris civilis & Prutenici Th. 2. Lit. f.* Vulgò sic distingui solent, ut illi, qui jure Prutenico bona possident, dicantur Magdeburgische Freyen: hi verò qui Culmense jure gaudent Culmische Freyen / quò pertinent die Schulzen/ Krieger und Culmer. Ad extremum neque hoc prætereundum est, dari adhuc in Prussiâ Ducali Bona, quæ neque

Jure

Jure Feudali, neque Magdeburgico, neque Culmenſi, neque Prutenico Poſſeſſoribus ſuis expreſsé ſunt inſcripta, quæ ſi ſint planè libera & perpetuo jure donata (Frey Erblich und ewiglich/ ohne Zins und Scharwerck) cenſentur eſſe Culmenſia, ſin iis aliquod ſaltem onus impoſitum eſt, Prutenica ſive Feudalia, ut in judicio Aulico Regiomontano pronunciatum eſſe in quadam cauſa novi. Ex his jam liquidò conſtat, jura, hoc numero commemorata, Bonis eſſe annexa, ita, ut in hereditatibus aliisque cauſis ad bona illa pertinentibus, controverſiæ, non niſi ex eo, quo inſcripta ſunt, jure dijudicari queant: In aliis autem cauſis, omnibus in agris habitantibus, ſive ſint Nobiles, ſivè ignobiles datum eſt Jus MAGDEBURGENSE.

IX. Præterea, cum in ſingulis Urbibus, particulares non rarò caſus occurrant, qui in jure Magdeburgenſi vel Lubecenſi, non ſunt definiti, ſingulæ urbes peculiaria ſibi STATUTA, PLACITA ſive PLEBISCITA, quæ Germanicè Wilkühr vocantur, conſtituebant. In iis comprehendebant omnia, quæ ad ſingularum civitatum ſalutem faciebant, ut Leges Mercatoribus, braxatoribus, propolis, opificibus præſcriptas: Item ſtatuta de incendiis, vulneribus, puteis, plateis publicis, de ædificiis eorumque quantitate & qualitate, gregibus, armentis, annona, defenſione urbis, hæreditate, & quæ ſunt reliqua talia. Ejus generis plebiſcita duplicia fuiſſe comperimus. Quædam eorum fuere perpetua, quædam annua. Hæc præſcribebant precia rerum in unum annum, & conſtituebantur circa Martinalia: Illa fuere de rebus non adeò mutabilibus. Utrum verò id genus Placita cujusque urbis Magiſtratus potuerit ſolus conſtituere ſine conſenſu Magiſtri Ordinis, aliorumvè Magiſtratuum Ordinis Teutonici, dubitatum jam olim eſt. Primis temporibus magiſtratus in ſingulis urbibus Placita talia ſibi conſtituendi poteſtatem habuiſſe videntur, etiam ſine conſenſu Magiſtri vel Commendatoris Arcis (HausCompthur) qui & Burggrabius dicebatur: ſed poſtea fuit ipſis controverſia eâ de re motâ. Quapropter. Thorunienſes coacti ſunt conſulere Scabinos Magdeburgenſes, quid ex Jure Magdeburgico Civitatibus hic licitum eſſet. Scabini Magdeburgenſes ad hæc reſcripſerunt: poſſe quidem Magiſtratum Urbis etiam ſine conſenſu Burggrabii talia Plebiſcita

promulgare, attamen non in omnibus causis, sed tantum in iis, quæ sunt minoris momenti (in Sachen die nicht Leib und Glied angehen) ut habet responsum Magdeburgensium *in Cod. Wallenrodiano MS. primo num. 37.* In alio verò Rescripto, de rebus etiam minoris momenti Placita ejus generis cum consensu Magistri constitui jubentur; ita tamen, ut promulgentur non nomine Magistri aliorumve Præceptorum & Commendatorum Ordinis Teutonici, sed nomine Magistratus civici. *num. 48.* Et hoc etiam ita observatum esse comprobant exempla: Plebiscita namque Regiomontanæ urbis congesta esse dicuntur, à Marschalco Ordinis (qui Regiomonti sedem suam habebat) Commendatore Arcis, & duobus Consulibus ex urbe. *Vid. Plebiscita illa in pr.* Peculiaria quoque Placita Lobnicensis urbis confirmavit Henricus à Rabenstein Marschalcus Ordinis & Rudolphus Commendator Arcis An. 1439. Similiter & aliæ urbes statuta habent peculiaria à Magistratu confirmata. Ante autem, quam hinc abeamus, obiter notandum esse ducimus, quod Placita urbis Regiomontanæ, ut hodie in multis MSS. Codicibus habentur. 78. capitulis comprehensa, perperam à quibusdam credantur esse data An. 1394. Mariæburgi. Quam sententiam amplexus est, qui in supra laudato Codice MS. Bibl. Wallenrodianæ, quæ Regiomonti est in templo Cathedrali, propriâ manu Placitis his jam superiori seculo descriptis, non ita quidem subjecit edictum Magistri An. 1394. Mariæburgi datum, in quo jubet hæc placita recipi etiam ab aliis civitatibus. Eodem edicto Magistri motus, annum Placitis adscriptum immutavit, cumque scriptum esset An. 1494. ille substituit 1394. Sed hæc convelli possunt ex eorundem Plebiscitorum cap. 13. Ubi Michaël Kuchmeisterus Magister Ord. Teutonici quatuor capita seu articulos, ut vocant, Regiomontanis dedisse memoratur. Michaël verò ille An. 1413. demum in Magistrum Ordinis Teutonici electus est. Aliàs non negamus, ab ipso Cruciferorum in Prussiam adventu, primisque singularum urbium incunabulis, ejus generis placita fuisse in urbibus condita, ut non tantum ex initiò horum, quæ supersunt Plebiscitorum; sed etiã ex lege quadam Sigefridi de Feuchtwangen, (qui An. 1307. in Prussiam sedem suam transtulit) cognoscimus. Constituit enim ille, ut ejus generis Plebiscita sive Pla-

Placita urbium, quotannis in singulis urbibus publicè prælegerentur.

X. Sed & ipsi Magistri non rarò CONSTITUTIONES peculiares promulgare solebant. Ut enim præteream Leges Fratribus Ordinis Teutonici præscriptas (quæ in quatuor partes divisæ sunt, videlicet in REGULAM, LEGES, CONSVETUDINES & peculiares singulorum ferè Magistrorum CONSTITUTIONES. In *Regula* & *Legibus* Vita Fratrum Ordinis privata formatur: *In Consvetudinibus* Jus publicum Prussicum eorum temporum continetur. *Peculiares Magistrorum constitutiones* mixtæ sunt, utpote, quæ partim ad Vitam Fratrum privatam, partim ad jus publicum referri possunt) jam de illis tantùm agam legibus, quæ Prussiæ incolis Ordini Teutonico subditis, datæ sunt. Cum Prussi recens conversi ad Ethnicismum relapsi Fratribus Ordinis Teutonici sese opposuissent, habitum est An. 1249. (non 1255. ut vulgo creditur) judicium à Jacobo Archidiacono Leodiensi Pontificis Romani Legato, ubi Prussi illi veteres, cum Ordine in gratiam redierunt, & ut beneficiis ad Christianorum sacra colenda allicerentur, certa sunt adepti Privilegia, quæ inter Privilegia à nobis edita reperies, sed cum iterum, iterumque jugum Crucigerorum excussissent, & his privati sunt beneficiis. Posthæc Sigefridus à Feuchtvvangen XII. Magister, cum An. 1307. sedem suam in Prussiam transtulisset, sequentes leges posuisse fertur: (1.) Nemo Judæus, Sortilegus, Veneficus, agyrta, paganus, vagabundus, mendicus, otiosus in Prussia tolerator. (2.) Servi & ancillæ sacris ut interfint, festos celebrent dies, Germanicæ adsvescant linguæ, Domini curanto. (3.) Prussi veteres ab opificiis arcentor, tabernas mercatorias vel cauponas ne habento. (4.) Servum fugitivum persequi, aurem perforare, domumque reducere, cuique licitum esto. (5.) Domini servos suos constituto tempore à se dimittunto, plenamque ipsis mercedem exsolvunto. (6.) Omnes merces atque penus in forum rerum venalium deferuntor, non verò à propolis præripiuntur. (7.) Omnes & singuli opifices operibus suis peculiare signum adjiciunto, quo cognosci possis, à quo merces bonæ & corruptæ habeantur. (8.) mulctæ in tribubus & Opificum conventibus irrogatæ non compotationibus, sed armis coëmendis impenduntor. (9.) Diebus Festis contractus initi,

invalidi sunto, (10.) Nobiles à mercaturâ abstinento, cerevisiam suam in urbes ne invehunto. (11.) Pecora aliaque ad agriculturam pertinentia pignori ne opponuntor. (12.) Sculteti quotannis fines agrorum lustranto, decimas sacerdotibus debitas colligunto: equos singuli singulos alunto, & arma uni militi sufficientia habento, pro quo onere singuli quatuor mansos agri ab Ordine Teutonico accipiunto. (13.) Episcopi tertio quoque anno Diœceses suas lustranto paganisque convertendis operam danto (14.) Hæ constitutiones (ut & aliæ minoris momenti, quas hic omisimus) quotannis in urbibus & pagis publicè præleguntor. *Vid.* Schuz. *lib. 2. Chron. fol. 54.* Idem Magister legem illam tuliſſe dicitur, quæ vel in hunc usque diem vulgo *Jus Prussicum* (das Preusche Recht) vocatur. Cum enim Prussi veteres Cruciferorum imperium exosi, multis venenum in conviviis aliisque congressibus propinarent, constituit hic Magister, ut qui poculum ultimus ebibit, ex recens impleto idem assessori suo denuo propinaret. *Vid.* Thom. Waissel. *in Chron. Pruss. p. 105.* Deinde Winricus à Kniprode XIX. Magister Ord. Teutonici, qui Anno 1351. in Magistrum est electus, multas, easque salutares tulit leges, quarum pleræque sunt vestiariæ. Constituit insuper, ut pro foribus domûs, ex quâ efferendum esset funus, alba suspenderetur lodix. Item ut circa ferias Pentecostales Cives in urbibus ad avem pro metâ erectam jacularentur. Thomas Waissel. *pag. 123. seq.* Tulit etiam quasdam leges Conradus à Jungingen, quas vide apud Thom. Waissel. *fol. 131.* Ut & Paulus Bellizerus à Rusdorff apud Schuz. *fol. 117. b. & 123. seqq.* Circa An. 1435. dedit Provinciæ Warmiensi certas leges Fr. Eberhardus à Wesentauer Advocatus Warmiensis Episcopatus cum consensu Episcopi, quæ Leges, cum libris tribus Distinctionum, aliisque Rescriptis Scabinorum Magdeburgensium, ut & jure Culmensi antiquo, habentur in codice chartaceo Cancellariæ in Prussiâ Ducali.

XI. Accedit, quod Prussi sub Ordine Teutonico in quibusdam causis etiam ad JUS WESTPHALICUM, quod Germanis dicitur das Fehme Recht/ evocabantur. De hoc judicio & jure, cum non fuerit Prussis proprium, multis agere non attinet; quædam tamen hic in medium adducere non pigrabimur. Auctor ejus fuisse dicitur Carolus Magnus, cum degeret Eresburgi. Cum enim

enim Westphali recens conversi sæpiùs fidem abnegassent, ut metu pœnæ rebellionem compesceret, occultos instituit judices, quibus potestatem dedit, ut simul ac dejerasse aliquem comperissent, aut fregisse fidem, mox eum supplicio afficerent, nullâ defensione præmissâ. Elegit autem ad hoc negotium Viros graves & recti amantes, quos plectere innocentes haud verisimile fuit. Sparsi erant judices hi per Provincias, vix ulli hominum noti. Nec repertus est quisquam inter eos, qui secreta judicii vel precio vel metu divulgarit. Et tale judicium hoc ab initio & aliquot seculis post fuisse non dubitamus. Sed deinde in judiciis his aliqua inconsideratius & injustius facta esse non negabit, qui exempla à Schuzio nostro commemorata expenderit. Tentata quidem est aliquoties ab Imperatoribus Germanicis, nominatim Sigismundo, Friderico III. Maximiliano I. reformatio, sed vix potuit pristinæ integritati, quâ temporibus Caroli Magni floruit, restitui, donec tandem in desvetudinem prorsus abiret. Quod ad nomen ejus judicii attinet, vocatur illud, ut jam dictum est *Jus Westphalicum* à Provincia, ubi institutum est. Sed & alia nomina sæpiùs apud antiquos Scriptores legas. Videlicet vocatur etiam *Jus Sicambricum, Judicium Occultum, Lex secreti judicii. Jus Vetitum* (vel, ut alii legunt, *jus Vititum*, vel *Vemum, Vemium*, alii etiam *Vitium* sive *Wittium* à Germanico Witt i. e. prudentia, quod Prudentes Viri in eo judices constituebantur) Germanicum illud Vehmerecht/ alii à Latino *væ mihi* deducunt; alii à voce Germanica Vehe i. e. Feig. Ipsi *Judices dicebantur Scabini, Waimari, Conscii.* Vid. Wippo *in vita Conradi Saliqui cap. 6.* Henricus de Hervordia. Æneas Sylvius *lib. de Statu Europæ sub Friderico III. Imp. cap. 29.* Joannes Aubanus Boëmus *lib. 3. Descript. Orb. terr. c. 14.* Marquardus Freherus, *in peculiari libro de Judicio Westphalico.* Henricus Meibomius *de Irminsula Saxonica cap. 12. pag. 39. seq.* Matth. Martinius. *in Lexico Philolog. voce Feimerus.* Casp. Schuzius *lib. 4. Chron. Pruss. fol. 55. b. & seqq. & alii plurimi.* In hocce jus evocabantur olim Prussi nostri, Prussis ipsis citationes procurantibus, quo factum est, ut Ordines Prussiæ, in Conventu Provinciali Magistrum Ordinis rogarent, curaret ille, ne Prussi citationibus ejus generis onerarentur. Lata etiam insuper est Lex in eos, qui ausi fuerint, adversarios suos extra Prussiam in hocce jus evocare, ut testatur Schuzius *loc.*

citato ad An. 1448. Ex his jam evidens est, quæ olim in Prussia fuerit jurium varietas. Accedebat his quorundam malitia, qui ipsi sibi jura fingebant, eaque pro jure Prussico venditabant, si fides est Hennebergero *in Comment. ad Tab. Pruss. pag. 51.* Deploravit hoc ipsum & Paulus Borringer Monachus Carthusianus *in Epistola ad Paulum Bellizerum Magistrum generalem An. 1428. scripta, quam habet Auctor Chronici Ordinis & ex eo Thomas Waisselius.* In hac epistola, sub finem, postquam de injustitia multa disseruisset, subjicit de jure Prussico: So manch Gebiethe / so manch Recht. *Vid.* Waissel. *fol. 164. b.* Ut autem ea omnia, quæ hactenus allata sunt, in compendium mittamus, dicimus in quibusdam locis usum fuisse Juris LUBECENSIS tantùm: In aliis obtinuisse usum Juris MAGDEBURGICI, cujus exceptiones ratione hereditatum fuere jus *Flammingicale*, Feudale, Prussicum & fortassis etiam Polonicum (Sed & Poloni olim utebantur Jure Magdeburgensi, ut alibi probavimus,) ratione inventionis fodinarum auri *Jus Silesiacum*, inventionis autem argenti jus Freibergense. Magistrorum constitutiones ubique valebant. Particularia denique Plebiscita non nisi in iis locis, ubi condita erant, observabantur.

XII. Hactenus consideravimus jus Prussicum propriè sumptum, quatenus denotat regulas actionum moralium; jam agendum nobis erit, de Jure Prussico, impropriè sic dicto, quatenus accipitur pro corpore quodam sive Codice Juris Prussici, cujus usus hîc, Cruciferis Prussiam tenentibus, obtinuit. Hic autem statim ab initio quæritur, utrum Prussi ab An. 1232. quo ipsis usus Juris Magdeburgensis concessus est, habuerint aliquod juris Magdeburgensis Corpus, ex cujus præscripto decreta ferri à Scabinis possent? Quodsi jus illud Magdeburgense sive Weichbildicum, quod hodiè habemus, id temporis fuisset scriptum, facilis esset Responsio ad propositam Quæstionem; cum dici posset, hoc ipsum jus Weichbildicum sibi Prussos adoptasse. Verùm ea de re non immeritò dubitatur. Quanquam enim in conclusione Juris illius Weichbildici Otto Magnus Imp. An. 900. à Nato Christo, & tertio Imperii sui, præsentibus Electoribus Jus hoc Weichbildicum dedisse, dicitur; multa tamen conclusionem illam esse supposititiciam persvadent. Nam (1.) Auctor hujus libri *art. 12.* de Ottone M. ut & de Ottone Rufo loquitur, ut pridem defunctis (2.) Men-

(2.) Mentionem injicit Friderici I. Imperatoris & Wichmanni Archiepiscopi Magdeburgensis *art. 3.* quorum tamen uterque duobus post Ottonem Magnum Seculis vixit. (3) Dicit *art. 10.* jus à Magdeburgensibus petere Polonos, Bohemos, Misnenses, Saxones & alios. Polonis vero Jus Magdeburgense concessum esse à Boleslao Pudico qui An. 1226. admodum puer Poloniæ factus est Princeps, ut testatur Cromer. *lib. 9. Histor. Polon. in fin.* & Salom. Neugebaur. *lib. 3. Hist. Pol. pag. 161.* His aliisque rationibus Cl. Vir Hermannus Conringius inductus existimat circa confinia Sec. XIII. & XIV. jus illud Weichbildicum esse in literas relatum, cum jam usus ejus receptus esset per Poloniam, Bohemiam, Prussiam & alias Provincias. Vid. Conring. *lib. de Orig. Jur. Germ. cap. 18.* Quid hic nobis antea sit visum, exposuimus uberrimè in Dissertatione de Origine Juris Prussici. Sed ut verum fateamur, nobis ipsis quædam ex illis jam minimè placent. Commemorabimus tamen ea, quo manifestius fiat, quid tunc temporis, nec sine Virorum Doctissimorum, rerumque Prussicarum peritissimorum auctoritate, senserimus, & quid nos postmodum ab ea sententia abduxerit. Verba verò propemodum eadem, quibus tunc sumus usi, huc adscribere non pigrabimur.

XIII. Notandum est, Culmenses, jure Magdeburgico nondum in literas relato, magnis sumptibus, magnaque curâ, à Magdeburgensibus jura petiisse, quæ deinde ab urbe suâ vocarunt CULMENSIA. Quotiescunque enim dubium aliquod in judiciis occurrebat de difficiliori aliquo casu, tum Scabinos Magdeburgenses (Scabinos, inquam non Consules vel Senatores, quod obiter notandum. Licet enim aliquando per errorem quæstio dubia Senatui Magdeburgensi fuerit transmissa, ille tamen eam Scabinis remisit decidendam. *Vid. Codex I. inter MSS. Biblioth. Wallenrod. quæst. 38.*) consulebant, eorumque Rescripta vim legum obtinere volebant. Sed neque his acquieverunt. Nam quotiescunque resciverant, in aliis quoque Provinciis jure Magdeburgensi gaudentibus, quæstiones super isto jure propositas decisasque fuisse, toties decisionum illarum exemplar, non obstante sumptuum quantitate sibi acquirebant. Ex his omnibus unum confectum est volumen, in tres libros divisum, quibus nomen inditum sequens: QUÆSTIONES MAGDEBURGENSES (Magdebur-

deburgiſche Fragen) Vid. Adamus Riccius *in Tractatu Rapſodico, de librorum Juris Romani, aliorumque Quantitate & Qualitate num. 86.* & Gregor. Huſing. *in Explicatione Juris Culmenſis, quæ MS. habetur in ſæpe citato Codice MS. primo Biblioth. Wallenrod.* Et hoc eſt primum Juris Pruſſici volumen.

XIV. Verum animadvertentes Pruſſi, in Quæſtionibus illis Magdeburgicis multa ſine ordine proponi, multa etiam deſiderari, coegerunt ſparſas Leges in Corpus illud, quod in V. libros digeſtum etiámnum JURIS CULMENSIS nomen præ ſe fert, quodque deinceps (procurante id & ſumptus ſuppeditante Henrico Stroband Urbis Thorunienſis Præcos; ut teſtatur Melchior Adami in vitis JCtorum p. 413.) ex quodam exemplari An. 1394. deſcripto, typis publicis exſcriptum eſt Thorunii An. 1584. apud Melchiorem Nering. Vidi hoc ipſum MS. exemplar Thorunii in Bibliotheca Pl. R. Dn. M. J. N. in Codice membranaceo deſcriptum elegantiſſimè, ex quo Volumen typis expreſſum ductum eſt, ne apice quidem immutato. Quamvis autem Volumen hoc JUS CULMENSE appelletur, non continet tamen ea, quæ hodiè in Pruſſia dicuntur eſſe juris Culmenſis i. e. non continet Privilegium de hereditate æqualibus partibus inter utriusque ſexùs liberos dividenda; de communione bonorum inter Conjuges, & aliis, quæ ſupra num. V. Juri Culmenſi propria eſſe diximus: ſed contrarias potius in eo Leges deprehendas. Exemplum manifeſtiſſimum eſt *in libro IV. cap. 36.* ubi hæc habentur: Ab ein Mann ein Wyb nimpt/und ſtirbet der Mann das Wyb hat an ſyme Gute nicht/is enſy denne/das Her is habe ir gegeben in gehegetem Dinge/ odir zu Lybgedinge zu irme Lybe. Et cap. 39. ejusdem libri dicitur: Ayne Brawe mag yres toden Mannes Erbe/ darinne her beſturben iſt/nicht genießen/alſo das ſy das vormitten möge und auch nicht darinne beſitzen ane der Erben Gelob und Wille. Huc pertinent ea omnia quæ lib. 4. habentur de Morgeneticis (Morgengaben) Rebus expeditoriis ſeu Heergewettis. (Heergewetten) deque Geradis ſive paraphernalibus (Geraden) & aliis quæ nunquam ab iis, qui jure Culmenſi propriè ita dicto, ſive jure Flammingicali utuntur, ſunt recepta. Vid. Riccius *loc. cit. p. 283.* Conſtat igitur ſat ſuperque, Jus hoc Culmenſe in 5. libros digeſtum, non eſſe aliud quam ipſum Jus Magdeburgenſe, collectum ex Jure Weichbildico, Magde-

Magdeburgensi, Speculo Saxonico, Quæstionibus & Responsis Magdeburgensium, ut hoc manifestissimè docuit Gregorius Hüsing. *loc. cit.* Adde, quod Codex I. MS. in Biblioth. Wallenrod. non legit, ut alia exemplaria vulgò legunt: Do man den Colmen besatzte ꝛc. sed Do man die Stadt Magdeburg besatzte/gab man ihn das Recht/ quæ etiam expressè iisdem ferè verbis habentur *in Jure Weichbildico cap. 42.* Posthæc quæritur, quando jus hoc Culmense, de quo nobis est sermo, quodque ipsum jus Magdeburgicum esse diximus, scriptum sit, & utrum auctoritate publica scriptum sit? Decidi hæ quæstiones facile possunt, si rectè se haberent, quæ in Codice MS. primo Wallenrodiano nonnemo Culmensi huic juri subjecit, nimirum Jus hoc Prussis datum esse An. 1250. 1. Cal. Octobr. Sed error hic fluxit ex Confusione Juris hujus Culmensis, de quo jam agimus, cum Privilegio Culmensi, quod An. 1250. d. 1. Cal. Octobr. ut habent quædam exemplaria Germanica, concessum esse diximus. Neque illa verba ex eadem ratione rectè se habent, quæ in initio juris Culmensis reperiuntur: Do man die Stadt Colmen besatzte/ gab man ihn das Recht / nisi intelligantur propriè de ipso Jure Magdeburgico, quod longè post ea tempora demum in Scripturam redactum est, Nobis persvasum est Jus hoc demum Sec. XIV. congestum esse per judicem vel Scabinum, vel etiam Notarium aliquem, idque non nisi privato studio, ex scriptis jam supra notatis, quibus nunc addimus Responsa ipsorum Scabinorum Culmensium ad Scabinos aliarum Civitatum Prussicarum transmissa, ut manifestum esse potest ex *lib. 5. Jur. Culm. c. 12. & 13.* ubi expressa sunt verba: Hieruf sprechen wir Scheppen von deme Colmen vor ein Recht ꝛc. Quod autem hoc Volumen Sec. XIV. dicto modo sit consarcinatum, probamus ex eo, quod Anni supra millesimum trecentesimum vigesimi primi in eo expressa fit mentio *lib. IV. Jur. Culm. c. 92.* Privato studio id jus congestum esse, vel inde colligitur, quia tot habet Privilegio Culmensi contrarias leges. Si enim publicâ esset auctoritate scriptum, ea dubio procul tantùm fuissent scripta, quæ per totam ferè Prussiam obtinebant, non verò ea, quorum nullus tunc per Prussiam erat usus. Quin etiam ex eadem causa impetrare à me non possum, ut credam Auctori Juris Culmensis Reformati Gregorio Nesio J. U. D, & Præcos. Mariæburgensi, qui *lib. 1. art. 1. cap. 1.* Volumen

hoc Juris Culmensis à Paulo Bellizero Magistro generali, confirmatum esse scribit.

XV. Sed neque hoc juris volumine Prussi fuere contenti, quapropter ex hoc ipso jure Culmensi, ut & Magdeburgico, Speculo Saxonico, Quæstionibus Magdeburgensibus concinnarunt aliud Juris Volumen in IX. Partes divisum, appellaruntque DISTINCTIONES MAGDEBURGENSES, dubio procul à partibus, in quas dividitur, ita dictum. Continet enim præter libros & articulos, etiam certas articulorum *distinctiones*. Scriptum illud est An. 1452. ut habetur *lib. 1. art. 1. dist. 7.* Quamvis hæc in exemplari, quod procurante Alberto Polmanno in lucem editum est, sint omissa. Quis fuerit ejus Voluminis usus in Prussia, verbis Adami Riccii docebimus: *Quod opus*, inquit ille, *licet per se laudabile & magno labore conflatum sit, pleniusque Prussorum jura describserit, quàm isti libri, quos communiter Jus Culmense vocamus, vix tamen in considerationem venit, quia incolæ ignorantes fontem, unde desumptum erat, aliquid novi subesse putarunt, & ideò vulgatum jus Culmense quinque libris comprehensum secuti fuerunt; ita tamen, ut in casibus omissis Jus Magdeburgicum, vel hoc etiam deficiente speculum Saxonicum, & hoc iterum tacente, Jus civile Romanum sequerentur.* Hæc Riccius *loc. cit. pag. 276.* Præter hæc, quæ ex Riccio adducta sunt, illud etiam exemplar MS. quod nos consuluimus, de usu Voluminis hujus in Prussia nonnulla tradit. In ipso namque frontispicio, Opus hoc, simul cum Jure Culmensi in dijudicandis causis à Scabinorum consessibus dicitur fuisse adhibitum. Quando autem Distinctiones hæ Magdeburgenses in desvetudinem abierint, nusquam annotatum est à Scriptoribus nostris, nisi quod ex verbis Riccii citatis colligere licet, non fuisse hoc jus publicâ auctoritate abrogatum, cum nec publicâ fuerit conscriptum. Addere possumus & hoc, quandoquidem opus commemoratum paulò ante Prussorum ad Casimirum Jagellonidem transitum, videlicet An. 1452. scriptum est, non potuisse plane in Prussia invalescere; sed statim à Prussis, utpote qui biennio post ad Polonorum partes transierant, fuisse repudiatum, præsertim cum neque in illo per omnia ratio fuerit habita

qui

qui Epigraphen Exemplari MS. quo nos usi sumus, adjecit. Et hæc fuere volumina Juris in Prussia condita. Sed & SPECULUM SAXONICUM hic etiam alicujus auctoritatis fuisse, non solum ex verbis Adami Riccii supra citatis, sed etiam ex aliis cognoscere licet documentis. Est adhuc in Cancellaria Prussiæ Ducalis Exemplar Speculi Saxonici vetustum in Codice membranaceo eleganter descriptum. Huic adjectus est PROCESSUS JUDICIARIUS, quod certo nobis esse potest indicio, fuisse scripta hæc in Prussicis judiciis antiquitus usitata.

XVI. In hunc sensum, & tantùm non iisdem verbis, sententiam nostram de Voluminibus Juris Prussici antiqui explicavimus in Dissertatione de Origine Juris Prussici. Duces nostri, quos hic secuti sumus, fuere Gregorius Husinus & Adamus Riccius *ll. cc.* Devenit postea in manus nostras Casparis Schüzii liber MS. de Testamentis (von Erbfällen) & hereditatibus, cui præmisit benè longam præfationem, de Jure Culmensi generatim agentem. Ex hac Riccium sua, quæ de Volumine Juris Culmensis habet, hausisse animadvertimus. Mirificè namque concordant omnia. Illud tantùm nos non parum turbavit, quod Schuzius antiqua Exemplaria se vidisse testatur, quæ hanc præfationem haberent præfixam: *In nomine DEI æterni Amen. Omnibus Christi fidelibus præsentem paginam inspecturis, Henricus DEI gratiâ Dux Silesiæ & Dominus Vratislaviensis, salutem in auctore salutis. Illud præcipuè principalis potentiæ culmen amplificat, rebus omnibus diligenter intendere sub certisque legibus ita subditorum constringere voluntates, ut statuti juris observantiis alligati sectari licita valeant & inhibita declinare. Cum itaque felicis memoriæ Pater Noster, quasdam Constitutiones & jura Magdeburgensia Vocatione nostræ Civitatis Vratislaviæ ipsis Civibus eorumque posteris concedere decrevit. Nos qui Paternis cupimus reverenter adhærere vestigiis, omnia jura prædicta, Statuta s. Constitutiones Magdeburgenses, prout à Patre Nostro ipsis rationabiliter sunt indultæ, ratificamus, approbamus, ipsasque per ordinem facimus subscribi.* Hie hebt sich an Magdeburgisch Recht ꝛc. Inveni deinde ipse ejus generis Exemplar Mariæburgi apud Nobiliss. atque Consultiss. Dn. Henricum Be-

nike J. U. D. & Præcos. civitatis Mariæburgenſis, quod eandem habet præfationem; ſubjicit tamen: Do man die Stadt Colmen beſatzte/gab man Jhn das Recht ꝛc. Hic ut certi aliquid cognoſcerem, transmiſi ad Virum Clariſſ. Dn. Johannem Gebhardum Gymnaſii Eliſabetani Vratislavienſis Profeſſorem & ConRectorem aliquot quæſtiones cum JCtis Vratislavienſibus communicandas, qui etiam (quæ ejus eſt humanitas & ad promovendam rem literariam promptitudo) me certiorem fecit, duo Vratislaviæ ſibi obtuliſſe ſe Exemplaria, quorum utrumque eandem Henrici Ducis Sileſiæ habet præfationem, iisdem planè Latinis præmiſſam verbis. Quibus æquè Germanicè ſubjicitur Hie hebt ſich an Magdeburgiſch Recht. Do man Magdeburg beſatzte / do gab man ꝛc. Alterum horum Exemplarium poſſidet Vir Nobiliſſ. Joh. Henricus Conradus, Conſiliarius antehac Olſnæ Wurtenbergenſis, nunc Lichtenſteinenſis & ſcriptum eſt An. 1517. Alterum eſt in Bibliotheca Matthiæ Machneri Reipubl. olim Wratisl. ab Expeditionibus Latinis, idque exemplar An. 1518. per eundem Scribam Schordachium eſt deſcriptum. Ita enim in utroque Exemplari ultima ad calcem addita leguntur verba: Geſchrieben und vorbracht durch Thomam Schordach/Mezner in der Herren Mól An. 1517. & in altero 1518. In utroque exemplari hæc inſuper adduntur: Nach Gottes Geburth An. 1395. am Sonnabende vor Converſionis Pauli haben die Rathmanne und Schöppen zu Breßlaw alle vorgeſchriebene Stücke einträchtiglich auffgetragen und gen Stanißlau vor Recht geſchrieben. Conveniunt hæc duo exemplaria ubique ferè cum jure noſtro Culmenſi Antiquo, quod procurante Henrico Stroband Thorunii An. 1584. per Melchiorem Nering typis eſt exſcriptum. Diviſum quippe eſt jus illud Vratislavienſe antiquum, itidem ut dictum Culmenſe, in V. libros. Eodem etiam ordine capita ſunt diſpoſita. Hanc tamen differentiam ex Regeſto juris Vratislavienſis antiqui mihi transmiſſo deprehendi, quod in fine libri 1. quædam capitula ſint in Vratisl. jure addita, in cæteris etiam libris quædam omiſſa, quædam item tranſpoſita. Maximam differentiam deprehendi in libro V. ubi non niſi undecim priora capita in utroque jure, videlicet Vratislavienſi & Culmenſi conveniunt, reliqua ſexaginta capita Culmenſi addita non agnoſcit jus Vratislavienſe; ſubſtituit tamen alia, ſed non niſi ſex capitula, ut &

Urbis

Urbis Vratislavienſis Plebiſcita (Willkör) Hoc autem nemini mirum videri debet, cum etiam in Pruſſiâ quamplurima reperiantur Juris hujus Culmenſis exemplaria, quæ ne ſecum quidem ipſa per omnia conveniant. Ex his jam omnibus facile colligi poteſt, non in Pruſſia, quod nos antehac aſſeruimus, ſed in Sileſia congeſtum eſſe hoc Volumen Juris, quod ſub nomine Juris Culmenſis ſuperiore Seculo An. 1584. Thorunii typis exſcriptum eſt. Sed quo evidentiùs illud fiat, ſtrictim hic adducam argumenta, quæ me ut ſententiam meam abjicerem coëgerunt. Primùm hoc diſertis verbis in Præfatione ſuâ teſtatur Henricus Vratislavienſis Dux. Deinde idem aſſerunt Senatores & Scabini Vratislavienſes, dum illud pro ſuo jure agnoſcunt, illudque Namslavienſibus transmittunt. Tertiò, in antiquis exemplaribus Pruſſicis plerisque non fuit lectum: do man die Stadt Colmen beſazte: ſed do man Magdeburg beſatzte ꝛc. ut hoc non tantum ſupra ex Codice Bibliotecæ Wallenrodianæ patuit, ſed aſſeritur etiam diſertis verbis à Caſparo Schuzio, qui in citata Præfatione hæc habet: deßen dann auch gute nachrichtige zu haben/ aus den meiſten Exemplarien ſo mir noch zur Zeit vorkommen ſind / derer Uberſchrifft und Eingang insgemein alſo lautet: Hie hebt ſich an Magdeburgiſch Recht. Do man Magdeburg beſazte. Præterea in Jure hoc, quod Culmenſe vocamus, reperiuntur Reſcripta ad Scabinos Vratislavienſes *lib. 3. Jur. Culm. cap. 44. & ſqq.* Contra verò, Reſcripta Scabinorum Culmenſium, quæ habentur *lib. 5. Jur. Culm. cap. 12. & 13.* in exemplaribus Vratislavienſibus deſiderantur; quod certo nobis eſt indicio, Pruſſos à Sileſiis, non hos ab illis, volumen hoc accepiſſe. Super hæc, & illud noſtram confirmat ſententiam, quod ſupra jam de contradictionibus in medium adduximus. Si enim in Pruſſia eſſet hoc volumen concinnatum, non reperirentur tot leges Privilegio Culmenſi, jurique in eo Flammingicali contrariæ; A Sileſiis autem illæ leges omnes fuerunt receptæ. Accedit, quod mulctæ judiciariæ in hoc volumine dictentur, quæ prorſus in Pruſſia non fuerunt in uſu, verbi gratiâ die Stadtbuße von 36. Schillingen. *Vid. Jus Culm. lib. 3. cap. 49.* Quæ tamen in Pruſſia non niſi 4. ſolidûm fuiſſe videtur. *Vid. Privilegium Culmenſe num. 2.* Adhæc in volumine dicto Juris Culmenſis pecunia Bohemica frequen-

ter in Polonicam resolvitur, quæ in Silesia, quàm in Prussia fuit usitatior Vid. *lib. 2. Jus Culm. cap. 37. & lib. 3. cap. 36.* Ad extremum Sigismundus I. Rex Poloniæ *in Constit. de An. 1526.* Jus Culmense, quo Prussia tunc utebatur, scripturis authenticis sancitum nusquam reperiri dicit, jubetque ut jus illud colligatur conscribaturque, quod dicere non potuisset, si hoc jus esset ipsum Jus Culmense in Prussia collectum. Neque nobis obverti possunt, quæ reperiuntur *lib. 3. Juris Culmensis cap. 142. & 144.* Ubi habentur Rescripta Magdeburgensium ad Culmenses Scabinos. In posteriore namque loco hæc legas: Do nicht Colmisch Recht ist / do mag sich ein echter vor Ansprache woll beholden. Adir wo Colmisch Recht ist &c. Hæc inquam, nobis obverti non possunt. Nam licet hæcce capita & in exemplaribus Silesiacis habeantur, nihil tamen in illis de Jure Culmensi; sed ubique pro Colmisch substituitur Magdeburgsch v. g. citata illa verba in Silesiacis Exemplaribus ita leguntur: do nicht Magdeburgsch Recht ist / do mag sich ein echter vor Ansprache woll beholden. Adir wo Magdeburgsch Recht ist &c. Ex quibus manifestum fit, non esse hæc Rescripta ad Culmenses, sed fortasse ad Vratislavienses missa: Librarium autem propriâ auctoritate pro Colmisch substituisse Magdeburgsch. Cognitis his, ulterius progredimur, inquisituri, quis ille fuerit Henricus, qui Vratislaviensibus illud jus dedisse dicitur. Posset alicui venire in mentem, non fuisse hunc alium, quàm Henricum Barbatum, qui cum esset Dux totius Silesiæ, frequentissimè cum conjuge sua Hedvige Vratislaviæ habitasse, magnoque studio urbem exornasse dicitur. *Vid.* Joachim. Cureus *in Annal. Sil. pag. 273.* Cùm verò Henricus Barbatus An. 1238. d. 19. Martii Crosnæ diem suum obierit, quo nec ipsum jus Weichbildicum, ex quo Silesiacum sine controversia depromptum est, conscriptum fuisse putat Hermannus Conringius, aliaque etiã supersint, quæ Henricum Barbatum Juris hujus auctorem constituere prohibent, alius nobis quærendus erit Henricus, cui hoc ipsum rectius queat attribui. Dum autem hic cuncta circumspicio, Henrici Barbati Nepoti, Henrico videlicet III. jus illud Silesiacum, quod nostri deinde vocarunt Culmense, acceptum referri posse reperio. De illo quippe Joachimus Cureus: *Post hanc cladem* (videlicet à Tartaris ad Ligniciam urbem Anno 1241. acceptam) *sequitur nova ætas*

va ætas urbis. Fuit enim Dominus Vratislaviæ Henricus Tertius adolescens, quem regebant, Anna, filia Regis Bohemiæ Ottocari primi, mulier sapiens & Thomas Episcopus: illis assentientibus, ut civitas citius augeretur, permissum est illi JUS GERMANICUM & abolitæ sunt iniquæ leges & servitus Polonica; concessæ verò immunitates, quales sunt in civitatibus Germanicis. Hæc Cureus *loc. cit.* Sed dices duo adhuc obstare, quo minus ea sententia probari possit. Primum quod supra Num. XI. diximus Cl. Virum Hermannum Conringium existimare Jus Weichbildicum circa confinia Sec. XIII. & XIV. in literas redactum. Si autem hoc verum est, quomodo Henricus III. qui ante medium Sec. XIII. vixit, Vratislavienſibus potuit jus aliquod scriptum dare, quod ex jure Weichbildico depromptum est? Secundum est, quod in Jure Silesiaco, quod Prussi deinde suum fecerunt, mentio fiat Anno 1321. nempe *lib. 4. Jur. Culm. cap. 92.* Sed adhæc respondere haud est difficile. Quod enim ad prius attinet, Cl. Conringius existimat ex ea potissimum ratione Jus Weichbildicum conscriptum esse, aut circa finem Seculi XIII. aut circa initium sequentis, quia ipsi hoc persvasum erat, Lescum Nigrum, qui Anno 1279. factus est Poloniæ Princeps, in Poloniam demum Jus Magdeburgense introduxisse. Cum autem Jure Weichbildico art. 10. dicatur, Polonos hoc jure jam usos esse, cum Jus Weichbildicum conscriberetur, non potuit aliud inde colligere, quam quod Jus Weichbildicum post tempora Lesci Nigri Principis Poloniæ, adeoque circa finem Sec. XIII. aut XIV. conscriptum sit. Nos autem jam supra auctoritate Cromeri & Neugebaueri probavimus, ante Lescum Nigrum jam Boleslaum Pudicum hoc jus Polonis contulisse. Quin si verba Cromeri & Neugebaveri penticulatius expendamus, videbimus his non obscurè innui, jam ante Boleslaum Pudicum hoc jure in Polonia usos Germanos fuisse, Boleslaum autem Pudicum hoc jus ipsis tantum confirmasse. Verba Cromeri sunt: *Civitatem Cracovienſem jure Saxonico sive Magdeburgenſi, quod & Stredense & Teutonicum vocant,* STABILIVIT. Itaque etiamsi jus Weichbildicum initio Seculi XIII. esset conscriptum, potuisset tamen dicere, Polonos hoc jure tunc jam usos esse, etiamsi illud publico Principum Polonicorum decreto non fuerit confirmatum. Ad secundum respon-

respondere licet, in anno designando facillimè errorem potuisse committi, neque iam alia Juris Culmensis antiqui exemplaria, quæ antehæc in aliis consului, sunt in promptu, ut in iis inquirere liceat, utrum omnia hunc annum agnoscant. Fortassis etiam Exemplaria Vratislavienſia, dicto in capite alium annum dictant, quæ itidem consulere non datur. Sed fac etiam omnia exemplaria hic in anno convenire, posset nihilominus reponi, hoc caput posterioribus demum temporibus Juris Silesiaci & Culmensis Volumini esse insertum. Cum satis constet, hæc exemplaria variè esse interpellata, adeò, ut prosus inter se conveniant. Et tantum de Jure Prussico antiquo, quod usque ad medium Sec. XV. in Prussia obtinuit.

XVII. Postquam Anno 1454. Prussia Casimiro IV. Jagellonidi Regi Poloniæ sese obiecisset, confirmata sunt ipsi omnia illa jura, de quibus usque ad Num. XI. egimus. Sic enim se habent verba Privilegii An. 1454. à Casimiro Rege concessi circa finem: *Item cum terræ ipsæ & homines ipsas incolentes variis hactenus legibus sive juribus, videlicet Magdeburgensi & Culmensi, Polonicali hæreditario & Prutenico, in decidendis quibusvis eorum quæstionibus & administratione justitiæ utebantur, quod etiam illis sub nostro Principatu & Regimine volumus firmum esse & perenne, eâ licentiâ attributâ, ut liceat de uno jure in aliud, sine tamen aliorum præjudicio, quo voluerit transmigrare.* Quin etiam antea videlicet An. 1410. cum Vladislaus Jagello Rex Poloniæ victoriâ de Cruciferis in prælio Tannebergensi reportatâ, multas urbes occupasset, confirmavit ipsis jura illo tempore usitata, ut Culmense sive Flammingicale, Lubecense, Polonicum & Prutenicum, *ut patet ex Chronico quodam Anonymi MS. fol. 113.* Quamvis autem hæc jura fuerint Prussis confirmata, nihilominus tamen quædam in jure Prussico mutata reperimus. Nam Casimirus Rex constituit, ut bona naufragorum non Fisco, ut sub Ordine Teutonico fieri solebat, sed iis, quorum ante naufragium fuerant, cederent. *Vid. Jura Municipalia Prussiæ.* Item cum antehâc ex bonis eorum, qui violentas sibi manus inferebant, dimidiam partem Ordo sibi Teutonicus vindicaverit, injustè hoc factum, & ne imposterum istud fieret, rescripserunt Scabini Magdeburgenses, ut cognoscimus *ex Codice t. MS. Biblioth. Wallenrodianæ Num. V.*

XVIII.

XVIII. Cæterùm An. 1466. cum Casimirus Jagellonides Rex Poloniæ per pacta cum Ludovico ab Erlichshausen inita Prussiam occidentalem obtinuisset, sustulit in suâ parte reliqua jura omnia, relicto Prussis suis solo jure Culmensi, edicto An. 1476. promulgato. Verba ejus hæc sunt: *Dum post bellorum discrimina Terras nostras favore divino recuperassemus, reperimus Magnificos, Strenuos, Generosos ac Nobiles terrarum prædictarum incolas, multiplicibus ac diversis gaudere juribus, quorum quædam & legitimas negligebant successiones, ac justitias hominum perturbabant & involvebant, sæpiusq;, quod norma debebat esse justitiæ, litigiorum & seditionum erat occasio. Cui malo occurrere volentes, pulsati etiam precibus Magnificorum & Nobilium Palatinorum, Castellanorũ, Dignitariorum totiusq; communitatis & Baroniæ Terrarum nostrarum Prussiæ, & signanter de Districtibus Pomeraniæ, Mariæburgensis & Stumensis aliàs Pomezaniensis omnia jura Prutenicalia, Magdeburgensia, Pomeraniæ & Feudalia, in quibus aliàs tempore Magistri & Ordinis consistebant & ipsis regulabantur, ab ipsis removentes, abrogantes & perpetuò abolentes loco omnium jurium, prædictorum unum JUS CULMENSE, quo Districtus Culmensis gaudet & fruitur, ipsis & eorum posteris, juxta ejus veram naturam, substantiam, qualitatem & conditionem, de consensu omnium Prælatorum & Baronum nostrorum conferimus & largimur perpetuò & in ævum. Quo jure inter se judicari debebunt & expediri, omnesq; causas & controversias eorum juxta tenorem juris Culmensis prædicti, secundum quod in capitulis, punctis & consuetudinibus scriptum & exaratum existit, decident.* Vid. Jura Manicipalia Prussiæ. Verùm hæc ita simpliciter non sunt accipienda, ac si omnia in universum jura eo ipso in Prussia Regia tunc fuerint abrogata. Nam Elbingenses, Frauenburgenses & Brunsbergenses jus Lubecense retinuerunt, adeò ut etiam Elbingenses usque ad An. 1512. Appellationes ad Civitatem Lubecensem institui permiserint, ut auctor est Schuz *lib. 10. Chron. Pruss. fol. 144.* Juris etiam Magdeburgensis usus, in aliis urbibus pagisque

que Prussiæ Regiæ non desiit, cum jus Culmense sive Volumen Juris Culmensis in V. libros distributum, sit ipsum Jus Magdeburgense, quod etiam post Casimiri Regis tempora, in plerisque casibus (causas hic hereditarias, quæ ex jure Flammingicali decidebantur, excipimus) obtinuit. Sed neque Rescripta Scabinorum Magdeburgensium hoc edicto sunt sublata. Thorunienses enim, qui post Culmam toties destructam, & ad incitas redactam, postremò etiam jure pristino privatam, principatum obtinebant inter Civitates Prussicas, orto aliquo dubio casu, Magdeburgenses Scabinos consulebant frequentissimè, Rescriptisq; ipsorum acquiescebant, ut varia testantur Rescripta. Itaque Rex Casimirus in Privilegio jam adducto diversitatem tantùm Bonorum Terrestrium, quæ obtinuit Ordine Teutonico imperante, intellexit, adeoque noluit, ut Nobilitas aliique Provinciales Bona diversis juribus possiderent, nempe, jure Magdeburgensi, Feudali, Prutenico, Polonico; sed unum tantùm Jus Provinciæ Culmensis in bonis Terrestribus (de Bonis Regiis & emphyteuticis hîc non agimus) servari voluit, quod etiam hodie in Prussia Regia obtinet. Vel etiam, quod vero propius, Rex Casimirus respexit ad Privilegium Culmense, quod Juris Culmensis nomine vocat. Si enim per Jus Culmense tantùm Jus Flammingicale intellexisset, non potuisset injungere, *ut juxta tenorem Juris Culmensis omnes causæ & controversiæ deciderentur*, cum Jus Flammingicale non nisi in duobus casibus datum sit, ut supra probavimus.

XIX. Superiore Seculo, cum jus illud Culmense vetus, quod in Silesiâ conscriptum, & in V. libros digestum supra probatum dedimus, multas haberet Leges Privilegio Culmensi contrarias, multas etiam manifestè iniquas, quæ amplius tolerari non poterant, puta, de litibus quibusdam duello finiendis, probationibus item per ignem & aquam (Vid. *lib. 2. Jur. Culm. antiq. cap. 60. & 66. Et lib. 5. cap. 19. 20.*) jussit illud Sigismundus I. Rex Poloniæ corrigi. Verba Constitutionis de An. 1526. sunt sequentia: *Cum jus Culmense, quo potissimùm Prussia utitur, Scripturis saltem authenticis nusquam reperiatur esse sancitum* (quæ verba sunt apprimè notanda) *multaque præterea reperiantur incommoda, venerabiles Viros N. N. designavimus, ut hoc anno ad Cal. Octobr. Mariæburgi conveniant, & ejusmodi*

modi jus cum ejus Constitutionibus passim colligant diligenter conscribantque, ut deinde typis excusum & evulgatum ad omnium notitiam perveniat, firmiterq; à cunctis observetur. Hæc Sigismundus I. apud Joannem Janusiovium *lib. 7. Constit. Regni Polon. pag. 926.* Ex quibus manifestum est, Sigismundum Regem, jus illud Culmense vetus, ut vocatur, quod in V. libros digestum est, pro vero Jure Culmensi, à prioribusque Principibus approbato non agnovisse. Quamvis verò Rex quosdam ad illud negotium eodem anno conficiendum delegaverit, nihil tamen eo tempore actum est, teste Schuzio *in Dedicat. libri* von den Erbfällen & Reinh. Curike *lib. 3. Chron. Gedan. cap. 20.* Primam Correctionem Culmensis Juris suscepit Illustriss. atque Reverendiss. Stanislaus Hosius Episc. Warmiensis, una cum D. Jona Helden ex Ducali Prussia ad id negotii misso, & Georgio Clenfeldio PræCos. Gedanensi. Hi An. 1566. convenientes Heilsbergæ jus illud correxerunt, additis quibusdam capitibus, præsertim de hereditatibus ex Privilegio Culmensi, reliquis autem ejectis, aliis justiori ordine dispositis. Cum autem in multis Domini Revisores convenire non possent, adnotarunt ubique differentias juris inter Prussiæ Regiæ & Ducalis incolas. Ejus generis Revisi juris Culmensis exemplar à Scabinis Grudetinis An. 1568. ex laudati Clenfeldii Codice exscriptum habetur in Bibliotheca Wallenrodiana in MS. tertio. Secunda correctio instituta est Neofori An. 1576. Præsentibus Episcopo & Palatino Culmensibus, ac Legato Ducis Prussiæ Henrico Rhodo J. U. D. tum quoque Thorunienſium, Elbingensium & Gedanensium mandatariis. Et hoc, quod Neofori correctum est exemplar, convertit in Lingvam Latinam aut Clenfeldius, aut ut alii volunt, Caspar Schuzius Historiæ Prussicæ Scriptor. Ex Latino Exemplari Polonicam Juris Culmensis versionem adornavit Paulus Kussewicz Culmensis, eamque An. 1627. Posnaniæ prælo subjiciendam curavit. Tertia correctio Juris Culmensis suscepta est itidem Neofori An. 1580. d. 8. Martii. Quarta Correctio instituta est An. 1586. in Festo S. Catharinæ Grudenti. Quinta, Lassinii tentata est An. 1592. quæ tamen correctio non successit. Sexta iterum Lassinii An. 1592. Septima Thorunii An. 1594. Postremò sub initium hujus Seculi Gregorius Hesius J. U. D. PræCos. Mariæburgensis (privato studio an auctoritate publicâ, non de-

termino) Jus Culmense correxit, inque ordinem non inelegantem redegit. Et hæc est octava Juris Culmensis correctio. Egit autem Hesius in libro primo de quibusdam ad Jus Publicum pertinentibus. In secundo de Processu Judiciali. In tertio de Dominio rerum, ultimis voluntatibus & successionibus. In Quarto de Contractibus. In Quinto de Criminalibus. Inseruit etiam huic operi suo materiam de Appellationibus ad Regiam Majestatem instituendis. Hæc est dispositio Juris Culmensis à D. Gregorio Hesio adornati. Obiit Hesius An. 1639. d. 22. Julii, ut ex Epitaphio (quod ipse sibi ante mortem fecit, suspensumque visitur in templo Lutheranorum Mariæburgensi) elucet. De Correcturis illis Juris Culmensis, vide Schediasma Viri Excell. Dn. Christiani Rosteuscheri. Quædam etiam ex dictis mecum communicavit Vir Ampliss. Dn. Joannes Nixdorff JCtus Gedanensis. Plures correctiones notavit jam supra laudatus Dn. D. Benike. Non una autem ex correcturis modò dictis obtinet in Prussia Regia. Latini exemplaris usus est in aula, quando eò per Appellationem Prussicæ causæ devolvuntur. Polonicâ versione ex Latino exemplari expressa & Posnaniæ typis exscriptâ utuntur potissimùm Civitates Episcopales Prussiæ Regiæ & nonnullæ ex minoribus Polonicâ potius quàm Germanicâ lingvâ utentes. Thorunii utrum Heilsbergense, an Neoforense, an aliud aliquod exemplar obtineat, dicere non habeo, cum nusquam Annum, aut Locum Correctionis institutæ repererim. Sunt equidem in Thorunienſibus exemplaribus eædem differentiæ annotatæ, quæ in Heilsbergensi & Neoforensi habentur. Recentissimâ illâ Gregorii Hesii correcturâ (quamvis non sit à Regibus Poloniæ confirmata) non solùm Gedanenses, sed & aliæ ferè omnes Civitates Prussiæ Regiæ minores utuntur.

XX. Præter Jus Culmense correctum habuerunt superiore Seculo & habent adhuc Civitates Regiæ majores præsertim Plebiscita sua, Willkör dicta. In Episcopatu Warmiensi statuta peculiaria (Landsordnungen dicta) superiore seculo fuisse observata, testatur Martin. Cromer. *in Descript. Pruss. pag. 217.* Adhæc reperiuntur etiam aliæ Leges & Constitutiones Prussiæ Regiæ à Sigismundo I. datæ. De iis Cromerus: *Dedit*, inquit, *Constitutiones & Leges quasdam sacratissimus Rex Sigismundus Senior partim toti Prussiæ Regiæ,*

Regiæ, partim Gedanensi Civitati particulariter. Easque auxit optimus ejus filius Sigismundus Augustus, cum in ea urbe esset ante annos duos & viginti, quibus conscribendis nos adfuimus. Non ita pridem etiam cum idem Rex Comitiali Decreto Clarissimos & Prudentissimos aliquot Seniores ad Elbingensem & Gedanensem Civitates, corrigendorum quorundam errorum & abusuum causa cum summa potestate delegasset, condiderunt ii leges non nullas rebus, locis atque temporibus accommodatas. Quas nuper is, qui fuit Princeps Legationis Vir Amplissimus Stanislaus Karnkovius Vladislavienſis Episcopus in lucem edidit. Hæc Cromer. *loc. cit.* Constitutiones illæ, quarum Cromerus mentionem ultimo loco facit, dicuntur Constitutiones Karnkovianæ, quæ tamen jam vix ullum habent usum, cum An. 1585. d. 26. Febr. Varsaviæ in Comitiis Regni generalibus sint sublatæ, ut habet Privilegium Portorii Gedanensibus datum. Thorunii habentur adhuc certa statuta, Quatier Ordnung/ Pupillen Ordnung dicta, quæ supra jam laudatus Henricus Strobandus An. 1605. typis imprimenda curavit.

XXI. Exeunte Seculo superiore videlicet Anno 1589. Prussiæ Regiæ Nuncii Terrestres à Sigismundo III. obtinuerunt, ut Grudenti duabus hebdomadis post Festum SS. Trinitatis ad jus suum corrigendum convenire sibi liceret. *Vid. Constit. Anno 1589. pag. 515. tit. Correctura.* Posthæc An. 1590. in Comitiis Regni generalibus ad proximè futura Comitia jura sua correcta secum adferre jussi sunt. *Vid. Constit. dicti anni tit. Prærogat. p. 579.* Sed neque tunc illud fieri potuit varias ob causas, donec tandem An. 1598. JUS TERRESTRE NOBILITATIS PRUSSIÆ correctum, approbatum est, quo adhuc Nobilitas Prussiæ Regiæ utitur. Constat hoc septem capitibus. Primum est de Successionibus, ubi filii jubentur in bonis succedere, filiisque deficientibus filiæ. Secundum est de Donationibus & Testamentis. Tertium est de Tutelis. Quartum de Præscriptionibus. Quintum de Magistratibus & Judiciis. Sextum de Processu in Causis Civilibus, in quo concessa est Appellatio à Judicio Terrestri ad Conventus generales Terrarum Prussiæ (sed hi Conventus generales hodie non habentur) vel ad Tribunal Regni, quod prius horum celebratum fuerit; & denique à Conventu generali ad Tribunal Regni §. 45. 46. Septimum de Finibus regundis. Prodiit primò hoc jus in lucem Thorunii An. 1599. typis Andreæ Cutenii impressum. Vertit illud post-

hæc in lingvam Germanicam & Polonicam Daniel Paterſohnius ediditque Gedani An. 1628. Recuſum autem eſt Gedani An. 1647. Sicque Nobilitas Pruſſiæ Regiæ, diverſo à Culmenſi jure cœpit uti, quo etiamnum utitur. Obtinuerunt quidem Nuncii Terreſtres Pruſſiæ Regiæ An. 1616. à Rege, ut ſibi liceret hoc ipſum, de quo agimus, jus Terreſtre corrigere, ſed correctura hæc non ſucceſſit. Utitur ergò jam Nobilitas Pruſſiæ Regiæ in decidendis Controverſiis forenſibus hoc jure Terreſtri, nec non ſtatutis Herburti & aliis Regni Conſtitutionibus, exceptis iis, contra quæ Status & Ordines in Comitiis Provincialibus generalibus ſunt proteſtati. Et hæc de Pruſſiæ Regiæ jure dicta ſunto.

XXII. In Pruſſia Orientali, quam An. 1466. Cruciferi à Poloniæ Regibus jure Feudali obtinuerunt, non ſecus atque ante diviſionem Pruſſiæ, diverſa illa jura in hereditariis ſucceſſionibus obſervabantur, puta, *Jus Culmenſe* propriè ita ſumptum ſive *Flammingicale*; *Jus Prutenicum*; *Feodale*; *Magdeburgicum*, quod poſt diviſionem Pruſſiæ demum, aut paulò ante, diſtingui cœpit, in *Magdeburgicum ſimplex* & *Magdeburgicum ad utrumque ſexum*. In aliis controverſiis Jus Magdeburgenſe, in Volumine illo Sileſiaco; quod deinde Jus Culmenſe dici cœpit, deſcriptum, obtinuit. Lites ſine ulla provocatione ad Regem Poloniæ (etiamſi hæc pars feudum Regni Poloniæ fuerit) in Pruſſiâ terminabantur. Orto autem aliquo caſu dubio, Scabini Magdeburgenſes, ut antehac fieri ſolebat, conſulebantur, ut non tantùm ex Privilegiis Terrarum Pruſſiæ *fol. 29. b.* ſed etiam ex variis Magdeburgenſium Scabinorum Reſcriptis, eô tempore miſſis, apparet. Circa bona Magdeburgenſia, quæ dicuntur ad utrumque ſexum, ſimul ac eſſent introducta, mutatio quædam interceſſit. Poſtquam enim quædam de iis motæ eſſent controverſiæ (*ut ex Reſponſo quodam Magdeburgenſium, quod habetur in Cod. MS. Biblioth. Wallenrod. num. LXIX. & ex Privileg. Pruſſ. fol. 28. b. manifeſtum eſt.*) tandem An. 1487. inter Martinum Truchſeſſium Magiſtrum generalem & Provinciales his conditionibus concordia ſtetit. I. Si Pater in Bonis Magdeburgenſibus ad utrumque ſexum unicam relinquit filiam, deſponſent eam conſanguinei viro, cui deindè Magiſter Bona illa conferre queat. Si plures ſunt filiæ, una dicto modo nubat, reliquæ ex Bonis illis dotentur. II. Patri licitum ſit, unicam filiam

ſuam

suam desponsare viro, eique dimidiam partem Bonorum Magdeburgensium, quæ dicuntur ad utrumque sexum, promittere. Si plures habuerit filias, licitum ipsi esto omnes elocare, ita tamen, ne plus quàm semissem Bonorum genero uni, vel omnibus polliceatur vel tradat. III. Si adsunt utriusque sexus liberi, succedant filii, sororesque suas, ex bonis illis dotent. Si fratres moriantur improles jam annos pubertatis egressi, ita tamen, ut jam annum 21. compleverint, Bona ipsorum devolvantur ad Dominum directum, filiæque à Domino directo liberaliùs dotentur. Sin fratres ante pubertatis annos expletos decedant, succedat in Bonis una filiarum, quæ reliquas ex bonis dotet. IV. Devolutis ad Dominum directum bonis immobilibus, bona mobilia cedant Legatario, vel (ab intestato) Legitimis heredibus, ita ut debita Oeconomica ex mobilibus, dos verò ex immobilibus, exsolvantur. V. Si fratres duo vel plures indivisim possideant ejus generis Bona, defuncto uno sine prole, pars illa devolvatur ad fratrem superstitem, vel ejus filios. Sin Bona sint jam divisa, devolvantur ad Dominum directum. Item si frater fratri suo patrimonium suum vendit, emptorque frater decedit nullam relinquens prolem, bona illa cedanr fratri venditori. Sin bona illa non fratri, sed extraneo vendit, tunc emptore sine prole mortuo, Bona devolvantur ad Dominum directum. Si etiam frater à fratre suo id genus Bona emit, totamque pecuniæ summam nondum exsolvit, tunc fratre venditore defuncto, residuum pecuniæ emptori fratri maneat. VI. Bona hujus generis liceat vendere & oppignorare, ita tamen, ut Domino directo priùs offerantur. Seni repuerascenti non nisi ex concessione Domini directi, liceat aliquot mansos ex Bonis hujusmodi vendere, ne ipsi ad victum necessaria desint. Testamento quoque liceat legare, secundùm æstimationem illorum Bonorum 20. 30. 40. vel summùm 50. marcas. *Vid. Privileg. Pruss. Ducalis fol. 28. b. seq.* Primum illud caput de successione filiæ unius in bona paterna & reliquarum dotatione concessum etiam fuit paulò ante (nimirum An. 1476.) Samlandis ab Henrico Richtenbergio Magistro generali. *Privil. Pruss. Ducalis fol. 27. b.* Eodem Seculo latæ quoque sunt aliæ leges, ut à Friderico Duce Saxoniæ & Magistro Ord. Teut. Continent illæ Ecclesiasticas quasdam ut & sum-

sumptuarias constitutiones; item Privilegia quædam urbi Regiomontanæ data (v. g. ne extra urbem ad unum milliare in pagis opifex quispiam habitet) Describuntur item servorum, ancillarum, subditorum aliorumque munia. Prohibetur denique, ne Regiomonti Senatus in urbibus ullam ob causam totum convocet populum, sed ut res gravioris momenti ad evitandos tumultus tractet cum Tribunis sive Conventuũ Præsidibus (mit den Elterleuten der Werke und Gemeine) *Vid. Chron. Johan. Freibergeri fol. 274. seqq.* Ab eodem Magistro Friderico videlicet conscripta sunt statuta Judicii Aulici (Hoffgerichts-Ordnung/) quod tunc à Senatu Palæopolitano in arcem fuit translatum. Jubentur ibi Episcopus Sambiensis, duo Præceptores, duo Consiliarii, quatuor ex Ordine Equestri & quatuor ex Civitatibus quater in anno ex Saxonico jure causas ab inferioribus judiciis, ad Judicium hoc Aulicum devolutas, judicare, ita tamen, ut Judicium Revisorium sit per Magistrum vel ejus Delegatos.

XXIII. Seculo superiore cum Anno 1525. Albertus Marchio Brandeburgicus Magister Ord. Teut. Prussiam à Sigismundo I. Rege Poloniæ hereditario jure titulo Ducatûs possidendam obtinuisset, itidem ex Jure Magdeburgensi, quod Culmense jam vocabatur, eratque V. libris comprehensum, controversiæ decidebantur. Correctum autem hoc fuit simul cum Delegatis Prussiæ Regiæ Heilsbergæ & postmodum Neofori, quemadmodum supra num. XVIII. demonstratum est. Præter hoc jus autem alias plurimas constitutiones hîc latas reperimus, non in Civilibus solùm, sed etiam in Ecclesiasticis rebus. Et quidem quod ad Ecclesiastica pertinet, de iis alio jam loco actum est; de Politicis igitur Legibus tantùm erimus soliciti. Anno 1529. conscripta sunt Mariæburgi peculiaria Prussiæ Ducalis statuta (Lands-Ordnung dicta) permittente & volente Sigismundo I. Poloniæ Rege. Antequam verò illa possent exscribi, promulgata est priùs Epitome illorum Statutorum. Comprehenduntur ibi capita de divisione Bonorum, de Præscriptionibus, Limitibus, Conventibus Tribuum, Compotationibus, Tributis, servis, subditis, vagabundis, venationibus, commerciis, mercatibus, mensuris & ponderibus, Propolis, Braxatoribus, aliis. Dedit deinde An. 1540. ult. Octobr. Albertus Dux Nobilitati Prussicæ novum Privilegium SUPER BONIS

BONIS MAGDEBURGENSIBUS AD UTRUMQUE SEXUM (das neue GnadenPrivilegium) quoniam illud Truchsessii, de quo antea egimus, rigidius esse videbatur. In hoc Privilegio discrimen inter Bona Nobilium Magdeburgensia, & Magdeburgensia ad utrumque sexum, ratione successionis, divisionis & alienationis sustulit. Constituit enim I. ut in Bonis Magdeburgensibus, & Magdeburgensibus ad utrumque sexum, ubi utriusque sexus existunt liberi, masculi tantùm succedant, sororesque, suas ex iis dotent. II. Ubi tantùm sunt filiæ vel sorores, succedant proximi agnati, filiasque illas vel sorores largius dotent. (Sed ejus capitis declarationem edidit postea An. 1559. Dux Albertus, quæ sic se habet. Si defuncti unicus agnatus non habet masculam prolem, nec spes ei prolis in senectute supereſt, tunc defuncti filia vel soror, in Bonis hujus generis succedat. *Privileg. Pruſſ. Duc. fol. 57. seq.* III. In Bonis recens à Domino directo dâtis, aut etiam propriâ pecuniâ hoc jure acquisitis succedant etiam filiæ, si filii non adsunt. IV. Si desunt Filii & agnati (vel si antea fuerunt filii, mortui tamen iidem sunt nullâ prole relictâ) filia unica succedat. Si duæ sunt filiæ, succedat ea, quæ nondum nupsit, viroque Nobili ex consilio Domini directi & Consangvineorum nubat. Si plures sunt filiæ innuptæ, major natu succedat. Si omnes habent maritos, minima natu bona possideat, aliisque pecuniam ex bonis debitam exsolvat. V. Bona ejusmodi consentiente Domino directo liceat vendere & oppignorare, ita ut jus protimiseos habeant agnati; sin hi nolint, Dominus directus sit proximus. VI. Antequam vidua bona sua alimentaria sive Donationem propter nuptias adipiscatur, ex Bonis Magdeburgensibus ne cogatur cedere. VII. In fundo hereditario, quando filia viro nubit, eo sine heredibus mortuo, in Bonorum possessione ad dies vitæ maneat, si ad secunda vota transire non vult. Sin ad vota secunda transit, semissem tantùm Bonorum jure hereditario retineat. VIII. Quando neque liberi neque agnati supersunt, bona id genus Magdeburgensia ad utrumque sexum ad Dominum directum devolvantur. IN BONIS FEUDALIBUS, hæc in eodem Privilegio disponuntur I. Si deficientibus masculis filia supereſt una vel plures, Dominus directus concedat Bona feudalia Nobili alicui benè merito, cui deinde filia illa, vel ex pluribus una, si vult, nubat, & aliis so-

roribus, dotem ex Bonis debitam exsolvat. Si filiæ nubere nolunt, à Domino directo dotentur. II. Si adsint Bona Magdeburgensia & alia Feudalia, tum si est unica Filia, succedat in Bona Magdeburgensia dicto modo; Feudalia verò ad Dominum directum devolvantur. III. Si sunt Bona Magdeburgensia & alia Feudalia pluresque filiæ, & una earum in Bona Magdeburgensia dicto modo succedit, Feudalia Bona potest Directus Dominus donare viro alicui Nobili, eâ Lege, ut filiam innuptam defuncti Vasalli ducat uxorem, si illa velit. *Vid. Privileg. Pruss. Duc. fol. 44. seqq.* Hoc Privilegium, ut & supra jam dictum est, Nobilitati tantùm concessum est. Nam ex ordine Civium & Liberorum (der Freyen) si qui Bona Magdeburgensia ad utrumque sexum possident, hoc Privilegio non gaudent, sed utuntur Privilegio Truchsessiano, de quo supra. *Vid. Petri Crugeri J. U. D. Responsum Illustrissimo Principi superiore seculo super hac re datum.* Idem Albertus edidit An. 1542. d. 18. Novembr. FORMAM REGIMINIS (Regiments Notel) in qua jus Publicum Prussiæ continetur. *Vid. Privil. Pruss. Ducal. fol. 51. seqq.* Huc pertinent & ea, quæ An. 1566. præsentibus Commissariis Regiis constituta sunt. *Privileg. Pruss. fol. 60. seq.* In Testamento quoque suo Albertus multa ad jus Publicum Prussiæ pertinentia constituit. *Privil. Pruss. fol. 71. seqq.* Reliqua, quæ An. 1567. de Prærogativa Fisci, de molendinis, piscaturâ, aliisque, præsertim verò de Religione, Episcopis eorumque sedibus constituta sunt, quæras *in Privileg. Pruss. Duc. fol. 84. seqq.* In confirmatione horum Regia, quæ facta est An. 1567. proscripti sunt omnes Judæi ex Prussia Ducali *Vid. Privil. fol. 89. b.*

XXIV. Albertus Fridericus Alberti Senioris filius, Dux Prussiæ promulgavit An. 1577. Statuta Parentis sui (Die Lands-Ordnung) sed correcta & aucta, ut ipse testatur *in Præfat.* In illis verò statutis peculiaria & antiquitus, Ordine Teutonico Prussiam administrante, non observata, hæc præcipuè notamus, quod conjugia in tertio gradu inæquali sint illicita. *Conf. & Episcopale Mandatum Georgii à Polenz. An. 1539. typis mandatum.* Deinde, quod bona naufraga Dominis suis restitui debeant. *Vid.* Lands-Ordnung *pag. 8. & 52.* Concessa quoque sunt iis Colonis, qui Bona jure Prutenico possidebant, peculiaria quædam Privilegia ratione successionis, nempè ut & filiæ & viduæ in Bonis Prutenicis succederent,

rent, modo ibidem descripto. *Vid.* LandsOrdnung *pag. 33.* Repetuntur hæc in Jure Provinciali Prutenico, quod jam in Prussia Ducali obtinet. *lib. 5. tit. 15.* Vid. Dn. Wegner, *de Different. Jur. Civ. & Pruten. Thes. 2. Lit. f. g.* Anno sequente videlicet An. 1578. Georgius Fridericus Marchio Brandeburgicus Alberti Friderici Ducis ægri Curator STATUTA JUDICII AULICI (Hofgerichts-Ordnung) à Friderico Duce Saxoniæ & Ordinis Teutonici Magistro conscripta corrigi augerique & typis exprimi jussit. Cum verò & in illis defectus quidam deprehenderetur, revisa ea & aliquot articulis aucta iterum excudenda An. 1583. curavit. Continentur in illis munia Consiliariorum supremorum, qui tunc temporis adhuc judiciis Aulicis vacabant; item Judicis Aulici, Assessorum, Notariorum, Procuratorum, ut & alia quædam, quæ ad processum, ut vocant, judiciarium pertinent. Præcipuè verò notanda sunt, quæ habentur *cap. 14. novæ Editionis & cap. 16. utriusque editionis §. ult.* de non concedenda Appellatione ad judicium Regis Poloniæ à sententia Judicis Aulici, vel Principis in judicio Revisorio latâ. Præter has autem Constitutiones in Judiciis ubique obtinebat JUS CULMENSE correctum, ut supra num. 18. dictum est. Cum verò ob capita quædam controversa, in quibus Prussiæ Regiæ Delegati cum Ducalibus convenire non poterant, Jus illud Culmense correctum non imprimeretur, rogarunt Ordines Prussiæ Ducalis instantibus precibus, ut jus hoc magno labore, nec minoribus impensis correctum, non obstantibus illis differentiis, typis mandaretur, differentiæ verò illæ ad oram notarentur. Sed nihil his precibus obtinuerunt, ut testantur Acta Conventuum Prussiæ Ducalis Provincialium de An. 1568. 1594. 1602. Itaque ex his jam manifestum esse potest, quæ fuerit Superiore Seculo Juris Prussici ratio. Videlicet obtinebat in Prussiæ Ducali I. PRIVILEGIUM CULMENSE aliaque Privilegia à Magistris & Ducibus Prussiæ concessa. II. JUS CULMENSE Correctum, quod & in Prussia Regia receptum, hodieque obtinet in quibusdam locis. III. STATUTA PRINCIPUM (Die Landsordnungen) quamvis civitates Regiomontanæ, non tantùm suo, sed & cæterarum civitatum minorum nomine, contra ea protestatæ sint, ex eâ ratione, quod jam ab antiquis temporibus sua habebant Placita (Willkör) ex quorum Præscripto cives suos in urbibus regere &

delinquentes coërcere possent. Aliorum statutorum postea quoque fiet mentio. IV. PLEBISCITA URBIUM, quæ Germani Willkür appellant, de quibus supra egimus. Quibusdam etiam civitatibus D. Albertus Placita ejus generis recens condita confirmavit, qualia Placita civitatis Tilsensis se nobis obtulerunt. V. RECESSUS in Conventibus Provincialibus conditi. Quando verò dubius aliquis casus in superioribus juribus & Privilegiis non definitis oriebatur, tum etiam respiciebantur CONSVETUDINES PRUSSIÆ REGIÆ, ut in illo casu: Utrum divisis jam inter liberos, post obitum unius ex Parentibus, Bonis, & mortuo posthæc fratre vel sorore, hereditas in Bonis Culmensibus, redeat ad Parentes, an verò inter reliquos fratres & sorores sit dividenda? Dux Albertus posterius observari debere putavit, ex ea inter alias ratione, quod in Prussia Regia hoc indubitatò observabatur. Rescriptum ipsum habet Albertus Polman *in lib. cujus inscriptio :* Die lauffende Urthel *pag. 39.* Vel etiam dubio aliquo casu orto, consulebantur Scabini Magdeburgenses, ut quædam Rescripta testantur. *Confer. Privileg. Pruss. fol. 47. b.* Cognoscere hæc, quæ modò diximus, licet & ex Actis de An. 1612. Cum enim Sereniſſimo Joanni Sigismundo Electori Brandeburgico successio in Ducatu Prussiæ esset concessa, prælecta fuere publicè in Curia Palæopolitana *Generalia Privilegia, Jus Culmense, Recessus, Trium Civitatum Placita* ut & *Cracovienſe Privilegium An. 1525. conceſſum*, ut in quodam Codice MS. reperiuntur fol. 264.

XXV. Progredimur tandem ad præsens seculum. Cum Ordines Prussiæ Ducalis per totum fermè Seculum Juris Culmensis correcti editionem solicitassent, illud verò propter discrepantias varias à Constitutionibus Prussiæ Regiæ edi non posset, tandem Ordines Prussiæ Ducalis Ducem suum rogare cœperunt, ut aut Jus illud correctum imprimeretur, aut aliud aliquod novum Corpus Juris Provincialis conscriberetur, ut constat ex Actis Conventûs Provincialis de An. 1602. Posterius hoc concessum est Ordinibus. Quare rogatus est Levinus Buchius J. U. D. & Judicii Aulici Assessor, ut illud jus Provinciale delinearet. Anno 1605. designati jam fuere quidam ex Ordinibus, qui auctoritate Conventûs Provincialis cum Judice Aulico aliisque Judicii Aulici Assessoribus, controversias decideren, defectusque supplerent,

rent, rationem verò ubique haberent Privilegiorum Prussiæ, Recessuum Provincialium, Privilegii à Casimiro Rege dati, Testamenti ab Alberto Seniore conditi, aliorumque Privilegiorum, ex quibus decisiones suas formarent; ut hæc omnia discimus ex Actis *de An. 1605. Conf. & Acta Conventûs de An. 1606.* Quamvis verò hoc opus ab Ordinibus urgeretur, perfici tamen brevi temporis spatio non potuit, accedentibus novis Prussici regiminis mutationibus sub Joachimo Friderico & Johanne Sigismundo Electoribus, qui cum Prussiam obtinuissent, Appellationes ad Regiam Majestatem admiserunt. Etenim licet jam tempore Alberti Senioris casus nonnulli ad ipsum Ducem pertinentes fuerint expressi, per Commissarios aut solius Regis, aut etiam utriusque, videlicet & Regis & Ducis, decidendi; de promiscuâ tamen incolarum Prussiæ ad Aulam Regiam Appellatione nihil fuit cautum. *Privileg. Pruss. Ducal. fol. 35.* Mota fuit posthæc illâ de re controversia Duci Alberto Seniori, ut constat ex Johanne Janusr. *lib. 7. Constit. Polon. Part. 3. tit. 2. p. 932.* sed, uti apparet, non fuit hæc Constitio à Duce Prussiæ admissa. Eadem controversia fuit & An. 1569. inter Sigismundum Augustum Regem Poloniæ & Albertum Fridericum Ducem Prussiæ ventilata, donec tandem dicto Anno d. 19. Julii casus quidam fuere determinati, in quibus Appellatio ad Regem debebat concedi, de quibus *Vid. Privileg. Pruss. Ducal. fol. 90. b. & fol. 91. a.* Sed neque hoc fuit acceptum, ut patet ex Statutis Judicii Aulici (Hoffgerichts-Ordnung) *cap. 14. novæ Edit. & cap. 16. utriusq; Edit. §. ult.* Retinuerunt igitur jus non Provocandi ad Regem Duces Prussiæ, usque ad Johannem Sigismundum Electorem Brandenburgicum & Ducem Prussiæ, qui concessit Appellationem ad Aulam Regiam à judicio Aulico Prussiæ saltem à sententiis definitivis, aut vim definitivarum habentibus, & ubi causæ quantitas, de qua appellaretur, Summam quingentorum florenorum Polonicalium æstimationis precii usitati excederet. Similiter de injuria, quæ ei summæ, de qua appellaretur, æquiparari posset. *Vid. Privileg. Pruss. Duc. fol. 100. seq.* Modus etiam certus Appellationum fuit An. 1614. d. 5. Augusti constitutus, ut patet ex *libro 1. Jur. Pruten. tit. 52. pag. 249. seqq.* Conf. Henning. Wegner. *in lib. de jure non provocandi.* Hæc mutatio obstitit, quo minus eo tempore po-

tuerit Jus Prussiæ Ducalis plenè confici. An. 1609. Commissarii à S. R. M. in Prussiam missi, & Juris Municipalis confectionem & emendationem, quæ fieri debebat omnium ordinum consensu, urgent. *Vid. Privileg. Pruss. Duc. fol. 109. a. §. Jus municipale.* Posthæc An. 1614. constitutus est certus processus in Causis Appellationum Prutenicarum, qui habetur inter Privileg. Pruss. Ducalis *fol. 133. & seqq.* Anno 1616. denuo Sereniss. Rex Poloniæ Juris Municipalis Prutenici editionem injungit in *Privil. Pruss. Duc. fol. 145. b.* Tandem jus hoc An. 1620. typis impressum, publici juris factum est, jam post fata Levini Buchii, qui illud congesserat, ut patet ex Præfatione hujus Juris Prutenici. Sed & post facta ipsius Johannis Sigismundi Electoris promulgatum est illud jus. Illius nihilominus Electoris nomen præ se fert, cum sub ipsius auspiciis confectum sit. Transtulit dein Jus hoc Prutenicum in Linqvam Germanicam nescio quis, quod prodiit Rostochii An. 1623. quamvis interpres ille non ubique sensum Legislatoris sit assecutus. *Vid.* Dn. Christoph. Wegner. *in Disput. de Different. Jur. Civ. & Pruten. thes. 9.*

XXVI. Quamvis autem Jus Prutenicum eo modo sit confectum, non tamen existimari debet, omnes alias Constitutiones esse sublatas, aut etiam novis Constitutionibus & Recessibus viam esse præclusam. *Vid. Præfat. Juris Pruten. sub calcem.* Senatores enim & Scabini in urbibus jurant, se jus dicturos ex Jure Prutenico, Statutis & consuetudinibus. Landrecht *lib. 1. tit. 3. §. 1.* Advocati Judicii Aulici & supremi Tribunalis. Secretarii quoque in civitatibus Statuta judicii Aulici legere jubentur L. R. *loc. cit. §. 3. pag. 11.* Hinc est, quod partim antiquiores Constitutiones sæpius renovatas, partim etiam novas esse latas non raro legimus. Sic An. 1602. & An. 1632. promulgata sunt *mandata Justitiæ* (Justizien Mandat) An. 1624. edicta est *Constitutio Sylvatica* (Holtz Ordnung) in Samlandia observanda, quæ itidem jam ante publicationem Juris Provincialis fuerat An. 1615. edita. Renovata quoque & Annotationibus aucta sunt An. 1640. Statuta Provinciæ (Land Ordnung) quæ jam antehac Anno videlicet 1577. fuerant edita; adiecta sunt alia statuta, de famulis, re vestiaria, &c. Sed contra hæc Statuta protestatæ sunt Civitates Regiomontanæ, ex iis, inter alias, rationibus (1.) quia & prioribus illis de

Anno

An. 1577. contradixerant (2.) quia ad hæc Statuta revidenda Delegatos suos non miserant (3.) Quoniam secundùm Recessum de An. 1566. Civitatibus, Statuta ejus generis, puta, de re vestiaria, sumptuariâ, ut & ad alia ad singularum Civitatum salutem pertinentia, constituendi jus competit. Eodem Anno 1640. Lucem quoque aspexerunt leges rei Piscatoriæ, quæ jam antea An. 1589. fuerant renovatæ, publicatæque. Præterea revocati quoque sunt *articuli*, ut vocant *Castrenses* (Ampts-Artickel) An. 1627. à Georgio Wilhelmo & An. 1642. à Friderico Wilhelmo Electoribus, qui Articuli jam antea quoque Anno videlicet 1584. fuerant promulgati. In his describuntur Officia Capitaneorum, Notariorum aliorumque. Item comprehenduntur ibidem Statuta quædam de Alvearibus, melle, piscatura, molendinis, venationibus, rationibus, aliisque rebus in singulis Districtibus occurrentibus. Impressum etiam est singulorum in omnibus Capitaneatibus Ministrorum & Magistratuum jusjurandum, nempe Capitanei, Scribæ Castrenses, Præfecti frumentarii &c. Renovata super hæc est *Constitutio Venatoria* (von Wilprets-Dieben) An. 1643. postquam antea quoque jam An. 1585. fuerat divulgata. Posthæc An. 1697. promulgatum est edictum perpetuum contra singularia certamina, in quo provocanti & delinquenti multa 100. Ducatorum dictatur, si provocatione factâ prohibiti sunt à Magistratu, ne infestis inter se armis congrederentur. Sin Magistratu inscio singulari certamine decertarunt, 1000. Ducatorum mulcta dictatur §. 5. In ejus generis certamine occisor capite plecti jubetur. Si fugâ salutem quæsierit, Bona ejus Fisco jubentur addici, ipseque nullius hereditatis sive ex Testamento sive ab intestato capax esse pronunciatur §. 8. & 9. Eodem anno cum Friderico Wilhelmo Electori supremum in Prussia imperium à Joanne Casimiro Rege Poloniæ per Pacta Welavienſia & Brombergenſia esset traditum, conscripta, typisque expressa sunt *Statuta Supremi Tribunalis*, cujus Præses est unus ex Supremis Prussiæ Consiliariis, Assessores verò quinque ex Nobilitate, & tres ex Ordine Civium, singulis trienniis præterlapsis mutandi. Tempus etiam constituitur judicii hujus supremi exercendi. Videlicet *vernum* à 1. Martii ad 12. April. deinde *autumnale* à 1. Octobr. ad 12. Novembr. & quæ sunt reliqua talia.

lia. Præterea datum est An. 1664. d. 6. Octobr. ab Electore, in Academia autem promulgatum est Anno eodem d. 9. Octobr. *Edictum contra Penalismum & Nationalia Studiosorum Collegia*, cum jam antea quoque An. 1643. Rector & Senatus Academiæ Regiomontanæ simile edictum publicè curassent affigi. Cum verò jam Penalismi postliminio reducendi nullus sit metus, instauratæ sunt denuò Societates Studiosorum An. 1667. ita ut singulæ Societates singulos habeant ex Senatu Academico Præsides singulis semestribus mutandos. Addantur his alia plurima Statuta, puta, de *Succino* iisque, quæ ad succinum pertinent. An. 1641. 1644. 1675. 1676. *De Nundinis* per totam Provinciam agendis Anno 1666. *De Incendiis exortis* An. 1667. Ad extremum An. 1668. confirmata sunt à Sereniss. Electore Statuta judicii Criminalis (Criminal-Gerichts-Ordnung.) septem capitibus constantia, quæ tamen typis non sunt mandata. Similiter & alia Collegia Aulæ, ut Cancellaria, Camera &c. scriptas tantùm, non impressas typis habent constitutiones. Alia Statuta, ut Tax-Ordnungen/ Accis-Ordnungen &c. jam præterimus.

XXVII. Sed neque civitates desierunt post ea tempora peculiaria sibi statuta condere. Nam An. 1620. transegerunt inter se de quibusdam rebus Senatus trium Civitatum Regiomontanarum, ut & Conventus Mercatorum, Braxatorumque, quæ transactio approbata est à Magistratu, typisque exscripta Thorunii An. 1624. In ea reperiuntur non tantùm Statuta quædam ad jus publicum pertinentia, verbi gratia, de jure Civitatis acquirendo, Electione Senatorum & Scabinorum, Convenribus tribuum, aliisque: sed constituuntur etiam §. 4. ut *articuli*, ut vocant, *mulctatorii* (Wettordnungs-Artickel) conscribantur, & ad ratificandum Sereniss. Electori aut Illustr. Dnn. Consiliariis supremis offerantur: item ut Plebiscita Regiomontana (Willkür) recenseantur §. 7. Exstant etiam ejus generis, de quibus paulò ante diximus, articuli mulctatorii partim vetustiores, partim recentiores MSS. non pauci. Recentissimi, sed nondum ab Electore approbati, sunt de Anno 1669. Præterea renovata quoque est à Civitatibus An. 1628. d. 9. Septembr. typisque impressa est *Ordinatio de servis & ancillis* (Gesind-Ordnung) In ea constitutum est, ut

servi

servi & ancillæ in totum annum locent operas suas; Dominis tamen liceat eos & ante annum completum dimittere. Famuli autem Mercatorum, ut sex annis Dominis suis ministrent, & quæ sunt id generis alia. Habent denique Civitates Regiomontanæ certa Statuta Nuptialia, quæ in Notis ad Statuta Provincialia de An. 1640. approbantur, ita tamen, ut consensus Serenissimi Electoris accedat. *Vid. Notas illas ad cap. 6. pag. 62.*

APPENDIX

Ad Dissertationem de

JURE PRUSSORUM.

CIrca illam quæstionem occupatus: *Utrum Privilegium Culmense, & in eo Jus Flammingicale, non solis Civitatibus, sed etiam Nobilitati Culmensi sit concessum,* scripsi ad Ampliss. Dn. Joannem Nixdorff. JCtum Gedanensem, ut super hac materia suas mihi cogitationes aperiret, qui etiam, quæ ejus est ad juvandas bonas Literas promptitudo, hæc mecum communicavit, quæ tibi L. B. jam damus.

Non solùm Civitatibus Culmensi & Thorunienſi (& consequenter reliquis Civitatibus in Provincia Culmensi tunc adhuc exstruendis, per §. *Statuimus autem in iisdem Civitatibus Jura Magdeburgensia*) sed etiam Nobilitati Culmensi Privilegium illud, Culmense dictum, ab Hermanno Magistro generali, & Hermanno Provisore Ordinis in Prussia datum esse ex sequentibus sit manifestum.

I. In dicti Privilegii principio *Quanto plura &c.* expressè habetur: *Quod quanto plura, quantoque majora* TERRÆ CULMENSIS *ac præcipuè Civitatum Culmensis & Thorunienſis incolæ tùm pro Christianitatis defensione, tùm pro domûs Teutonicæ promotione, discrimina sustinuerint, tanto ardentiùs atque efficaciùs in omnibus, quibus cum*

justitia potuit, eis adesse voluerit dictus Magister generalis cum Provisore Ordinis Teutonici. Hinc concludo: Qui in Prussia plurima magnaque pro Christianitatis defensione domûsque Teutonicæ promotione discrimina sustinuerunt, illis datum est Privilegium. Atqui non solæ Civitates Culmensis & Thorunienſis, sed & Terra Culmensis discrimina hæc sustinuit: Ergo non solis Civitatibus, sed etiam Terræ Culmensi Privilegium hoc datum est. Major est in Privilegii verbis citatis. Minor itidem. Ergo & conclusio. Deinde, Terra Culmensis non ex solis Civibus (licet eorum non pauci Bona quoque Terrestria possederint) nec ex rusticis solis, sed etiam ex Nobilibus & quidem maximam partem constitit. Ergo Privilegium hoc quoque Nobilibus datum est. Antecedens inde patet, quia si ex solis Civibus constitisset Terra Culmensis, non opus fuisset distingvere inter Cives Culmenses Thorunienſesque & Terram Culmensem; sed sufficisset solos Cives Culmenses & Thorunienses nominare. Ex solis subditis seu rusticis quoque constare non potuit Terra illa, quia subditi seu Rustici inter relata numerantur, qui sine Dominis seu Nobilibus tanquam correlatis suis esse non possunt. Nec dubitandum est, quin eo tempore Nobiles in Prussia fuerint. Ostendit enim id art. 4. Privilegii Prutenis à Poppone de Osterna Magistro Ordinis generali dati, his verbis: Zum vierten ſo ſollen und mögen alle getauffte Preuſſen/ſo ſie ehrliche und männliche That würden thun/ mit ihren Kindern in Kriegesgeſchäfften den Chriſten zu gut/zu Ritter geſchlagen werden/und inſonderheit die von Art aus edelen Geſchlecht gebohren ſind. Vid. Waiſſel. Chron. ſub Poppone de Osterna fol. 83. b. Sic quoque ſub Magistro generali Conrado de Jungingen certi quidam reformationis articuli An. 1405. steterunt, inter quos hi duo ad rem facientes hic notari poterunt: Item kein Ritter im Lande ſoll mehr denn zehen Pferde ſeinem Sattel folgende haben / ſo mannig Pferd er drûber würde haben/ſoll er peen geben hundert Marck & paulo poſt: kein Bürger oder Kauffmann / ausgenommen den Adel/ſoll irgend ein Geſchütz über Lande führen bey peen 10. guter Marck. Waiſſel. fol. 131. a. & fol. 143. b. refert idem das An. 1439. die Edelinge im Colmſchen Lande und die von Thorn zu Colm bey einander geweſen in den Weynachten. Conf. fol. 144. a. Proinde manifestum sit, omni Crucigerorum tempore Nobiles in Prussia ac specialiter

in

in Terra Culmensi fuisse, illis quoque per superiora Privilegium Culmense datum esse.

II. Verba Privilegii sunt: *Quanto plura quantoque majora Culmensis Terræ ac præcipuè Civitatum nostrarum incolæ Culmensis scilicet & Thorunensis. &c.* Jam quæritur, quid per Incolas hîc intelligatur? Et sana sanè ratio dictitat, per eos (1.) non intelligi Incolas specialiter sic dictos & prout Civibus contradistingvuntur. Hoc enim si esset, Civibus illud Privilegium haud datum esset; cum tamen ex toto contextu contrarium appareat. Percurrenti enim hoc Privilegium patebit, trium generum hominum in eodem mentionem fieri, videlicet Civium, & quidem vicies & bis, Feodalium bis (Vid. §. *dicti verò cives ac feodales &c.* Et in fine dicti Privilegii Culmensis) & Peregrinorum bis (Vid. §. *igitur Civitati. &c.*) ac inter hos maximè Cives eminere, hisque potissima jura (Nam peregrinis in Vistula tantùm, & quidem ad communem solùm cum Civibus usum piscandi jus, prætereaque nihil, concessum est) data esse. Imò si totum Privilegium percurratur, nihil in eodem constitutum esse in bonum incolarum, fiet manifestum. Nec (2.) per incolas posse peregrinos intelligi, cum inter peregrinos & incolas magna sit differentia: illi enim hospites tantùm sunt ad aliquod tempus, in civitate morantur, nec domicilium perpetuò vel diu habitandi animo constituunt, neque collectis (nisi causa collectarum peregrinos quoque concernat) subjacent, nec ad munera civilia ferenda cogi possunt; hi autem, qui in aliqua Civitate domicilium perpetuò vel diu habitandi animo constituunt, ad munera Civilia ferenda sunt obstricti collectisque subjacent. Quid igitur per incolas hîc loci est intelligendum? cum in Jure certum sit, non tantùm illos, qui in oppido morantur, incolas esse, sed etiam, qui in alicujus oppidi finibus ita agrum habent, ut in eum se, quasi in aliquam sedem recipiant, ut loquitur JCtus Pomponius *in L. Pupillus 239. §. 2. ff. de V. S.* utique & Nobiles sub vocabulo Incolæ hîc intelligendos autumo. Quod me moveat, ut id statuam, hoc est, quia ex Historiis constat eo tempore, quo hoc Privilegium datum est, cum terra Culmensi ita comparatum fuisse, ut propter continuas incursiones infidelium Ptutenorum, nullis in bonis Terrestribus degendi aut inhabitandi locus Nobilibus relinqueretur tutus, præter Civitates Cul-

menſem præprimis & Thorunienſem, in quas ſicuti cæteri Crucigerorum homines, ita & Nobiles Pruteni Crucigerorum partes ſecuti recipere ſeſe neceſſum habebant; ex quibus plurimi ex iis ſedes ibidem fixerunt, jus Civitatis recipientes, alii poſtmodum, procul pulſis Prutenis & inprimis Pomeſanis, pagos & villas inhabitare, partim etiam condere cœperunt, uſique ſunt omnes hoc Privilegio Cu'menſi, quod ipſis, dum adhuc in civitatibus degebant collatum æquè ut Civibus erat. Sed cur non & Ruſtici per incolas hîc intelliguntur? Quia hi ſervi ſunt, ſervi autem non inter perſonas (quibus tamen hoc Privilegium datum eſt) ſed inter res, in Jure referuntur, caput enim ſervi non habent.

III. Manifeſtum eſt ex §. *porro iisdem Civibus noſtris vendidimus bona &c.* Civibus vendita eſſe à Domo Teutonica bona ad hæreditatem Flammingicalem: Verba Privilegii hac de re ita ſe habent: *Porrò iisdem Civibus noſtris vendidimus bona ſua, quæ à domo noſtrâ habere noſcuntur ad hereditatem Flammingicalem, ipſis & eorum heredibus utriusque ſexûs &c.* Soli igitur Cives Bona allodialia habuerunt à Domo. Hinc quoque: *Allodium, Hæreditas*, eorum Bona vocantur. *dict. §. Porro iisdem & §. item ſancimus, ut quilibet homo hæreditatem &c.* Atqui præter Cives quoque fuerunt feodales *§. dicti verò Cives ac feodales &c.* Qui igitur illi? Certè non Peregrini. Nam his præter piſcandi jus in Visla aliud datum non eſt in eodem Privilegio: nec Ruſtici, nec incolæ ſtrictè & propriè ſic dicti per ſupra dicta. Ergò Nobiles. Nec obſtat: Feodalium tantùm in unico iſto articulo, & in fine Privilegii mentionem fieri. Nam facilis eſt Reſponſio, & quidem (1.) exinde colligi, Nobilibus, & Civibus communia jura fuiſſe (2.) eos commune hoc navigii ſeu trajectûs jus (quod regali fluminis juri annexum eſt, & illis antea, ſi non à Crucigeris, certè à Maſoviæ Ducibus conceſſum fuit, vel quoque ab illis præſcriptum) poſtmodum Ordini quidem ceſſiſſe; non ceſſiſſe autem ſine cauſa, ſed quia (3.) magna à Crucigeris obtinuerunt beneficia in dicto Privilegio contenta, & ad ſe non minus, quàm ad Cives Culmenſes & Thorunienſes pertinentia. Quod ut melius deducatur, obſervandum eſt (4.) Jus Civitatis non ſolùm apud Politicos duplex eſſe: unum univerſale, reſpectu imperii totius; alterum particulare, reſpectu Provinciæ vel Præfecturæ, vel etiam certæ urbis aut pagi, ſed Civem quoque

pro

pro diversitate considerandi jus Civitatis non unius ejusdemque esse generis. Sic exempli gratia Civis Ingolstadiensis respectu universalis Civitatis est Civis Germanus; respectu territorii, in quo habitat, est Civis Bavaricus, & respectu loci specialis est Civis Ingolstadiensis. Sic omnes in orbe Romano degentes, quia Roma communis Patria dicebatur *l. 33. ff. ad municip.* Cives Romani dicebantur. *l. 17. ff. de stat. hom.* Qui tamen certi alicujus municipii erant municipes & cum Civibus Romanis (non quidem in suffragio ferendo in Romana Republ. sed) in commerciis, connubiis, successionibus & similibus, eadem jura habebant, & respectu suorum Municipiorum particularem, Romanæ tamen subjectam, constituebant Civitatem, & quasi Rempl. *Vid. l. 31. ff. de furt. l. 29. §. 7. ff. ad L. Aquil.* Sic quoque eo tempore, quo Privilegium Culmense datum est, Nobiles in Provincia Culmensi, respectu universalis Civitatis Prussiæ fuerunt Cives Pruteni, respectu verò Districtûs & Territorii, in quo habitarunt, fuerunt Cives Culmenses generaliter dicti, quibus contradistinguebantur Cives Culmenses specialiter sic nominati, qui in ipsa Civitate Culmensi jus Civitatis obtinuerunt. Atque hoc velle puto verba, quæ in principio Privilegii Culmensis leguntur: *Quanto plura quantoque majora Culmensis Terræ, ac præcipuè Civitatum Culmensis ac Thorunienſis incolæ &c.* ubi vocabulum, *incolæ*, pro Civibus tam generaliter, quàm specialiter dictis accipiendum esse statuo.

DISSERTATIO XVIII.

De Militia Veterum Prussorum.

(1.) Septentrionales gentes sunt bellicosiores. Venedorum scuta. Æstiorum fustes à Gothis. (2.) Fenni dicuntur imbelles fuisse. Fustes eorum & pila lignea. Pacatæ gentes. (3.) Fennorum latrocinia, expeditiones bellicæ in Pannoniam & Italiam, in Mekelburgensem Ducatum. Heruli, Werli, Scyri. (4.) In Prussia sensim sibi parant arma. Ingenium Prussorum veterum callidum. Stratagemata. (5.) Prussi Masoviam infestant. Castella in Prussia sibi excitant. Eadem ipsis arma, quæ Germanis. (6.) Arma Prussorum, Fustes, Gladii, sagittæ, clypei, lanceæ. Propugnacula. Castella in montibus. Signa & vexilla. (7.) Duces exercituum. Delectus militum. (8.) In bellum ituri à sacris ordiuntur. Stratagemata. Capti occidebantur omnes. Moderatio Hercusmonte Ducis Nattangiorum. Prussorum elogia. (9.) Sacrificium Diis post victoriam obtentam offerri solita. Manubiarum divisio. (10.) Cruciferorum militia. Gravis & levis armaturæ milites. Cataphracti milites, dextrarii operti, cassides. Plata quid sit. (11.) Jaculationes ad metam, torneamenta. Congiaria militibus fortitudine claris data.

I.

ACturi de militia Veterum Prussorum, item quod in superioribus Dissertationibus observandum esse monuimus, & hic inculcandum esse putamus, non unam videlicet gentem olim Prussicas Provincias tenuisse. Hoc enim cognito, facile nobis persuadere poterimus, non eadem apud omnes gentes Prussicas bellica obtinuisse instituta. Quanquam hoc generatim asserat Vegetius, Septentrionales populos esse Australibus fortiores: *Omnes*, inquit, *Nationes, quæ vicinæ sunt soli nimio calore siccatas, amplius quidem sapere, sed minus habere sanguinis dicunt: ac propterea constantiam ac fiduciam cominus non habere pugnandi, qui metuunt vulnera, qui se exiguum sanguinem habere noverint: Contra Septentrionales populi, remoti à solis ardoribus,*

Ad Dissertationem XVIII, num. II.

bus, inconsultiores quidem, sed tamen largo sangvine redundantes sunt ad bella promptissimi. Hæc Vegetius *lib. 1. de re militari cap. 2.* Si deinde descendamus ad gentes Prussicas, quæ primis temporibus Prussiam tenuere, pauca supersunt, quæ de ipsis ex antiquis Historiarum monumentis supersunt. De VENEDIS Tacitus nihil aliud, quod in rem nostram sit, scribit, quam quod *scuta gestent, & mira pedum pernicitate gaudeant.* Apud ÆSTIOS, qui iidem ac Gothi, *rarum ferri, frequentem verò fuisse fustium usum,* idem Tacitus refert. *in lib. de morib. Germ. cap. 45.* Nec mireris Gothis bellicosissimæ genti fustes tribui, cum & in ipsa Scandinavia, ex qua Gothi progressi vulgò feruntur, Gothos non nisi fustibus olim pro armis usos esse Joannes Loccenius *lib. 3. Antiquit. Sveo-Goth. cap. 2.* ex Verelio & Olao Petri probet. Alia, quæ de militia Gothorum dici possunt, uberrimè persequentur Jornandes, Procopius, Joannes & Olaus Magni; inprimis verò Joannes Loccenius *lib. 3. Antiquitatum Sueo-Gothicarum per tot.* Conf. & Joannes Schæfferus *in Vpsalia antiqua.*

II. Sed ad illos veniamus Prussos, qui antiquissimis temporibus longiùs à mari recedebant, procedentibus verò temporibus alias gentes crebris expeditionibus ex Prussia susceptis exhaustas facile suos in mores traxerunt. Illi varias, ut in cætera vita, sic in bellicis institutis vicissitudines experti sunt. Tempore Taciti, FENNIS sive PHINNIS, à quibus Prussi ab Ordine Teutonico domiti suam trahunt originem, *non arma, non equi, non penates erant. Sola in sagittis spes, quas inopiâ ferri ossibus asperabant,* ut auctor est laudatus Historicus *lib. cit. in calce.* Eadem de Prussis Veteribus, Fennorum posteris, tradunt Henneberger us & Waisselius. Dicunt enim illi Prussos fuisse hominum rudissimos, & ad bella gerenda minùs idoneos. Idcircò contra hostes fustibus tantùm oblongis plumbo infuso rigentibus usos esse, fustes insuper alios habuisse breviores plumbo graves, quibus eminus hostem peterent. Vid. Henneberg. *in lib. de Vet. Pruss. fol. 20. Th.* Waissel. *in princip. Chronic.* ubi etiam hanc, quam Tibi hîc L. B. damus, Prussici militis effigiem reperies. Possemus hæc arma Prussorum appellare plumbatas, à plumbo ipsis infuso, licet non nesciamus, plumbatas olim fuisse genus sagittarum, de quibus Vegetius *lib. 1. de re milit. cap. 17. & lib. 4. cap. 29.*

Vid.

Vid. ibidem Godoschalchus Stevechius. Sufficiebant autem antiquitùs, videlicet ante & post tempora Taciti, Prussis dicta arma, cum contra hostes ipsis paupertas tutum satis fuerit præsidium. Quin imò ea ipsa rerum omnium egestas, quæ aliis causa servitutis esse solet, cum imbelles arma potentiorum facile contra se attrahant, Prussis non libertatis tantùm conservandæ, sed & imperii proferendi præbuit occasionem. Primùm enim Venedi, Gothi, aliique populi Finnicos illos Prussos suis rebus acquiescentes, neque aliorum opibus inhiantes facilè tolerabant. Postea quoque cum dicti illi Venedi, Gothi aliique bellicosiores Prussiæ populi potentiâ suâ freti, fertilius quæsituri solum, Prussiam maximâ ex parte reliquissent vacuam, Finni tandem illi, meridionales Prussiæ partes antea inhabitantes, in partes progressi Septentrionales, occupatis priorum populorum sedibus, Prussiam occuparunt omnem. Vixerunt autem & tum nemini finitimorum nimium molesti. Disertè Jornandes: *Ad litus autem Oceani, ubi tribus faucibus fluenta Vistulæ fluminis ebibuntur, Vidioarii residunt ex dictis nationibus aggregati; post quos ripam Oceani* ITEMESTI (alii legunt ESTII sive ÆSTI) *tenent pacatum genus omninò.* Hæc Jornandes Sec. VI. Scriptor *in lib. de Reb. Geticis cap. 5. pag. 615. seq.* Quamvis autem veteres incolas, vel potiùs eorum reliquias, ibidem repererint, pacem tamen inter se coluerunt perpetuam, donec sensim omnes Prussiæ populi in unum concederent nomen. Et hæc est causa, cur Sec. XIII. Cruciferi in Prussia non nisi unam, religione, moribus, linguâ denique convenientem repererint gentem.

III. Nec tamen omnium Prussorum, quibus origo Finnica, is erat animus, ut rebus suis contenti aliena non circumspicerent. Olim enim Fennos latrocinia exercuisse, dudum Tacitum audivimus asserentem. Sed & post Taciti ætatem fuerunt in Prussia generosioris animi non pauci, qui ne penitus ignaviæ dediti viderentur, cum omnes ferè Septentrionales gentes sese australibus terris infunderent, & ipsi ex Prussia egressi expeditiones varias susceperunt. In illis enim expeditionibus, quas Gothi, Vandali, alii versus Italiam, Galliam & Italiam susceperunt, & Finnici hi Prussi, qui & Heruli tunc dicebantur, adjunctis sibi Scyris, quos Plinius in Prussia collocat, & Rugiis Pomeranis populis

pulis primùm in Pannoniam conceſſere, indè verò Duce Odoacro An. 475. Italiam intrantes ipſam urbem Romam occupavere. Procop. *de Bello Goth. lib. 1.* Blondus *Dec. 1. lib. 2.* Alias Herulorum res geſtas ſtrictim perſequitur Albert. Wijuk Kojalowicz *Part. 1. Hiſt. Lithv. lib. 1. in fin.* Deindè in confiniis Sec. VI. & VII. cum Slavi ex Oriente progreſſi Germanicas oras, (ubi hodie Polonia, Pomerania, Luſatia, Sileſia, Marchia Brandenburgica, Mekelburgicus Ducatus & Holſatia) inſediſſent, & ex Pruſſia Herulorum pars egreſſa in Mekelburgenſi Ducatu conſedit, retinuitque Linguam Pruſicam veterem, ut ſuo loco probatum eſt. Illi Heruli dicuntur in Mekelburgico Ducatu Werli. Vid. Wolffgangus Lazius *de migrationib. gentium.* & Diſſertatio noſtra *de Lingua Pruſſorum.*

IV. Sed & illi Pruſſi, qui in Pruſſia remanſerant, ſenſim bellis aſſueverunt. Auxit enim apud eos bellicum apparatum neceſſitas. Quippè cum à Polonis ſibi vicinis non rarò infeſtis peterentur armis, arma quoque Polonis aliisque gentibus repellendis idonea ſibi parare cœperunt. Quanquam enim & tum temporis promiſcuum vulgus contentum eſſet fuſtibus illis plumbo gravibus, quos ſuperiore numero deſcripſimus; politiores tamen & potentiores dubio procul ſibi gladios, haſtas ferro præfixo acutas, ſagittas, aliaque arma, de quibus infra ſumus acturi, parabant. Accedebat his ingenium Pruſſorum callidum, doliſque bellicis ſive ſtratagematibus comminiſcendis aptiſſimum, quo nonnunquam hoſtem circumventum cecidere. Audiamus Vincentium Kadlubkonem de populis Sec. XII. Pruſſiam habitantibus loquentem: *Intrepidi*, inquit, *bellum quærunt* (de Polonis hæc dicit) *diu quæſitum nuſquam reperiunt; cunctis hoſtium* (i. e. Pruſſis) *in delubris ac ſpeluncis delitescentibus, non tam timoris puſillanimitate, quàm cautelæ induſtriâ. Sicut enim in arte exercitatiſſimi, ſed in plano nulli, plus arte, quàm viribus, plus audaces temeritate, quàm animi virtute.* Hæc Kadlubko *lib. 4. Chron. Polon. cap. 19. Conf. lib. 3. epiſt. 31. pag. 375.* In his verbis citatus Hiſtoricus Pruſſos non ut timidos latebras quæſiſſe teſtatur, ſed ut cautos, artibusque bellicis deditos. Neque deſunt exempla, quibus ea, quæ de callido ipſorum ingenio dicta ſunt, comprobari poſſunt. Memorabilis eſt ad poſteritatem victoria, quam Pruſſi de Boleslao IV. Duce Poloniæ

medio XII. Seculo reportarunt. Erant videlicet apud Boleslaum in castris Pruteni quatuor non ignobiles, qui sic jam fidem Boleslao Duci probaverant, ut iis Ducibus in expeditione dictâ uteretur. Hos Pruteni clam magnis donis majoribusque promissis per certos homines, qui & ipsi transfugas se simulaverant, ad proditionem pellexerunt. Tempus & ratio proditionis constituitur. Pervenerant Poloni ad sylvestria quædam, palustria & uliginosa loca, quæ in speciem herbida limosos absessus & voragines occultabant. Circum hæc latitabant Prussorum exercitus. Ibi transfugæ magnum numerum pecoris ad ea loca compulsum esse, magnamque hominum multitudinem cum facultatibus suis se recepisse affirmant, persvadentque Principi, ne prædam illam contemnat. Ubi primum agmen, quod Henricus Sendomirienſis Dux Boleslai frater ducebat, ægrè aliquantum progressum esset, dictitantibus transfugis perbrevem eam esse difficultatem: ibi signo dato Pruteni pedites, undique è latebris prosiliunt, & sagittas omnisque generis tela eminus in impeditos conjiciunt. Multi ibi mortales cæsi, longè plures voraginibus absumpti sunt. Vid. Vincent. Kadlubko *lib. 3. Chron. epist. 31. pag. 374. seqq.* Salomon Neugebauer. *lib. 3. Hist. Polon. pag. 107. seq.*

V. Sec. XII. Prussi animosiores facti, non jam se tantùm contra finitimorum injurias strenuè defendere, sed etiam omnem latè Masoviam ferro & igni vastare, adeò ut ipsis Masovii vestes precioſiores equosque tributi nomine dare sint adacti. Vid. Dusburg. *part. 3. Chron. cap. 3.* Et ne Masovii viribus aliquando resumptis vicem Prussis rependerent, loca castellis idonea sensim communire, arma ab exteris gentibus sibi parare, juventutem denique in bellicis artibus exercere. Quo factum est, ut Ordo Teutonicus sub initium Sec. XIII. contra Prussos à Duce Masoviæ Conrado evocatus vix quinquaginta trium annorum spacio eos potuerit sub suam redigere potestatem. Idcircò Petrus de Dusburg Prussos describit, non ut imbellem populum, sed eorum fortitudinem mirùm quantùm extollit, adeò ut etiam miretur, quod Cruciferi tam brevi tempore (intra 53. annos) eos potuerint perdomare. *part. 3. Chron. cap. 3.* Illis igitur prorsus non assentio, qui ex antiquissimis gentis hujus moribus, de illorum quoque temporum, quibus Cruciferi huc concesserunt, militiâ judicantes, Prussis omnem

Ad Dissert. XVIII. num VI.

omnem armorum denegant usum. Neque quidquam contra nos obtinere possunt, qui Petrum de Dusburg sibi contra nos in patrocinium vocant. Refert ille Prussum quendam baliſtam à Germano relictam sustuliſſe, cumque eam tractare neſciret, glande elisâ occisum esse. *part. 3. Chron. cap. 100.* Sed quid indè probabitur? Fac enim Prussum hunc aliosque commilitones ipsius rudiores, baliſtam, ut Dusburgensis vocat, sive arcum tractare non potuisse, ergone hoc ipsum etiam de Prussis omnibus erit asserendum? Deindè neſciverint etiam Prussi omnes hoc armorum genus, num propterea & aliorum armorum usus ipsis erit denegandus? Quod si Dusburgensem, optimum verborum suorum interpretem consulamus, tantum abest, ut eos inermes in pugnam proceſſisse dicat, ut iis etiam eadem arma, quæ Germanis attribuat. Siquidem cum Sambitæ Cruciferorum Balgensium mores exploraturi quendam Balgam misissent, isque omnia Fratrum instituta probè perspexisset, reversus ad suos, interrogatusque quid peculiare ibidem obſervaſſet, respondit: *Scitote, quod Fratres sunt homines sicut & nos, habent laxos & molles ventres, sicut & nos videtis habere, in ARMIS, cibis & aliis satis conveniunt nobiscum, sed in hoc differunt &c.* Vid. Dusburg. *part. 3. cap. 69.*

VI. Quò autem ſpecialiùs nobis innoteſcat, quæ fuerint apud Veteres Prussos armorum genera in usu, & quomodo illi hoſtium impetum sustinuerint, hoſtesque ipsi oppugnarint, paulò uberius de illis nobis erit agendum. Et primum quidem de armis gregariorum militum haut difficulter concedimus, & Cruciferorum temporibus fuisse CLAVAS ejusmodi, prout eas supra deſcripsimus in usu, licet apud Dusburgensem de illis vestigium appareat nullum. Retinuerunt etiam fortasse fustes illos breviores, quibus hoſtes eminus peterent. Simile armatorum genus etiam Gothis fuisse in usu comperimus. De illis enim Sidonius Apollinaris *lib. 4. epist. 20.* sic scribit: *Lanceis uncatis, securibusque missilibus dextræ refertæ.* Sed & GLADIOS habuisse Prussos ex eo colligo, quod non rarò à Polonis & Cruciferis prælio superatis arma dicuntur accepisse. *Vid.* Dusburg. *part. 3. Chron. cap. 81.* Erant autem Polonorum gladii, ut & hodie, leviter curvati, quos etiam apud Gothos in usu fuisse, probat Joannes Loccenius *lib. 3. Antiq. Sveo-Goth. cap. 2.* Quales autem olim Sarmatarum fuerint gladii docet nos Tacitus *lib. 1. Hist. cap. 79.* quando dicit, Sarmatas gla-

dios prælongos utraque manu regere consveviſſe. SAGITTAS quoque Pruſſis veteribus tribuit non tantùm Kadlubko & Neugebauerus loco num. IV. citato, ſed etiam Caſp. Schuz. *lib. 1. Chron. fol. 3. b.* CLYPEOS inſuper & LANCEAS Pruſſis tribuit Petrus de Dusburg. *part. 3. Chron. cap. 54. & cap. 65. med. cap. 165.* Plura armorum genera in Petro de Dusburg obſervare me non memini; ſæpè tamen Scriptor ille Pruſſos Cruciferis armatos occurriſſe refert, *ut part. 3. cap. 67. & cap. 69.* Inter machinas, quibus in obſidendis & oppugnandis urbibus & caſtellis utebantur Pruſſi, fuerunt PROPUGNACULA, ut ea vocat Dusburgenſis. Fuerunt autem propugnacula illa caſtella quædam extemporalia ſive lignea, ſive etiam terrâ aggeſtâ ſubitò excitata, quibus milites imponebantur, ut ex iis annonam in obſeſſam urbem importare volentes prohiberent, ut ex *parte 3. Dusburg. cap. 90.* non obſcurè colligitur. *Conf. & cap. 115.* Aliàs quæ de Blydis ſive machinis notavimus, peti poſſunt ex Animadverſionibus noſtris ad Dusburg. *part. 3. cap. 38. & 114.* Ipſi autem Pruſſi per totam provinciam habitantes, ne injuriis hoſtium, nempe Cruciferorum & Maſoviorum, paterent, caſtella quoque more Germanorum excitabant. Talia caſtra Prutenorum fuere Rogow, item caſtrum Pipini, de quibus Dusburg. *part. 3. cap. 7. Conf. & cap. 14.* Multa verò id genus caſtra fuiſſe in Pruſſia teſtatur idem Dusburg. *part. 3. c. 3.* Solebant autem non rarò caſtella ſua in montibus excitare, id quod etiam ſubſequente tempore & Cruciferi, more tunc per Europam recepto facere ſolebant. Quapropter tot arces & urbes in montibus exſtructas hodieque reperias, ut ſunt Culma, Grudentum &c. Multarum quoque arcium rudera in excelſis montibus hodieque multis in locis conſpicias. Præter arma erant Pruſſis veteribus etiam SIGNA & VEXILLA, quibus non ſolùm in pugnis aperto Marte committendis, ſed etiam in urbibus ſuis defendendis utebantur. Solebant enim ſigna ejusmodi munimentis caſtellorum, quæ defendebant, infigere, ut ab hoſtibus conſpicerentur. In dictis inſignibus, ſi fides eſt Hiſtoricis junioribus, erant depictæ duæ coronæ ſibi invicem oppoſitæ. Vid. Waiſſel. *in Chron. Pruſſ. in Conrado Landgr. Haſſ. Mag. Ord. Teut.* Vexillum Regis Waidewuti quale fuerit, deſcribit nobis Simon Grunovius *Tract. 2. cap. 5.* & ex eo Henneberg. *de V. P. fol. 23. b.* Videlicet dicunt fuiſſe linteum quin-

quinque ulnas longum & tres ulnas latum, cui tres Deorum Prussicorum imagines mediâ sui parte erant intextæ. Harum prima erat Potrimpi, secunda Percuni, & tertia Patolli. Regis insignia, puta imaginem hominis ad umbilicum depicti, cui caput ursi apertum, duo equi tenebant. Habuerunt autem insignia dicta, ut & vexillum, inscriptionem certam certis characteribus notatam. Sed hæc, ut quæ nullius antiqui Scriptoris fide nituntur, tutò contemnas.

VII. Contra hostem Prussi signa moturi, ante omnia sibi Duces exercituum eligebant, quorum & fides & virtus spectata fuit omnibus. Ex eo censu fuere Pyopso Varmiensium, Scumandus Sudinorum, Divanus Barlensium, Hercusmonte Natangiorum Duces, & alii, de quibus passim Dusburgensis. Conf. & Schuz *fol. 20. med.* Ipse miles gregarius in exercitu Prutenorum non emebatur, sed legebatur prisco more, ut in expedito semper esset. Tunc enim cum major esset in Religione Laribusque defendendis fervor, tantis non opus erat coactionibus, quantas hodie omnibus propemodum in Regnis obtinere videmus. Quilibet Deorum suorumque amore ad arma signo dato concurrebat, hostemque, ut poterat, à finibus patriæ suæ submovebat. Non tamen existimandum est, tumultuarium tantùm & fortuitum planè, præsertim Cruciferorum temporibus Prussorum fuisse exercitum. Cultioribus enim tunc Prussis, delectus quoque haberi cœpit, æstimatus ætate bello idoneâ & corporis animique habitu, ut de suis quoque Gothis confirmat Joannes Loccenius *lib. 3. cap. 1.* Maximam autem curam eorum delectuum habuisse Prussos olim, inde colligi potest, quod accuratè sciverint, quantum ex provinciis singulis excire contra hostem potuerint exercitum. Robur militiæ Prutenicæ in pedite constitisse videtur, quamobrem etiam pedites eorum secundùm excellentiam vocantur à Dusburgensi pugnatores. *Vid. quæ supra ea de re dicta sunt in animadversionibus ad Dusburg. Part. 3. cap. 3.* Quantum autem ex singulis Provinciis excire potuerint militum numerum, non tantùm ex capite modò citato Dusburgii, sed etiam ex *Part. 3. cap. 70.* colligere licet. Refert enim postremo illo loco Historicus, Regem Bohemiæ Ottocarum Sambiam ingressum, ostensâ parte exercitus sui ex quodam

Prusso Sambiensi quæsiviſſe, num putaret hunc exercitum Sambiensibus domandis ſufficere: Pruſſum autem id negaſſe: Deinde Regem producto duplo majore exercitu idem reſponſi à Pruſſo illo reportaſſe: Sed & triplo majoribus copiis tertiùm oſtenſis, Sambienſem Pruſſum conſtanter idem regeſſiſſe, donec tandem totus Regis exercitus in campos circumjacentes eductus homini confeſſionem extorſit, ut fateretur, totum exercitum Regis Ottocari ad Sambienſes domandos fore ſufficientem. Quodſi ergo ſolis Sambitis tantæ fuerunt vires, ut ſe Regis Bohemiæ numeroſis copiis opponere non dubitarent, quid non præſtitiſſent Pruſſi, ſi fœdere inito communibus viribus ſtatim in principio Cruciferis ſe oppoſuiſſent.

VIII. Ante autem quàm Pruſſi contra hoſtem egrederentur, ſolebant variis ritibus per Waidelottas ſive Sacerdotes ſuos exitum belli ſuſcepti prætentare, Deorumque ſuorum voluntatem explorare. *Rarò enim Pruſſi factum aliquod notabile inchoabant, niſi prius miſſâ ſorte ſecundùm ritum ipſorum à Diis ſuis, utrum benè vel malè debeat ſuccedere, ſciſcitarentur*, ait Dusburg. *Part. 3. Chron. cap. 5.* Speciatim verò in bellum ituri hominem ex hoſtium exercitu capiebant, cujus pectus Crive Pontifex captandi ex profluente ſanguine ominis cauſa, ſeceſpitâ diſſecabat. Si enim ſanguis torrentis inſtar è veſtigio erumpebat, proſperum inde belli eventum Pruſſi augurabantur: Sin guttatim tantùm deſtillabat, adverſum hoc ſibi omen interpretabantur. Henneberg. *de V. P. fol. 20.* ex Grunov. *Tract. 2. cap. 5.* Conferantur ea, quæ nos ad citatum Dusburgii locum annotavimus. His peractis illud agebant, ut hoſtilem exercitum ſtratagemate quodam circumvenirent, ut num. IV. ſupra dictum eſt. Addatur Dusburg. *Part. 3. Chron. cap. 93. 109. 142. 162. 181.* Si aperto erat pugnandum Marte, non primum tantùm hoſtium impetum ſuſtinebant, ſed non rarò tantâ virtute hoſtiles exercitus cædebant, ut clariſſimas ab iis reportarent victorias. Moderationem aliquam Pruſſos in victoriis ab Ordine Teutonico reportatis adhibuiſſe vix legas. Neque hoc mirum. Cruciferos enim libertati Pruſſicæ inſidiari, avitos ritus Deorumque cultum abrogare, totamq; adeò Pruſſiam ſibi ſubiicere videbant. Idcircò captos in prælio Germanos trucidabant crudeliter omnes, ut auctor eſt Henneberg.

loc.

loc. cit. fol. 21. Quid quod etiam Pacta cum Germanis obsessis & certâ conditione sese dedentibus inita aliquando violabant. Exemplum ejus perfidiæ habemus in oppugnatione Liefardi apud Dusburg. *Part. 3. cap. 165.* Singulare tamen moderationis exemplum edidit Hercusmonte Dux Nattangiorum post victoriam contra Cruciferos obtentam, de qua Dusburg. *Part. 3. cap. 86.* Neque alia, credo, defuerunt moderationis Prussorum veterum in bello exempla, quæ tamen invidiâ quâdam hostium suppressa sunt. Equidem exteri Scriptores ante Cruciferorum tempora, qui causas odii procul habuerunt, humanitatem Prussorum satis deprædicant, ut aliàs demonstravimus. Non est igitur, quòd Joannes Dubravius *lib. 6. Hist. Bohem.* eos ipsis Brutis magis brutos vocet. Minus adhuc causæ habuit Vincentius Kadlubko Scriptor Polonicus, cum contra Prussos hæc scriberet: *sunt autem Pollexiani Getarum seu Prussorum genus, gens atrocissimâ omnium ferarum immanitate truculentior.* lib. 4. Chron. Polon. *cap. 19. pag. 510.* Etenim, egerint illi flagitiosè, quod S. Adalbertum occiderint, quam causam prætendit Dubravius: Fuerint etiam Polonis, ut hostibus tunc suis, infensissimi, nondum tamen hæc meruerunt elogia. Fecerunt quippe id ipsum aliæ quoque politiores gentes amore avitæ religionis libertatisque suæ, quæ tamen famæ suæ propterea non fecerunt jacturam. Rectius Adamus Bremensis ea de re judicat, qui ita Prussos laudat, ut tamen hoc, quod in iis detestandum, non sileat. *Multa*, inquit ille, *possent ex illis populis dici laudabilia in moribus, si solam fidem Christi haberent, cujus Prædicatores immaniter persequuntur.* in lib. de Situ Dan. Conf. & Helmoldus *lib. 1. Chron. Slav. cap. 1.*

IX. Cæterùm ne adversus Deos suos victoriâ obtentâ viderentur ingrati, variis modis gratam mentem suam erga ipsos declarare solebant. Et quidem primùm Ducem hostium captum, aut si etiam plures summæ dignationis viri captivos inter numerarent, unum aliquem ex iis sorte deligebant, quem equo impositum armisque consuetis, quibus contra Prussos usus fuerat, indutum in Deorum honorem comburerent. Ritus hîc observari solitos explicavimus in Animadvers. *ad Part. 3. Dusburg. cap. 333.* ubi de Gerhardo Rude Advocato Sambiensi agitur. *Conf. & cap. 86.* Deindè sacrificio hoc Diis oblato prædam

dam dividebant in quatuor partes, ut vult Hennebergerus. Harum prima Diis; secunda Pontifici Criwe dicto aliisque Waidelottis sive Sacerdotibus; tertia amicis, vicinis, fœderatis; quarta autem victoribus cedebat. Vid. Henneb. *de V. P. fol. 21.* ex Grunov. *Tract. 2. cap. 5.* Rectius autem hanc rem exponit Dusburgensis, qui fœderatis amicisque omissis, in tres tantùm partes prædam fuisse divisam refert. *Part. 3. Chron. cap. 5.* Vide, quæ etiam nos ad dictum locum in Animadversionibus nostris, & supra in Dissert. de Cultu Deorum num II. annotavimus.

X. Venimus ultimo loco ad Cruciferorum militiam, de qua tamen non nisi pauca nobis dicenda erunt, cum illi ut Germani, Germanorum arma moremque belli gerendi Germanis usitatum huc invexerint. Illud verò primo loco commemorandum erit, habuisse Cruciferos, gravis & levis armaturæ milites. Deduci hæc possunt ex Privilegio Culmensi num. XXXI. seq. ubi hæc habentur: *Statuimus, ut quicunque XL. mansos vel amplius à Domo nostra emerit, is cum plenis armis & dextrario operto & armis talibus competente & aliis duabus ad minus equitet. Qui verò pauciores mansos habuerit, cum Plata & aliis levioribus armis & uno equo ad arma talia competente debet cum Fratribus nostris pergere.* Milites gravis armaturæ cataphracti erant, quorum magnus hic erat numerus. Testantur adhuc illud ipsum Privilegia multorum in Prussia Ducali, quæ ejusmodi arma imperant; item Urbes majores, in quibus talia arma non pauca asservantur, Cataphractorum militum equi fuerunt etiam aut toti armati, aut caput eorum saltem & pectus fuit tectum, quod ipsum satis apertè per DEXTRARIOS (i. e. equos bellicos) OPERTOS intelligitur. Vidi ego apud amicum cassidem antiquam terrâ erutam, quæ non eum in modum, ut nunc solent, erat fabricata, sed ex laminis orichalceis in modum spirarum contortis & in orbem inflexis ita, ut in suprema parte coirent, erat confecta. Ejus generis cassidibus cataphractos Cruciferorum equites usos esse, vero non est absimile. Levioris armaturæ militibus tribuitur in verbis ex Privilegio Culmensi citatis Plata, Plata autem est lorica, qua pectus tantùm munitur, quapropter etiam illi qui loricas conficiunt vocantur Platner sive Plat-
ten-

tenschläger. Reliqua Cruciferorum arma fuerunt, gladius, lancea, sagittæ, de quibus passim agit Dusburgensis.

XI. Ut autem juventus Prussica sese semper in armis exerceret, variis eam præmiis ad hoc ipsum alliciebant Cruciferi. Primò enim Winricus de Kniprode Magister Ordinis generalis inter alias salutares & hanc instituisse fertur, ut circa Ferias Pentecostales Cives in urbibus ad avem, pro metâ erectam aliumve scopum sibi præfixum jacularentur: teste Thoma Waisselio *pag. 123. seq.* Observatur hoc etiamnum strictè Regiomonti, aliisque Prussiæ Ducalis urbibus. Hic Thorunii singulis hebdomadis dies Lunæ est huic rei destinatus, ut Cives juniores jaculando ad metam sese exerceant. Singulis autem annis, circa S. Margaretæ, solenniter Cives omnes hoc ipsum faciunt. Deindè constitutum etiam olim fuerat, ut in urbibus majoribus ante Quadrigesimam cives cataphracti, lanceis instructi congrederentur & inter se certarent, quæ consuetudo tamen in plerisq; urbibus jam est sublata. Sola Brunsberga adhuc moris antiqui est tenax, ubi torneamenta illa, ut posterioribus seculis dici cœperunt, singulis annis dicto tempore instituuntur. Fuerunt denique non exigua præmia illis constituta, qui fortiter in bello contra hostem se gesserant. Ut enim alia omnia præteream, epulum tantùm illud celeberrimum à Conrado Wallenrodio Magistro generali institutum commemorabo, utpote quod illustre nobis remuneratæ virtutis documentum exhibet. Instruxit dictus Magister epulum in Annalibus Prussicis celebratissimum. Adhibiti mensæ Duces omnes ac præcipui equitum eo ordine, quem cuique eximiæ virtutis dignitas fecisset. Caput mensæ cessit Equiti Austrio Kinodiut, quod solus sexaginta Turcas se insequentes occidisset. Proximus ei accubuit Fridericus Marchio à Misnia ob prærogativam familiæ, ex qua nemo unquam ordinem deseruit. Tertius Comes Hildermirdus natione Scotus, quod eo parente natus esset, qui ut Regem servaret, se ipsum neci objecit. Tum Comes Rupertus ob imperium Romanum, ad quod vocabatur, spretum. Conradus deinde ipse convivii illius structor, ob sponsam ætate ac formâ florentissimam gratiâ ordinis Teuthonici desertam. Vestphaliæ signifer Degenhardus, quod adversariis, qui parentem suum

occiderant, veniam indulsisset. Fridericus Eques, quod nihil unquam negasset ei, qui interposito D. Gregorii nomine aliquid postulasset. Denique reliqui, pro merito quisque. Vtensilia omnia erant argentea atque aurea mensæ illata, deinde convivis cedebant. Hoc veluti congiario militari, animatis Ductoribus Conradus recta movit contra Vitoldum. Albert. Wijuk Kojalowicz *Part. 2. Hist. Lithv. lib. 2. ad An. 1394. pag. 38. seq.* Simon Grunovius *Tract. 13. cap. 16.* Thom. Waissel. *in Wallenrodio fol. 127. seq.*

DISSERTATIO XIX.

De

Republica Veterum Prussorum.

(1.) *Venedæ fuerunt Scythæ. Scythorum Respubl. Sarmatæ. Venedi an sint Germani. Slavorum, Lutitiorum, Polonorum Respubl.* (2.) *Gothorum & Æstiorum Respubl.* (3.) *Prussorum, quos Ordo Teut. domuit Respubl. Fennorum mores itidem qui Prussorum.* (4.) *Constitutio Reipubl. Prussicæ per Waidewutum.* (5.) *Refutantur fabulæ de Waidewuto & Pruteno.* (6.) *Principes, Nobiles & Plebeii olim in Prussia. Reges Prussorum sunt Nobiles.* (7.) *Magister Ordinis Teutonici. Ejus titulus, Insignia, sigillum, Sedes, alia.* (8.) *Magistri Provinciales, antiquissimis temporibus dicebantur Commendatores, Præceptores, Provisores.* (9.) *Vicesgerentes Magistri generalis, quando eligi mos fuerit.* (10.) *Electio Magistri generalis.* (11.) *Episcopi Prussici.* (12.) *Præceptores Majores, Commendator Magnus, Marschalcus, Hospitalarius Supremus, Trapiarius, Quæstor. Eorum munia.* (13.) *Commendatores varii generis. Commendator Provinciæ Culmensis. Commendatores alii. Commendatores arcium. Advocati Provinciarum. Socius Magistri. Socii Commendatorum.* (14.) *Fratres Ord. Teut. privati. Conventus Ordinis Teutonici.* (15.) *Instituta Fratrum Ordinis Teutonici. Regula, Vestes, Genus, Natio, ætas, tituli.* (16.) *Ordo Teutonicus dependebat ab Imperatore & Pontifice Romanis.* (17.)

Quæ

Quæ Magistri potestas fuerit in Ordinis Teutonici Fratres. (18.) Quæ fuerit Ordinis Teutonici Potestas in Prussiæ incolas. (19.) Incolæ Prussiæ quædam Jura Majestatis olim exercebant. Conventus sine Magistri consensu agebant. Collectas indicebant. &c. (20.) Prussi jugum Cruciferorum excutiunt. Consiliarii Prussici. Alii Magistratus, ut Thesaurus, Gladifer, Judices Terrestres, capitanei. (21.) Consiliarii Prussici Senatum Polonicum quommodo sint ingressi. (22.) Judicia in Prussia Regia. Appellationes. (23.) Quo jure retinuerint Cruciferi Prussiam orientalem à Rege Casimiro. Provocationes ex urbibus. Gubernatores Prussiæ. (24.) Bella cum Pollonis post divisionem Prussiæ gesta. (25.) Prussia sit Ducatus secularis. Magistratus in Prussia Ducali, ut Consiliarii supremi, Consiliarii Provinciales. Assessores Supremi Tribunalis. Assessores Judicii Aulici. Capitanei Prussiæ Ducalis tres Circuli. Capitanei Majores. Non omnes Capitanei hodie habent singulos Capitaneos. Quinam hodiè sint conjuncti. Appendix agens de Republ. Livoniæ tempore Ordinis Teutonici.

I.

DE primis Prussi nostræ incolis, nempe Venedis, quamnam à primo in has oras ingressu habuerint Reipubl. formam parum compertum est. Quippe adeò sunt obscuræ gentis hujus res gestæ, ut prærer illud, quod has oras quondam tenuerint, penè nihil nobis sit cognitum. Annitemur tamen ex antiquis monumentis, quædam eruere, ne nihil hic dixisse videamur. VENEDOS, Scythicas inter gentes esse numerandos, vix dubitari potest. SCYTHAS autem generatim sic Epitomator Trogi Justinus describit: *Nec domus illis ulla, aut tectum, aut sedes est, armenta & pecora semper pascentibus & per incultas solitudines errare solitis. Uxores liberosque secum in plaustris vehunt: quibus coriis imbrium hyemisque causa tectis pro domibus utuntur. Justitia gentis ingeniis culta, non legibus. Nullum scelus apud eos furto gravius. — Aurum & argentum non perinde ac reliqui mortales appetunt: Lacte & melle vescuntur. Lanæ iis usus ac vestium ignotus, & quanquam continuis frigoribus urantur, pel-*

libus tamen fermis aut murinis utuntur. Hæc Justinus *lib. 2. Hist. cap. 2.* Conf. Herod. *lib. 4.* Diodorus Siculus *lib. 2. Biblioth. supra med.* Sed cum hæc, quæ à Justino dicta sunt, ad Alsiaticos potiùs, quàm ad Europæos referenda sint Scythas, alia nobis quærenda sunt. De SARMATIS ad Taniam habitantibus, à quibus Venedi nostri ac Poloni sunt orti sic scribit Pomponius Mela lib. 2. cap. 1. *Sarmatæ Auri & argenti, maximarum pestium, ignari, vice rerum commercia exercent, atque ob sæva hyemis admodum assiduæ, demersis in humum sudibus, specus aut suffossa habitant, totum braccati corpus, & nisi qua vident, etiam ora vestiti.* Conf. Plinius *lib. 4. Hist. Nat. cap. 12. circa fin. & lib. 6. cap. 13.* Cum verò & Sarmaticæ gentes sint quamplurimæ, neq; fortasse omnibus una placuit Reipubl. forma, proinde videamus, quid Tacitus de Venedis speciatim dicat: *Peucinorum Venedorumque & Fennorum Nationes Germanis an Sarmatis adscribam dubito: Venedi multum ex moribus* (Sarmatarum) *traxerunt. Nam quicquid inter Peucinos Fennosque Sylvarum & montium erigitur latrociniis pererrant. Hi tamen inter Germanos potius referuntur, quia & domos figunt & scuta gestant & pedum usu & pernicitate gaudent, quæ omnia diversa Sarmatis sunt in plaustro equoque viventibus.* lib. de Morib. Germ. cap. 46. Dubitat in his verbis Tacitus, utrum Venedi referendi sint ad Sarmatas, an verò ad Germanos, idque non eapropter, ac si negare velit, Venedos originem suam debere Sarmatis (id enim ipsum concedere existimo) sed eò, quod rationem domicilia figendi Germanicam in ipsis animadvertit. Aliàs Ptolemæus Venedos disertis verbis Europæam Sarmatiam inhabitare scribit *lib. 3. Geogr. cap. 5, fol. 81.* Simul etiam ex verbis Taciti cognoscimus, Venedos nostros cæteris Sarmatis vitam politicam amasse magis, magisque ad Rempubl. constituendam fuisse idoneos. Quamvis neque ex illis manifestè atque distinctè colligi possit, quæ tum temporis apud ipsos obtinuerit Reipubl. forma. Propiùs igitur ad præsentem faciunt materiam ea, quæ de Slavis Orientalem Vistulæ ripam accolentibus, id est, de Venedis (hi enim sequio-

quioribus temporibus Slavorum nomen sortiti sunt) tradidit Seculi VI, Scriptor Procopius: *Antarum*, ait ille, *Sclavinorumque Nationes non ab homine aliquo uno reguntur: Sed AB ANTIQVO plebejâ communique libertate vivunt, & idcircò res omnes, quæ vel inutiles sint, vel forte difficiles in commune consilium deducuntur.* lib. 3. de Bello Goth. *cap. 7. pag. 542.* Jam si verum est, Prussos ab antiquis temporibus plebeja communique libertate usos esse, ita ut res majoris momenti communibus totius populi suffragiis decernerentur, manifestum etiam est, Prussos illis temporibus habuisse REMPUBLICAM POPULAREM, quæ Philosopho πολίτια speciatim sic dicta, dicitur *lib. 3 Polit. cap. 7.* Hanc Reipublicæ formam etiam nonullæ gentes Venedicæ retinuerunt, cum Vistulam transgressæ multas Germanorum ditiones sui juris fecissent. De Luticiis quippe Venedicis populis Dithmarus Mersburgensis Sec. XI. Scriptor: *Illis* inquit, *Dominus specialiter non præsidet ullus. Vnanimi consilio ad placitum suimet, necessaria discutientes, in rebus efficiendis omnes concordant.* lib. 6. Hist. pag. 136. Quin & aliæ Slavicæ sive Venedicæ gentis, licet Vistulam transmittentes sibi certum migrationis Ducem elegerint; occupatis tamen, quas petierant, terris, ad pristinam libertatem semper aspirarunt. Exemplo sunt nobis Poloni, qui cum aliis Venedicis gentibus Vistulâ superatâ, has, quas hodie tenent, oras, auspiciis Lechi, occuparunt, eoque postmodum Duce sunt usi. Verùm illo decedente, non in unum Principem imperium Polonicum, sed in duodecim Optimates devolverunt. Hoc ipsum etiam factum esse dicitur, postquam Venda Virgo, Poloniæ Dux, in Vistulam amnem se præcipitem egisset. Viguit ergo temporibus antiquissimis in Prussicis oris RESPUBLICA POPULARIS.

II. De Republica GOTHORUM, qui circa Christi nati tempora hodiernæ Pomeraniæ partem orientalem habitarunt, sic scribit Tacitus in lib. de Morib. Germ. cap. 43. *Trans Lygios Gothones regnantur, paulò jam addictius, quàm cæteræ Germanorum gentes, nondum tamen supra libertatem. Protinus deindè ab Oceano Rugii & Lemovii omniumque harum gentium insigne, rotunda scuta, breves gladii & erga Reges obsequium.* De ÆSTIIS autem

tem (id est GOTHIS jam ante aliquot secula in Prussiam ex Pomerania transgressis) *Dextro*, inquit, *Svevici maris litore Æstiorum gentes alluuntur, quibus ritus habitusque Svevorum, lingva Britannicæ propior, matrem Deam venerantur. Insigne superstitionis formas aprorum gestant. Id pro armis omniumque tutela securum Deæ cultorem etiam inter hostes præstat. Rarus ferri, frequens fustium usus. Frumenta cæterosque fructus patientius, quàm pro solita Germanorum inertia laborant. Sed & mare scrutantur, & soli omnium hominum succinum, quod ipsi glesum nominant, inter vada atque in ipso litore legunt.* ibid. cap. 45. Ex his quidem non apparet an Æstii fuerint iidem qui Gothi; alia tamen sunt, non pauca, quæ nobis illud omninò persvadent. Inter alia est convenientia sacrorum ac religionis apud Prussos posteriorum temporum, & Gothos in Svedia habitantes, ut alibi fusè satis demonstratum. Quodsi ergò Æstii sunt iidem, qui Gothi, dubium esse nequit, quin eandem quoque habuerint Reipublicæ formam. Nempè verisimile est Gothos Prussicos sive Æstios initio Regulos suos habuisse, quorum tamen non infinita, sed limitata fuit in suos potestas. Hi postea, unà cum Regibus suis, ab aliis Gothis in hodierna Svedia habitantibus, subacti sunt, quemadmodum Hugo Grotius *in Prolegom. ad Hist. Goth. & Wandal.* ex Saxone Grammatico probat. Seculo à reparatâ salute VI. ad Theodoricum Gothorum Regem in Italiam Æstii miserunt Legatos, dona succinea Regi oblaturos. Sed ex hac legatione non liquet, utrum Æstii Reges habuerint, an verò populari libertate sint usi. Epistola quippe Theodorici Regis, quâ pro donis gratias agit, non mittitur ad Regem, vel ad Reges Prussorum; sed inscribitur tantùm Æstiis. Vide Cassiodorum *in Variis*. Quando igitur Erasmus Stella scribit, Sudinos (per eos non intelligit Stella Sudinos in mediterraneis Prussiæ locis habitantes, sed maris Baltici in Sambiæ extremitatibus accolas, quo Sec. XIII. Sudini ab Ordine Teutonico transportati sunt.) habuisse Regulos suos usque ad Waidevvuti tempora, intelligendi tantùm erunt Nobiles potentiores, quos Theodoricus Rex, titulo Regum suppresso, solo Æstiorum nomine tutò potuit compellare.

III. Quod

III. Quod tertio loco ad Prussos illos, quos Teutonicus Ordo domuit, quosque eandem cum Lithvanis originem habere dudum diximus, attinet, illi eodem modo, ut antiquitus Venedi, populari libertate usi sunt. Vel ut rectiùs dicam, sine ulla Republica, brutorum ritu à multis retrò seculis in partibus Prussiæ australibus vixerunt. Eleganter ipsos Tacitus *in fin. lib. de Morib. Germanorum* describit sub nomine Fennorum: *Fennis*, inquiens, *mira feritas, fœda paupertas, non arma, non equi, non penates: Victui herba, vestitui pelles, cubile humus, sola in sagittis spes, quas inopia ferri ossibus asperant. Idemque venatus viros pariter ac fœminas alit. Passim enim comitantur partemque prædæ petunt. Nec aliud infantibus ferarum imbriumque suffugium, quàm ut in aliquo ramorum nexu contegantur. Huc redeunt juvenes, hoc senum receptaculum. Id beatiùs arbitrantur, quàm ingemere armis, illaborare domibus, suas alienasque fortunas spe metuque versare. Securi adversus homines, securi adversus Deos, rem difficillimam assecuti sunt, ut illis ne voto quidem opus sit.* Quomodo deinde sint in unum Reipublicæ corpus redacti moratioresque redditi, multis rerum Prussicarum Scriptores enarrant. Nos totum hoc negotium verbis Alberti Wijuk Kojalovvicii, qui Matthiam Strykovium Ossostevicium Ducem suum secutis fusè illud describit, exequemur; deinde quid nobis hîc videatur, indicaturi.

IV. Valentiniano I. per Orientem imperante Heruli, Gepidæ, Alani, magnis copiis in varias sese Romani imperii provincias effuderunt: in Germania cum latè cædibus atque igne sævirent, Alani ad Rhenum in Sicambros impegerunt, atque ab iis repressi ac propè deleti: Acciſis eâ clade Herulorum viribus, cum nec ulterius laceratæ legiones securè promoveri possent: nec loco quem ceperant diu consistere; Dux copiarum Littalanus auctor fuit, ut maturo in confinia receptu, quæ superat, juventutem periculo exemptam meliori fortunæ servarent. Arreptum est avidè consilium, non tam Ducis auctoritate, quàm hostium metu urgente. Fugientibus similiores in Prussiam sese receperunt. Vitatâ enim patriâ, quam ingredi sine probro non poterant; profugis proxima ex sociorum provinciis Prussia occurrebat. Ibi Littalanus, magi-

stratu

stratu inauspicatò militiæ gesto, more gentis abiit. Nulli nimirum tunc illis domi Principes erant, nulli Judices, imò nulla in commune societas: sed familias singulas per agrum ac nemora dispersas propinquior tantùm cognatio colligebat. Rumor verò hic de ingenti Alanorum strage, ac desperatus reliqui ex cæde militis reditus; eos, qui castris inepti, domi manserant, plurimum solicitos habuit. Circumspiciebant sese; atque inde latera finitimorum injuriis obnoxia; hinc amissis, quos opponerent, viris, nulla præsidia videbant. Nihil omninò succurrebat aliud ad communem salutem præsentius, quàm convasatis omnibus in Prussiam migrare. Nec difficile fuit factu, cum conclamatum fuisset ad iter, tenuem fortunam ditissimus quisque facilè curru cepit: neque multum impedimentorum erat ex reliqua re familiari; cujus copia, ultra necessaria armenta, non extendebatur. Suscepta in fidem libenter à Prussis natio finitima. Non enim metuebant periculum à populo, religionibus, lingvâ, ritibus, origine, socio: quem supra tot publicæ pacis vincula novum etiam hoc beneficium arctius ad concordiam obligabat. Gaudebant accessionem virium non levem factam, eo potissimum tempore, quando finitimi populi sedibus ad Vistulam promotis, arma jam ex propinquo incipiebant Prussiæ intentare. Sed crescentibus deinde per mutua connubia utriusque gentis familiis, multitudo hosti formidabilis, sibi propè fatalis evasit. Vix in seipsam per domestica odia non concidit. Ubi primum cultus ager deficere; mox potentiores, tenuioribus exactis, aliena usurpare & possessionum fines pro cupiditate prolatos, vi invadere: hinc jurgia ac lites; nec alius controversiarum exitus, quàm ille, quem absque lege ac Magistratu viventibus, feroces animi primùm occupant: nempe per mutuas cædes. Quanquam non tam exitus hic controversiarum erat, quàm fons perpetuus odiorum: cum injurias alii promovent, alii amovent cædibus; ipsas deinde cædes, totis mutuò ulciscuntur castris. Status hic rerum omnium perturbatissimus barbara licet pectora tangebat: neque etiam illa, ita omnem humanitatem exuerant, ut non sentirent; præsertim cum quæ in alios vel detestarentur vel lugerent, eadem in se suisque timere, illi magis cogerentur, qui innocentiores. Cum igitur ex pacis cupiditate, tædium turbarum animos occupasset; de remediis primùm singu

singuli apud se agitare, tandem cum amicis communicare. A privatis in publicos congressus, res derivata, prudentioribus grata, accidit, probataque est vehementer. Duplex consilii genus animo succurrebat. Unum ut Princeps legeretur, qui singulorum cupiditati legem auctoritate sua poneret; agros limitibus definiret, de controversiis decerneret; jus belli ac pacis summum haberet. Alterum ut coloniis aliquot ab se dimissis, Respublica populi multitudine, velut corpus sangvinis exundantis imminutione relevaretur. Neutrum tamen statim perfici potuit. Soluti hactenus omni legum metu, sub arbitria Magistratus ire refragabantur: & nemo primus, ad peregrinas sedes per pericula quærendas, paterno agro excedere volebat. Attamen ad consentiendum tam salubri consilio vel tempus ipsum feroces animos emollivit; vel necessitas, si quid residuum de duro supererat, perfregit. Nam qui variis expeditionibus Romani Imperii provincias pervagati domi consederant; pacem publicam, velut portum à tot naufragiis curiosius perquirebant. Adverterant illi, quietem publicam, communi sub iisdem legibus ac Magistratu, societate consistere: idemque in sua Patria factum studiosè cupiebant. Sed qui primus manum operi admoveret, nullus erat: tum quod ratio, qua res adeò insolens perficeretur, non appareret; tum quod inter feroces legumque ac imperiorum impatientes populos, de tanti negotii eventu desperaretur. Ausus est tamen rem arduam aggredi Waidevvutus, ætate grandis, familiâ copiosus, tribu Alanus. Fuerat viro à natura ingenium versatile & audax, atque in agendo dexteritas mira: accedebat, quod diuturnis extra patriam stipendiis fortitudinisque militaris opinione & inter suos princeps haberetur, & inter hostes clarus. Duo ille potissimum agenda menti præfixerat. Gentem ferocem ad humanitatem aliquantum componere, ut facilior illi esset Principis cum summa potestate incumbentis patientia: tum ita successus temperare; ut si consilia Principis eligendi populo placuissent, ille Princeps diceretur, qui solus ferre Principem reliquos docuisset. Cum igitur inter publica gentis comitia privatus de præficiendo omnibus uno Duce sermo fuisset illatus; & plerique propensas sententias ad Rempublicam sub commune caput redigendam apertè præ se ferrent; petitâ acceptâque dicendi copiâ, ancipites adhuc reliquæ concio-

nis animos in suas partes eum agresti hac oratione pertraxisse traditur: Nisi, inquit, apibus ipsis stultiores essetis, res, de qua agitis, pridem concordiam apud vos atque optatos eventus, habuisset. Nam quibus res familiaris inter manus est, probè scitis, tanto apum examini unicum Regem præesse; penes quem sint imperia: reliquis obsequendo intentis. Ille solus operas singulis dispensat, ille otio torpentes nec laboris ferentes, alveari, velut civitate, extorres agit: cæteræ verò in obsequium promptæ, designatis laboribus studiosè instant, nec prius quiescunt, quàm opus ad numeros absolutum advertant. Hæc quæ in singulos dies, sub vestrisoculis agi, certi estis; in vestra commoda prudenti invitatione transferte. Renunciate unum Principem, cujus imperio libertas vestra permittatur. Ille de controversiis decernat, injurias cædesque arceat, fas ac justum tueatur, securitati publicæ provideat. Quod ut recte atque ex officio exequi possit, vitæ mortisque jus ei in omnes cum plena potestate esto. Mirum quanto ut dicentem silentio, ita cum dicere desiisset, plausu, concio sit prosecuta. Comitii totius, in ea quæ svaserat Veidewutus consentientis, vox unica erat. Num Veidewutus ipse, vellet esse *Bojoteras*, nimirum, apum Rex? Neque ille novi regni onus detrectare poterat: ne quod dicendo persvaserat, fugiendo suspectum redderet. Integris itaque Comitiis, summo consensu, primus Prussorum atque Alanorum (qui postea Lithvani dicti sunt) Princeps est renunciatus. Initia Principatus ad ordinandam aliquam Reipubl. formam, quantum barbara potuit assequi cogitatione, studium advertit. Plebem imprimis vagabundam nullisque sedibus affixam, per tribus ac cohortes recensuit, & certis agrorum villarumque limitibus circumscripsit. Tum hactenus actâ tantum ex hostico præda vitam & rem familiarem tueri solitos, agri colendi, pecorum alendorum, venationum, aliarumque rusticarum operarum studiis addixit. Leges deinde tulit (Leges ipsas jam alibi commemoravimus, ideoque hîc omittendas esse duximus.) Brevi itaque effectum est, ut per hæc commercia, humanitatis dulcedine agrestes animi illecti, spem non dubiam facerent: tanta jam concordiæ publicæ fundamenta jacta, ut & ad constantiam in ferendo imperio satis esset, & rudibus cogitationibus aliquantùm caperetur; esse aliquid, quod privatis cujusque rationi-

bus

bus anteponi deberet, nempe bonum commune, de quo cùm ageretur, junctis viribus ac studiis per vitæ etiam ipsius dispendia, contra quemvis hostem decertare expetibile atque laude dignum esse persvasum haberent. Bellum tamen nullum Weidewutus movit: sciebat illud solvendis, quàm firmandis legibus commodius esse & efferatos militiæ frequentiâ animos facilius armorum desvetudine mitigari. Vitabat castra, in quibus usu diuturno didicerat, multitudini in armis sese conspicienti contumaciorem, semper esse contra imperia audaciam. Vereri etiam non ex vano cogebatur, ne si inchoata consilia repentè vita desereret, vixdum convalescentis Principatûs cursus, morte Principis abrumperetur. Jam enim ille centesimum annum transcenderat, sextum insuper supra decimum ingressus: prolem verò masculam copiosam numerabat; è qua si vel plures imperium ambirent, vel unus aliquis detrectaret obsequium, molem, quam parens eduxerat, filiorum discordiis concisuram facilè providebat. Maturè itaque Provincias inter filios partitus Principatum sponte abdicatum, in majorem natu, volentibus omnibus, transtulit. Ne tamen aut Rempubl. inter juvenum manus omninò desereret: aut in ordinem redactus, auctoritate omni, inter populares excideret: honores callidè auxit, quorum fastidium simulabat. Summum se sacrorum Regem seu Pontificem, antequam Principatu abiisset, creavit; eum, qui hoc magistratu deinceps fungeretur, Krive Kriveito dici voluit. Hæc Kojalovvicz *part. 1. Hist. Lithvan. lib. 1. pag. 13. seqq.*

V. Ex dictis jam palàm fit, quæ sit Kojalovicii, & antè ipsum Erasmi Stellæ, Simonis Grunovii, Matthiæ Strykovii Ossostevicii, aliorumque Scriptorum Prussicorum, qui enumeratos illos sequuntur Duces, de Prussorum, eandem cum Lithvanis originem agnoscentium, Republicâ, opinio. Videlicet tribuunt illis formam Reipubl. Regiam, primumque Principem faciunt Waidevvutum; alii fratrem etiam Waidevvuti nomine Prutenum in consortium imperii trahunt. In hoc verò concors est omnium sententia, Waidevvutum senio jam confectum, adeoque morti proximum Regnum Prussicum inter filios divisisse, quamvis hôc differant, quod alii duodecim ipsi filios, alii pauciores assignent. Qui duodecim ipsi filios tribuunt, undecim Prussiæ præfuisse, duodecimum autem, nempe Lituonem, Lithvaniam occupa-

cupatam à suo nomine appellasse ferunt. Ab his deindè Waidewuti filiis omnes illos Principes, qui tempore Conradi Ducis Masoviæ rerum in Prussia potiebantur, ortos esse, tradunt iidem Scriptores. Verùm quid de his sit sentiendum, etiamsi jam ex Dissertatione nostra de Origine gentium Prussicarum elucere potest; brevibus tamen & hîc ea sententia nobis est coarguenda. Primùm cùm de Waidewuto Prutenoque altum sit apud antiquos Scriptores silentium, adeò ut ignotum sit prorsus, unde Erasmus Stella (is enim primus Waidevvuti mentionem facit) hæc ipsa, quæ de Constitutione Reipubl. Prussicæ habet, hauserit, ego religioni mihi non ducam hæc omnia fabulis annumerare. Firmant nostram sententiam nomina Waidewuti & Pruteni, à *scientiâ* vel *Prudentiâ*, quæ Legislatori necessaria, deducta, quemadmodum in modò citatâ Dissertatione demonstravimus. Deinde apertâ quoque his fronte repugnant, quæ de Republ. Prussorum habet Sec. XI. Scriptor Adamus Bremensis *lib. de Situ Daniæ pag. 147.* Hic Prussicam rem attingens: *Homines*, inquit, *cærulei, facie rubeâ & criniti, præterea inaccessi paludibus, nullum inter se Dominum pati volunt.* Eadem verba reperiuntur & apud Helmoldum *lib. 1. Chron. Slav. cap. 2.* Postremò cum Sec. XIII. Teutonicus Ordo Prussos oppugnare cœpisset, non habuerunt singulæ Prussorum Provinciæ suos Reges vel Duces Ordinarios; sed imminentibus periculis Duces exercitûs ex potentiori Nobilitate sibi deligebant, ut Dusburgium aliosque Scriptores Prussicos legenti nequit esse obscurum. Proinde putidum est Anonymi cujusdam Rerum Prussicarum consarcinatoris verius quàm Scriptoris commentum, qui tempore Conradi Masoviæ Ducis Ehvveitum III. Prussiæ Ducem ex omnibus Prussiæ partibus exercitum, quem Ordini Teutonico opponeret, collegisse, tradit *in Chron. MS.* Agnoscit eundem Prussiæ Ducem & Chronicon, quod Daubmannus edidit Regiomonti An. 1566. sed eum vocat Thivveito. *in princ. Chron.*

VI. Quamvis autem ex dictis haut difficulter colligi queat, quæ fuerit ante Ordinis Teutonici adventum Prussorum Respublica, quædam tamen adhuc erunt ea de re adjicienda. Primùm omnium constare putamus, Prussos omnes in unam Rempublicam ante tempora Cruciferorum nunquam coaluisse. Sed neque fœdus aliquod Prussicis populis omnibus contra communes

nes hostes interceſſiſſe teſtantur Ordinis Teutonici res geſtæ. Quippe Cruciferi Pruſſiam ingreſſi non cum omnibus ſimul, ſed cum ſingulis Pruſſicis populis ſeorſim bella geſſerunt; niſi fortè rebelliones Pruſſorum jam ſub jugum Ordinis Teutonici actorum excipias, in quibus plures aliquando pruſſiæ Provincias contra Cruciferos arma corripuiſſe legas; Licet & hîc dubium ſit, an fœderi inter plures gentes inito hoc ipſum tribuere debeamus. Itaque habendum eſt pro certo, plurimas hîc olim fuiſſe Reſpublicas; & quidem ita, ut ſingulæ Provinciæ exenumeratis illis plures id genus Civitates complexæ fuerint. Hujus rei veritas, etſi ſatis ſuperque eluceat, manifeſtiùs tamen in apricum producetur, ſi varia hominum genera, quæ Ordo Teutonicus hîc reperit, reſpiciamus. Quodſi namque monumenta Veterum excutiamus, reperiemus in Pruſſia primò fuiſſe PRINCIPES quosdam. Ex eo genere fuit Hagel Princeps, (ſi tamen vera eſt de eo Hiſtoria) qui in parte Pomerelliæ, ubi hodie Gedanum jacet, Principatum obtinuiſſe fertur. Schüz. *lib. 1. fol. 30.* Non ex alio fuit ordine Gellens Princeps, cujus ſedes à Cruciferis ſolo æquata, & poſtea ab iisdem inſtaurata dictaque eſt Gellensburg, quod nomen dein tranſiit in Gilgenburg. Schüz *lib. 1. fol. 38.* Sed & Principem quendam Soladimiſtarum ad eum ordinem referimus, de quo videri poteſt Vincentius Kadlubko *lib. 4. Chron. Polon. cap. 19.* Inprimis verò Sudinia fuit eo nomine celebris, quod erat Principum fœcunda. Et quidem hoc non de Veteri tantùm Sudinia, quæ in mediterraneis eſt Pruſſiæ locis, proprieque hoc ſibi antiquis temporibus vindicabat nomen; ſed etiam de Sambia, quæ procedente tempore Sudiniæ nomen obtinuit, intelligendum eſt. Ex Sudinia quippe veteri, Scumandus aliique Princeps fuerunt oriundi. Ex Sambia verò fuerunt Waidole, Candigandam, Scurdo, aliique. Schuz. *lib. 1. fol. 41. 42. & alibi paſſim.* Ubi inſuper hoc notandum eſt, Sudinicos hos ſive Sambienſes Principes, ex Eraſmi Stellæ ſententiâ, fuiſſe αὐλόχθονας, id eſt, non advenas cum cæteris Lithvanis, ſed ex gente Scadinavica oriundos. Vid. Stella *lib. 1. Antiq. Boruſſ. in fin.* Deinde NOBILES quoque in Pruſſia fuiſſe plurimos comperimus, ii dicebantur *Supani*, teſte Hennebergero *in lib. de Vet. Pruſſ. fol. 18.* quo nomine Poloni quoque quondam Nobiles

ſuos appellaſſe dicuntur, ut patet ex Chronico Montis Sereni, quod Joachimus Maderus edidit, *ad Annum 1209. pag. 86.* Potentiſſima autem Nobilitas fuit in Sudinia, ut cognoſcimus ex Schuzii *lib. 1. fol. 40. & 50.* Poſtremò præter Principes & Nobiles fuerunt etiam in Pruſſia, ut in aliis Regionibus omnibus, PLEBEII, quibus etiam ad jura Nobilitatis acceſſus dabatur, ſi virtutibus alios antecelluiſſent, patriæque in bellis maximè, utilem præſtitiſſent operam. Vid. Henneberg. *loc. cit.* Enumeratis his hominum generibus, quæri poteſt, utrum Principes & Nobiles diverſos reverà conſtituerint Ordines, ita ut illi alios ſub imperio ſuo habuerint ſibi ſubditos populos, hi non item? Affirmat hoc Thomas Waiſſelius in Chronico, non tamen confirmat ſententiam ſuam ex ullâ vetuſtiorum Scriptorum auctoritate. Nos Principes non alios arbitramur fuiſſe, quàm potentiores Nobiles, qui plures ſubditos ſibi colonos, exſtantioresque in ditionibus ſuis numerabant vicos. Supanos item non alios fuiſſe putamus, quàm Principes minus potentes, quorum tamen ſinguli ſingulas conſtituebant Reſpublicas, inque ſuos abſolutam habebant poteſtatem. Confirmat ſententiam hanc noſtram non obſcurè Dusburgenſis qui *Part. 3. cap. 215.* exponens, quæ fuerit vetuſtæ Nobilitatis Pruſſicæ conditio, nullum diſcrimen facit inter Principes & Nobiles, ſed omnes ſupra vulgus eminentes Nobilium nomine comprehendit. Contra ea Privilegium à Dieterico de Aldenburg urbi Bartenſteinenſi An. 1332. feriâ ſecundâ ante cathedram B. Petri conceſſum, omnes eos, qui alios ſub imperio ſuo habebant, appellat REGES, dum Bartenſibus Privilegia illa & immunitates, quæ ſub REGIBUS ſuis habebant, confirmat. Attamen præter Regna illa, quin antiquitus plures etiam reperti fuerint vici, nemini ſubjecti, popularique libertate gaudentes, mihi non eſt dubium. Nullum igitur aliud gentium harum olim fuiſſe videtur vinculum, quô actiùs inter ſe colligarentur, quàm communis religio, communiaque Sacra. Neque hoc mirum cuiquam videri debet, potuiſſe antiquis temporibus in Pruſſia tot Reges ac Principes, tot Reſpublicas adeò pacatè vivere. Gentes enim paupertati aſvetæ, non appetebant aliena, adeò ut de Regibus illis Pruſſicis cum Juſtino dicere liceat: *Fines imperii tueri magis, quàm proferre, mos erat: intra ſuam*

am cuique Patriam regna finiebantur. Ante autem quàm hinc abeamus, unum adhuc ultimo loco commemorare lubet. In Comitiis gentium Prussicarum magna fuit auctoritas Waidelottarum sive Sacerdotum utriusque sexûs. Quid illi rudi populo suadebant, illud facilè persuadebant, ita ut etiam in manifestissimum se præcipitare periculum non vereretur misera plebs, si quando Deorum eam esse voluntatem Waidelottæ ipsi persuaserant. Exemplo sunt Galindæ, qui fatidicæ cujusdam muleris impulsu, Masoviam inermes ingressi, prædas, maximo suo malo, agere sunt ausi. Vid. Dusburg. *Part. 3. cap. 4.*

VII. Sed missis barbaris illis gentibus, ad Ord. Teutonici tempora veniamus. Ut autem eò rectiùs Prussicam eorum temporũ Rempubl. cognoscamus, diversos itidem, ut antea, hominum Ordines in Prussia considerabimus. Hi dividi generatim possunt in Ordinis Teutonici Fratres (Creuz-Bruder) qui deinceps auctis opibus dici cœperunt Ordinis Teutonici Domini (Creuz-Herren) & in Populos ipsis subditos. Utrique dividuntur in privatos, & in dignitatibus constitutos. Nos hîc primò de Ordinis Teutonici Fratribus agemus, deinde, quæ fuerit ipsorum in incolas Prussiæ potestas, ostensuri. Caput Ordinis Teutonici, erat MAGISTER, Germanis Meister dictus. Et quidem primus ab institutione Ordinis hujus temporibus, cum res Equitum horum adhuc essent tenues, non nisi *Fratres* & *Magister*, vocabatur supremus ille Ordinis præses. In antiquis enim monumentis non nisi hic reperitur titulus: *Fr. Hermannus de Saltza Domus Hospitalis S. Mariæ Teutonicorum Hierosol. Magister.* Sed auctâ Ordinis Teutonici potentiâ non jam *Fratres*, sed *Domini*; Nec simpliciter *Magistri*, sed *Magistri generales* vocabantur. Quando autem hi tituli invaluerint, disquirendum nobis amplius erit. Et quidem quod attinet ad titulum Magistri generalis, communis est nostratium Historicorum sententia, tres priores Ordinis Teutonici Præsides acquievisse titulo Magistri, Quartum verò in Ordine, videlicet Hermannum de Saltza, titulum *Magistri generalis*, subactâ Prussiâ ac Livonia, sibi sumpsisse. Vide Henneb. *de Vet. Pruss. in Hermanno de Saltza, & alios.* Verum dubium hoc reddi potest nonnullis ex rationibus. Etenim primò Hermannus de Saltza, cum jam magnam Prussiæ partem possideret,

non

non nisi *Magistri* titulum sibi tribuit in Privilegio Culmensi. Deinde nulla etiam ratio fuit, cur titulum *Magistri generalis* sibi tribueret, cum illi, qui Magistri Provinciales deinde vocabantur, non nisi Provisorum, Præceptorum & Commendatorum titulum, tempore Hermanni de Salza, & fortasse Successorum quoque ejus, habuerint, ut postea probabimus. Adhæc, in Coenobio Leubusiensi, quod in Silesia ad Oderam situm est, Hermanni de Saltza effigies habetur cum inscriptione, in qua tamen & post obitum ei non nisi *Magistri* titulus tribuitur. Ad extremum An. 1246. Privilegium Elbingensibus dedit Henricus de Hohenloe, quem Simon Grunovius Supremum Ordinis caput fuisse scribit, & tamen ille in Privilegium dicto non nisi *Ordinis Teutonici Ministrum humilem* se appellat, in sigillo etiam hæc tantùm epigraphe habetur: *S. Magistri Hospitalis S. Mariæ Teutonici.* Quod certo nobis documento est, neque eo tempore Magistri generalis titulum fuisse receptum. Sic igitur constare putamus, titulum Magistri generalis post Hermannum de Salza demum invaluisse. Titulum autem *Fratris* non refugerunt etiam posteriorum temporum Magistri. Nam in omnibus Privilegiis legas: Wir Brůder Heinrich von Richtenberg. Wir Brůder Merten Truchses des Ordens etc. A privatis tamen Magistri generales circa Sec. XIV. cœperunt vocari *Domini.* Manifestè hoc elucet ex Dusburgensi & Continuatore ejusdem, quorum ille Magistros non aliter quàm Fratres; Hic autem primos quidem itidem Fratres, ultimos verò semper Dominos apellat. Aliàs titulorum Magistro à subditis ipsi populis attributorum simplicitatem vel inde cognoscas, quòd in antiquis Actis Curiæ Torunensis Ad An. 1347. Henricus Dusnerus Magister generalis vocetur: Der Achtbare Herr Heurich Dusner Hofmeister zu Preußen. Similia occurrunt & alibi. Illud verò, quod Scriptores nostri vulgò referunt, Conradum Wallenrodium Magistrum generalem titulum Dignitati suæ convenientem sibi sumsisse, atque aliorum Principium more nomini suo præfixisse illud usitatum: *Nos Dei gratia*, utrum probari queat ex antiquis monumentis, dubito. Nam & subsequentibus temporibus non nisi hic titulus fuit in usu: *Nos Frater Conradus Ordinis Fratrum Hospitalis S. Mariæ Teutonicæ domus in Hierusalem generalis Magister.* Vt taceam, titulum illum: *Nos Dei gratia*, illis

illis temporibus non tam fuisse signum auctoritatis atque dignitatis, quàm professionem aliquam modestiæ & Pietatis, quâ se Dei benignitate ad dignitates ejus generis euectos testabantur Reges & Principes. INSIGNIA, quibus Magister Ordinis Teutonici generalis, ex concessione Coelestini III, Romani Pontificis utebatur, fuit crux nigra in campo albo, cui deinde Ioannes Rex Hierosolymitanus adjecit crucem auream, priori illi, nimirum nigræ, inserendam. Thom. Waissel. *in Chron. fol. 39. & 45.* Adjecit Insignibus his Fridericus II. Imperator Aquilam nigram in campo aureo, quæ in medio crucis nigræ & aureæ ponitur. Waissel. *fol. 46.* Postremò Ludovicus IX. Rex Galliæ à Bello sacro redux Insignia dicta quatuor liliis auxit, ita ut extrema crucis aureæ singulis liliis ornarentur. Fecisse hoc dicitur Ludovicus ille An. 1250. d, 20. August. cum Ordini Teutonico Conradus Landgravius præesset, ut Henneb. *de. Vet. Pruss. in Conrado* & Waissel. *fol. 76.* tradunt. Eo autem modo Mag. Ordinis insignibus his usi sunt, ut quatuor areas, sive campos, ut vocant, facerent, in quorum duobus transversim sibi oppositis collocabant insignia Ordinis jam à nobis descripta; In reliquis duobus verò insignia cujusque Magistri gentilitia. SIGILLUM, quo Magistri ex Constitutione Ottonis de Carpen II. di Ord. Teut. Magistri in Privilegiis aliisque tabulis publicis subsignandis usi sunt, sic Hennebergerus describit: Es war länglicht mit einer Figur eines Esels / darauff saß ein Bildnüß der Jungfr. Marien mit dem Kindlein JEsu / dabey gieng Joseph mit einem Stabe und leitet den Esel / die Umschrifft des Siegels war: Das ist das Siegel des Meister-Amptes des deutschen Hauses zu Jerusalem. *in Comment. ad Tab. Pruss. Georg. pag. 364.* Adstipulantur his Casp. Schuz. *lib. 1. Chron Pruss. fol. 16.* & Waissel. *in Chron. fol. 43.* Hôc tantùm differunt, quod Schuzius Fridericum quoque Ducem Sanoniæ aliosque Magistros, qui Schuzii tempore in Germania reliquis Ordinis Teutonici præerant, eodem sigillo usos esse putat: Hennebergerus verò & Waissélius Fridericum illum jam sigillum dictum immutasse, atque solâ B. Virginis puerulum Jesu brachio sustinentis imagine in sigillo usum esse referunt. Cui ex dictis calculus sit adiiciendus, non apparet. Ex antiquis enim illis temporibus non adeò multa Privilegia ab ipsis Magistris generalibus data restant, cum nemi-

ni Prussicarum rerum perito sit ignotum, Ordinis Teutonici temporibus Privilegia dedisse non solùm Magistros generales, sed etiam Magistrorum generalium Vicesgerentes, Magistros Provinciales, Commendatores item aliosque Magistratus. Quæ autem Magistorum ipsorum generalium Privilegia supersunt, illorum quidem partim jam typis mandatorum, partim ab Alberto Duce Prussiæ renovatorum, partim etiam ex autographis descriptorum exempla legi non pauca, ex quibus tamen nodus hic solvi non potuit, cum in illis nil nisi Locus Sigilli sit relictus. Tria tamen Privilegia novi, quæ & Schuzii & Hennebergeri sententiam subvertunt; primum est Privilegium Elbingense An. 1246. per Henricum de Hohenloe concessum; alterum autem est Privilegium aliquod à Ludovico Erlichshusio Magistro generali datum, quod habetur in Electorali Bibliotheca Regiomontana, inter Acta Prussica MSS. in cista majore. Tertium est Privilegium Thorunienſibus à Conrado Zolnero de Rotenstein An. 1385. concessum. Primum illud, ut illud describit Nobiliss. Dn. G. Zamelius, habet capsulam gilvæ ceræ, in qua interius nigræ ceræ impressa est imago B. Virginis Mariæ sedentis in sedili, quæ Jesulum in sinistro brachio; In dexstra verò manu sceptrum habet, in cujus circumferentia est scriptum: S. Magistri Hospital. S. Mariæ Teutonicorum. ✠. Eadem prorsus est forma Sigilli in Privilegio Thorunienſi. Regiomotanũ quoque non exhibet nobis Josephum asinum ducentem, sed impressum est rubræ ceræ in capsula lignea ingens sedile, ut in prioribus, in quo B. Virgo considet, puerulum Iesum brachio gestans. Reliqua mihi jam exciderunt. Alii plura sine dubio observarunt exempla. Quod si hic conjecturæ dandus est locus, primi tantùm tres Magistri sigillo hoc sunt usi. Postquam autem sibi jam Prussiam subjecissent, aliud sibi sigillum confeciſſe videntur. Præterea de SEDE Magistrorum generalium non est, ut hîc agamus, cum jam in animadversionibus nostris ad P. de Dusburg. pluscula de ea dederimus. Illud tamen hîc præterire non possumus, quod habet Grunovius, videlicet Mag. generalem, antequam in Prussiam concessisset, aliquando habitasse in Mergenthal, quod sine dubio est Mergetheimium ad Tubarim in Franconia situm, ubi etiam Magistri, postquam in Prussia Ordo esset abrogatus, sedem

sibi

sibi deinde fixerunt. Vid. Sim. Grunov. *Tract. XI. cap. 2.* Adhæc notandum est Magistrum in publicum prodeuntem sibi clypeum & chlamydem præferenda curasse, ut colligitur ex Consvetud. Ordinis *num* 34. Ad extremum non est prætereundum, Magistro Ordinis Teutonici cum aliis Fratribus accumbenti id honoris exhibitum, ut quatuor carnium, ut & piscium partes caperet, quo largiùs & cumulatiùs munificentiam erga Fratres Pœnitentes aliosque posset exercere. *Vide leges Ordinis num. IX.* Et hæc de Ordinis Teutonici Magistro generali dicta sunto.

VIII. Proximi à generali Ordinis Teutonici Magistro fuere MAGISTRI PROVINCIALES (Germanicè dicuntur die Land-Meister.) Hi nomine Magistri generalis aliis in regnis habitantis Provincias sibi concreditas gubernabant. Etenim Magister Ordinis Teutonici generales cum plures haberent Provincias Ordini subjectas, ipsi primum Acconæ, dein Venetiis, & denique Mariæburgi in Prussia residebant, reliquas autem Provincias per Magistros Provinciales administrabant, *Vid. quæ de sede Magistrorum notavimus ad Dusburg. Part. 3, cap. 297.* Initiò verò cum supremi Ordinis Præsides titulo Magistrorum essent contenti, hi Magistri Provinciales vocabantur TERRARVM PROVISORES (Landpfleger.) Sic Hermannus de Balke, qui nomine Mag. generalis Hermanni de Salza Prussiæ primus præfuit, in Privilegio Culmensi non vocatur Magister, sed Provisor Prussiæ. Simon Grunovius insuper disertis scribit verbis, Hermannum de Balke nunquam se aliter, quàm Provisorem Prussiæ nominari voluisse, post ejus autem decessum Successores ejus Magistrorum Prussiæ titulum sibi sumsisse *Tract. 6. fol. 78. a.* Prius illud, quod de Balkone refert, apertè nostram firmat sententiam, posterius tamen admitti non potest. In Privilegio namque Culmensi An. 1251. (adeoque post Hermanni de Balke) renovato, ille, qui Prussiæ Magistri generalis loco præerat, adhuc vocatur Provisor Prussiæ, ut ex subscriptionibus de An. 1251. apparet. Adde, quod Petrus de Dusburg primos illos Provinciarum gubernatores non nisi COMMENDATORES & PRÆCEPTORES Provinciales appellat. *In Præfat. ad Institut. Ord. Teut.* Hi Magistri, quos Commendatores, Præceptores, Provisoresque terrarum initio dictos fuisse diximus, fuere numero septem, nimirum Livoniæ, Prussiæ, Germaniæ, Austriæ, Appuliæ, Romaniæ & Armeniæ teste Dusburgio *loco citato.* Horum tres priores fuere potentissimi. Et quidem Livoniæ Magister inter

eos ordine primus fuisse videtur, non eò solùm, quod primo loco à Dusburgio numeratur, sed etiam alias ob rationes. Quippe illorum postremi parvis præerant Provinciis, ut non potuerint prioribus illis præponi. Livonicus autem Prussico ea propter antepositus esse videtur, quoniam Livonia diutiùs Ordinis Ensiferorum imperium agnoverat, quàm Prussia Ordinis Teutonici. Ex superioribus enim constat, Vinnonem primum Ordinis Ensiferorum Magistrum circa Annum 1206. in Livoniam esse evocatum; Ordinis autem Teutonici Equites Anno 1230. demùm Prussiam intrasse. Itaque cum postea circa An. 1238. Adalberto Rigensi Episcopo, ut & Theodorico Engelbertoque Tisenhusiis, annitentibus, hi duo Ordines essent conjuncti, conjunctioque illa à Gregorio IX. Pontifice Romano esset approbata, factum est, ut Livonico Magistro prior sit locus concessus. Ne quis tamen existimet, nudam hanc esse conjecturam, probari hoc poterit ex eo, quod aliquando Magistri Prussici relictâ Prussiâ Magistratum Livonicum capessere non dubitarint. Comprobat hoc exemplum Hermanni de Balke, qui, cum antea summâ cum laude Prussiæ per aliquod annos præfuisset, Livonicis Equitibus datus est Magister. Ob eandem sine dubio rationem, cum Conradus de Feuchtvvangen An. 1280. in Livoniæ simul & Prussiæ Magistrum esset electus, utrique tamen Præfecturæ administrandæ se parem non esse cerneret, dimissâ Prussiæ administratione solam sibi Livoniam retinuit. *Vid.* Dusburg *Part. 3. Cron. cap. 196.*. Secundus fuit Prussiæ Magister Provincialis. Cum enim Sec XIII. ipse Magister Generalis Hermannus de Saltza auxiliorum contra veteres Prussos contrahendorum gratia in Germaniam proficisceretur, per Magistros Provinciales Prussiam gubernari voluit. Horum pòst Primum Hermannum de Balke, ut vulgò numerantur, fuere sedecim usque ad Henricum Plozke, quo Magistratum hunc gerente Sigefridus de Feuchtvvangen Magister generalis An. 1307. sede in Prussiam tranlatâ Provinciam hanc ipse per se coepit administrare, cum eam priores Magistri generales octoginta circiter annos per Magistros Provinciales administrassent. *Vid.* Dusburg. *Part. 3. Chron. cap. 297.* Tertius fuit Germaniæ Magister Provincialis. Cum enim Sigefridus de Feuchtvvangen Magister generalis in Prussiam sedem suam transtulisset, ex eo tempore ipse Successoresque ejus Germanicas Provincias Ordini Teutonico subiectas per Magistros Provinciales administrare coeperunt. Primus, qui tunc in Magistrum Germaniæ Provincialem ele-

electus est, sunt Boto de Hohenlach, ut testatur Auctor Chronici Ordinis *in Sigefrido de Feuchtvv. fol. 97. b.* Sed & ante Feuchtvvangii tempora, cum Magistri generales Venetiæ habitarent, Germaniam sine dubio per Magistros Provinciales administrarunt. Nam An. 1251. cum Privilegium Culmense renovaretur, appendit sigillum suum Præceptor Alemanniæ, quem ego non alium, quàm Magistrum Germaniæ Provincialem fuisse arbitror. *Vide quæ ea de re dicta sunt in Animadverf. Dusburgii Part. 3. cap. 58.*

IX. Præter hæc Ordinis Teutonici capita ordinaria, solebant etiam non rarò extra ordinem alii Magistratus eligi, quorum potestas eadem erat, quæ ipsorum Magistrorum generalium. Vocabantur illli VICES GERENTES Magistri generalis. Causæ horum eligendorum fuere variæ. Primùm quando res maximi momenti erant determinandæ, solebant à Magistris generalibus etiam peregrè commorantibus in Prussiam Vicesgerentes mitti, etiamsi ordinarii Magistri Provinciales essent præsentes. Non finit nos ea de re dubitare Privilegium Culmense, quod, præsente Prussiamque administrante Ludovico Provisore sive Magistro Provinciali, renovavit Eberhardus de Seyne Vicesgerens Magistri generalis. Deindè quando causa ipsum tangens Magistrum erat ventilanda atque decernenda, ut hoc majori fieret cum auctoritate, eligebatur, qui interea Magistri vices obtineret. Exemplo est Paulus Bellicerus de Rusdorff, quem Præceptores Ordinis Teutonici Magistratu dimiserunt, electo sibi prius Magistri generalis Vicesgerente, cujus auctoritate totum illud negotium confectum est, sicut testantur literæ An. 1441. Mariæburgi datæ, quæ in Tabulario Thorunienſi servantur. Ad hæc quando Magister generalis ipse in bellum proficiscebatur, ne inter hæc Provincia sine Rectore fluctuaret, constituebat prius ex Fratribus sive Equitibus Ordinis aliquem Vicesgerentem. Factum id esse legimus An. 1410. cum Ulricus de Jungingen XXIII. Magister ad pugnam Tannebergensem, quæ cum Vladislao Jagellone Rege Poloniæ commissa est, prodiret. Tunc siquidem Gubernator Prussiæ constitutus est Henricus Reus à Plauen Commendator Swecensis, apud Schuz. *lib. 3. Chron. fol. 104. Conf. lib. 6. in princ.* Postremò Magister lethali morbo laborans, poterat uni ex Equitibus Ordinis, cui vellet, annulum

sigillumque suum tradere, qui illud futuro servaret Magistro, qua ipsa annuli ac sigilli traditione Fratrem illum Vicesgerentem denominabat. Sed si is Fratribus minus placebat, licitum erat toti Capitulo, ut vocant, sive Conventui Fratrum alium post Magistri fata substituere Vicesgerentem. *Vid. Constitut. Ord. num. 1. & 2.* Exempla videantur apud Hennebergerum *in Comment. ad Tab. Pruss. pag. 287.* Waissel. *in Chron. pag. 116.* Unum Henrici Reusii à Plauen exemplum hîc adducere non pigebit. Hic postquam Prussia, quam Ordo Teutonicus tenebat An. 1466. in Regum Poloniæ fidem & clientelam concesserat, ne ex pacto Regi jurejurando fidem adstringere cogeretur, Vicesgerentem, non Magistrum, in quem tamen eligi, si voluisset, poterat, per totum biennium appellari se voluit. Cudi quoque monetam jussisse dicitur cum inscriptione: HENRICUS QVA VICEGERENS. teste Henneb. *loc. cit. fol. 200.* Waisselius fol. 245. Casp. Schuz. *lib. 7. Chron. fol. 335.* Quamvis verò Vicesgerens, Magistri generalis loco, Provinciæ huic præfuerit, non præferebatur tamen ei clypeus & chlamys Magistri, neque locum Magistri capiebat ad mensam, vel in templo, *ut habetur in Consvetudin. Ord. num. 34.*

X. Sed ad Magistrum generalem revertamur ritus in ejus electione observari solitos enarraturi. Vicesgerens dicto modo à defuncto Magistro constitutus, literis ad singulos Magistros Provinciales datis, diem futuræ præfigebat electioni, ut ad eam Provinciales Magistri, substituto in locum suum alio, ab exteris regionibus & Provinciis in Electionis loco se sisterent, cum uno vel altero socio ex Ordinis Fratribus electo. Inter hæc vestes defuncti Magistri in egenos distribuebantur. Alebatur insuper per totum annum homo egenus pro anima Magistri; sicut aliàs, Fratre sive Equite alio privato decedente, hoc ipsum per 40. dies continuari solebat. Ipso electionis die convocabantur Fratres ad Electionem novi Magistri. Initium fiebat à sacris, quibus finitis, Leges Ordinis Teutonici prælegebantur. Indè singuli Fratrum orationem Dominicam quindecies recitabant. Posthæc tredecim pauperibus cibus præbebatur. Tum Vicesgerens communi totius Conventûs consilio Equitem unum eligebat, qui esset *Commendator Electorum.* Is commendator adjungebat sibi *alium* Equitem Collegam. Hi duo *tertium*

rium postulabant, & illi tres *quartum*, & sic deinceps, donec *tredecim Electores* dicto modo essent electi. In his unus erat Sacerdos, octo Equites, & quatuor alii Fratres. Id verò sedulò agebatur, ut singuli Electores, si fieri potuit, diversarum essent nationum, ne gratiæ daretur locus. Posthæc Electores dicti jurejurando obstringebantur, ne in electione novi Magistri quicquam aliud, quàm salutem publicam atque Ordinis incrementum spectarent. Sed & alii Fratres sacramento adstringebantur, ne Magistro, qui ab Electoribus aut omnibus aut eorum parte potissimâ denominandus esset, subjicere se gravarentur. Suprema in electione lex erat, ne spurius, aut qui annuam pœnitentiam ob furtum, scortationem aliudve scelus egerat, in Magistrum eligeretur. Electores, si inter se quempiam reperiebant ad hoc munus idoneum, jubebant ipsum paulisper secedere, quò liberiùs singulorum de eo sententiæ explorari possent; Si tunc Fratrum animos animadvertebant ad eum eligendum propensos, mittebant eum ad Capitulum, rogantes, ut à Capitulo alius pro ipso substitueretur Elector. Sin dicto Fratri à maxima Electorum parte esset reclamatum, revocabant eum in Electorum Collegium, ubi electio fiebat sequenti modo. Primò suffragium ferebat Commendator Electorum, quem deinde alii Electores ex ordine suffragia ferentes sequebantur. Plurimorum calculis approbatus, Magistri generalis dignitatem consequebatur. Tum Electores ad Conventum generalem reversi, electum à se Magistrum Fratribus populoque sistebant. Hinc faustis omnium acclamationibus omnia personabant. Sacerdotes hymnum: *Te Deum laudamus*, decantabant. Pulsabantur campanæ, aliaque lætitiæ signa undique edebantur. His ita peractis, Vicesgerens electum Magistrum ad altare deductum muneris rectè administrandi commonefaciebat, eique tradebat annulum cum sigillo, quæ à superiore Magistro fidei suæ erant commissa. Sub hæc Magister novus Vicesgerentem osculo excipiebat. Si quando etiam contingebat, ut Vicesgerens non per se, sed per alium Fratrem annulum & sigillum novo traderet Magistro, solebat & hunc Fratrem Magister novus osculari. Quod si electus Magister non erat in loco electionis præsens, in Conventu tantùm denominabatur, postea commodo tempore, ubi se stitisset, inaugurandus. *De his omnibus vide consvetudines Ordinis à n. 1. usque ad 10.*

XI. Magistros ordine excipiebant EPISCOPI Prussiæ, quorum quatuor olim numerabantur. Videlicet primò CULMENSIS, qui

olim

olim Warmiensem, secus atque hodie fit, anteibat, cum ipsius Episcopatus fuerit antiquior, non abnuente Martino Cromero Episcopo Varmiensi *in lib. 2. Descript. Regni Polon. pag. 220.* Hodie Episcopus Culmensis Warmiensem sequitur, habetque sedem suam Lubaviæ. Deindè fuit POMESANIENSIS, qui sedem suam habuit Risenburgi. Tertius VARMIENSIS, qui olim Brunsbergæ sedem suam habuisse fertur, nunc autem residet Heilsbergæ. Quartus deniq; SAMBIENSIS. Hujus sedes erat in oppido Fischhausen, usque ad Georgium à Polenz, qui Alberto Marchione Brandeburgico imperante Balgam concessit. Hoc ordine enumerantur dicti Episcopatus in Diplomate Gvilhelmi Episcopi Mutinensis Legati Pontificis Romani, qui An. 1243. d. 4. Julii jussu Innocentii IV. Pont. Rom. Prussiam in hos Episcopatus divisit. Conf. Petrus de Dusburg *Part. 3. Chron. cap. 33.* Hi Episcopi primis temporibus ab imperio Magistri liberi fuerunt, sed procedente tempore auctâ Magistrorum potentiâ & hi fuerunt sub jugum acti, excepto solo Episcopo Varmiensi, qui semper conatibus Magistrorum restitit. Probat id inter alia Catalogus Episcoporum Sambiensium apud Hennebergerum, ubi Siffridus III. Episcopus Sambiensis cum Capitulo suo primus Ordinis regulam suscepisse dicitur. Henneb. *in Comment. ad Tab. Pruss. pag. 131.* Plura de Episcopis Prussicis non addimus, cum de iis copiosè sit actum *in Animadvers. ad Part. 3. Dusburgii cap. 33. & in Dissertat. de Originibus Ecclesiasticis.*

XII. Episcopos excipiunt PRÆCEPTORES (die Gebietiger.) Hi dividuntur in majores ac minores. Illorum sunt quinque, nimirum I. Commendator Magnus, II. Marschalcus. III. Hospitalarius supremus. IV. Trapiarius. V. Thesaurarius. De origine horum Magistratuum notat Grunovius, quod Sigefridus à Feuchtwangen Magister generalis, cum in Prussiam sedem suam transferret, eos constituerit. *Tract. XI. cap. 1.* Quæ tamen ita simpliciter accipienda non sunt. Nam Marschalcum Ordinis Teutonici in Prussia à primo Ordinis in has oras ingressu fuisse deprehendimus. Singuli quippe Provinciales Magistri adjunctos sibi habebant Marschalcos, quorum operâ in bellis gerendis utebantur, quemadmodum ex plurimis Dusburgii locis palàm fit. Reliquos etiam Magistratus in aula Magistri generalis vixisse vero perquam simile est. Cum verò ille in Prussiam habitatum concederet, & hi cum ipso in Prussiam venerunt. Commendatoris Magni

Magni munus tantùm videtur eo demum tempore introductum esse, cum Magister Generalis Mariæburgum sedem suam constituisset. Sed de singulis his Magistratibus quædam nobis erunt dicenda, quo magis nobis eorum munia innotescant. COMMENDATOR MAGNUS (Groß Compthur) in Prussia primus constitutus est à Sigefrido de Feuchtwangen Magistro generali Henricus de Plozko, qui antehac, Magistro Venetiis aut in Germania (ut quidam volunt) Marburgi degente, Magister Prussiæ Provincialis fuerat. Non fuisse Commendatoris Magni munus ad certum aliquod negotiorum genus restrictum, sed omnibus omninò consiliis ipsum simul cum aliis præfuisse, tradit Hennebergerus *in Chron. pag. 281.* & ex eo Waissel. *fol. 104. seqq.* Quod tamen secus se habet. Etenim Magno Commendatori præter commune consiliorum onus aliaque de quibus paulò post dicemus, commissa fuit speciatim cura thesauri, rei frumentariæ & navigationum. Fratres quoque Ordinis Sacerdotalis, & Laici, item ministri domi habitantes, sub ipsius erant imperio. *Vide Consvetud. Ord. n. 19.* Magister quoque generalis peregre profecturus Magnum Commentatorem potius, ut omnium negotiorum gnarum omniumque Consiliorum participem, quàm alium Fratrem, suo loco ut Provinciæ præficiat, monetur in iisdem Ordinis Constitutionibus, ita tamen, ut ejus arbitrio hæc committantur omnia. *Vid. Constit. Ord. n. 32.* Habebat Commendator Magnus in bello, & aliàs in itinere constitutus, Fratrem Equitem sibi adjunctum, ut & alium Fratrem, præter proprios Ministros, qui ipsum honoris causa comitarentur. *n. 31.* MARSCHALCUS ORDINIS sive MARSCHALCUS SUPREMUS (Oberster Marschalck vel Landmarschalck) secundus fuit Præceptorum majorum, habuitque sedem suam in arce Regiomontana. Ejus erat rem bellicam curare, quam ob rem ipsi post Magistrum generalem subjecti erant omnes Fratres Equites. Procurabat igitur ipsis arma & equos, quos tamen sine consensu Magistri non emebat, nisi necessitate urgente. Sed neque poterat aliquem ab exercitu dimittere inconsulto Magistro. Nec denique sine Magistri generalis indultu hostem aggredi ipsi erat integrum. *Vid. Consvetud. Ord. n. 27. 28. 52.* Habebat duos Fratres sibi adjunctos, unum Fratrem Equitem & alium Fratrem, præter Vice Marschalcum aliosque ministros.

ſtros. *Conſvet. n. 23.* Poterat quoque Marſchalcus abſens alium in locum ſuum conſtituere, ex quo auctoritatem ejus non exiguam agnoſcas. *Conſvet. Ord. n. 45.* Magis tamen auctoritas atque poteſtas ejus elucet, ſi reſpiciamus prærogativam ejus præ cæteris Magiſtratibus. Pacis tempore Commendator Magnus præcedebat Marſchalcum, eique incumbebat, abſente Magiſtro ejusque Vicesgerente, Capitulum convocare: In expeditionibus autem bellicis Marſchalcus præcedebat Commendatorem Magnum, quin hic ab illius nutu tunc dependebat, ut & cæteri Commendatores majores, puta Trapiarius & Theſaurarius. Convocabat etiam Marſchalcus Fratres ad Conventum in expeditione bellica, abſente Magiſtro ejusque Vicesgerente. Quando multi hoſtes erant reprimendi, exercitusque erat dividendus, non rarò Commendatorem Magnum à Magiſtro contra hoſtes miſſum munere Marſchalci functum eſſe legimus. Quin hoc de Commendatore Magno & Marſchalco ſupremo universè notandum, alterum in alterius abſentiâ, munia vel Commendatoris Magni, vel Marſchalci ſupremi, obiiſſe, *ut eſt in Conſvetud. Ord. n. 26. & 32. Conf. Caſp. Schuz. lib. 2. fol. 76. b.* Tertius in ordine HOSPITALARIUS erat SUPREMUS, (Oberſter Spittler) qui Elbingæ frequenter, ut ſimul ejus loci Commendator ſedem ſuam habebat. Ejus erat curam gerere pauperum, aliisque Hoſpitalariis inferioribus præſcribere, qua ratione proventus ad Noſocomia & Ptochotrophia pertinentes eſſent adminiſtrandi. Et quo liberalior in ægrotos aliosque pauperes eſſet, non cogebatur rationes expenſarum Magiſtro reddere. Quodſi ſumptus in ægrotos & pauperes impendendi deerant, Commendatoris Magni erat, eos procurare. *Conſvetud. Ord. n. 33.* Habebat Hoſpitalarius ſupremus ſuos Hoſpitalarios inferiores, qui ſingulis Noſocomiis præerant. Sigillum Hoſpitalarii quale fuerit, cognoſcere licebit ex Deſcriptione Civitatis Elbingenſis Nobiliſſimi atque Ampliſſimi Dn. Gotofredi Zamelii, quam adhuc MS. premit. Ibi verò hæc notavit: Des Oberſten Spittlers Siegel war zur Stifftungserinnerung / ein junger Hoſpital-Bruder welcher ſich von einem alten Manne die Füſſe waſchen läſſet. Jener hat einen Fuß ſchon abgetrocknet auf der Erden / und langet herfür ſeinen andern Fuß / hat auch die rechte Hand ausgeſtrecket. Sedes Hoſpitalarii primis temporibus erat Elbingæ, cum verò

verò ea Regno Poloniæ accessisset, Brandeburgum sedes ejus fuit translata. Quartus erat TRAPIARIUS (Trapierer) Hic ex Hennebergeri sententia, quam Waisselius sequitur, præerat rei monetariæ. Eadem habet illis antiquior Simon Grunovius, qui *Tract. XI. cap. 1.* de Trapiario ita scribit: Dieser solte alle die Münze zu nehmen und zu geben den Soldnern und Arbeitsleuten Macht haben/und was Geld antraff regieren und solte auf Christburg wohnen. At verò Johannes Jacobus Speidelius *in Speculo Juridico Politico-Historico in voce* Commenthurey existimat Trapiarium curasse rem domesticam, damit in Küchen und Keller alle Nothdurfft verhanden sey. Ex hujus ergò sententia Trapiarius idem erat qui Culinæ præfectus, vel etiam Dapifer. Cæterùm nos de munere Trapiarii melius edocemur ex ipsis Consvetudinibus Ordinis, quæ Trapiario tribuunt curam rei Vestiariæ. Sic enim dictæ Consvetudines: Zu des Trapires Ampte gehöret die Traperie/Wapen-Rocke/Spaldenir/Knilinge/Vanen/Wapen-Huben/Wapen/Handsche/Gürtele unde andere Cleidere. Di sal der Trapirer den Brüderen geben/das gehöret zu sune Ampte. Die alden Cleidere/die er nach dem Winter von den Brüderen uffgenimmet/die sal er zu dem anderen Wintere behalden/zu theilne gleich dem Commendure unde dem Marschalcke. &c. *num. 35.* Si cui Fratri pannus dono mittebatur, non poterat eum, nisi permissu Trapiarii, retinere. Si pannus dono missus duobus palliis conficiendis sufficiebat, dimidiam partem Frater sibi retinebat, reliquâ parte Trapiario traditâ. *Consvet. n. 40.* Item hæc cura Trapiario incumbebat, ut Fratribus ex Conventibus alio missis de viatico provideret, sicut habent Leges Conradi de Feuchtwangen *in Codice MS. fol. 78. b.* Ex his jam fit manifestum, quid de sententia Johannis Limnæi sit sentiendum, qui nomen Trapiarii deducit à Gallico *Trape* & hoc à Græco τράπεζα, undè Trapezita. *Tom. I. Additionum ad lib. 6. Jur. Publ. cap. 2. n. 57.* Verissima & certissima est illa nomenclatio, quæ nomen Trapiarii deducit à Gallicâ voce *drap*, quod pannum significat, unde *Drapier* est pannarius propola, & *draperie* est locus, ubi pannus venditur, sive taberna pannaria; item vestes ex panno confectæ. Vox etiam *Drappa* vel *drappus* non rarò in Scriptoribus barbaris reperias pro voce *pannus*, ut apud Marculphum *lib. 1. cap. 12. & lib. 2. cap. 16.* Conf. Spelmannus *in Glossario.* Vossius *de Vit. Serm. Lat. lib. 2. cap. 5. p. 199.*

Sedes Trapiarii, cum Christburgum Regibus Poloniæ cessisset, translata est Balgam. Ultimus inter Præceptores sive Commendatores majores erat THESAURARIUS sive QUÆSTOR, qui Germanis Treßler dicebatur. Treſſel enim in Legibus Ordinis pro loco, ubi thesaurus reponitur, accipitur. Quodnam fuerit Quæstoris munus, ex ipso nomine liquet. Itaque calculum non addo Hennebergero ac Waisselio, qui Quæstorem ex præscripto Trapiarii pecuniam publicam administrasse dicunt. Residebat Quæstor semper in Magistri aula, quò promptius ac facilius Magistro necessarios posset suppeditare sumptus. Vid. Waisselius & Hennebergerus *ll. cc. Conf. & Consvetud. Ord. n. 19.* Hos Magistratus omnes, excepto Hospitalario, singulis mensibus oportebat rationes Redituum atque expensarum Magistro reddere. Quodsi ipsi Magistro commodum non erat ad audiendas rationes tempus, dabat hoc negotium Commendatori Magno aliisque Fratribus, quos Commendator sibi adjungebat. *Consvet. Ord. n. 33.*

XIII. Præter enumeratos hos Præceptores sive Commendatores, fuerunt & alii Magistratus Ordinis Teutonici, quorum nobis munia nunc erunt enumeranda. Et quidem communissimus Magistratuum titulus fuit hic, ut dicerentur Commendatores, aut simpliciter, aut cum addito tales. Illi varii fuerunt Ordinis. Primò enim hîc in Prussia fuisse observo COMMENDATOREM PROVINCIALEM TERRÆ CULMENSIS, qui subscripsit nomen suum Privilegio Culmensi An. 1251. renovato, & quidem ante Marschalcum Ordinis Teutonici, aliosque in Terra Culmensi Commendatores, ex quo muneris hujus dignitatem facilè cognoscas. Mentionem Commendatoris hujus facit & Dietericus de Aldenburg Magister generalis in suis Legibus, ubi eum sic describit: der an unſer Statt wird gelaßen im Lande zu Culmen *in Cod. MS. fol. 88. b.* Alioqui titulus hujus Commendatoris erat der Land Compthur im Culmiſchen Lande. Habuit autem Ordo Teutonicus & in aliis terris tales Commendatores, cum noti sint ex monumentis antiquis: der Land Compthur der Baley Elſas und Burgund. Item der Land-Cumpthur der Baley Coblenz. Vid. Adam Piszki à Kranichsfeld *De statu Seculari cap. 15. pag. 421.* & Speidel. *loco. sup. num. citato.* Quanto Magistratus hic sit abrogatus, determinatu difficile est. Diu tamen ipsum durasse vix est verisimile, cum ejus nomen aliis Priviliis, præter Culmense, subscriptum vix reperias. Non semel

mel venit in mentem cogitare, sede Magistri generales in Prussiam translatâ ac Commendatore Magno, qui Commendatoris Provinciæ Culmensis vices posset supplere, creato, illum fuisse abrogatum. Sed Leges Dieterici de Aldenburg obstant, quo minus nobis hæc sententia placere possit. Residebat Commendator ille in Castro Veteri Germanicè Althaus dicto test. Sim. Grunovio *in Prolegom. ad Chron. Pruss.* Deinde fuerunt etiam COMMEDATORES simpliciter ita dicti, (Commenthur sive contractè Compthur) quorum catalogum nobis exhibet Simon Grunovius *loc. cit.* Ille verò sic habet:

Landcompthur von Althaus/(de quo jam egimus.)

Compthur	Von Thorn	Ortelsburg
	Von Straßburg	Licke
	Reden	Brandenburg
	Braudenz	Papau
	Schweza	Rein
	Mewa	Labiau
	Schlochau	Königsberg
	Dantzig	Ragnit
	Elbing	Mimmel
	Holland	Balga.
	Christburg	
	Osterode	

Eundem catalogum habet & alius Anonymus Chronici MS. Autor, in Bibliotheca Wallentodiana, quæ Regiomonti est, sed Ordo Commendatorum prorsus est perturbatus. Munus horum Commendatorum erat, ut mandata Magistri generalis & Ordinis in suo quisque Destrictu exequeretur; Conventibus Fratrum particularibus præesset; Nobilitati denique in suo quisque Disstrictu, cum judice terrestri (Land-Richter/) qui erat Magistratus secularis, ad qvem evehebantur Nobiles Prussici, & cum Notario Terrestri jus diceret. Vid. Schulz. *lib. 4. Chron. fol. 168.* Præter hos fuerunt alii COMMENDATORES CASTRORUM, sive PRÆFECTI & GUBERNATORES ARCIUM, qui & CASTELLANI dicti fuisse videntur, Germanicè die Hauß-Compthur. Vox enim Hauß/arcem significabat. Inde dictus est der Hauß-Vogt/ i.e. Judex castrensis; die Hauß-Mühle/ i.e. Moletrina ad arcem pertinens, & quæ sunt id genus alia. Inter Commendatores arcium primum locum obtinuisse videtur Commendator Starkenbergensis in Cul-

mensi Provincia ad Ossam amnem (der Castellan von Starckenberg ut vocatur in Consuetudinib. Ordinis.) ut infra ex num. XVII. apparebit. Commendatores hi habebant curam castellorum sive arcium sibi commissarum; successerunt enim in eorum locum hodie Capitanei. Assidebant etiam judiciis in urbibus, simul cum Judice Civitatis. Et quidem Dantisci, quod mireris, Commendator Arcis locum à sinistro Judicis latere habebat, quod postea auctâ Ordinis potentiâ Commendatores illi ægrè ferebant, ut est apud Schüz. *lib. 6. fol. 267. a.* Reliquias hujus moris observes adhuc Regiomonti, ubi nomine Electoris judiciis assidet Fiscalis, non ut suffragia cum aliis Scabinis ferat, sed ut observet, ne juribus Sereniss. Electoralis aliquid decedat. Animadverto præterea Cives in urbibus sententiæ à Magistratu Civico latæ non acquiescentes, Commendatores hos arcium appellasse, quemadmodum infra probabitur, an verò in omnibus hoc Civitatibus obtinuerit, parum compertum est. Commendatoribus simpliciter ita dictis non minores, Commendatoribus autem Arcium superiores fuere quondam ADVOCATI PROVINCIARUM. In subscriptionibus enim Privilegiorum Advocatos Commendatoribus simpliciter ita dictis immixtos non rarò reperias. Ut enim jam Advocatos Episcoporum prætream, ex quibus adhuc supereſt Advocatus Episcopatûs Warmiensis (Land-Vogt in Ermelland) præcipui fuisse videntur Advocatus Sambiensis & Natangiæ. Nam *Sambiensis* multis Commendatoribus anteponitur in Privilegio, quod Regiomontanis An. 1286. Conradus à Tierburg, Magister Provincialis dedit, cum hoc ordine nomina ibidem subscripta reperiantur: *Marschalcus Prussiæ; Commendator Regiomont. Advocatus Samlandiæ* (Vogd zu Samland) *Commendator Ragnitensis, & alii Commendatores*, apud Joan. Freiberg. *in Chron. MS.* Videtur autem aliquando hoc Advocati Samlandici munus fuisse sublatum, administratione Samlandicæ Provinciæ Marschalco supremo commissâ, ut colligi potest ex Privilegio, quod Henricus Plavenius Magister generalis Anno 1413. Samlandis dedit, ubi hæc habentur: Und würde iemand (ex Samlandis) zu Gebäuen bedürffen/ der soll den Marschalck darum anspreechen und bitten/oder einen Vogt/ ob hernachmahls ein Vogt uff Samland gesezt würde. *Vid. Privileg. Pruss. Ducalis fol. 5. b.* Hujus Advocati Sambiæ quæ olim fuerit Prærogativa, vel ex eo discimus, quod tempore Alberti Marchionis Brandeburgici primique Prussiæ Ducis, cum reliqui Advocati & Commendatores abrogarentur, hic tamen

tamen dignitatem suam retinuit, obtinetque hodie primum post Directorem inter Consiliarios Provinciæ locum. Vulgo vocatur der Landvogt von Schacken. Alter enim ille, qui hodiè dicitur Vogt von Fischhausen/proximeque priorem illum, puta Schacensem, inter Consiliarios Provinciales subsequitur, substitutus esse videtur Advocato Episcopi Sambiensis, cujus frequens est in Historia Prusica mentio. Advocati *Natangiæ* munus conjunctum fuit cum Commendatura Balgensi, quamvis, quod semper fuerit conjunctum, asserere non ausim. Legimus enim in Privilegio Bartensteinensi An. 1375. fuisse Ditericum ab Elner Commendatorem Balgensem & Advocatum Natangiæ. Inter Magistratus Ordinis Teutonici infimos referuntur sequentes: Commendator Minor, Commendator rei cibariæ, Hospitalarii inferiores; Provisores Arcium; Advocati Arcium; Præfecti rei piscariæ; Præfecti molarum. Item der Schildknechtmeister/der Bruder vom Sattelhauß; der Bruder von der kleinen Schmiede; Socii Magistrorum, & Commendatorum, alii. Ex his CONMENDATOR MINOR (der kleine Commendor) præerat rei domesticæ. Providebat enim, ut arces & castella omnibus ad vitam sustentandam necessariis instruerentur. Fungebatur idem Ædilis munere. Etenim arcium aliorumque ædificiorum publicorum reparationes ad Commendatorem Minorem pertinebant, *Vid. Consvetud. Ord. n. 37.* COMMENDATOR CIBARIÆ REI (der Speiß Commendor) erat Promus Condus, qui Fratribus cibum potumque dividebat, & hoc quidem ex præscripto Commendatoris Magni. *Consvetud. Ord. num. 57.* Ille, qui dicebatur der Schildknechtmeister/procurabat Fratribus ephippia, strigiles, frenos, & alia. Singulis diebus Veneris agebat conventum cum militibus, *ut est in Consvetud. Ord. num. 41.* Idem ferè munus erat ejus, qui dicebatur der Bruder vom Sattelhauß. *Consvet. Ord. n. 42.* FRATER VSTRINÆ SIVE FABRICÆ MINORIS (der Bruder von der kleinen Schmiede) procurabat Fratribus calcaria, stapedas, alia. *Consv. num. 43.* SOCIUS MAGISTRI (des Hofmeisters Compan) quæ obierit munia, intelligemus, si ad originem hujus muneris respiciamus. Cum Wernerus ab Urseln Magister generalis initio Sec XIV. esset interfectus, constituit Luderus Dux Brunsvicensis & Magister Ord. Teut. generalis in Conventu Ordinis, ut Magistro socius adjungeretur, qui à latere Magistri non recederet, sed ejus nomine responsa petentibus daret, sicque periculum à capite Magistri averteret. Henne-

berg.

berg. *in Comment. ad Tab. Pruff. pag. 286.* Th. Waiſſel. *fol. 113. b.* Procedente tempore etiam Commendatores, ut & Commendatores arcium ſibi ſocios adſciverunt, ut paſſim Hiſtoria Prusſica teſtatur. Quanquam autem hæ dignitates, quas ultimo loco commemoravimus, puta Proviſorum, Præfectorum rei piſcariæ &c. fuerunt infimi ordinis, patebat tamen ab his aditus ad ſummas etiam Dignitates. Sic Henricus à Richtenberg ex Præfecto Piſcatorum (Fiſchmeiſter) factus & Hoſpitalarius ſupremus, & denique Magiſter generalis. Henneb. *in Comment. pag. 201.* Waiſſel. *fol. 246.* Similiter Johannes à Tieffen primò fuit Proviſor (Pfleger) Schacenſis, deinde Commendator Brandeburgenſis, inde ad ſummam Magiſtri generalis evectus eſt dignitatem.

XIV. Ultimo loco cenſebantur Fratres privati, id eſt, in dignitatibus non conſtituti, qui variè erant diviſi. Alii quippe Sacerdotes erant, alii non Sacerdotes. Hi rurſus erant aut Equites aut Laici. Concedebatur enim in Ordinis Regula, ut in Ordinem Teutonicum etiam ſeculares non ſolum cœlibes, ſed & Conjugati reciperentur; ita tamen ne crux tota in horum veſtibus exprimeretur. *Vid. Reg. Ord. num. 32.* Hinc etiam alibi Regula dicta diſtingvit inter Prieſter Brůder / Pfaffen die nicht Prieſter ſind / und Layen *num. 10.* Huc referri poſſe puto etiam SORORES Ordinis Teutonici, quarum diſertis verbis fit mentio in Precatione, quam Ordinis Teutonici Fratres quotidie in ſacris ſuis recitabant, habeturque illa in Codicibus Regulam, Leges, Conſvetudines, Venias Ordinis Teutonici complectentibus, licet non neſciam in quibusdam Codicibus Sorores omitti. Conſuli hîc poteſt Codex membranaceus in Bibliotheca Regiomontana Electorali, in forma majori. Codici, quem habet Paulus Nicolai Bibliopola Regiomontanus, præfixi ſunt Faſti Pruſſorum, in quibus menſe Octobri reperitur Anniverſarium Fratrum Sororumque Ord. Teut. Habentur inſuper Ritus inaugurandæ Soronis in Ordine Teutonico, quos vide in Codice membranaceo, Bibliopolæ Regiomontani Pauli Nicolai. Eſt etiam Codex chartaceus in Folio, ut vocant, in Bibliotheca jam nominata Regiomonti, Vitam B. Dorotheæ complexus, inter MSS. Codices Lit. YY. 31. 2. in quo diſertis verbis mentio fit, *Mulieris Profeſſæ Ordinis S. Mariæ Teutonicorum* Agmen in Ordine Teutonico claude-

claudebant Novitii, quos à reliquis Fratribus distingvebat vestis adhuc secularis. *Vid. Reg. Ord. num. 29. fol. 32. b. fin.* Conf. & Schuz. *lib. 2. Chron. fol. 64.* Deinde dividebantur dicti Fratres etiam in certos Conventus, quorum singulos constituebant duodecim Fratres, secundum numerum duodecim Apostolorum, quibus præerat unus Commendator, *ut dicitur in Regula Ordinis num. 15.* Cæterùm Winricus à Kniprode XIXmus Magister generalis constituisse dicitur, ut 12. Equites & 6. Sacerdotes Ordinis, quibus omnibus præesset unus Commendator, constituerent Conventum. Henneb. *in Chron. pag. 290.* Eadem habet & Waisselius, additque sub eodem Kniprodio triginta ejus generis Conventus fuisse numeratos. *Vid.* Waissel. *in Chron. fol. 121. b.* Plures autem Conventus numerat Simon Grunovius *Tract. XIII. cap. 1.* ex quo hîc Catalogum Conventuum excerpemus.

1. Convent auff Schackau.	1. Convent auff Schweza.
1. Convent auff Labiau.	1. Convent auff Althauß.
1. Convent auff Tapiau.	1. Convent auff Birgelau.
2. Convent auff Königsberg.	2. Convent auff Thorn.
1. Convent auff Brandenburg.	1. Convent auff Gulba.
1. Convent auff Balga.	1. Convent auff Straßburg.
1. Convent auff Ragnit.	1. Convent auff Brethem.
1. Convent auff Barten.	1. Convent auff Reden.
2½. Convent auff Elbing.	1. Convent auff Christburg.
2½. Convent auff Danzig.	1. Convent auff Holland.
1. Convent auff Mewa.	1. Convent auff Morung.
½. Convent auff Panzig.	1. Convent auff Osteroda.
1. Convent auff Schlochau.	4. Convent auff Marienburg.

Cum autem tot Commendatores in ordine non fuerint numerati, ut singuli singulis præesse possent Conventibus, dicendum erit, fortasse iis in locis, ubi plures fuere Conventus, unum omnibus præpositum fuisse Commendatorem.

Quod ad numerum Fratrum Ordinis Teutonici attinet, ille strictè determinari non potest, cum ille modò creverit, modò decreverit, prout res Ordinis vel augebantur vel diminuebantur. Ab initio instituti hujus Ordinis tantum 40. Fratres in Ordine Teutonico numerabantur. Postea decrevisse videtur & hic numerus. Hermannus enim à Saltza, qui primus Prus-

sos ethnicos oppugnare cœpit, id unicè dicitur exoptasse, ut tantùm decem Fratres Ordinis sui hostibus opponere sibi liceret. Damnatus etiam est voti, adeò ut ultimis imperii sui temporibus numeraret in Ordine suo mille Fratres, ut vult Hennebergerus *in Comment. pag. 366.* vel ut alii, & quidem rectius, scribunt, duo millia Fratrum, quod intelligendum est, non de sola Prussia, sed de Omnibus Ordinis Teutonici Provinciis. *Vid.* Petr. de Dusburg *Part. 1. Chron. cap. 5. quem sequitur alius Anonymus Chronici antiqui Germanici Scriptor, ut & Schuz. fol. 6. Waissel. fol. 45.* Cum Ordo Teutonicus, Conrado de Jungingen imperante, in maximo esset flore, mille plus minus Fratres fuisse numeratos in sola Prussia, docet nos Catalogus Grunovii, quem texit *Tract. XIV. cap. 9. fol. 288.* ex eo Waisselius *in Chron. fol. 132.* Sic verò ille in Chronico Waisselii se habet: In diesen Zeiten war der Orden in Preußen sehr mächtig / und alle Ampter waren wol besezt. Erstlich war der Hoemeister / zu nechst ein Groß Compthur / darnach der Land-Marschalck / darnach drey Bischoffe (quartus enim, puta Varmiensis jugum Ordinis Teutonici non receperat) acht und zwanzig Compthurs; sechs und vierzig Haus-Commentors; ein und achzig Spittahl-Herrn / fünff und dreyßig Convents Herrn (Carvents-Herrn habet exemplar Grunovii, quo ego usus sum, sed sine dubio perperam) Fünff und sechzig Kellermeister (verzig Kuchmeister / ut additur in Grunovio) sieben und dreyßig Pfleger; Achtzehen Vögte; neun und dreyßig Fischmeister; drey und neunzig (98. habet Grunov.) Mühlmeister; hundert und vierzehen alte kranke Creuz-Herren / sieben hundert gemeine Ritterbrüder / hundert und zwey und sechzig Chorherrn und Creuzpriester / fünff und dreyßig Thumherrn; fünff und zwanzig Pfarrherrn / die das Creuz hatten / sechs tausend und zwey hundert Dienstknechte und Gesinde. In hoc tamen catalogo quædam desiderantur, ut vel ex supra dictis liquet. Omittuntur enim hîc Hospitalarius Supremus, Trapiarius, & Thesaurarius, qui tamen eo tempore jam fuerunt instituti. Præponuntur etiam Episcopis Commendator Magnus & Marschalcus, qua de re non immerito dubitaveris, an antiquitus illud obtinuerit. Temporibus Alberti certè, cum adhuc esset Ordinis Magister Episcopi præcedebant Commendatorem Magnum, ut ex iis, quæ infra dicentur, manifestum fiet.

XV. An-

XV. Antequam hinc ad Formam Reipubl. Prusſicæ conſiderandam progrediamur, lubet ſtrictim reliqua Fratrum Ordinis Teutonici inſtituta perſequi, ut in anteceſſum cognoſcamus, quæ fuerit ipſorum vitæ, victûs, amictûs, ſtatûs & conditionis ratio. Ad hæc autem intelligenda notandum eſt, Cœleſtinum III. Pontificem Romanum Ordini huic dediſſe REGULAM S. Auguſtini ut Franciſcus Menennius *in Deliciis Equeſtrib.* Funccius *in Chronolog.* & alii teſtantur. Alii preſſius hanc rem determinant, quando dicunt Fratribus his data eſſe inſtituta Ordinis Johannitarum, in privatâ Fratrum vitâ dirigendâ pauperumq; curâ, & Ordinis Templariorum, in iis quæ ad militiam pertinent. Ex hujus Regulæ præſcripto vovebant, non ſecus atque in aliis Ordinibus fieri conſveverat, Caſtitatem, paupertatem & obedientiam. Ad primum illud caput pertinet, quod à colloquiis etiam cum mulieribus, præſertim junioribus abſtinere jubebantur. Quin etiam nec propriam Matrem ipſis oſculari licebat. *Reg. Ord. num. 28.* Ad ſervitia tamen domeſtica mulieres admittuntur. *in Reg. Ord. n. 31.* Ad ſecundum caput refertur, quod Fratres ordinis nihil proprii poſſidere poterant, niſi ipſis id à Magiſtro aliisve Magiſtratibus eſſet conceſſum. *Reg. Ord. n. 1. Conf. Leges Ordinis num. 5. ſeq. & Leges Conradi ab Erlichshauſen fol. 109.* Quam ob rem Fratres arcas ſuas obſerare prohibebantur, ne quis pecuniam eos aliaque precioſa occultare ſuſpicaretur. *Reg. Ord. num. 21.* Quæ igitur poſſidebant, illa poſſidebant communi Ordinis vel Capituli nomine, idque ad ægrotos, Pauperes & Equites Ordinis ſuſtentandos. *Reg. Ord. num. 2.* Mitti etiam in Regula permittuntur, qui ſtipem colligant ad ægrotos curandos. *num. 7.* De Obedientia & Pietate Fratrum etiam Leges non paucæ reperiuntur. Primus enim Ordinis hujus Magiſter inſtituiſſe fertur, ut Fratres ſingulis diebus ac noctibus, ducenties Orationem Dominicam, Symbolum Apoſtolicum & Salutationem Angelicam recitarent. Vid. Henneb. *in Chron. pag. 362.* Waiſſel. *fol. 42.* Sed dubium eſt illud, quod de auctore hujus conſvetudinis dicitur, cum ignotum ſit, ex quonam Scriptore illa dicti Scriptores hauſerint. Regula ſanè Ordinis pauciorem habet numerum. *Vid. Reg. n. 8.* Videtur igitur hoc eſſe recentius inſtitutum, ut Fratres toties Orationem Dominicam recitarent. *Vide ſupra Clauſulam ad Precationem Ordinis Teutonici adjectam.* Dicitur quoque Henricus de Walpot Primus Ordinis Magiſter conſtituiſſe, ut Fratres Laici tantùm ab eo, qui ſecundus eſſet à Magiſtro, punirentur; Sacerdotes autem ab ipſo Magiſtro, & il-

lud quidem occultè nisi enorme aliquod facinus publicam exigeret pœnam. Henneb. & Waissel. *ll. cc.* Certiora de pœnis Fratrum reperies *in Legibus Ordinis num. 33. seq.* Ut autem eo magis pietati studerent Fratres, constitutum est in Regula *num. 9.* ut septies quotannis Fratres Evchariſtiam Sacram celebrarent, & corpore sangvineque Domini pascerentur. Primò, die viridium. Deinde ipso festo Paschatos die. Tertiò die festo Pentecostes. Quartò, die Assumtionis B. Virginis. Quintò, die omnium Sanctorum. Sextò, in ipsis Christi Natalitiis. Postremò, die Purificationis Mariæ. Huc etiam referendum est, quod Conradus de Feuchtwangen constituit, ut cellæ Fratrum semper essent apertæ, idque eo fine, ne quid mali Fratres in occulto designarent. *Vid. Leges hujus Magistri fol. 76. & 78.* Deindè VESTIS Fratrum hujus Ordinis fuit Pallium album, cruce nigrâ insignitum : Interior autem tunica erat nigra. Polid. Virgil. *lib. 7. de Invent. Rer. cap. 5. Idem habent Hennebergerus, Schüzius, & alii plurimi.* Albertus tamen Marchio Brandeburgensis Magister Ordinis Teutonici in Prussia ultimus, cum Prussiam primò ingrederetur, usus est pallio nigro lugubri, propter matris, quæ non ita pridem vitam cum morte commutaverat, obitum, ut auctor est Thom. Treterus *in vita Fabiani XVII. Episcopi Warmiensis.* Singulis Fratrum habere licebat duo indusia, duas interulas, binas braccas, tunicam, cappam, unum aut duo pallia. &c. *Consuetud. Ord. num. 36. Conf. Reg. num. 11.* Calceos habebant sine ullo ornatu. *Reg. n. 11. Leges Conradi Erlichusii fol. 112.* Sed neque arma auro vel argento decorata Fratribus concedebantur. *Reg. n. 22.* Præterea notatu digna sunt, quæ Franciscus Mennennius *in Deliciis Equestribus* de Sacerdotibus hujus Ordinis tradit. Dicit videlicet Sacertotes hujus Ordinis facultatem obtinuisse, ut sacra in armis facere possent, adeò ut de illis verè dicere liceat, quod Rodericus Archiepiscopus Toletanus de suis prodit Equitibus: Qui laudabant in canticis, accincti sunt ense. &c. Sacerdotes Ordinis Teutonici tondebant barbas, quod tamen reliqui Equites facere prohibebantur. *Reg. Ord. num. 12. Leges Conradi ab Erlichshauf. fol. 112. b.* Postremò & hoc addendum, Fratres omnes non nisi lecto stramentitio usos, concessum tamen ipsis erat unum cervical. *Leges Ordinis num. 1. fol. 41. Reg. Ord. num. XI.* Quod ad Genus & Nationem Fratum attinet, requirebatur, ut essent Nobiles Germani. Vide quæ in hanc rem diximus *in Animadversionibus ad Prologum Petri de Dusburg. lit. f.* Sed Ætas quoque Fratrum in Regula determinatur, quando

do pueri ante annum ætatis quartum decimum recipi prohibentur. Qui pueri suâ sponte se Ordini tradebant, educabantur à Fratribus usque ad ætatem maturiorem, & tunc ipsis erat integrum aut discedere, aut nomen suum in Ordine profiteri. *Reg. num. 30.* Postremò Corporis integritas etiam in Fratribus in Ordinem recipiendis requirebatur, ut essent ad gerenda bella idonei. Hæc omnia ex ritibus investiendi Fratres discimus; Qui videantur in Regula Ordinis *num. 28.* Hæc disciplina primis temporibus, nempe Sec. XIII. stetit sine dubio incorrupta. Sed Sec. XIV. auctis Ordinis Teutonici opibus, multa contra Regulam Legesque primorum Magistrorum invaluisse, non est, quod dubitemus. Conrado Zölnero Prussiam administrante Equites hi titulum Fratrum ut viliorem dedignati, Dominos dici se voluere. Cum enim antea dicerentur Brüder des teutschen Ordens/ sive Ordens-Brüder / deinde vocabantur Creutz-Herren. Scilicet potentia ipsis nihil moderati svadebat. Hinc luxus, hinc flagitia varia, hinc Legum contemptus, hinc denique impotens in subditos sibi populos dominatio. Evidentius hæc elucerent, si vera essent, quæ Caspar Schuzius in Chronico suo tradit. Eò quippe jam processisse luxum testatur, ut Conradus de Jungingen XXIIdus Magister lege latâ coactus sit cavere, ne Equites Ordinis singuli plures, quàm decem, neque Commendatores singuli plures, quàm centum equos alerent, præter eos, quos ad usum domesticum, & agriculturam adhiberent. Schuz. *lib. 3. fol. 97.* Sed his fidem derogant Statuta ac Consvetudines Ordinis Teutonici, quæ longè minorem equorum numerum aliis Magistratibus Majoribus, Magistro etiam ipsi assignant. *Vid. Consuetud. Ord. num. 44. & 47.* Ut jam non memorem, in Legibus Conradi de Jungingen, quæ multorum etiam nunc teruntur manibus, nihil tale reperiri. *Vid. Codex Membranaceus in Bibl. Regiom. Elector.*

Ad extremum notandum est, præter Fratres fuisse etiam SORORES in Ordine Teutonico. In precatiunculis enim Ordinis Teutonici quas quotidie recitabant hæc habentur: Gedenket auch unser Brudere und Schwestere/ wenn sie verschieden sint. Est etiam in Bibliotheca Regiomontana Electorali in MSS. Codex chartaceus vitam S. Dorotheæ complexus Lit. yy. 31. a. in quo hæc habentur: *Eodem die & horâ Soror Katharina relicta Nicolai mulier professa Ordinis S. Mariæ Teutonicorum habitans in curia pecudum Ecclesiæ Pomesanienſis.* &c. Exstant etiam in quibusdam Codicibus Ordi-

nis Teutonici precatiunculæ quædam, quarum usus fuit in inaugurandis Sororibus Ordinis Teutonici, & sunt sequentes: *Benedictio super vestimenta, quibus velandæ sunt mulieres, quæ ** mutant vestimenta, atque ** relinquunt.* Oratio: *Visibilium & invisibilium Creator adesto propitius invocationibus nostris, ut hæc indumenta, castitatis effigiem ostendentia, desuper gratiâ irrigante benedicere & sanctificare digneris, per &c.* *Benedictio super caput ejus.* Oratio: *Deus castitatis amator & continentiæ conservator supplantationem nostram benignus exaudi, & hanc famulam tuam propitius intuere, ut & pudicitiam, quam vovit, tuo auxilio conservet, & sexagesimum conferre fructum continentiæ & vitam æternam te largiente mereatur percipere, per &c.* *Ad comam tondendam mulieri.* Oratio: *Omnipotens sempiterne Deus respice propitius super hanc famulam tuam N. quam ad novam tondendi gratiam vocare dignatus es, & tribue ei remissionem omnium peccatorum adque cœlestium donorum concedas pervenire consortium per* &c. In Regula Teutonici Ordinis conceditur etiam, ut mulieres admittantur ad ministeria domestica in Conventibus Fratrum obeunda, eæque vocantur Halbschwestern. An verò illæ eædem sint, quæ priores, dicere non habeo. Omnia hæc ferme, quæ hactenus adducta sunt, cognoscimus ex Regula Ordinis Teutonici, ubi inter alia hæc occurrunt: Wenne der Meister und die Brüdere das zu Rate werdent / das sie entfan wollent Brudere zu ir Ordene / so sellen sie senden einen Bruder zu ienen / die da Brudere wollent werden uz dem Capitele / der sie lere alses. Alse sie kumen in den Capitel / daz si kumen vur den Meister / oder vur dem / der den Capittel heldet / unde in biten durch Gott / das er si entfa zu dem Ordene ir Sele zu behaldene. Und sal in der Meister antwurten; L. Bruder haben uwer Bete erhöret / ob ir nicht an u hat der Dinge / di wir u . . . gen sullen = = ob ir uch in de keinen Orden verlobet habet. Oder da K . . . wibe von de keinem Gelübde gebunden sit. Oder de keines Herrn Eigen-

genschaffter de keinem schuldec ist. Oder de keine Rechnunge sit schuldec zutune/davon de Orden mochte bekumbert werden. Oder de keine verholene Suche habet/unde were dirre Dinge de keinez / der wir uch vorgeleget haben an uch. Unde saget ir uns das nicht / unde wurde wir es gewar hinach innen / so enmochtet ir unser Bruder nicht sin/unde hettet den Orden verlohren. Si recipiendi dicebant, se ab his omnibus liberos & immunes esse, proponebantur iis sequentes conditiones : Das si den siechen Globen zu dienene/ und daz H. Lant zu schirmene. Und andere Lant/ di dazu gehornet vor den Vienden Gotes/ als Verre so man si heizet. Ob si de kein Ampt kunnen/daz sullen si dem Meister sagen / unde daz uben nach sinen Willen und nachir macht. Sie sollen auch globen zu hekne den Capitel / und des Meisters heimlich Rath. Unde nicht zu Varene von diesene Orden/ane Ourlaub zu einen andern Lebene. His à recipiendis acceptis, dies probationis ipsis concedebantur. Quod si autem Ordinem statim suscipere volebant, jubebantur digitis libro impositis jurare : Ich entheize und globe Kuscheit mines Libes / unde ane Eigenschaft zu sine und gehorsam Gote und S. Marien / unde auch Meistere diß Ordens des Dutschen Huses unde unsern Nachkommen / nach der Regeln und der Gewonheit des Ordens des Dutschen Huses. Daz ich euch gehorsam wil sin biß an minen Todt. His peractis sacra synaxi utebantur, vestemque Ordinis à Magistro vel alio Fratre, certis ceremoniis adhibitis, accipiebant. Additur etiam in Regula : den Brudern di man empfet zu dem Ordene / dene sol man geloben Wazzer unde Brot/unde alde Cleidere/und daz sal man geben den Brudern / di ir Ampt nicht wollen uben/also lange/ biz daz sie es gerne uben. &c. Hæc in regula Ord. *num. 28.* Schuzius in Chronico Prussico paulo aliter hæc recenset *lib. 1. fol. 15.* Ritus in Fratre aliquo investiendo adhiberi soliti, adhuc in multis Codicibus MSS. reperiuntur.

XVI. His ita perlustratis, ad ipsam Reipubl. Prussicæ formam accedamus. Monarchiam hîc absolutam Ordinis Teutonici tempore fuisse, dici non potest. Quanquam enim Magister generalis regiâ potestate Prussiæ præfuisse videtur, neque tamen ab imperio Superioris liber fuit, neque sibi subditis absoluto jure præfuit. Quod ad prius attinet, notum est, Magistrum generalem cum Ordine suo tum Romani Pontificis in sacris, tum Imperatoris Germanici in Civilibus fuisse imperio obnoxium. Sed &

politi-

politicis negotiis non rarò se Pontifex Romanus immiscuit, adeò, ut nonnulli Scriptorum nostrorum imperium etiam in Civilibus ipsi tribuere videantur. Fassi sunt idem ipsi Cruciferi. Quippe contra fœdus Polonicum excipientes, non esse se sui juris asserebant, cum omnes Provinciæ & Possessiones Ordinis proximè Sanctæ sedi sint subiectæ, apud Schuz. *lib. 9. fol. 408. b.* Neque desunt exempla potestatis Pontificiæ hîc in Prussia actæ. Ad imperium Ecclesiasticum pertinet illud, quod Episcopi injuriâ ab Ordinis Fratribus affecti provocarint ad Papam. Sic Johannes Streiffenrok Episcopus Varmiensis obtinuit in Curia Papali contra Winricum de Kniprode Magistrum tria decreta, de quo Thomas Treterus *in Vita hujus Episcopi.* Conf. Waissel. *fol. 124. b.* Item cum Hermannus de Grunbach Magister Prussiæ Provincialis duos Ordinis Fratres comburi curasset, eò quod cum Prussis Veteribus, ethnicis adhuc erroribus immersis, contra Ordinem dira moliti fuissent, jussit Pontifex Romanus Provincialem hunc Magistrum movere magistratu, atque Pœnitentiam in biennium injungere. Sicut habet Joan. Freiberg *in Chron. Pruss. fol. 27. ubi de Poppone de Osterna.* Super hæc cum Henricus de Richtenberg XXXmus Magister generalis Episcopum Sambiensem nomine Dietericum à Cuba in vincula conjici, atq; è medio tolli jussisset, dicitur Sixtus IV. Papa Romanus indignationem suam his prodidisse verbis: *Deleatur pessima illa nigra crux. Maledictus enim Ordo, ubi Laicus regit super Clerum.* Itaque Magister coactus est ea propter causam suam in Romana curia agere, teste Th. Waiselio *in Chron. fol. 248. & 251.* Imperium quoque Politicum sibi tribuisse Pontifices Romanos, illud maximè documento est, quod Ludovico Erlichshusio imperante Legatus Pontificis Prussiam feudum esse sedis Romanæ disertis asseruit verbis. apud Schuz. *lib. 4. fol. 164. b.* Minus adhuc dubium est, an Magister Ordinis Teutonici Germanico Imperatori fuerit subjectus. Ut enim taceam Privilegium illud à Friderico II. Imperatore Ordini ratione Prussiæ datum, de quo *in Animadv. ad Part. 2. cap. 5. Dusburgii* actum est; alia certè quamplurima supersunt hujus rei argumenta. Cum An. 1335. Dieterico de Aldenburg Magistro controversiam Ordini movisset de finibus Prussiæ, mandavit Ludovicus Imperator Magistro sub pœna gravissima, ut ne minimam quidem

terræ

terræ portionem, quam ab Imperio ut feudum possidebat, alienaret, neque alium judicem hac super controversia, inscio Imperatore, agnosceret. Schuz. *lib. 1. Chron. fol. 68.* Deinde, varia mandata Imperatorum ad Magistros Prussiæ ac Teutonicum Ordinem missa, testis est Schuzius *lib. 3. fol. 127. a. 130. a. seq. lib. 9. fol. 410.* Concessit etiam Imperator Magistro potestatem vectigalia in Prussia imponendi, cum ipsi hoc esset ab Ordinibus Prussiæ negatum. Schuz. *lib. 4. fol. 146. b. pr.* Agnoverunt hoc imperium & ipsi Cruciferi, cum ad Imperatorem plurimis in casibus provocasse legantur. Vid. Schuz. *lib. 9. fol. 400. lib. 10. fol. 458. lib. 2. fol. 85. b.* Solebant autem tum demum Imperatorem appellare, quando ab hostibus aliisve in angustias compellebantur: alioqui parum pensi habebant, quid Imperator de Rebus Prussicis constitueret. Ex eodem quoque fluxit fonte, quod Casimiri III. Jagellonidis Regis Poloniæ temporibus, ut & postea aliquoties Elbinga ac Dantiscum non secus atque aliæ Liberæ Imperiales urbes ad Comitia Imperii Germanici vocabantur. Hoc enim non alia de causa factum, quàm ut hoc honore urbes illæ inescatæ, jugo Polonico excusso, Ordini se subiicerent. Sed memoratæ Civitates nunquam in Comitiis Germanicis comparuere. *Vid.* Schuz. *lib. 4. Chron. fol. 402.*

XVII. Ex his nemo non intelligit, non absolutum hîc in Prussia fuisse Cruciferorum imperium, adeoque non obtinuisse aliquam hîc Reipublicæ simpliciter ita dictæ speciem, utpote quæ non agnoscit superiorem. Attamen nihilominus videndum est, quænam huic Provinciæ aliquo saltem modo conveniat Reipublicæ Forma. Quanquam enim ipsi Reipublicæ nomen in strictâ significatione non competit, poterit tamen eidem competere in latiori saltem significatione. Illud autem intelligemus, dummodo consideravimus, quam hic in inferiores sibique subjectos habuerit potestatem Ordinis Magister. Hanc autem nimium quantum habuit limitatam, sive Ordinis Teutonici membra, sive incolas Prussiæ respiciamus. Quod enim primo loco ad Magistros Provinciales per Germaniam, Livoniam aliasque Provincias, attinet, illi præterquam quod ad Electionem Magistri generalis admittebantur (de quo Vid. *Consvet. Ord. n. 2.* Schuz. *lib. 8. fol. 361.* Waissel. *fol. 172.*) causæ quoque Prussicæ gravioris momenti sine

Magistrorum Provincialium in exteris oris degentium consensu determinari non poterant. *Vid.* Schuz. *lib. 4. fol. 144. a. & lib. 8. fol. 362. b.* Quamobrem etiam Magistri Provinciales ab exteris oris in Prussiam veniebant, quando Capitulum generale, in quo non tantùm res ad universum Ordinem, sed etiam singulas Provincias pertinentes componebantur, Magistri generales convocabant. Vid. Schuz. *lib. 4. fol. 143. b.* Privilegia super hæc Prussica subscribebant, ut vel solum Culmense Privilegium testari potest. Conf. Casp. Schuz. *lib. 4. fol. 154. a.* Sic etiam in Pactis Polonorum cum Ordine Teutonico ratione Prussiæ initis expressè Magister & Ordo Teutonicus obligatur, ut Magistrum Provincialem per Germaniam eò adducant, ut & ipse Pactis illis sigillum suum appendat, quod certè factum non fuisset, si Magister absolutam in Prussos atque Ordinem Teutonicum habuisset potestatem. Pacta modò citata Vide apud Janum Januszovium *lib. 7. Constit. part. 3. tit. 1. fol. 856.* Quod diximus de Magistris exterarum Provinciarum, idem dicendum quoque est, de Præceptoribus Ordinis in Prussia. Nam non minus horum respectu potestas Magistrorum fuit limitata. Non poterat enim Magister Magistrum Provincialem in Germania, aut Livonia aliisve terris constituere, nisi Præceptorum Prussiæ consensus accessisset; ideò Magistri Provinciales constitui solebant in generali Ordinis Conventu, per liberam Fratrum suffragia. *Consvetud. Ord. num. XI.* Waissel. *pag. 92. b.* Episcopos etiam Warmienses non eligebat Magister, sed hæc potestas penes Capitulum Canonicorum ejusdem Ecclesiæ semper fuit, ita ut etiam non denunciatâ Magistro prioris Episcopi morte, potuerint Canonici alium in defuncti locum sufficere. Schuzius *lib. 8. fol. 374. b.* Sed ne excipias, non esse mirum, quod ad electionem Episcopi Varmiensis non concurrerit Magister, cum Episcopatus ille planè fuerit ab Imperio Magistri atque Ordinis immunis; dicimus, nec in aliis Episcopatibus absolutam fuisse Magistrorum in eligendis Episcopis potestatem, cum & hîc Canonici ad electionem Novi Magistri concurrerint. Deinde Præceptores quinque Majores in Prussia, puta, Commendatorem Magnum, Marschalcum, Hospitalarium, Trapiarium & Thesaurarium, item Castellanum Starkenbergensem, non nisi in Conventu Ordinis eligebat Magister generalis. Quid, quod minores etiam ad Magi-

stratus

ſtratus creandos Conſiliariorum requirebatur conſenſus, ita tamen, ut & extra Conventum generalem iidem eligi potuerint. *Conſuetud. Ord. num. XI. pag. 131. ſeq.* Præterea Magiſter generalis exteros Magiſtros Provinciales inviſens, poterat quidem de conſilio Fratrum præſentium Magiſtrum illum removere aliumque ſubſtituere, ita tamen, ut ad Capitulum regreſſus novum illum Magiſtrum Fratribus commendaret, ut aut in Magiſtratu confirmaretur, aut alius magis idoneus ſubſtitueretur. Si Magiſter eam rem ad Capitulum deferre neglexiſſet, licebat Capitulo etiam ſine Magiſtri conſenſu Magiſtrum alium creare in Provinciam mittendum. *Conſuetud. num. 17.* Adde, quod in poteſtate Magiſtri ſitum non erat, ut pro lubitu in Provincias excurreret, relicto Vicesgerente. Neque hoc enim ſine conſenſu Fratrum fiebat. *Conſuetud. Ord. num. 15.* Quid, quod ne privatum quidem Fratrem Magiſtro integrum erat in alias Provincias, ſine ſcitu Præceptorum majorum aliorumque Fratrum, mittere. *ibid. num. 18.* Si etiam Fratribus privatis quædam negotia in exteris Provinciis erant expedienda, non ſufficiebat ipſis peregre proficiſci volentibus conſenſus Magiſtri ſolius, niſi aliorum quoque Fratrum adjectus fuiſſet calculus. *ibid. num. 16.* Huc accedit, quod Theſaurus in unius Magiſtri poteſtate non fuit. Unam enim clavem habebat Magiſter, alteram Commendator Magnus, tertiam Theſaurarius, adeò, ut unus eorum ſine cæterorum indultu Theſaurum aperire non potuerit. Adminiſtratio theſauri fuit penes Magiſtrum, quinque majores, Commendatorem minorem, unum Sacerdotem, unum item Fratrem non Equitem, aliosq; quos Magiſter ſibi adjungere volebat. In quibusdam etiam caſibus cauſæ ad theſauri adminiſtrationem pertinentes, in Conventu Ordinis generali agitabantur. *Hæc & alia vid. in Conſuetud. Ord. à num. 10. ad 20.* Verbo in omnibus negotiis publicis requirebatur conſenſus Epiſcoporum Pruſſicorum & Commendatorum Ordinis. Vid. Schüz. *lib. 5. Chron. fol. 191. b.* Item leges Ludovici Erlichshuſii *in antiquo Codice MS. fol. 114. b.* Quod autem diximus de Epiſcopis, illorum videlicet conſenſum fuiſſe requiſitum, illud fortaſſe reſtringendum eſt ad negotia totam Pruſſiam tangentia, ut quando de moneta cudenda, aliisque rebus gravioribus agebatur: ut ex Receſſu Thorunienſi Anni 1416. de Moneta apparet. In aliis minutioribus negotiis conſenſum eorum fuiſſe requiſitum non deprehendo. Tanta denique fuit Præceptorum Ordinis Teutonici auctoritas, ut ipſum Magiſtrum generalem dignitate

privare ipsis esset integrum. Constituit namque Gotofredus de Hohenloe Magister XImus in Capitulo Venetiis congregato, ut Magister, si à Capitulo citaretur, neque ad tertiam citationem se sisteret, dignitate privaretur. *Vid. leges dictæ in Cod. MS. fol. 78. b.* Contigit hoc Ludolpho König/ Henrico Reussio à Plauen, Michaeli Sternbergio & Paulo Bellizero Magistris, qui omnes magistratu, diversis tamen de causis, moti sunt. Vid. Waissel. *fol. 141. & 145.* & alii Scriptores Prussici. Et ob hanc etiam rationem Magistratus hi ab ipsis Magistris generalibus vocabantur Præceptores (Gebietiger) & Compræceptores (Mit-Gebietiger) quod potestatem habebant quasi cum Magistro divisam, quam in primis exercebant in Capitulo generali, de quo adhuc pauca sunt addenda. Videlicet habebatur Capitulum singulis annis loco commodo die Exaltationis S. Crucis. Hic primò inter Præceptores Majores, qui à Magistro & Capitulo dignitates suas acceperant, magistratu suo quisque decedebat, illum denuo à Magistro & Capitulo recepturus. Idem faciebant & alii Magistratus minores, post dimissum tamen Conventum, idque coram magistro, aliisque, quos Magister sibi adjungebat. *Consuetud. Ord. num. 21.* In ipsis deinde Consultationibus suffragia non tam ponderabantur, quàm numerabantur, cum ex pluralitate suffragiorum negotia determinare, causasque controversas definire moris esset. Si divisis in diversas partes studiis Fratres inter se ad concordiam reduci non poterant, judicio Magistri acquiescere cogebantur, ex præscripto Regulæ Ord. Teut. num. 27.

XVIII. Ad extremum, incolas Prussiæ si respiciamus, neque in illos absolutam fuisse Magistri totiusve Ordinis Teutonici potestatem facile deprehendemus. A primo quippe Cruciferorum in Prussiam ingressu varia Prussis Privilegia fuere concessa, quibus potestas Magistri atque Ordinis jam limitabatur. Factum hoc est non alio fine, quàm ut illâ libertate Prussi veteres allecti, jugo Cruciferorum humeros sponte suâ subjicientes, religionem quoque Christianam susciperent: deinde etiam, ut Germani eò frequentiores in Prussiam commigrarent, eam diligentiùs exculturi. Inter illa Privilegia facile princeps est Privilegium Culmense ab Hermanno de Saltza Magistro generali, & Henrico de Balke Magistro Prussiæ Provinciali incolis An. 1233. concessum. In eo namque, ut alia prætream, Prussis immunitas concessa est ab omnibus vectigalibus. *num. 42.* item ab omnibus collectis injustis & hospitationibus coactis, aliisque exactionibus indebitis, *num. 21.* Appellationes

ones quoque ad Culmensem civitatem ut instituerentur, concessum est in eodem Privilegio. *num. 7.* Hæc igitur omnia ad jura Majestatis Regum ac Principum pertinentia, cum sint cum incolis Prussiæ communicata, nemo non intelligit, potestatem Magistrorum hoc Privilegio mirum quantum fuisse accisam atque imminutam. Alias plurimas immunitates incolis Prussiæ tum fuisse donatas, non est, quod dubitemus. Testantur id satis superque singularum urbium, singulorumque adeo Prædiorum Privilegia, quibus majores nostri quiete fruentes, felicem degere vitam sibi videbantur primis temporibus. Cæterum crescente Ordinis Teutonici insolentia, cum Privilegiis Prussicis derogare Cruciferi cœpissent, multæ excitatæ sunt turbæ, his jura sua in Prussiam incolarumque Bona prætendentibus, illis autem Privilegia sua tuentibus. Donec tandem An. 1414. Michaele Kuchmeistero à Sternberg, clavum Reipubl. Prussicæ gubernante primò constitutum est, ne Magister cum Præceptoribus haberet potestatem quidvis pro lubitu statuendi; sed ut in gravioris momenti rebus Consiliarios sibi adjungeret, quatuor Fratres Ordinis, decem ex potentiori Nobilitati, item ex Culmensi Thorunensi, Elbingensi, Regiomontana & Dantiscana urbibus binos Consiliarios, sine quibus nihil in juribus Majestatis exercendis susciperet, ut tradunt Schüz. *lib. 3. Chron. Pruss. fol. 108. b.* Henneberg. *in Comment. pag. 303.* & Waissel. *fol. 140. b.* Non dissimulandum tamen est illud, quod Simon Grunovius modò citatis antiquior de his Consiliariis Provincialibus habet. Videlicet non extendit eorum potestatem ad omnia jura majestatis exercenda, sed solùm, quando tributa erant conferenda. Dicit enim Magistrum negotia Prussica dijudicasse in Capitulo, ut antea fieri solebat, quando autem tributa erant exigenda, Consiliarios illos Provinciales ipsum convocasse. *Tract. XV. cap. 8. fol. 327.* Deinde suffecto in locum Sternbergii Paulo Bellizero de Rusdorff constitutum est à Magistro, Prælatis, Nobilitate & Civitatibus An. 1430. in Elbingensi Conventu, ut Consilium Prussicum constituerent Magister generalis, sex Præceptores sive Commendatores Ordinis, sex Prælati, sex Provinciales, (die von Landen) sex ex Civitatibus, (die von Städten) sine quibus nihil graviorum negotiorum belli pacisque tempore susciperetur. Electio autem horum Assessorum commissa est Magistro, & Statibus Prussiæ. Conventus quotannis commodo tempore locoque institui debebat. Schüz. *lib. 3. Chron. fol. 117. seq.* Sed neque his acquievit Paulus Bellizerus, Nam An. 1433. elegit sibi in Consiliarios intimos

præter Fratres Ordinis, etiam quatuor ex Nobilitate Prussica. Postulavit insuper, ut quidam ex Urbibus in eundem Senatum secretiorem sibi concederentur, quod tamen Urbes recusarunt. Eâ tamen lege Consiliarii dicti ex Nobilitate fuerunt admissi, ne quid in gravioribus negotiis, puta, bellis, fœderibus &c. decernerent, sine omnium statuum consensu. Schüz. *lib. 3. fol. 119. b.* Ex eo igitur tempore bella suscepta, ut & fœdera à Magistro cum exteris Principibus sine omnium Ordinum consensu pacta, irrita fuere pronunciata. *Vid. Privilegia Prussiæ Ducalis fol. 16. b. fin.* Schuz. *lib. 4. fol. 136. lib. 5. fol. 185. pr. & 188. b.* Ex eo denique tempore neque Magister, neque alius quispiam majorum Magistratuum munere suo dejici poterat, nisi omnium Ordinum illud confirmasset auctoritas. Vid. Casp. Schuzius *lib. 5. Chron. fol. 185.*

XIX. Hæc, quæ à nobis hactenus dicta sunt, documento esse possunt, quanta libertas illis temporibus fuerit ab Ordine Teutonico Prussis concessa. Sed & majoribus donatos fuisse Prussos immunitatibus colligas ex eo, quod etiam alia nonnulla, quæ itidem ad jura Majestatis propriè referuntur, sine consensu Magistri potuerint exercere. Quippe primum licebat Nobilitati & Civitatibus peculiares Conventus agere, ubi de Bono publico consilia in commune conferebant, decernebantque multa, etiamsi Magistri consensus non accessisset, valitura. Hoc etiam ipsum sibi concedi postulabant Ordines Prussiæ Regiæ, postquam Regibus Poloniæ se subjecissent. Vid. Schuz. *lib. 4. fol. 136. b. & lib. 8. in pr.* Non dissimulandum tamen est, & jam olim Cruciferos huic consvetudini reclamasse, nullo jure id Prussis competere asserentes. Schuz. *lib. 1. fol. 136. & 177.* Deinde Ordines Prussiæ temporibus Ordinis Teutonici in Conventibus, quos propriâ convocaverant auctoritate, potuerunt Collectas seu tributas sine consensu Magistri exigere ac conferre. Schuz. *lib. 4. fol. 179. b.* Sed & hoc ipsum non rarò Cruciferi oppugnarunt, sicut ex eodem Schuzio liquidò constat. Præterea in jure judiciorum exercendorum, magna fuit olim Civitatum auctoritas atque potestas. Ut enim jam supra in Dissertatione de Jure Prussico luculentis demonstravimus argumentis, certum est Prussos, postquam usus juris Magdeburgici esset ipsis concessus, Volumen illud, quod hodie juris Culmensi nomine venit, à Silesiis acceptum, sine ulla confirmatione Magistri, suum feciisse, ut omnes causæ, exceptis hæreditatibus, ex eo deciderentur. Elbingenses, Brunsbergenses & Frauenburgen-

genſes hîc ſunt excipiendi, qui Lubecenſe jus receperunt, ſed & de his pluſcula reperies citata Diſſertatione. Ex dicto volumine ſingulæ Civitates controverſias in foro agitatas dijudicabant. Quando partes litigantes decreto non acquieſcebant, provocationes inſtituebantur ad Scabinos Culmenſes (an den Schöppenſtuhl zu Culm) ubi controverſiæ finiebantur, ſine ulteriore provocatione ad judicem ſuperiorem. *Vid. Privil. Culmenſe num. 7.* Cum autem Culma variis hoſtium irruptionibus fermè diruta eſſet, judicium quoque illud diſſipatum, ſingulæ Civitates ſupremam habuerant jurisdictionem, donec tandem provocationes conceſſæ eſſent ad Commune judicium Ordinum Pruſſiæ, ut Schuzius probat *lib. 9. fol. 443.* Sed hæc ita ſimpliciter accipienda non ſunt. Quanquam enim de multis; cumprimis in provincia Culmenſi ſitis, civitatibus verè dici poteſt, animadverto tamen hîc quasdam exceptiones. Regiomontani certè rebus Culmenſium integris non rarò Scabinos Culmenſes in caſibus dubiis conſulebant, ut multa Reſcripta Culmenſium Scabinorum ad Regiomontanos miſſa teſtantur. Poſteaquam autem res Culmenſium eſſent diminutæ, à Civitatibus Regiomontanis provocatio inſtituebatur in quibusdam cauſis ad Commendatorem Arcis, in quibusdam ad Commendatorem Magnum, & ab his ad ipſum Magiſtrum, ut palàm fit ex Chronico MS. Johannis Freibergii, *ad An. 1420. fol. 107.* Sic etiam Civitates quædam commune tribunal habuere Lipſtadii, quod oppidum eſt in Pogeſania ſitum. Colligo id ex Privilegio urbi Paſſenheimenſi à Conrado Zölnero Magiſtro generali An. 1386. conceſſo, ubi hæc verba: Und ihr geſcholten Urtheil ſollen ſie von der Stadt Liebſtatt hohlen. Neſcio quoque, an huc referri debeat illud Conſiſtorium, quod Winricus ſive Henricus à Kniprode Mariæburgi conſtituiſſe dicitur, ut cauſæ quà ſacræ, quà profanæ eò devolutæ per aliquod JCtos ibidem ex jure divino, gentium & Civili dijudicarentur, de quo Schuzius *lib. 2. Chron. fol. 73. b.* Commune illud judicium Ordinum Pruſſiæ, cujus paulò ante mentionem fecimus, inſtitutum erat à Paulo Bellizero de Ruſdorff Magiſtro generali, antequam Pruſſi fœdus contra injurias Commendatorum pepigiſſent. Comprobarunt hoc Judicium & Epiſcopi Pruſſiæ, & Præceptores Ordinis majores, qui etiam has ei Leges dederunt, videlicet, ut

quot-

quotannis commodo loco & tempore ageretur: Assessores ejus essent sedecim, puta, quatuor ex Ordine Teutonico, quatuor ex Ordine Sacerdotali, quatuor ex Nobilitate, & denique quatuor ex Civitatibus. Sed vix illud judicium erat constitutum, cum ei Cruciferi contradicere cœperunt, constanterque deinde oppugnarunt, præsertim cum & ab ipso Magistro non pauci ad illud provocarent. Si quis autem Cruciferis in memoriam revocabat primam Judicii hujus institutionem, quæ facta est ab ipso Magistro ejusque Commendatoribus; regerebant, factum illud esse, non liberâ Magistri ac Præceptorum Ordinis Voluntate, sed ad importunas Ordinum Prussiæ preces, quibus tunc aliquid concedendum fuisse, ut Nobilitas & Civitates placatæ ad obsequium Ordinis revocarentur. *Vid.* Schuz. *lib. 4. Chron. fol. 142. a. lib. 5. fol. 186. b. seq. 192.* Ad extremum & hoc ad libertatem quarundam urbium pertinet, quod ipsis Ordinis Teutonici Magistri jus monetæ cudendæ concesserunt. Notum illud est de Culmensi urbe ex Privilegio Culmensi. *num. 40.* Elbingensi quoque Civitati idem jus concessum est in ipso Privilegio, ut vocant, Fundationis. Et hæc fuit olim Reipubl. Prussicæ facies à primo Ordinis Teutonici in Prussiam ingressu, usque ad Ludovicum Erlichshusium; quo imperante, post bellum tredecim annos cum Polonis gestum, dimidia Prussiæ pars per pacta An. 1466. inita, Regibus Poloniæ cessit. Itaque ab ipsis Teutonicorum Equitum in Prussia primordiis hic obtinuit Regnum, sed variis modis limitatum. Tunc temporis enim Magister cum Præceptoribus Rempublicam ex legum præscripto administrabat: Gravioribus autem rebus incidentibus Capitulum generale convocabat, quod non nisi leges atque privilegia generalia dabat, tributa imperabat, aliaque majestatis jura exercebat. Deinde Michaele Sternbergio & Paulo Bellizero ad clavum Reipubl. admotis, magis cœpit imperium Prussicum ex Regno & Aristocratia, ut & politia misceri, cum ex omnibus Ordinibus Consilium provinciale constiterit, ut ex superioribus jam liquet. Quousque mixtio hæc processerit, ex eo intelligi potest, quod Ordinum Prussicorum Legati, cum ad causam in judicio Cæsaris dicendam à Ludovico Erlichshusio Magistro generali essent evocati, ad ipsum Cæsarem dicere non sunt veriti; se minus

Ordini

Ordini Teutonico, quàm Principes in Germania Imperatori suo esse obligatos. Vid. Schuz. *lib. 5. Chron. Pruss. fol. 190.*

XX. Cæterum Ludovico Erlichshusio XXVIII. Ord. Teut. Magistro imperante multa est prorsus rerum Prussicarum facies. Cum enim Ordines Prussiæ impotentem Ordinis Teutonici dominationem amplius ferre non possent, subjecerunt se An. 1453. Casimiro III. (rectius IV.) Jagellonidi Poloniæ Regi. Continuò quoque, videlicet Anno 1454. de consilio Episcoporum, Consiliariorum Civitatumque Prussiæ majorum, ex Nobilitate Prussica constitutus est Prussiæ Gubernator generalis Johannes à Bayseu, qui nomine Regio Prusiæ præesset. Adjuncti sunt ipsi Polonico more Palatini quatuor: Culmensis, Regiomontanus, Elbingensis & Pomerelliæ. Item Castellani tres: Culmensis, Elbingensis & Gedanensis. Vid. Schuz. *lib. 5. fol. 203. pr.* Cromerus *lib. 27. pr.* Neugebaur. *lib. 6. pag. 387.* Additi sunt etiam Consiliarii ex Urbibus majoribus, ita ut in universum in Senatu Prussico Nobilitas septem, septemque alia Civitates haberent suffragia. Schuz. *lib. 5. f. 206. a.* Introducti sunt insuper loco Commendatorum varii Capitaneatus, quorum præcipuos tunc obtinuerunt ipsi Palatini. Ea fuit regiminis forma in ea Prussiæ parte, quæ ad partes Regias transierat bello durante. Neque alia mutatio, quæ sit alicujus momenti, hîc interceſſit, nisi quod Palatinatus Regiomontanus non longè post fuerit abstractus. At pace An. 1466. inter Regem Poloniæ Casimirum, & Magistrum Ord. Teutonici Ludovicum Erlichshusium compositâ, Prussiâque in duas partes, Regiam videlicet, & eam, quam Ordo Teutonicus recuperaverat, divisâ, abrogatus est Palatinatus Elbingensis, ut & munus Gubernatoris, substituto Palatinatu Mariæburgensi, cui Joannes à Bayseu abdicato Gubernatoris generalis titulo, præfectus est Schuz. *lib. 7. f. 333.* Paulò post, nimirum An. 1468. Rex Casimirus Prussiam ingressus, adjecit ad Senatum Prussicum tres Succamerarios, quos Poloni Limitum judices appellant. Schuz. *fol. 336.* Accesserunt etiam ad Senatum Prussiæ Regiæ duo Episcopi, Warmiensis & Culmensis, quorum hic per pacta de An. 1466. subjectus est Archiepiscopo Gnesnensi, ut Metropolitano suo. *Vid.* Januszov. *lib. 7. Constit. Polon. Part. 3. tit. 1. pag. 874. Et Privileg. Prussiæ Ducalis fol. 23. b.* Ille autem, videlicet Varmiensis, ne nunc quidem metropolitanum agnoscit, sed proximè in rebus Ecclesiasticis subest Romano Pontifici, quamvis antea Rigensis Archiepiscopi metropoliticam auctoritatem & ipse agnoverit, teste Martino Cromero *in*

Descript. Prus. pag. 220. Sunt igitur in Senatu Prussico etiamnum Senatores sequentes:

Episcopus Varmiensis.
Episcopus Culmensis.
Palatinus Culmensis.
Palatinus Mariæburgensis.
Palatinus Pomeraniæ.
Castellanus Culmensis.
Castellanus Elbingensis.
Castellanus Gedanensis.
Succamerarius Culmensis.
Succamerarius Mariæburgensis.
Succamerarius Pomeraniæ.
Civitatis Thorunienſis Delegati Duo.
Civitatis Elbingenſis Delegati duo.
Civitatis Gedanenſis Delegati duo.

WLADISLAVIENSIS EPISCOPUS habet etiam non contemnendas in Pomerania possessiones, inque ipsius Diœcesi est Gedanum urbs amplissima, quamobrem quoque Episcopi Pomeranici titulum sibi vindicat, ad Prussicum tamen Senatum non pertinet. Præter hos Magistratus habent Prussi (1.) THESAURARIUM (Olim is Oeconomus fuit seu Procurator Mariæburgensis.) item (2.) GLADIFEROS duos, quorum alter in Culmensi, alter in Mariæburgensi satrapia est; (3.) JUDICES TERRESTRES. (4.) CAPITANEOS sive PRÆFECTOS ARCIUM. Et in Palatinatu quidem Culmensi sunt sequentes Capitaneatus:

Kovalienſis (zum Schönsee.)
Radzinenſis (zu Reden.)
Grudentinus (zu Graudentz.)
Lipinenſis.
Golubenſis.
Pokrzywnenſis (zur Engelsburg.)
Brodnicenſis (auff Straßburg.)
Bratianenſis (zu Bretchem.)

In Palatinatu Mariæburgensi.

Mariæburgenſis.

Christ-

Christburgensis.
Tolkmitensis.
Stumensis.

In Palatinatu Pomeraniæ.

Skarszevienſis (auff Schönedeck.)
Tucholienſis (Tauchel.)
Kiſſovienſis.
Pucenſis.
Novenſis.
Mirachovienſis.
Hammerſteinenſis.
Oſiecenſis.
Sobovicienſis.
Jaſienicenſis.
Parchovienſis.
Borzechovienſis.
Swezenſis.
Koſcierynenſis (zum Berndt.)
Tczewenſis ſive *Derſavienſis.*
Gniewenſis ſive *Mevenſis.*
Sluchovienſis.

Si qui forte alii Capitaneatus à nonnullis nominantur, impropriè ita dicuntur, cum ſint vel ad Oeconomias pertinentes portiones, vel tantùm Tenutæ. Prioris ordinis eſt, Rogoſnenſis (Roggenhauſen) poſterioris Lonkorienſis Capitaneatus. Sed neque hi Magiſtratus ad Senatum Pruſſicum pertinent. Capitanei arcium & redituum regiorum in ſuâ quisque præfecturâ curam & adminiſtrationem habent: Jurisdictionem nullam fermè habent, præſertim in Nobilitatem: neque in oppidanos amplam, in agreſtes ampliorem. Solus Mariæburgenſis neque redituum Regiorum curam gerit, neque in agreſtes jurisdictionem habet: arci tantùm præeſt, ejusque præſidio, quod perpetuum eſt. Cæterum Conſtitutione quadam, ampliores is cæteris præfectis prærogativas habet, velut generalis Locumtenens Regis in Pruſſia. Ut ſcribit Martinus Cromerus *in Deſcript. Pruſſ. pag. 223.*

XXI. Hi ſunt Magiſtratus Pruſſiæ à Caſimiro Jagellonide, divisâ Pruſſiâ conſtituti, qui etiamnum in Pruſſia Regia reperiuntur

untur omnes. Nunc videndum nobis est, quomodo Senatorum Prussicorum plerique cum Polonico Senatu se conjunxerint. Simul ac Prussiæ pars occidentalis Poloniæ Regibus sese subjecisset, omnibus viribus Casimirus Rex annixus est, ut Senatum Prussicum cum Polonico conjungeret, ita ut Consiliarii Polonici, Lithuanici & Prussici unum constituerent, & eum quidem individuum, Senatum. Verùm, ut de Lithuanis nihil dicam, Prussi semper occinebant Regi, sese peculiaria habere jura ac Privilegia; consvetudines item peculiares, ideoque se in illud consentire non posse, ut cum Regno Polonico unam constituant Rempublicam. Quare semper sollicitabant Regem, ut de Prussiæ salute acturus in Prussiam ipse veniret, ibique cum Senatu Prussico consilia conferret; abiturus autem in Poloniam, Gubernatorem Prussiæ ex indigenis Nobilib. constitueret, teste Schuzio. *l. 8. fol. 346.* More igitur antiquo Senatores sive Consiliarii Prussici Conventus suos instituebant, vel inscio Rege, quod tamen semper fuit non à Senatu Polonico solùm, verùm etiam ab Episc. Varmiensi improbatum. Vid. Schuz. *lib. 9. fol. 420. b. 421. 448. 476. b.* Si qua tributa in Polonia conferebantur, Prussi se non teneri aliorum decretis causati, suaque Privilegia semper obtendentes, nihil quicquam ad tributa extra ordinem imperata conferre voluerunt. Schuz. *lib. 8. fol. 372. b. fin. seq. & fol. 318. a. fin.* Procedente tamen tempore factum est, ut sensim plerique eorum Senatum Regni Polonici ingrederentur. Et quidem primus ex Prussicis Senatoribus, qui in Polonico Senatu locum cepit, fuit Episcopus Varmiensis, quem alii, puta, Culmensis Episcopus, Palatini & Castellani, fortasse sub Sigismundo Augusto, secuti sunt, ut colligitur ex Schuz. *lib. 9. fol. 421.* Januszov. *lib. 7. Constit. Polon. Part. 7. tit. 1. pag. 1008.* Cromer. *lib. 2. Descript. Polon. & Pruss. pag. 221. seq.* Nunc restant Succamerarii & Civitatum Delegati, qui jura sua prætendentes Senatum Polonicum intrare noluerunt, nec eum hodie frequentant. Hi Consiliarii Prussiæ Superiore Seculo bis quotannis ordinariè statis temporibus agebant Comitia, videlicet Majo mense ad diem S. Stanislai Mariæburgi: Septembri autem ad diem S. Michaëlis Grudenti, idque ex Constitutione Sigismundi I. Regis de An. 1538. *Vid. Jura Municip. Prussiæ lit. G. 3.* Sed paulò post Grudentina Comitia Thorupium ob majorem loci commoditatem sunt translata. Præter hæc Comitia

mitia Prussica, frequentabant etiam Episcopi, Palatini & Castellani Prussici Comitia Regni Poloniæ generalia, quotiescunque à Regibus indicebantur. Jam Conventus illi generales Prussici, quos antea bis quotannis actos diximus, planè cessant. Quando verò Comitia Regni generalia indicuntur, quod biennio quoque præterlapso fieri ordinariè consvevit, haberi solent in Prussia Conventus generales ante & post Comitiales, idque alternis vicibus Mariæburgi & Grudenti. At hos Conventus Prussicos generales, quos antecedunt Conventus in singulis Districtibus particulares, conveniunt ex tota Prussia Episcopi, Palatini, Castellani, Succamerarii, & trium Civitatum Majorum Delegati, item Nuncii Nobilitatis ex singulis Districtibus bini. Facta Regio nomine Propositione dividuntur Conclavia. Nuncii seorsim convenientes, Marschalco sive Collegii Nunciorum Directore electo, capita Consultationum partim Regio nomine proposita, partim etiam à Fratribus, id est à Nobilitate in particularibus Conventibus sibi commissa, ordine prælegunt, & excutiunt. Inde Conclavibus Consiliariorum & Nunciorum conjunctis, eadem rursus capita, præsertim si qua sunt, in quibus Nobilitas, divisis partium studiis, convenire non potuit, sub incudem revocantur, donec tandem laudum generale conscribatur. Hinc ad Comitia Regni generalia discceditur, quibus finitis, iterum Conventus particulares in singulis Districtibus aguntur, quæ excipit Conventus Prussiæ generalis, pòst Comitialis aut Mariæburgi aut Grudenti. Hic maximè de tributis in Comitiis Regni generalibus decretis agitur. Quanquam enim cæteræ Regni Polonici Provinciæ, in ipsis Comitiis Regni universalibus, Declarationes suas, ut vocant, faciunt; Prussi tamen ex Privilegio peculiari materiam hanc ad Fratres referunt, nec nisi in Prussia tributa decernunt conferuntque. Et hæc etiam est causa, cur in Prussia Nuncii Nobilitatis minorumque Civitatum ad Conventus Prusficos generales primò sint admissi, cum tributi decernendi potestatem neque Rex neque Consiliarii soli haberent. Cæterum sensim eò res tandem devenit, ut Nobilitatis Nuncii, exclusis Civitatibus minoribus, omnia Consilia ad se pertraxerint. Videatur Cromerus *loco citato*.

XXII. Judicia Prussiæ Regiæ Casimirus Jagellonides Rex Poloniæ, pacatis, post bellum tredecim annos gestum, Prussicis rebus, Anno 1468. in Prussiam veniens more Polonico dispostuit, ut causæ Nobilium disceptarentur in Judiciis Terrestribus, quemadmodum in Polonia

lonia & Lithvania fieri solebat. Constituit etiam certum Assessorum numerum, & fortassis eundem, qui deinde in Jure Nobilitatis Prussicæ An. 1598. determinatur. Nimirum ad quævis judicia jussi sunt eligi octo Scabini sive Judices, Possessionati, Nobiles, Indigenæ, integræ famæ. In Palatinatu verò Culmensi ex Consulari quoque ordine Civitatis Thorunienſis duo Scabini sive Judices à Nobilitate ut eligantur, inque numerum octo Scabinorum referantur constitutum est. *Vid. Jus Correctum Nobil. Pruſſ. tit. V. n. 17. & 21.* Sunt autem in Prusia Regia novem Judicia Terrestria, in quibus Nobilitas causas suas disceptat, videlicet

In Palatinatu Culmensi unum, quod Covaloviæ exercetur
In Palatinatu Mariæburgensi unum,
In Palatinatu Pomeranico septem,
Nimirum: *Slochovienſe.*
Tucholienſe.
Svecenſe.
Derſavienſe.
Zucovienſe.
Puſcenſe.
Mirachovienſe.

Castrensia Judicia, quæ in Polonia Capitanei habent, in Prussia exercentur à Palatinis ipsis, de quibus in Republ. Polonica egimus. *Conf. & Jus Terreſtre correct. tit. 5. n. 4. ſeqq.* Civitates denique sua in Urbibus habent judicia, in quibus ex Jure Culmensi causas dijudicant. Quod ad Provocationes attinet, illas Prussi primis à conjunctione cum Regno Polonico temporibus ad Aulam Regiam suorum Jurium atque Privilegiorum obtentu concedere noluerunt; sed causas omnes in Prussia & quidem in Conventibus Ordinum generalibus decerni debere contenderunt: Tandem tamen An. 1521. admittere easdem ad Aulam Regiam coacti sunt, exceptis causis criminalibus aliisque specialioribus casibus. Vid. Schuz. *lib. 10. fol. 479.* Salomon Neugebauer. *lib. 7. Hiſt. Polon. pag. 496.* Ex eo tempore Aula Regis appellationes ex Prussia suscipiebat usque ad tempora Sigismundi III. Nam Stephanus Rex etiamsi Tribunalia summa in Polonia ac Lithvania constituit, Prussicas tamen causas non à Tribunalibus recens institutis, sed ab ipso Rege dijudicari voluit. Vid. Janus Januszov. *lib. 7. Conſtit. part. 3. tit.*

tit. 3. pag. 934. Sed An. 1598. Sigismundo III. Rege ad clavum imperii sedente cœperunt Prussorum Nobilium causæ ad Petricoviense tribunal trahi, ad quod etiam Prussi suos jussi sunt mittere Delegatos. Joh. Januszov. *loc. cit. tit. 4.* In urbibus Prussicis quid à temporibus Sigismundi III. obtineat, optimè nos edocere potest Auctor Juris Culmensis Reformati, Gregorius Hesius J. U. D. & Præconsul, dum viveret, Mariæburgensis, *lib. 2. tit. 22. cap. 6.* Distingvit ille inter Civitates Majores atque Minores. In Majoribus primam instantiam esse dicit in Judicio Scabinorum; secundam in Senatu, tertiam denique apud Regiam Majestatem: In Civitatibus autem Prussiæ minoribus primam instantiam esse refert in judicio Scabinorum: inde appellationem ad Capitaneum ejus loci dari. Si verò causa 50. marcas excedit, à Scabinis appellationem institui ad Conventum generalem Prussiæ (qui hodie non habetur amplius) & à Conventu generali ad ipsam Majestatem Regiam. Alia, quæ ad Rempubl. Prussiæ Regiæ pertinent, tradidimus in libro 2. de Republ. Polonica.

XXIII. In ea quoque Prussiæ parte, quam tempore Casimiri Jagellonidis Ordo Teutonicus recuperaverat, non pauca sunt mutata. Quod enim ad Ordinis Magistrum attinet, ille bello tredecennali confecto, eâ lege Prussiam Orientalem obtinuit, *ut cum Ordine suo semper esset in fide & clientela Regum Poloniæ, idque solenni jurejurando, quicunque Magister Ordinis deinceps unquam creatus esset, intra sextum mensem per se ipse ad Regem veniens profiteretur: servaturus omnia, quæ tunc convenissent, neque ulla tergiversatione & relaxatione cujusquam sive absolutione à jurejurando ne ultrò quidem oblatâ usurus, esseque iis Princeps & Senator Regni, & ad sinistram Regis primum in Consiliis locum ac Consessibus publicis haberet: Primarii quoque Commendatores, quos Magister ederet, ut & ipsi Consiliarii Regis essent. Ne cujusquam Cruciferi præterquam Regis majestatem & jurisdictionem (salvâ Pontificis Ecclesiasticâ jurisdictione) agnoscerent. Et verò contra quemvis hostem adessent, nec eum in adversis juxta ac prosperis desererent.* Vid. Neugeb. *lib. 6. Hist. Polon. pag. 385.* Privileg. Pruss. Ducal. *fol. 21. seqq.* In Ordinem Magister Generalis eandem, quam antehac habuerat, potestatem retinuit, hoc tantùm excepto, quod per eadem Pacta *Polonis, ut & aliis regiæ ditionis hominibus ad Professionem Ordinis pateret aditus, dummodo ii dimidiâ*

parte

parte non excederent Germanos, eorumque etiam in Magistratibus & curationibus mandandis ratio haberetur. Commendatoribus insuper potestas Magistrum pro lubitu removendi fuit adempta. Vid. Neugeb. Janusz. & Privilegia Prussiæ Ducalis *ll. cc.* In Magistratibus Ordinis Teutonici nihil est immutatum, nisi quod Hospitalarius supremus & Trapiarius alias sedes, quàm quas antehac habuerant, acceperunt. Deinde à Friderico Saxoniæ Duce penultimo Teutonici Ordinis Magistro, Brandeburgensis ac Balgensis Commendæ fuerunt abrogatæ, substitutis tantum in locum Commendatorum Advocatis; id verò eô factum est fine, ut reditus ex duabus his Commendis Aulæ Magistri sustentandæ cederent. Th. Waissel. *fol. 260. b.* Incolæ Prussiæ Ordini Teutonico subjecti varias experti sunt rerum vicissitudines. Conventus sine scitu Magistri generalis agere ipsis prohibitum. Collectas inter se, pacatis jam rebus, exigere nulla cogebat necessitas. In aliis tamen aucta sunt ipsorum Privilegia. Supremum Tribunal Culmense (das Gericht des Ober-Colms) fuit translatum Regiomontum, concessumque ad tempus Palæopolitano Senatui, donec Cruciferi, ut sperabant, reliquam Prussiæ partem à Polonis recuperarent. **Provocationes igitur in causis Civilibus ad Senatum** Palæopolitanum ex oppidis Prussiæ Ordini subjectis instituebantur. Sed hoc judicium deindè, puta, Anno 1517. in aulam est translatum Albero Marchione Brandeburgico Prussiam administrante, ut refert Joan. Freiburg. *in Chron. MS. fol. 285. & 286.* Sed, ne quid dissimilem, aliter hæc referuntur in Rescripto quodam à Georgio Friderico Duce Prussiæ, & ægri Ducis Alberti Friderici Curatore, edito. Ibi namque dicitur jurisdictionem dictam Palæopolitanis non nisi tres in annos à Friderico Duce Saxoniæ, eodemque Ordinis Magistro fuisse concessam, eô verò tempore præterlapso Episcopum Risenburgensem tunc temporis Prussiæ Gubernatorem eam aliter constituisse. *ut habetur in Codice quodam MS. Curiæ Cniphovianæ.* Illo tempore auctoritas Episcoporum Prussiæ maximè crevisse videtur. Semper enim Magistris peregrè degentibus Gubernatores Prussiæ fuere constituti, quod antea factum non legimus. De Episcopo Risenburgensi sive Pomezaniensi, qui sub Friderico Duce Saxoniæ hanc dignitatem sustinuit, jam ex Rescripto Georgii Friderici Ducis Prussiæ diximus. Sic etiam cum Albertus Marchio-Brandeb. & Magister Ordinis Teutonici incon-

inconsultis Prussiæ Ordinibus in Germaniam abiisset, constituit Gubernatores: Ericum Ducem Brunsvicensem, Jobum Episcopum Risenburgensem cum aliis ex Ordine Teutonico Senioribus. Id videntur Ordines Prussiæ ægrè tulisse, quod Magister pro lubitu Gubernatores constituebat; sed frustra. Tandem enim Alberto promiserunt, quoscunque ille Gubernatores & Provinciæ Regentes esset constitutus, illis obedientiam se præstituros. Quocirca Albertus ad Regem Poloniæ abiturus Regentes constituit: Episcopum Sambiensem, Ericum Ducem Brunsvicensem, Marchionem Wilhelmum Fratrem suum, Sunnonem à Drahe Commendatorem Magnum. Alio quoque tempore aliò se conferens Gubernatores Prussiæ dedit: Episcopum Sambiensem, Commendatorem Magnum, Georgium Truchsessium & Thalheimium Commendatoris Arcis Regiomontanæ Vicesgerentem, ut & tres Consules Regiomontanos, nec non ex Scabinis & plebe quosdam. Sed electi ex Ordine Civium Regentes nunquam in Consilium fuere vocati. Ad extremum cum Albertus quatuordecim annos in Germania abesset, Gubernatores fuere constituti Episcopus Sambiensis, Commendator Arcis aliique. Hæc omnia reperies in Chron. MS. Joannis Freibergii, *fol. 288. b. 328. 348. 374.*

XXIV. Quanquam autem Ludovicus Erlichshusius per publica Pacta Prussiam Occidentalem Regi Poloniæ Casimiro tradiderat, reliquam verò, puta, Orientalem, per publica Pacta, jure beneficiario ab eodem Rege obtinuerat, semper tamen in spem recuperandæ Prussiæ totius Equites Teutonici Ordinis erigebantur. Quâ spe Henricus Plavenius & Martinus Truchsesius freti non, nisi extremâ necessitate compulsi, jusjurandum Regibus Poloniæ præstiterunt. Et quò facilius jugo Polonico excusso, in libertatem se asserere posset Martinus Truchsesius, dedit se propterea in clientelam Regi Hungariæ. Cum neque hoc processisset, ex potentioribus Principum Germanicorum familiis sibi Magistros, & cum iis contra Polonos auxilia quæsiverunt Ordinis Equites. Electus igitur Fridericus Saxoniæ Dux in Magistrum, nunquam fidem Regibus Poloniæ sacramento adstrinxit. Suffectus ei Albertus Marchio-Brandeburgicus majori cum animi magnitudine propositum hoc Ordinis prosecutus est. Ei quippe parum fuit extra Prussiam commorando Polonorum indignationem eludere, etiam exercitu non modico contracto Polonos aggredi ausus est. Quocirca ne nervus rerum gerendarum deficeret, accepta à Wilhelmo Plettenbergio Magistro Liboniæ

Provinciali non exiguâ pecuniæ summâ, Magistrum illum An. 1513. omnino liberavit. Ex quo tempore Magister Livonicus proximè Imperatori subjectus, Imperii Germanici Princeps factus est. Vid. David. Chytræus *in Saxonia.* Sed quicquid ageret Albertus, frustra fuit. Gestum enim est bellum eo tandem eventu, ut Albertus Marchio & Magister Ordinis Teutonici, Comite Eisenburgio rem infeliciter ad Dantiscum & Elbingam gerente, tandem speratis frustratus auxiliis Anno 1525. his conditionibus cum Rege Sigismundo I. transigeret: *Ut Albertus Prussiæ partem Orientalem,* (quam nunc Ducalem vocamus) *jure hæreditario titulo Ducis secularis obtineret, sed Regio Imperio ut Vasallus simul cum Provincia subesset, eosdem cum Polonis amicos hostesque deinceps haberet; centum Equites Regi contra hostes in auxilium mitteret; primum in Senatu Regio in Consiliis, Terrarum Comitiis, & publicis conventibus locum obtineret: Si Rex Ducem, aut contra, Dux Regem jure convenire vellet in causis ipsos Principes tangentibus, Rex Consiliarios aliquot Mariæburgum aut Elbingam missos, jurejurando quo Regi adstringuntur, absolveret, eorumque judicio utraque pars acquiesceret. Si quis ex Prussis Duci subditis actionem ipsi Duci intentare vellet, Consiliarii Regis Ducisque, pari numero convenirent, remque illam, sacramento non secus atque illi priores adstricti, dijudicarent: Si denique extraneus quispiam contra Ducem actionem instituere vellet, faceret hoc in Judicio Ducali, ita tamen ne ipsi Provocatio denegaretur ad Consiliarios Regis Mariæburgum à Rege propterea mittendos. Nulla Vectigalia nova, nullæ exactiones contra consuetudinem antiquam, introducerentur &c. &c.* Vid. Janus Januszovius *lib. 7. Constit. Part. 3. tit. 1. fol. 913. seqq.* Privilegia Prussiæ Ducalis *fol. 34. seqq.*

XXV. Transmutatâ sic in secularem Ducatum Prussiâ, Magistratus etiam planè sunt mutati. Etenim quinque illis Præceptoribus majoribus, Commendatori magno, Marschalco, Hospitalario supremo, Trapiario & Thesaurario substituti sunt quatuor SUPREMI CONSILIARII, qui hodièque, post GUBERNATOREM PRUSSIÆ, nomine Serenissimi Electoris Provinciæ præsunt, nimirum:

Aulæ Provincialis Magister. (Landhoffmeister.)
Burggrabius supremus.
Cancellarius.
Marschalcus supremus.

Hos

Hos excipiunt CONSILIARII TERRESTRES sive PROVINCIALES (die Land-Räthe.) quorum quatuor priores perpetuò conjunctos habent Capitaneatus primarios, qui vocantur die Haupt-Ämpter / suntque

Capitaneus Brandenburgensis & dicitur *Director* sive *Marschalcus Provinciæ.* (Land-Marschall.)

Capitaneus sive Advocatus Schakensis (Landvogt von Schacken.)

Capitaneus sive Advocatus Fischhusensis (der Vogd von Fischhausen.)

Capitaneus Tapiavensis.

His alii octo additi sunt Consiliarii Provinciales ex Nobilitate Prussica lecti. Consiliarios provinciales ordine subseqvuntur SUPREMI TRIBUNALIS, (quod non ita pridem, Anno videlicet 1657. institutum est) ASSESSORES. *Præses* est ex Consiliariis supremis unus. Assessores sunt octo, in quibus quinque ex Equestri, & tres ex Civium Ordine. Proximi sunt JUDICII AULICI ASSESSORES, quorum *Præses* dicitur Judex Aulicus der Hoffrichter / Assessores, quorum itidem quinque ex Nobilium, tres ex civium ordine, dicuntur Consiliarii Judicii Aulici (Hoffgerichts-Räthe.) *Post* Consiliarios Judicii Aulici censentur CAPITANEI, quorum plerique Commendatoribus antiquis sunt substituti. Cum autem *Prussia* Ducalis in tres Circulos sit divisa, Capitaneos etiam secundum Ordinem, quo rationes Cameræ inferunt, hîc recensebimus:

In Circulo Sambiensi sunt Capitaneatus.

Schazensis.
Fischhusinus.
Tapiavensis.
Neuhusensis.
Labiavensis.
Insterburgensis.
Regnitensis.
Titsensis.
Memelensis.

In Circulo Natangensi sunt:

Brandeburgensis.

Balgenſis.
Eilavienſis (Preuſch Eilau.)
Bartenſteinenſis.
Raſtenburgenſis.
Marggrabovienſis ſive Olecenſis.
Barthenſis.
Angerburgenſis.
Lyccenſis.
Johansburgenſis.
Reinenſis.
Lözenſis.
Sebeſtenſis.

In Circulo Oberlandenſi ſunt ſequentes.

Hollandenſis.
Morungenſis.
Lipſtadienſis.
Preusmarcenſis.
Oſterodenſis.
Hohenſteinenſis.
Mariæinſulanus.
Riſenburgenſis.
Neidenburgenſis.
Soldavienſis.
Ortelsburgenſis.

Ex his quatuor ſunt majores, nimirum Brandeburgenſis, Schacenſis, Fiſchuſinus eſt Tapiavienſis, de quibus jam ſupra diximus. Notandum etiam & non ſingulis Capitaneatibus ſingulos eſſe præpoſitos Capitaneos. Quidam enim ex iis hodie ſunt conjuncti, ut Eilavienſis & Bartenſteinenſis. Item Morungenſis & Lipſtadienſis ut & Neidenburgenſis & Soldavienſis. Plura, quamvis in promptu ſunt non pauca, poſteritati ſcribenda relinquo.

APPEN-

APPENDIX
AD
DISSERTATIONEM XIX.

I.

NOn rarò in supra dictis Equitum Livoniensium facta est mentio, quapropter operæ precium nos facturos arbitramur, si de Republ. Livonica, quæ postquam Ordini Teutonico se subjecerat, fuerat constituta, quædam addamus. Qui Livoniæ (ad quam etiam Curlandia & Semgallia pertinebat) præerat, dicebatur MAGISTER PROVINCIALIS (der Landmeister in Liffland) sedes ejus non una fuisse deprehenditur. Nam initio Rigæ Magister sedem suam habuisse videtur. *Vid.* Alexander Gvagvinus vel potius Matth. Strykowski Ossostevicius *in Descript. Livon.* Deinde Window Curlandiæ urbs hoc honore gavisa est, ubi etiam Comitia sive Provinciæ Livonicæ Conventus agebantur, eodem Ossostevicio teste *loco cit.* Conf. Martin. Zeiler. *in Descript. Regnorum Sveciæ, &c.* Goldingam etiam aliquando sedem Magistri fuisse, asserit Zeilerus *loc. cit. pag. 308.* Sec. XVI. Magistrum Wendæ in Lettia sedisse testatur Joannes Freiberg. *in Chron. Pruss. MS. fol. 15. b.* Secundus à Magistro Provinciali fuit MARSCHALCUS Ordinis Teutonici in Livonia (der Land-Marschalck/ sub cujus imperio erant arces, Segenvoldia, Leenburgum, Mitovia, Georgeberga & Schœn, in quibus suos habuit Magistratus, ut auctor est Freibergius *in Chron. Pruss. fol. 16.* Hunc sequebantur COMMENDATORES (Compthur) & ADVOCATI (Vögte) Commendatores erant: Goldingensis, Vindoviensis, Doblenensis, Duneburgensis, Aschorodensis, Dunemundensis, Pernoviensis, Lehalensis, Revaliensis, Fellinensis, Mariæburgensis. Advocati fuere: Candovensis, Grubinensis, Seelburgensis, Sonneburgensis, Neocastrensis, Narviensis, Karkhusanus, Wesenburgensis, Wittensteinensis, Tolsburgensis. Ultimi fuere Ordinis Teutonici Equites, qui nullos Magistratus gerebant.

II. Præter enumeratos Ordinis Teutonici Equites, habuerunt etiam quondam Livoni unum Archiepiscopum, & quatuor Episcopos. ARCHIEPISCOPUS RIGENSIS quamvis in principio ab imperio

Magistri liber, tandem tamen, auctis Ordinis Teutonici viribus, Ordinis habitum induere coactus est. Metropoliticam ejus auctoritatem agnoverunt olim etiam Prussici Episcopi, quo de alibi. Habuit Archiepiscopus 20. arces, inter quas Kokenhusen, Runeburgum, Treidera, Creusburgum, Smyltena, Uxul & aliæ. Præposito Archiepiscopalis Capituli suberat arx Dalem; Capitulo Cremeen & Schvvusel arces. EPISCOPUS DORPATENSIS habuit Dorpatum, Kiremphal, Oldenthorn / Newenhauß / Werbeck. EPISCOPUS REVALIENSIS in ditione sua numeravit Fegefewr & Borchhelm. Isac. Pontan. *lib. 6. Rer. Dan. pag. 307.* EPISCOPUS CURONIÆ possidebat Piltenam, Edvvaldam, Hasenpot, Angermundam, Dondangam, Neuhaus & Amboten. *Vid.* Gvagvinus vel Strykovvski *loc. cit.* & Johan. Freiberg. *in Chron. Pruss. fol. 16.*

III. Magister in Livoniam imperium non habuit absolutum, sed dependebat à generali Magistro Teutonici Ordinis, qui in Prussia sedem suam habuit, cui etiam certum tributum quotannis pendere solebat. Eligebatur ille in Prussia, in Capitulo sive Conventu Fratrum generali, & quidem à Magistro generali, Præceptoribus majoribus. Quare cum Ordines Livoniæ An. 1439. Henricum à Bukenode sibi in Magistrum elegissent, causam propterea dicere coacti sunt. *Vid.* Balth. Russow. *Part. 2. Hist. Livon. fol. 47.* Sed neque Equitibus Livonicis absoluto jure Magister imperabat. In omnibus enim rebus à Consiliis ipsi fuere I. Marschalcus Provinciæ. II. Commendator Fellinensis. III. Advocatus Jervensis (qui fortasse idem est, qui Wittensteinensis) IV. Commendator Revalensis. V. Commendator Goldingensis. VI. Commendator Mariæburgensis. VII. Commendator Dunemundensis. Ex quo etiam liquet, quinam fuerint principes olim in Livonia Commendatores. Si denique ipsos Livoniæ respiciamus incolas, & horum respectu potestatem Magistri mirum in modum fuisse limitatam intelligemus. Præ cæteris maxima fuit Nobilium in Æstonia libertas. Cum enim hæc Livoniæ pars cum Cruciferorum terris continens esset, Dani, quorum imperio erat subjecta, magnis eam donarunt immunitatibus, ne aliquando Cruciferorum imperium, ut tolerabilius, anhelarent. Ad hæc eum postea circa An. 1346. Henricus Dusnerus ab Arffberg Magister Ordinis Teutonici generalis à

Rege

Rege Daniæ 18000. (19000.) argenti marcis eam emisset non tantùm priora Privilegia retinuerunt, sed etiam pluribus aucti sunt immunitatibus atque prærogativis. Inter alia Privilegia concessit ipsis Conradus à Jungingen Magister generalis An. 1397. ut in Bonis Feudalibus liberi succederent utriusque sexûs, hisq; deficientibus consangvinei ad quintum gradum. Balth. Russow. *Part. 2. Chron. Livon. fol. 42.* Habuerunt super ea Nobiles in Æstonia Judicium, cujus Assessores erant 6. Nobiles Harriæ, & alii 6. Nobiles Wirriæ, cum duobus Præceptoribus, nimirum Commendatore Revaliæ & Advocato Wesenburgensi. Ab hoc Judicio nulla concedebatur Provocatio ad Judicem superiorem. Denique quilibet Nobilis in Bonis suis habuit merum & mixtum imperium in colonos sibi subditos. Vid. Russow. *loc. cit.* Nec dubium est, quin & in reliqua Livoniæ parte, Lettiâ, Curonia & Semgallia, magnis Nobilitas donata fuerit Privilegiis, quibus potestas Magistrorum & Ordinis Teutonici Equitum non parum fuit limitata.

IV. Cæterum superiori Seculo magna subsecuta est rerum Livonicarum mutatio. Nam primò, cum Albertus Marchio Brandeb. An. 1513. in Magistrum Ordinis Teutonici generalem esset electus, pecuniaque bellum contra Polonos gesturus, indigeret, liberavit à suo imperio Waltherum Plettenbergium Magistrum Livoniæ Provincialem, qui postea in numerum Principum S. R. I. cooptatus est. Ex eo tempore cœperunt sibi Magistri Coadjutores, ut vocant, adjungere, de consensu tamen Ordinum, quales fuere Wilhelmus Furstenbergius Coadjutor Henrici à Galen & Gotthardus Kettlerus Coadjutor Wilhelmi Plettenbergii. Obiter notamus Walthero Plettenbergio Livoniam administrante doctrinam Evangelii per Martinum Lutherum à Pontificiorum corruptelis repurgatam amplexas esse plurimas urbes, in quibus maximè Riga, Revalia & Dorpatum. Vid. Balth. Russow. *Part. 2. Chron. Livon. fol. 53. seqq.* Medio Seculo XVI. Anno videlicet 1560. electus est Magister Livoniæ Gothardus Ketlerus. Invenit is perturbatissimum rerum Livonicarum statum, partem sibi vindicantibus Moscis, partem Svecis, partem Polonis. Cum igitur ex his malis eluctari non posset, dedit se in clientelam Sigismundo Augusto Regi Poloniæ, qui ipsi

Curo-

Curoniam & Semgalliam jure fiduciario, tituloque Ducis obtinendam concessit, reliqua verò Livonia sibi Regnoque Poloniæ vindicatâ. Factum id est An. 1561. Vid. Balth. Russow. *Part. 2. Chron. Livon. sub calcem.* Albertus Wijuk Kojalowicz. *Part. 2. Hist. Lithuan. lib. 8. pag. 447.* Hic igitur Gothardus primus est Dux Curlandiæ & Semgalliæ, cui An. 1687. vita functo, jure hereditario successit Fridericus, Gothardi major natu filius. Ei suffectus est An. 1639. Frater germanus Wilhelmus. Excepit eum is, qui hodiè rerum in Curonia potitur Illustrissimus Princeps Jacobus. De Livonia autem concertarunt inter se Poloniæ atque Sveciæ Reges, quâ de re copiosè in lib. 1. de Repub. Polonica egimus, quo etiam Benevolum Lectorem jam remittimus.

FINIS.

INDICES
PARTIS POSTERIORIS
Dissertationum scilicet Historicarum,
De
VARIIS REBUS PRUSSICIS,
DUO,
quorum Prior Syllabum Auctorum, Posterior Rerum uberrimam sistit farraginem.

INDEX

Partis posterioris Prior, exhibens Auctores, qui vel ad confirmandam rerum & historiarum illius veritatem adducuntur, vel dilucidantur, notantur, commendantur aut integritati suæ restituuntur.

ABbas *Stadensis.*
Abbas *Urspergensis.*
Acta Academiæ *Regiomontanæ.*
Thorunienſia.
Adalberti S. Vita.
Melchior Adami.
Adamus *Bremensis.*
Albinus.
Alexander ab Alexandro.
Ambrosius.
Ammianus *Marcellinꝰ.*
Annius *Viterbiensis.*
Aristoteles.
Aristophanes.
Athenæus.
Joh. Aubanus.
Ausonius.

BAazius.
Bangertus.
Baronius.
Barthius.
Basko.
Goropius Becanus.
M. Fried. Beselius.
Gabriel Biscíola.
Lælius Biscíola.
Ausonius de Bissula.
Blondus.
Antonius Bonfinius.
Bonifacius.
Martinus Borek.
Borringer.
Boxhornius.

Stanislaus Burbachius.

CÆsar.
Canisius.
Henricus Caper.
Cassiodorus.
Catechismus *Prussicus.*
Cato.
Centuriatores *Magdeburgenses.*
Christianus I. *Prussorũ Episcopus.*
Chronicon *Germanicum Antiquum.*
Leonis Canonici Gutstadiensis.
Monachorum Elbingensium.
Montis Sereni.
Stederburgense.
Succinctum Anonymi
David Chytræus.
Petrus Cieza.
Cicero.
Thomas Clagius IHS.
Claudianus.
Philipp. Cluverus.
Codex *MS. Bibliothecæ Wallenrodianæ.*
Comenius.
Conringius.
Nicolaus Copernicus.
Cranzius.
Martinus Cromerus.
Petrus Crügerus.
Joachimus Curæus.
Reinoldus Curiken.
Curtius.

DAmalewicz.
Joh. Ludov. Decius.
Paulus Diaconus.
Diodorus *Siculus.*
Dithmarus *Merseburgensis.*
Jo. Dluglossus.
Dousa.
Jo. Stephan. Durantus.
Petrus de Düsburg.

EGinhardus.
Theodorus Engelhusius.
Ennius.
Eusebius.

FAlconius.
Ferdinandi I. Münz-Ordnung.
Sigefridus de Feuchtwangen.
Florus.
Freherus.
Jo. Freibergius.
Jo. Freinsheimius.
Tilemannus Friesen.
Abasverus Fritschius.
Libertus Fromondus.
Abrahamus Froth.
Jo. Herburtus de Fulstin.
Jo. Funccius.

GAmersfelder.
Göbelius.
Göbelius. *Fil.*
Gothfridus *Viterbiens.*
Hugo Grotius.

HArmannus.
Hayto *Armenus.*
Helmoldus.
Heinsius.
Hennebergerus.
Heraclitus.
Sigism. L. B. ab Herberstein.
Herodotus *Halicarnassæus.*
Henricus de Hervordia.
Hesiodus.
Hieronymus.
Hippocrates.
M. Petrus Himmelreich.
Pastorius ab Hirtemberg.
Historia *Prussica Anonymi.*
Historischer Auszug von Veränderung der Religion in Danzig.
Hermannus Hugo.
Gregor. Husing.

IAnus Janusiovius.
Jaroslaus *Plocensis.*
Nicolaus Jeroschinus.
Albertus Ines.
Arngrinus Jonas.
Jornandes.
Isidorus.
Julius *Firmicus Maternus.*
Hadrianus Junius.

Juve-

Juvenalis.
Justinus.
Jus *Culmense.*
Jus *Municipale Prussiæ. Terrestre correctum. Weichbildicum.*

KAdlubkow *de Karwow.*
Athanasius Kircherus.
Alb. Wijuk. Kojalowicz.
Adamus Piesezki à Kranichsfeld.

LAmbertus *Schafnaburgensis.*
Petrus Lambecius.
Paulus Langius.
Lands-Ordnung *Alb. Frid.*
Laonicus *Chalcondylas*
Laski.
Lasticius.
Wolfgangus Lazius.
Leges *ordinis.*
Limnæus.
Jo. Lindenblat.
Jo. Lindow.
Lipsius.
Livius.
Livii *Epitomator.*
Ambrosius Lobwasser.
Jo. Loccenius.
Stanislaus Lubienscius.
Lucanus.
Lutherus.

MAnilius *Poëta.*
Jo. Magnus.
Olaus Magnus Fr.
Malmesburiensis.
Moses Maimonides.
Marianus *Scotus.*
Marculphus.
Matth. Martinius.
Maximus *Tyrius.*
Phil. Melanchton.
Pomponius Mela.
Henricus Meibomius.
Matthias Meine.
Mekennius.
Jo. Meletius.
Georg. Melmannus.
Hieronymus Mercurialis.
Michalo.
Matthæus à Michovia.
Jo. Micrælius.
Cœlestinus Mislenta.
Andr. Mlodzianowski.
Morgenstern.
Martinus Murinius.

NEsius.
Salomon Neugebauer.
Nicephorus.
Alexius à Nisiwiz.
Jo. Nixdorf.

NOrdens- s. Hohemeister-Chronik.
Lucas Osiander.
Ovidius.

PAnopolitanus.
Matth. Paris.
Pausanias.
Gobelinus Persona.
Casp. Peucerus.
Paulus Piasecius.
Æneas Piccolominæus *Senensis.*
Georgius Pidemann.
Petrus Pithæus.
Jo. Plastinus.
Plinius.
Plutarchus.
Paulus Pol.
Georgius à Polenz.
Albertus Polmannus.
Porphyrius.
Matth. Prætorius.
Procopius.
Jacob Prilus.
Privilegiũ *Prussiæ Ducalis Culmense.*
Claudius Ptolomæus.
Pytheas.

Quintilianus.

RAnisius.
M. Dionys. Ranow.
Adrianus Regensvolscius.
Regula *Ordinis Teutonici.*
Beatus Rhenanus.
Adamus Riccius.
Ludovicus Richeomius.
Christianus Rosteuscherus.

SAbellicus.
Georg. Sabinus.
Sächsisches Landrecht
Stanislaus Sarnitius.
Wolfgangus Sartorius.
de Sada.
Saxo *Grammaticus.*
Scaliger.
Schæffnius.
Scholiastes *Adami Bremens.*
Schrekius.
Casparus Schuz.
Seldenus.
Servius.
Joh. Sibrandus.
Sidonius *Apollinaris.*
Sigebertus *Gemblacensis.*
Willebrordus Snellius.
Solinus *Polyhistor.*
Ælius Spartianus.
Joh. Jac. Speidelius.
Spelmannus.
Paulus Speratus.
Jacobus Spigelius.
Erasmus Stella.
Stephanus Stephanius.
Godofschalc. Stevechius.
Paulus Stransky.
Matth. Strykovius.
Laurentius Surius.
Æneas Sylvius.

TAcitus.
Tertullianus.
Petrus Titius.
Thomas Treterus.

VAlerius *Flaccus.*
Valerius *Maximus.*
Varro.
Gvil. Vatsius.
Nicolaus Vedelius.
Vegetius.
Marcus Paul. Venetus.
Arnoldus Vinnius.
Virgilius.
Polydorus Virgilius.
Vitruvius.
Richardus Vorstega.
Gerh. Joh. Vossius.

WAisselius.
Paul. Warnefridus
Barthol. Warzmannus.
Gvilielm. Watsonius.
Christoph. Wegnerus.
Paul. Matth. Wehnerus
Jo. à Weissenfels.
Wigandus.
Wigandus *Marpurg.*
Willichius *Regellianus.*
Wittechindus.
Wippo.
Olaus Wormius.
Jo. à Wower.

Xenophon.

ZAmelius.
Martinus Zeilerus.
Zonaras.
Theodorus Zwingerus.

INDEX POSTERIOR
Rerum locupletissimum seriem Ordine tradens Alphabetico.

A*Cademia* Regiomontana quando & à quo erecta. 248
S. Adalbertus Prussorum Apostolus quando vixerit. 15
Vitæ ejus Autor Anonymus non est Cosmus, Pragensis Episcopus ibid.
hymnus ejus 79
à quo & ubi interfectus 151
in Prussiam venit 204. 206
an Pragensis fuerit Episcop. 205
an Gnesnensis ArchiEpiscopus ibid.
ejus martyrium 206
fabulæ

fabulæ de corpore ejus 207
ejus fanum 232
Adamus Bremenſis notatur 18
Adulterorum pœna ap. Pruſſos 184
Advocati Provinciarum, Landvögte 422
Sambienſis, der Landvogt von Schaken & ejus prærogativa ibid.
von Fiſchhauſen 423
Natangiæ ibid.
Ægroti à Pruſſis veteribus ſuffocati 188. ſq.
viſitantes eos Amici ſtrenuè potant 189. ſq.
Ælveones qui 35
an Sileſii ib.
an Bornholmenſes ib.
Ælveopolis ſ. Auguſta *Ælveonum*, ibid.
Æſtii non fuerunt primi Pruſſiæ incolæ 25
quinam fuerint ex ſententia Beſſelii ib.
non fuere pars Svevorum ib.
in Pruſſia habitarunt 30
dicuntur etiam Itemeſti, Æſtri, Hæſti, Hiſti ib.
ſunt iidem qui Gothi 31.32.398
qua lingva uſi 80
domos habuerunt 263
eorum fuſtes 383
Respublica 397
Æſt-Saxia Provincia Angliæ 32
Æſtuarium Mentonomon quid 35
Agenda Eccleſiaſtica Pruſſico ſermone conſcripta 82. 247
Agricultura an Pruſſis exculta 272
Alani, Alandi qui 57
an fuerint Gothi 59
Gens fuit bellicoſiſſima 60
clades eorum 399
ad Pruſſos tranſeunt 400
Albertus Marchio Brandenburgicꝰ
poſito Ordine Teutonico fit Dux Pruſſiæ 10. 247
Memelii accolas ad veram pietatis Chriſtianæ formam reducere laborat 53
Catechiſmum in Lingvam Pruſſicam converti curat 82
Quercus Wolavienſis magnitudinem examinat 115
nudis pedibus ad B. Virginis Tiliam peregrinatur 231
quando fuerit Ordinis Magiſter electus 246
cum Luthero colloquitur ib.
Theologos Evangelicos expetit 247
in clientelam Sigiſmundi I. R. Pol. tranſit ib.
Evangelium in Pruſſiam introducit ib.
Fratres Bohemicos recipit 253
nummi ab eo cuſi, quorum ſimul bonitas expenditur 312
Teſtamentum ejus ib.
quid in Jure Pruſſico immutaverit 368. ſq. (369.
Privilegium ejus cum capitibus
Forma regiminis 370
Regem Pol. infeſtat, tandemque cum eo tranſigit 449. ſq.
Albertus Fridericus, Dux Pruſſiæ quædam in juribus Pruſſo-

rum immutat 370
Ejus Lands-Ordnung 175
Albigenſes Hæretici 236
Alce pro Deo à Pruſſis culta 143
eminet inter feras Pruſſicas 273
Scriptor de eâ ib.
Alleps Pontificum Pruſſicorum ultimus 149
Amandus primus Evangelicæ doctrinæ in Pruſſia Doctor à Luthero miſſus 240
Andreas Apoſtolus in Sarmatia Europæa munere ſuo fungitur 202
ejus itinera 203
Angeli an Ventorum Æoli 164
Animæ immortalitas Prusſis vet. credita 197
Transmigratio Pythagorica, quam Gothi Germanique ſtatuerunt 198
Annius Viterbienſis male Pruſſos à Pruto Noachi pronepote dictos autumat 41
notatur 43
Diodorum Siculum corrumpit ib.
Annorum & dierum nulla apud veteres Pruſſos, Romanos, Saxones, Danos, aliosque Germanos diſtinctio 168. ſq.
computatio per ſementes & meſſes Gothis uſitata 169
Anshelmus primus Varmienſis Epiſcopus quercum ad Heiligenbeil exſcindit 113
alia ejus geſta 213
Apoſtaſiæ Pruſſorum 212
Apoſtoli Pruſſis miſſi 210
Appellatio in Pruſſia Regali 466
initio Sec. XVII. ad Regem Pol. in Pruſſia Ducali adhuc fuit licita 373
controverſiæ de eâ 373. 446
variæ in Pruſſia fuerunt in uſu 439
Apratis Urbs, Pruſſiæ nomen non dedit 16
Araxa Jani juxta Viterbium filia 41
Arbores Deorum receptacula antiquis habitæ 110
cruore mactatorum hominum conſpergebantur 161
Arces Pruſſiæ præcellentiores 230
Archi-Epiſcopatus Gneſnenſis quando inſtitutus 205
Rügenſis 453
Arma Pruſſorum 387
Arnau pagus ædibus S. Catharinæ & peregrinationibus ad illas celebris 233
Articulus Lingvæ Pruſſicæ an ex Græco derivatus 100
Aucupium Pruſſis in uſu 273
Aureus Hungaricus ejusque Valor 283
Auri ad argentum ratio quæ tempore Conradi III. Ord. Teut. Magiſtri in Pruſſia fuerit 302
quæ hodie ib.
Auſtrania ſ. Gleſſeria non fuit Pruſſia 31
nec ejus pars 32
nec Semlandia in Pruſſia, ſed Inſula in Oceano Germ. 32. 33

Bacchus inventor cornuum 269
Balneæ à Prussis in delitiis habitæ 267
Lutho de *Baldersheim* Episcopus Pomesanienſis 226
Balthia Insula 18. seqq.
Baptismi verba Institutionis lingva Prussica exscripta 88
Barstuccæ Dii Prussorum Vett. 141 145
eorum Cultus 164
quomodo pronum in Patremfamilias animum declaraverint 165
S. *Bartholomæus* an fuerit in Moscovia 203
Basilea Insula Diodoro Siculo ob electrum celebris, an sit Prussia 18
non est Scandinavia ut putat Grotius 19
Bastarnæ an gens Sarmatica 180
Andreas *Bathoreus* Warmiensis Episcopus 221
fit Transylvaniæ Princeps ib.
Goropius *Becanus* notatur 20.31.33
Belli exordia apud Prussos à sacris facta 390
omen apud Prussos ib.
contra Cruciferos gesti causæ simul cum aliis prætensæ 306
Monetæ depravatio 306
neglecta mensura ad Jus Flamingicale 327
Bellicerus Husitis in Prussia favet 243
Berosus fictitius 42
Bessélius notatur 25
Bibendi mos ex cornibus 178
Bisandi nummi aurei eorumque valor 282
Bockheiliger Idololatræ 53
Sambienses ita dicti 176
Statutum de iis 175
Boleslai Reges Poloniæ Religionem Christianam in Prussiam introducere sæpe sunt conati 209
Boleslaus I. Rex Pol. Prussos ad Christianismum reducit 207
Deos eorum exurit 124
an S. Adalbertum ArchiEpiscopatui Gnesnensi præfecerit 205
ejus Epitaphium 32
Boleslaus II. Audax, Prussis Christi fidem imponit 209
III. Prussos vincit & Christiana religione denuo imbuit 210
IV. Crispus dolo à Prussis vincitur 210.386
Bona Flamingica 336
Prutenica 344
Borkiorum nobilis in Prussia Familia 70
Borussi Populi antiqui 62
Brandenburgum Urbs à quo condidita 67
Brismannus primus Evangelicæ doctrinæ in Prussia Doctor 247
prima ejus concio ibid.
Bructeri an Prussiæ nomen dederint 56
ubi collocandi 57
Bructerus Princeps 56

Bruno

Bruno Episcopus Querfurdensis in Prussiam venit 207
ejus martyrium. 208
non debet confundi cum *Brunone* Episcopo Olomucensi ib.
Brunsberga Urbs Prussiæ à quo condita 67. 342
jure Lubecensi fuit usa ib.
Levinus *Buchius* Juris Provincialis Prusici Ducalis hodierni Auctor 372. 374
Güntherus à *Buhnaw* Episcopus Sambiensis, collecta in Prussia pecunia in Germaniam abitum parat 228
Bulani Ptolomæi videntur esse Poloni 27
Burtones Prussorum infimi sacerdotes 153
dicti etiam Sortilegi 154
eorum munia 154. seqq.

C*Adavera* Prussorum an humata an cremata fuerint 190. sq.
rogo imposita simul cum vestibus pretiosis, canibus venaticis, servis, equis combusta 193
Capilli populorum septentrionalium simplices 74
quam ob causam ib.
Germanorum rutili seu flavi 75
Capitanei in Prussia Ducali 451
trium circulorum ib.
Henrici *Capri* Historia sui temporis 7
Capri consecratio 174
quibus ritibus à Prussis fuerit facta 176
Capti à Prussis in Prælio omnes occidebantur 390
Carnium elixarum usus an fuerit apud Prussos 263
Casimirus Rex Poloniæ convitiis proscinditur 7
Casimirus III. Prussiam obtinet 441
aliam regiminis introducit formam ibid.
Caspium Mare ad Septentrionalem Oceanũ nullum habet transitum 52
Cassides Prussorum 392
Castellani, die Haus-Comthur 421
Catechismus Prussicus 82
duæ ejus prodierunt Editiones ib.
partes ejus & fidei capita recensentur 84. sqq.
De la *Cave* nobilis Gallicana in Prussia efloret familia 70
Cerevisia Prussi quando fuerint usi 266
Christiani primi an templa habuerint 110
ad sacra Prussorum non admittebantur 158
Christianus Episcopus Culmensis 3. 221.
Duci Massoviæ Conrado Auctor est, ut instituat Equites Dobrinenses contra Prussos, hisque cæsis; ut Ordinem Teutonicum contra eos evocet 211. 222

Christiani Episcopi Culmensis Historia Prussiaca 3
an unquam extiterit, dubitatur 4. 126
Fabula de Mathematicorum lustratione Prussicæ terræ 23
exploditur 24
Chronica quædam Prussiæ manuscripta 11
Chronicon Anonymi succinctum 7
amore Ordinis Teutonici in Civitates & Ordines Prussiæ, Reges item Poloniæ debacchatur ib.
Anonymi cujusdam Prussiæ 6
Monachorum Elbingensium fabulis repletum 7
Cimbri 57
corpore fuerunt immanes 76
Civitates Prussiæ varia hodie subinde cudunt statuta 376
eorum olim auctoritas in jure judiciorum exercendorum 438
Clagii Jesuitæ Linda Mariana, sive de Virgine Lindensi 11
Clavæ Prussorum arma 387
Philippus *Cluverus* notatur & dilucidatur 16
suspectus est non nemini 20
prolixe defenditur 21. 22
Æstios à Gothis distinguere frustra nititur 30. sq.
sententia ejus de Gothis 45
dum Getos à Gothis distinguit vapulat ab Hugone Grotio 46
Clypei Prussorum 388
Cœlestinus III. Ordini Teutonico dat Regulam Sancti Augustini 427
Coltki sive Kobali Dii 141. sq.
Comenius refellitur 84
Commendatores vid. *Magistri Provinciales.*
Electorum qui 414
Provinciales Terræ Culmensis 420
horum Catalogus texitur 421
Castrorum, seu Gubernatores arcium 421
eorum munia 422
rei cibariæ 423
in Livonia 453
Commendator Magnus, der Groß-Compthur 417
ejus munia ib.
minor 423
Computationes Prussorum 267
Conciones funebres an Prussis veteribus habitæ 195
Conradi III. Magistri Generalis moneta aurea 301
ejus pretium 302
Conradini nummi qui dicti 303
Conradus Massoviæ Dux, Chelmum Waidevvuti filium, ad Christianismum perducit 57
Prussos itidem ad fidem Christianam convertere adnitur 211
Conradus Geldriæ Dux in peregrina-

grinatione ad fanum Juden-Kirch capitur 232
Conringii liber de Habitus corporum Germanicorum causis commendatur 78
Consensus Sendomirienſis quid damni intulerit Eccleſiis Auguſtanæ Confeſſioni addictis 258
Conſiliarii Provinciales Ordinis Teutonici eorumq; munia 437
Supremi in Pruſſia Ducali 450
Terreſtres ſeu Provinciales 451
Supremi Tribunalis ib.
Judicii Aulici ib.
Conſtitutiones Magiſtrorum Ordinis Teutonici 347
Pruſſiæ Regiæ à Sigismundo I. datæ 364
Karnkovianæ 365
Pruſſiæ Ducali præter Jus Provinciale hodiernum datæ 374
Copernici, excellentiſſimi Mathematici, patria & Commentarius de re nummaria 305
tempore quæ argenti & cupri in moneta Pruſſica mixtura ib.
Cornua apud Pruſſos & alios populos ſeptentrionales 269
quis eorum uſum invenerit ib.
Cornu Danicum Commentario ab Olao Wormio illuſtratum 270
Corpus doctrinæ Pruthenicæ 247
ejus repetitio ib.
Cosmas Pragenſis Epiſcopus, quo Tempore floruerit 15
non eſt Autor Vitæ S. Adalberti Pruſſorũ Apoſtoli ib.
Creuziorum nobilis Miſnica familia in Pruſſia enitet 69
Crive Pruſſorum Vet.t Pontifex 140
nomina ejus variè corrupta 147
quid nomen ejus ſignificet ib.
maxima ejus autoritas 148
Catalogus eorum exhibetur 149
qui tamen à junioribus eſt excogitatus 150
Diis Patriis ſe devovet 155
Martinus *Cromerus* Epiſcopus Warmienſis ejusque geſta 220
ejus Hiſtoria Polonica 12
Cruciferi Pruſſos oppugnant 66. 76
linguam tamen Germanicam non introduxerunt 80
Cujavienſes Epiſcopi & eorum Jurisdictio 229
Culma Civitas à quo exædificata 326
Culmenſe Privilegium 326. 436
exemplar ejus authenticum ib.
explicatur per capita 326. ſqq.

non soli Civitati sed toti Provinciæ Culmensi datum 339
rationes quæ pro solis Civitatibus pugnant. ib.
rationes pro nobilibus 340. sq. 377
Culmensis Episcopatus Episcopi 221. sqq
vacat 222
Varii Episcoporũ Catalogi 225
ejus jurisdictio 229
Culmensis Juris Corpus in quinque libros digestum, est ipsum Jus Magdeburgense 351. 352
non continet quæ sunt propria Juri Culmensi ib.
quando sit scriptum 353
non in Prussia, sed Silesia est conditum 357
& ab Henrico, Henrici Barbati nepote, Duce Uratislavienſi confirmatum 355
convenit in omnibus cum Uratislavienſi 356
solùm in Prussia fuit retentum 361
variæ ejus Correctiones 362
à quibus factæ 363
Exempla ejus Latinum, Germanicum, Polonicum ib.
Culmensis Provinciæ Jus antiqvum 335
Culmigeria unde dicta 39
Cuprum quando monetis admixtum 291
Grossis Bohemicis 296
Curcho Prussorum vett. Deus 126
primus fuit inter Deos minorum gentium 138
varia ejus nomina & munia 139
ubi cultus 138
singulis annis nova ei posita fuit statua 163
igne perpetuo colebatur ib.
primitiæ frumenti & piscium ei oblatæ 163
idem fortasse qui Pergubrius 173
Jo. de *Curiis* Episcopus Warmiensis & Culmensis 219. 223
epitaphia Ejus 219
Reinoldi *Curike* Descriptio Urbis Gedanensis 12
Dispositio operis ib.
Curonensis lacus, das Churische Haf olim Rusna dicebatur 64.
Cyrillus Constantinopolitanus fidem Christianam in Russiam & Poloniam invehit 204

D*Ani* veteres annos & dies quomodo computaverint 169
in convertendis Prussis laborarunt 208
Jo. *Daubmanni* Typographi Regiomontani Chronicon Prussiæ succinctum 10
Defunctis ablutis & in sella collocatis cerevisiam propinabant Prussi 189
munera iis data ib.

Dei Prussorum Sol, Luna, Stellæ, tonitrua, fulgetra 126
Deus quodnam habitaculum constitutum 110
prèces fusæ 157
herbæ & fruges oblatæ 158
homines itidem & equi albi 159. sqq.
Delectus militum apud Prussos quomodo instituti 389
Denhofii, Comites Livonii in Prussiam transeunt 70
Deorum majorum gentium tres an Prussi habuerint 124.
Catalogus eorum, quos Prussi coluerunt 125
numerus ternarius ap. plures gentes 127. sq.
discrimen apud veteres 131
minorum gentium ordo 138
minutorum loca apud veteres Prussos 117
horum nomina 118
cultum à Gothis acceperunt Prussi 157
cultus an fuerit ap. Prussos ante Gothorum ingressum in Prusiam ib.
nulla antiquitus simulacra ib.
Deos tectis non includi debere crediderunt veteres Judæi, Pagani & alii 109
Deum esse gentes agnoverunt omnes 123
Deus in igne cultus 157
Diabolus Dei simia 50
arborum perenni viriditate hominibus imponit 112 seq.
ad convivia à Prussis Vet. invitatus 178. sq.
Wolfgangi *Dietmari*, Typographi Elbingensis Chronicon Prussiæ 10
Jobus à *Dobenek*, Episcopus Pomesanienſis, dictus der Eiserne Bischoff 226
Dobrziniecenses Liberi Barones Bohemici in Prussiâ recipiuntur 70
Comites de *Dohna* ex Germaniâ in Prussiam sedes transtulerunt 69
Domus veteres Prussi non habuerunt 261
Dousa senior notatur 67
Dryades Deæ unde fuerint dictæ 110
Dubravius taxatur 391
Ducatus ein Ducat/quanti in Polonia & Prussia æstimatus 308. sq. 314. 316
ejus valor diversis temporibus diversus uno sistitur abaco 320
Duces Exercituũ ap. Prusios 389
Jo. *Dugloſſius* Scriptor Annalium Polonicorum 12
Prussiam à Prusia nominatam putat 52
sibi ipsi contradicit 54
Petrus de *Dusburg* Scriptor Chronici Prussici qualis fuerit 5

con-

continuatur à Wigando de Marpurg 6
Heinrici *Dunneri* Magistri Generalis Ordinis Teutonici votum, de condendo cœnobio Monialium Regiomontano 230
nummus argenteus 297
ejus valor 298
Dux belli à Prussis captus comburitur 159. 391

E *Berhardus* Warmiensis Episcopus ejusq; gesta 213
Elbinga Urbs an ab Ælveonibus dicta 35
arx & Urbs quando & à quibus ædificata 341
quo jure gaudeat ib.
ejus insignia 342
ad Lubecenses adpellat 342
Electrum 16
ejus fabula 17
quomodo salvanda 20
generatur in Italia circa Padum fl. 17
vide *Succinum*
Electridæ Insulæ 17
in Prussia 19
Episcopatus duo in Prussia sublati 229
Episcopi Prussici primum à Magistro Generali in Prussia obtinuere locum 415
liberi fuerunt ab Ordinis Magistri imperio 416
ad Pontificem adpellant 432
eorum consensus requirebatur in rebus totam Prussiam concernentibus 438
crescunt auctoritate 458
Episcopi Warmienses 213
Culmenses 221
Pomesanienses seu Risenburgenses 225
Uladislavienses seu Cujovienses 229
ejus in Pomerania possessiones 442
Sambienses 416
Episcoporum studia in condendis in Prussia Templis, monasteriis, arcibus 229
negligentia aliorum in extirpando Ethnicismo 234
Episcopus Paterbornensis an scripserit die Ordens s. Hohe-Meister Chronik. 45
Equi albi a Prussis Diis suis immolati 160
modus conburendi istos ib.
Equites de Dobrin contra Prussos fuerunt instituti 211
ceduntur ab iis ib.
Equites Ordinis Teutonici vid. *Ordo Teutonicus*
Eridanus electrifer non est in Italia 17
sed in Septentrionalibus oris ib.
an in Prussia 19
ejus nomen cur Græcum sit ib.
non est fluvius Vistula, ut sentit Goropius Becanus 20

an sit amnis *Raduna* ib.
Erysichtonis Thessali Fabula 110. sq.
von Essen nobilis familia 349
Evangelii Doctrina à Divo Luthero repurgata in Prussia Ducali introducitur 246
in Regali etiam disseminatur 248
Eysen / Eysländer / quinam sint 35
Eylenburgiorum L. Baronum Saxonicorum in Prussia floret familia 67

F*Abianus* Episcopus Warmiensis ejusque gesta 178
Facies Prussorum rubicunda 73
Far till Odens Formula imprecandi Suecica 133
Feh vocula Gothica quid innuat 281
Fehme-Recht vid. Westphalicum Jus
Feodales qui sint 339
Fenni vide *Phinni.*
Mauritius *Ferber* Episcopus Warmiensis 218
Ferton quid notet 287. sq.
olim non fuit nummus 289
Festum in honorem Pergubrii & Curchi Deorum institutum 169
quomodo fuerit celebratum 170
qui Dii in iis invocati ib.
Zazinek vid. Tit. *Zazinek.*
Ozinek vide suo loco
Sigefridus à *Feuchtvvangen XII.* Magister Ord. Teut. 347
Fidei Apostolicæ Symbolum *Prussicè* redditum 85
Lithuanicè 86
Jacobus *Finkenblok* primus Gedani Evangelicæ Religionis Doctor 248
Flaman quale nomen 327
Flamingicale Jus 327
quibus in casibus Provinciæ Culmensi fuerit datum ib.
unde nomen suum habeat ib.
Reliquiæ ejus in Comitatu Schwarzburgico 330. sqq
est jus Flandricum 338
Flämische Kirchgänge 331. sq.
Güter 336
Flemingi sunt Flandri 328
à Flandris orti 337
Florent valor apud Prussos 321
Fœdus Ordinum *Prussiæ* contra Ordinem Teutonicũ convitiis proscinditur 7
Fontes Diis sacri 116
apud Gothicam gentem 117
apud *Prussos* 144
Franciscus Kueschmalz Episcopus Warmiensis & ejus gesta 216
Fratres in albis qui fuerint ap. *Prussos* 236
Fratres Bohemici in Prussia Ducali 253
qua occasione huc devenerint ib.
eorũ Doctores præcipui 254.
iidem

iidem in Prussia Regia 255
Thorunii ib.
Schismatici sunt 256. sq.
quomodo ex Prussia excesserint 257
fallunt Lutheranos 259
Frauenburgum jure utitur Lubecensi 342
Freibergii Chronicon Regiomonti asservatum 11
Fricco Gothorum Deus 136
Fridericus I. Imperator in Palæstinam abit 5
aqua submergitur 4
Friedericus Dux Saxoniæ, Magister Ord. Teutonici 7
Frigga Gothorum Dea 135
Frischhaff Insula an olim aquis immersa 21
Froërus, Suedia Princeps humandi ritum apud Gothos introducit 191
Funccius, Pastor Regiomonti Palæopolitanus Prussos ab Israëlitis ortos putat 48
Auctorem hujus sententiæ facit Andream Osiandrum 49
solus Linguam veterum Prussorum Ebreæ similem asserit 50
Funera quibus ritibus apud Prussos deducta 189
cremata & humata 190. sq.
Funereus lessus Prussorum vett. 189 sq.
Funebria Convivia Prussorum 196
Furta quibus ritibus à Prussis fuerint detecta 166
Fustes inter arma Prussorum 387

Galatæ sive *Galli* sunt Celtæ 18
Γαλαται Diodori Siculi quinam 18
an pro γαλατων juxta Cluverum legendum κελτων ib.
Galindæ seu *Galindi* Ptolomæi qui? 28
unde orti sint 48
num ab Israëlitis 49
refellitur hæc opinio argumentis ib.
unde fuerint dicti 91
Zamelii Carmen de iis 104
omnes fœmellas natas interficiunt 184
Gampti populi qui 43
dicuntur etiam *Ganipoti* 44
Gedanensis Urbis Scriptor 12
Templi B. Virginis magnificentia & structura 231
religio Lutherana ibi disseminatur 348. sq.
Seditio ob eam 249
Gymnasium institutum 250
Gembicki Episcopus Culmensis, Uladislavienſis & tandem Archiepiscopus Gnesnensis 224
Georgius Friedericus March. Brandenburgicus tutorio nomine statutum Judicii Aulici in Prussia typis exprimi jubet 378
Germanicus Cæsar non venit in Prussiam 33
Germanorum in Prussiam migratio-

tiones & coloniæ 66
alia hodie quam olim fuit est constitutio 78
oculi cœrulei 72. 73
corpora candida ib.
crines rutili 74
proceritas 75
quomodo dies & annos computaverint 169
Getæ criniti 74
Tidemannus *Giese* Episcopus Warmiensis 220. 223
Gigantes an olim in Prussia fuerint reperti 76
Gladios an habuerint *Prussi* veteres 387
Glessaria sive Austrania non fuit *Prussia* 31. sq.
nec Samlandia in *Prussia*, sed ejus pars Insula scilicet maris Germanici 33
Gœbelii Archiatri Alberti M. Br. Liber de Succino 4
refert Sudinos ab Israelitis oriundos ib
non tamen approbat 50
Golbæ fluvii miraculum 117
Gothi, *Gothones* *Prussiam* habitarunt 29
quando illam sunt ingressi 27
quas partes ejus obtinuerint 34
Sembiam incoluerunt 35
num Gethæ dicantur & unâ cum iis gentem constituant 30. 44
an in Livoniam etiam fuerint progressi 35
num ex Scandinavia orti 42
Reges eorum & quot fuerint 43. sq.
an sint Originis Sarmaticæ quod argumentis propugnant Scriptores Sarmatici 44
quando ex *Scandinavia* egressi 47
Carmina eorum 46
unde in Italiam venerint 47
quo concesserint pulsi Italiâ 48
eorum origo ex *Pomerania* & *Prusia* 48
corpora candida 73
criniti fuerunt 74
corporum mole ardua 76
lingua Germanica usi 80
fontes Diis sacrarunt 117
Ternarius Deorum apud eos numero ad *Prussos* transmissus 128
eorum Dii Thor 131
Wolanus sive Othinus 133
Frigga Dea 135
secundi & tertii ordinis 137
annum per sementes & messes computant 169
certas habuerunt uxores 180
monogamiam in *Prusiam* introducere nituntur 181
Gothi uxores ducebant indotatas 183
ab Odino habent ritum conburendi cadavera 191
humabant etiam mortuos ib tumu-

tumulis cibos potus & pecuniam inferebant 195
eorum convivia funebria 197
credunt animarum immortalitatem earumque transmigrationem 199. sq.
nullam habuere antiquitus pecuniam 281
nec Leges scriptas 323
eorum fustes 383
respublica qualis 397. sq
Grossus Bohemicus quot grossos valuerit *Prusicos* 295
à Wenceslao II. cusus 296
sæpe fuit immutatus ib.
Hugo *Grotius* notatur 19
Jornandem contra Cluverum argumentis defendit 46
quæ exploduntur ib.
Simon *Grunovius* & ejus Chronicon Prussiæ Germanicum XXII. Tractatibus constans 8
Dispositio hujus Operis ib.
ejus virtutes & nævi 9
an trium Deorum Prussicorum majorum gentium cultum finxerit 124. 164
ejus vitæ periculum 176
ordinem Episcoporum Culmensium non recenset ex fide 225
Wiclefitis ex odio multa tribuit falsa 238. 240. sq.
ejus tempore quæ monetæ fuerit Prussicæ status 310
Alexander *Gvagninus* Italus, non est Autor Librorum de Sarmatia Europæa 13
Gymnasium Gedanense quando & quomodo institutum 250. sq.
Doctores in eo ib.
Elbingense 251
Regiomontanum 248
Thorunicnse 251
Gothæ an iidem qui Gothi 45
Negat argumentis quibusdam *Piasecius* ib.
Guttland seu Gootland à Gothis dictum 30

H*Abitus* Gentium num de earum testetur origine 71
Prussorum cum Germanis fuit communis 72
Hæbreorum Historia Sacra Gothica Lingua scripa in Hispania reperta 45
an Gothica illa lingua fuerit dubitatur 48
Halleri bini uni tribuuntur Phenningo 292
Haydeccenses Barones, origine Franci in prussia sedes figunt 70
Heidenricus sive *Henricus* Episcopus Culmensis ejusq; gesta 222
Heiligenbeil Urbs 113
unde dicta sit ib.
Hela an nomen *Helveconum* servet 35
Heliadum fabula 17
Helvecones qui 35

Veneti Græcis erant qui nobis Veneti 42
Caspari *Hennebergeri* libellus de veteri Prussia 9
Tabula Geographica Prussiæ commendatur ib.
Fabula de terra inter mare Balthicum & lacum recentem inventa refellitur 21
notatur ejus sententia 67. 286
Henrici Plavenii moneta 307. seq
Henricus I. Warmiensis Episcopus ejusque gesta 213
II. 214. *III. & IV.* 215
Henricus III. Henrici Barbati nepos, Dux Uratislaviensis Civitati suæ dedit Jus Uratislaviense 358
Herbæ veterum cibus 264
Hercusmonte Ducis Nathangiorum moderatio in victoria 391
Hermannus de Salza Ordinis Teutonici Magister, an primus assumserit titulum Magistri Generalis 407 sq.
Prussos edomat & ad Christianismum compellit 212
Hermannus de Praga, Episcopus Warmiensis ejusq; gesta 214
Heruli populi in Prussia 63
non fuerunt diversi à Sudinis & Galindis ib.
propinqvos senio aut morbo confectos trucidabant 36
glaucis fuerunt oculis 72. sq.
in Pannoniam concedunt & Italiam 385
eorum clades 399
Gregorius *Hesius* J. U. Doctor & Juris Culmensis adcurat9 corrector 364
Hirri antiqui Prussiæ incolæ 37
an fuerint *Heruli* ib.
Historia Prussica Anonymi Belgico sermone scripta 11
Polonica Martini Cromeri 12
Hoggerlandia unde dicta 38
Hollandense oppidum in Prussia 67
an Janus Dousa recte Hollandos Batavicos ex eo deduxerit ib.
Hollandis Batavicis potius originem debet ib.
non fuit dictum Pozlauken 67
Homines Prussis pro Diis culti 144
Diis immolati 158
eorũ cruore Quercus Romoveana fuit conspersa 161
Stanislaus *Hosius* Episcopus Warmiensis & Cardinalis 220

ejus

ejus gesta ibid.
Hospitalarius supremus Ordinis Teutonici, Oberster Spittler 417
ejus Sigillum ib.
sedes 419
Hospitalitas Prussorum 266
Hostiæ consultoriæ Romanorum, Celtarum & Gothorum 159
Humandi ritus apud veteres 191 192
Hussitæ in Prussia caput erigunt 242. sqq.
sensim iterum dilabuntur 244 seq.

Jaculationes ad metam apud Prussos exercitæ 393
Jaroslaus Plocensis primus Historiæ Prussiacæ Scriptor 3
Liber ejus de Prussis ib.
an unquam extiterit dubitatur 4. 126.
Nic. *Jeroschinus* Chronicon Petri de Düsburg in linguam vertit Germanicã 5
ejus codex membranaceus in Bibliotheca Regiomontana conspicuus 6
Jeru Jeru Cantilena Sudinorum 50
non probat eos esse à Judæis ortos ib.
Ignis Prussis pro Deo cultus 144
perpetuus Percuno & aliis Diis quercu altus 161
Inscriptio templi Polonica antiqua 79
Insignia Magistrorum Ordinis Teutonici 409
Insula antiquis etiam terra continens vocata 22
quam Nogadus & Vistula efficiunt quo tempore ceperit ib.
Insulæ ad Prussiam olim extiterunt 21
Ioannes I. Warmiensis Episcopus 214
II. & *III.* 215
Ioannnes Albertus Sigismundi III. Poloniæ Regis Filius, Episcop9 Warmiensis 221
Ioannes Sigismundus, Elector Brandenburgic9 Jus Pruthenicum Provinciale hodiernum conscribi curat 372 seqq.
Jordanus Warmiensis Episcopus ejusque gesta 214
Jornandes Episcopus Ravennas 29
refellitur 44
Ischvvambratus Deus Prussorum 139
ejus cultus non constat 164

Israelitæ Galindis & Sudinis originem non dederunt 48. sq
Isthævones populi 31
Judæi antiqui Deum in templis coli posse non crediderunt 109
Judicia in Prussia Regia 445
numerus eorum novenarius 446
Judicium commune Ordinum Prussiæ 439
Cruciferi ei contradicunt 440
Jumenta ad rem œconomicam inepta veteres Prussi non alebant 276
Juniperum cædere vetat Diabolus 166
Jupiter antiquis quandoq; idem fuit qui Mars 132
Jura Feudalia Magdeburgensia, Polonica, Prutenica, post trecennale bellum in Prussia Regali fuerunt abrogata 361
adhuc tamen obtinuerunt in Orientali, quæ penes Magistros Ordinis Teutonici mansit 366
Jus Culmense 351
Flamingicale 327
Friburgense 327
Lubecense 341
Magdeburgense 327
Polonicum 325
Prussicum 348
Provinciale Pruthenicum 372
Silesiacum 327
Terrestre nobilitatis Prussicæ 365
Weichbildicum 350
Westphalicum 348
de singulis vide literæ initialis locũ
Jusjurandum quibus ritibus à Prussis præstitum 325

K *Adlubko* de *Karvvow* Chronicon Poloniæ 12
taxatur 391
Kajalovvicz Historiæ Lithuanicæ Scriptor fabulam de Waidevvuto egregie depingit 399. 403
exploditur illa fabula 404
Kellevvese apud Prussos qui 185
Liberi Barones zu Kittlitz è Silesia oriundi in Prussia florent 70
Pancratius Klein publice Gedani primus docet Evangelium 250
Kobali Dii Prussorum 141. sq
Kospothiorum nobilis in Prussia floret familia, primam originem ex Italia, proximã ex Franconia trahens 69
Krivvule quid Lithuanis 148
Küttel-Brüder qui 245

L *Acte* veteres victitabant Prussi 264
Lacus Diis apud Prussos sacri 116
quomodo culti ab iis 165
quot fuerint in Prussia 273
Lanceæ Prussis inter arma 388
Latrocinia Prussi dediti 272
Leander Gallus Waldensium sectam

ctam in Prussia propugnat 236
ejus dogmata recensentur 238
confidentia & obitus 239
Paulus de *Legendorf* Episcopus Warmiensis 217
Leges à Waidevvuto latæ 314
Fratribus ordinis Teutonici præscriptæ 347
Sigefridi à Feuchtvvangen Magistri Ord. ib.
Jo. *Leonis* Canonici Gutstadiensis Chronicon Prussiæ 11
Liberi homines in pagis 344
Liberorum expositio apud Prussos quomodo fuerit licita 275
Jo. Lindau Scriptor belli Polonici 6
von der Linden nobilis familia 340
Joh. Lindenblat Episcopus Pomesanienſis 226
ejus Historia Prussiæ 6
Lingua dignoscit populos 25
non verò solis quorundam vocabulorum convenientiis 55
Boruscorum & Borussorum eadem fuisse putatur 63
Britannica Taciti est Germanica 80.sq.
Germanica cum Græcis & Latinis quædam habet communia 96
cum Turcis etiam & Persis ib.
Lithuanica & Prussica quomodo cum Latina conveniant 61
Prussica, Lithuanica & Wendorum quomodo conveniant 91
in Latio earum quæritur origo quibusdam 92
ejus consonantia cum Polonica 94
& Latina 95
an habeat convenientiam cum Græca 97
Russica in Lithuania floret 64
Slavonica hodie Poloni & Russi utuntur 79
eorum Prussorum, quos Ordo Teutonicus subegit 81
frequens adhuc superiori seculo fuit in Sambia ib.
hujus convenientia cum Lithuanica 83
Linguſſones an Vvaidelottis inferiores 152
unde dicti sint 153
Lithuani antiqui senio aut morbo confectos propinquos trucidabant 36
unde sint oriundi 59.sqq.
an dicti sint quasi Lithuani Alani ib.
corpore proceri 76
ignem perpetuum in Kierni Principis honorem quercu alebant 161
serpentes colunt 143
Lithuanorum vivacitas 77
proverbia 92
sententia de animæ immortali-

talitate & resurrectione carnis 197. sq.
paupertas 281
Lithuanus Senex ridiculus 77
ob ejuratum serpentis cultũ miserè deformatur 142
Littalanus Alanorum & Herulorum Deus 399
Lubecenses Elbingam urbem condunt 341
Lubecense Jus ib.
à quibus urbibus receptum sit in Prussia 342
Lucanus non probat Suevos incoluisse Prussiam 24. sq.
Luctûs tempus apud Prussos viros, mortua uxore 184.
apud fœminas, mortuo viro 196
Lucus quomodo à Romanis collucati 165
quomodo à Prussis culti ib.
Luna Idolo adumbrata 134
Lutheri Epistola ad Equites Ordinis Teutonici 246
colloquium cum Alb. March. Brand. Magistro Ordinis Teut. ib.
Lutetii Populi Venedici 397

M*Acovius* Sigismundi III. Poloniæ Regis ad Philippum IV. Hispaniæ Regem Legatus 45
Macedones quomodo post mortem Alexandri M. ex mente Alberti Stadensis fuerint dispersi 51
quomodo ex mente Gobelini Personæ ib.
Godofredi Viterbiensis ib.
quorum opiniones rejiciuntur omnes 52
Magdeburgense Jus 327
ejus distinctio in Jus Magdeburgense simplex & ad utrumque sexum 343
quando in regno Poloniæ fuerit receptum 359
quando in Prussia iterum fuerit abrogatum 361
hæc abrogatio cum temperamento est intelligenda 362
Magdeburgenses Quæstiones 351
Distinctiones 354
Voluminis hujus usus ostenditur 362
Magister Ordinis Teutonici 407
Ejus tituli quando invaluerint ib. sq.
insignia 409
sigillum ib.
de cujus figura controvertitur 409. sq.
sedes 410
prærogativa 411
Vicegerentes 413
vide literam V.
electio 414
Electores 415
potestas in Fratres Ordinis Teut. 433
Consiliarii 437. seq.
res majoris momenti sine consensu Magistrorum Provin-

vincialiũ peragere nequit 434
non absoluta sed restricta gaudet potestate ib. seq.
qua Lege Prussiam Orientalem à Rege Poloniæ Casimiro obtinuerit 447
Magistratus minores in Prussia Regali 442
in Prussia Ducali 450
Magistri Provinciales 411
vocabantur primò Provisores, item Commendatores & Præceptores ib.
eorum quantus fuerit numerus ib.
Livoniæ 453
qui reliquis omnibus priores 412
Prussiæ 412
Germaniæ ib.
Jo. *Malachowski* Episcopus Culmensis hodiernus ejusque gesta 224
Malnikai vox Prussica unde descendat & quid notet 99
Manga quid sit Prussis & unde dicatur 92
Mannbia Prussorum quomodo fuerint dispertitæ 160. 392
Marca ponderis species apud Prussos 283
respondet besi Romano ib.
unde nomen hoc derivetur 289
Noribergensis ibid.
Polonica 285
Prussica ib.
Rhenana sive Colonienſis 284.
Trosica ibid.
olim non fuit nummus 289
quodnam sit discrimen inter ein Mark Silbers und ein Mark Löthiges Silbers 291
gravis æris, tempore Sigefridi de Feuchtvvangen continebat 30. grossos Bohemicos 295
quot marcæ monetæ Prussicæ ex una marca argenti puri cusæ tempore Winrici 299
Henrici Reus à Plauen 304
nova seu gravis æris & vetus seu levis æris 305
à quibus hæc invecta distinctio ib.
ex unâ argenti factæ sunt decem pecuniæ usualis 307
major & minor 314.
Marcopetæ Dii 141. 145
eorum cultus apud veteres Prussos 164
Marcopolus Supanornm Deus 164
Jo. *Margenau* Episcopus Culmensis ejusque gesta 223
Mariæburgum an super quercum illam ingentis magnitudinis prope ripam vistulam ædificatum 114
Mariæ Insulana Urbs Burchardo, Burggravio Magdeburgensi debet originem 67

Wigandus de *Marpurg* Düsburgii Continuator. 6
Marschalcus Ordinis Teutonici 416
supremus Ordinis fuit habitus 417
in Livonia 453
ejus imperium 454
Principalem in Imperio consequitur dignitatem 455
Masos an fuerit Princeps Prussorum 24
fuit Pincerna Regis Poloniæ Mieceslai II. ib.
Masovia à Prussis fuit vastata 386
Masovii secundum quorundam sententiam à Masone sive Maslao, secundum aliorum à Massagetis dicuntur 24
eorum bellum cum Prussis ob inditum Brutorum & Brutenorum nomen 65
aliud bellum ob enecatũ Ducem 124
Mathematici tempore Augusti Prusiam perlustrasse dicuntur 23.24
refutatur illa Fabula ib.
Matthiæ Meine Tabella pretium monetæ Prusicæ præsentans 315. seq.
Jo. *Meletii* Epistola ad Georgium Sabinum de veteri Prussorum idololatria 10
Mellicratum sive *Medo* species potûs Prusis usitata 264
Memella Urbs jure gaudet Lubecensi 342
Magdeburgense & Flamingicale recipit 343
fluvius, an olim Russa fuerit adpellatus 64
Mendici in Prusia antiquis temporibus fuerunt nulli 266
Meniko de Querfurt Vistulam & Nogadum aggeribus munit 22
Hollandiam urbem in Prussia condit 223
Mentonomon æstuarium quid 35
Messis apud Prussos quibus ritibus fuerit inchoata 171
Methodius Russorum Apostolus Christianam fidem in Russiam & Poloniã infert 204
Michalo Lithuanus Linguam Lithuanicam è Latio deducere nititur 93
Matthiæ à *Michovia* Chronica Prusiæ 12
quo tempore is vixerit ib.
Mieceslaus II. Rex Poloniæ 24
Miligedo Prussus 76
Milites apud Prussos ad bellum delecti fuerunt 389
pedites tamen utplurimum ibid.
numerus eorum quantus fuerit ex singulis Provinciis ibid.
fortitudine præ ceteris clari congiaria acceperunt 393
Cataphracti apud Cruciferos 392

de

dextrarii operti ib.
Militia Cruciferorum quomodo fuerit comparata ib.sq.
Μηνισκοι Deorum tuguriola à Græcis adpellata 110
Cœlestini *Mulentæ* D. & Professoris Regiomontani de Religione *Prussorũ* Tr. 11 defenditur contra Clagium Jesuitam 205
Monachi Elbingenses & eorum Chronicon fabulosum 7
Thomirienses in *Prussia* 236
S. Antonii qui vocitentur 245
Monasterium SS. Trinitatis in Prussia 121
in Natangia 129
quis ejus conditor ib.
Monialium Regiomonti 230
Olivense & Polplinense ib.
Carthaus ib.
Sukovienſe in *Pomerellia* 230
Moneta Prussica vetus tota fuit argentea 290
quando cupro misceri ceperit 291
aurea quando cusa 301
ejus pretium 302
maxima ejus depravatio ex bello fuit orta 306
inter causas belli contra Ordinem Teutonicum susceptibi computatur ib.
proportio ad exteram Sec. XVI. 313
ad exitum seculi superiori 314.
maxima ejus mutatio hoc seculo facta 316
constitutio Jo. Casimiri R. Pol. de ea 318
pretium in Tabella repræsentatur 315. seq.
Morgensternius Doctor Lutheranus Thorunium evocatur 256
Mos denuo propinandi ex recens impleto unde fluxerit 348
Motlavia fluvius idem olim fortasse fuit, qui Raduna 22
Mülhausen Urbs templo S. Annæ & Mariæ, Marthini Lutheri filiæ sepulchro clara 233
Martini *Murinii* Chronicon 10
N *Adrovia* Provinciæ antiqua territoria 39
Nattangia Provincia quæ antiquitus habuerit territoria ibid.
Navigationes Prussorum Veterum 274.
Neria recens quando fuerit detecta 21
Gedanensis à Gothis juxta Cluverum fuit possessa 35
Nettelhorstiorum Curonensium nobilium in Prussia efflo-ret familia 70
Nicolaus Episcopus Culmensis ejusque gesta 222
Alexander à *Nrstwiz* & ejus Chronicon prussiæ 6
occiditur ab Aulico quodã ib.

Nobilitas Prussica 405
hodierna ex omnibus Germaniæ partibus confluxit 67
tumultuatur & in duas se scindit factiones 68
Prussiæ Regalis ex Regno Poloniæ oriunda 68
plures ejus exhibentur familiæ & nomina 70 seqq.
distinguitur in majorem & minorem, quæ simultatibus gliscent 239
utraque favet Hussitis in Prussiam delatis ib.
quædam ejus familiæ Thorunii quondam habitantes 340
Novercas uxores ducere veteribus licuit Prussis 182
& Lithuanis ibid.
Nummi in veterum Prussorum sepulchris reperti 281
variæ eorum species, Bisandi 282
an aurei fuerint disquiritur ib.
lati Grossi Bohemici 282
Sterlingii an à Prussis nomen acceperint ibid.
hodierna eorum in Prussia genera 283
Solidus, Germ. ein Schilling ibid.
Marca *vide marca* ib.
proprie dicti nummi eorumque valor 286. sqq.
Virdungi, Scoti, quadrantes 287
antiquorum inter se expenditur proportio 289
proportio eorum ad hodiernos nummos 290
Orti qui 295
Aurei quando cusi 301
Conradini 303
dimidio prioribus minores post pugnam Tannebergensem cusi 303
adhuc viliores 304
gravis & levis æris 306
die Keulen Schillinge 306
Thorunienses sive die Thorner 307
Nummularia apud Prussos veteres an fuerit exercita 274.
Nummus argenteus Henrici Dusneri Ord. Magistri 297
Occopirnus an primus & maximus Prussorum fuerit Deus 125
Olaus Rex Daniæ Prussos ad Christianismum adducere nititur 209
à fratre suo Canuto Rege Daniæ occiditur ib.
Andreas *Olszovvski* Episcopus Culmensis & Archi-Episcopus Gnesuensis 224
Oratio Dominica Prussica Lingua exscripta 86
Lithuanica 87
Werulorum lingua ib.
Ordo Teutonicus contra Prussos evocatus 211. 386
Christi religionem in Prussia promovere studet 229
negli-

negligens est in extirpando penitus Ethnicismo 234
Clerum contemtui habet 235
Pontificum authoritatē parvi facit 235
ab Imperatore & Pontifice Romano dependet 431.432
Ejus Fratres dicti Germanicè die Creutz-Brüder 407
Magister *vide Magister*
Magistratus reliqui 411. usq; 424
Fratres privati 424
Sorores ib.
precatiunculæ super illas 430
Novitii 425
Conventus ib.
Fratrum numerus ib.
instituta 427
Regula à Pontifice Cœlestino III. concessa 427. seq.
Vestes 428
natio, quæ recepta 428
ætas ad ordinem necessaria ibid.
luxus & superbia 429
Capitulum generale 436
potestas in incolas Prussiæ 436
bella cum Polonis post divisionem Prussiæ gesta 449
Orthones Prussorum 295
Ostaviorum nobilis Prussica Familia ex Germania oriunda 69
Osterlingorum nomine Anglis dicuntur Prussi 32
Ostiones sive *Ostiæi* quinam fuerint veteribus 31
Oxinek Prussorum Festum, quibus ritibus fuerit celebratum 171
P*Alatini* à Rege Poloniæ in Prussia constituti 441
Culmensis Capitaneat9 442
Mariæburgensis 443
Pomeraniæ ib.
Panis κατ' ἐξοχὴν Lithuanis dicitur donum Dei 99
Parentes ætate aut morbo confecti à Prussis fuerunt strangulati 188
Pateræ an apud Gothos fuerint in usu 172
fuerunt apud Scythas & veteres Prussos 268
Pecunia apud veteres non fuit in usu 280
unde nomen hoc sit adepta 281
quando Prussis in usu esse ceperit ib.
vide *Marca, moneta, nummus.*
Percunos Deus Prussorum veterum 124
habitus fuit reliquorum omnium primus 130
ejus prosopographia & munia ibid.
an idem sit qui Gothorum Deus Thor 131
Sol 132
perpetuus ei lignis quernis adpositis alebatur ignis 161
Vox ejus Tonitru ib.

Perdoiti Dei nautarum & Piscatorum, apud Prussos cultus 163
Peregrinationes Prussorum ad loca sancta institutæ 231
Pergubria, festum Prussorum quo die & quomodo fuerit celebratum 169
quinam Dii in eo fuerint invocati 170
Pergubrius Prussorum Deus germinum atque frugum 169
preces quomodo ad eum fuerint directæ 170
an idem qui Curchi 173
Peruviani cujusdam mancipii simplicitas 102. sq.
Andreas *Pfaffendorf* Hussita Thorunii docet 243
ut & Gedani ibid.
dogmata ejus exhibentur ib.
fastus & obitus ejus 244.
Phaëtontis fabula quid notaverit apud gentiles 17
Phenningi s. Pfennige tres unum Prussis constituére solidum 286. seq.
tempore subsequenti sex 292
argentei prussici 289
Civitatis Culmensis 300
Phinni Prussiæ veteris incolæ 36
nullas habuerunt domus 263
imbelles fuisse dicuntur 383
fustes & pila eorum lignea ib.
latrocinia & expeditiones bellicæ in Pannoniam, Italiam & Mekelburgensem Ducatum ab iis susceptæ 384. seqq.
mores ex Tacito depicti 399
Picollos seu *Picollus* Deus Prussorum secundus Inferorum Præses 124. 132
ejus descriptio ib. sq.
an idem sit qui Gothorum Wodanus sive Othinus 133
Pueris Prussorum terriculamento est 134
an per eum luna fuerit præfigurata ib.
hominum & brutorum mortuorum capita ei consecrabantur 162
quomodo placatus sit ibid.
Pisces Diis oblati 164
Plata quale sit vocabulum & quid notet 392
Henricus *Plavenius*, Magister Ordinis Teutonici Wiclefitis favet 240
Plebiscita urbium Prussicarum 345
perpetua alia, alia annua ib.
an potuerint in consulto Ordine Teutonico constitui ibid.
Regiomontana 346
quando sint data ib.
Pocula Prussorum 170. 268
Poëtarum fabulæ historiarum sæpius involucra 17
Polabiani unde dicti 63
Polenziorum nobilium Lusaticorum in Prussia claret familia 70
Pauli *Polii* Chronicon Prussiæ 9

Pollexiani populi 37
Poloni unde Prussica vocabula desumserint 95
nullum antiquis temporibus habuerunt pecuniam 280
quando Jus Magdeburgense obtinuerint 351.359
Poloniæ Regno quis Christianam fidem invexerit 204
Pomerani unde dicti 63
Pomerellia à Gothis secundum Cluverum fuit possessa 34
ejus Jus 32
vide Jus *Polonicum*
Pomesanienſium seu Riesenburgensium Episcoporum Catalogus 225
Pomezanorum nomen olim fere omnibus Prussis fuit commune 38
eorum antiqua territoria 39
Pontici populi Evangelium in Prussia extinctum denuo accendunt 204
Pontifex in res seculares Prussiæ se immiscet 432
Pontificum auctoritas nulla fere apud Ordinem Teutonicum 225
Potrimpus sive *Patrimpus* tertius Prussorum Deus 134
figura ejus & munia, quæ ei tributa, recensentur ibid.
an idem fuerit Prussis, quæ Gothis Frigga 135. seq.
an convenientiam habeat cum Venere ib.
serpens ollæ impositus in honorem ejus colebatur 162
suffitus quomodo ei factus 163
infantes cultui ejus immolati ibid.
Potus apud veteres Prussos quisnam fuerit usus 264
Præceptores Ordinis Teutonici, die Gebietiger 414
sunt vel majores vel minores 416
majores quotnam fuerint ib.
eorum respectu potestas Magistrorum Ordinis fuit restricta 434
Magistrum Ordinis Teutonici deponere potuerunt 435
Prætorii judicium de Lingua Prussica 83
Precationum formulæ apud Prussos & Lithuanos usitatæ 162
ad Deum Pergubrium directæ 170
Principes Prussorum veterum 405
an iidem fuerint qui nobiles 406
Privilegia Prussorum varia Magistrorum Ordinis potestatem restringunt 436
Privilegium Culmense vide literam *C*
Alberti I. Ducis Prussiæ 369
Martini Truchsessii Ordinis Magistri 366
Popponis de Osterna Mag. Gen. Ord. 378

Propugnacula qualia habuerint veteres Pruſſi 388
Provinciale Jus Pruthenicum hodiernum à quo ſit conſcriptum 372
quando typis impreſſum 374
Ejus Editio Germanica ib.
Proviſores Ordinis Teutonici vide *Commendatores*
Pruſia, Bithyniæ Regina an Pruſſis nomen dederit 52
refellitur hæc opinio 55
ejus exilium & mors ibid.
Pruſſia non fuit ab Ottone III. Imperatore Rom. devicta & Romano Imp. ſubjecta 16
habitata jam fuit ſub initium Monarchiæ Perſicæ ibid.
eſt Diodori Siculi Baſilia Inſ. ſeu Balthia 18
tempore *Herodoti* jam fuit cognita 23
dividebatur in quatuor Epiſcopatus 212
fit Ducatus ſecularis 450
Pruſſiæ nomen Seculo X. fuit natum 15
variis modis corruptum 16
littora an eadem hodie quæ olim 20
nomina Gelida, Sargaga, Vatinia ſunt ficta 24
primi incolæ non fuerunt Suevi 24. ſeq.
neque Æſtii 25
ſed Venedi ib.
Gothi etiam 27
Galindi, Sudini, Stavani 28
an Ælveones 35
Heruli 36
Phinni ibid.
Scyri & Hirri 37
XI. Provinciæ non à Waidewuti filiis nomen habent 37. ſeq.
Territoria in ſingulis terris non fuerunt pauca antiquitus 39
nomen ex antiqua Pruſſorum lingua 64.
incolarum brevis recenſio 65
Urbes à quibus conditæ 67
Sectæ variarum Religionum 236. ſeqq.
antiqui *Principes* 405
Nobiles ib.
Reges iidem qui Nobiles 406
Ordines ad Reges Poloniæ ab Ordinis Teutonici Magiſtris deficiunt 441
Pruſſi appellantur Gethæ 29. ſeq.
non dicuntur à Pruto Scythæ filio, Noachi pronepote, ut tradit Beroſus commentitius 41
cum omnibus fere gentibus in ſacris ritibus olim habuere quid commune 50
non deſcendunt à Græcis & ſpeciatim quidem Macedonibus 51
nec à Bructeris populis Germanis 56
an à Romanis, 60
à Boruſcis 62

an

an à Russis, quibus contermini 63
bellum cum Masoviis gerunt ob inditum Brutorum vel Brutenorum nomen 65
cœruleis fuerunt oculis, ut reliqui Germani & Heruli 72
criniti fuerunt 73
corpore procero 75
characteres sive literas in lingua exprimenda an habuerint 101
literarum cognitione fuêre simplices 103
nulla habuerunt templa 110
sub quercubus coluerunt Deos suos 112. seqq.
item sub Tilia 115
an tres Deos majorum gentium coluerint 124
an tres minorum gentium 138
habuerunt etiam Deos tertii ordinis 140. seq.
Prussi Serpentes pro Diis coluerunt 142
Alcen, item alia animalia & omnes ferè res creatas 143
an discrimen aliquod agnoverint inter Deos & res Diis sacras 144
ignem & homines pro Diis colunt ibid.
non omnes coluere omnes Deos, sed quos sibi quævis gens speciatim elegerat 145
Prussi cultum Deorum à Gothis acceperunt 157
non omnes cumprimis Christianos ad sacra sua admittebant 158
Homines & equos albos Diis suis immolant 159. seq.
nullam fere annorum & dierum habuerunt distinctionem 168
quomodo dies notaverint 169
conjugia certa habuerunt non vaga 180
vide *Uxores*
an gradus consanguinitatis & adfinitatis observarint 182
novercas etiam in matrimonium ducunt ibid.
quomodo puniverint adulteros 184
nuptias quibus ritibus celebraverint 186
ægrotos servos, infantes, parentes item proprios interficiunt 188
immortalitatem animæ & resurrectionem crediderunt 197
quomodo ad Christianismum fuerint deducti 202 seqq.
non propria Lingua à Sacerdotibus erudiuntur 244
doctrinam Lutheranam recipiunt 246. seqq.
ebrietati sunt dediti 267

Prussi ante numorum usum opes in frumento & armentis ponebant 281
pecuniæ usum recipiunt 281
in judicium Westphalicum evocantur 349
ad bella gerenda olim inidonei 383
pacifici sunt 384
sensim bellis assuescunt & arma parant 385
callidi sunt & stratagematibus intenti ibid.
Boleslaum IV. Ducem Poloniæ dolo vincunt 386
Masoviam infestant ib.
Castella in Prussia exædificant ibid.
quædam Jura majestatis tempore Ordinis Teutonici adhuc exercuerunt 438
conventus convocant & tributa propria autoritate exigunt ib.
aliis adhuc juribus gaudent 439. sqq.
Prussica Lingua est antiqua Slavonica 79
non una constat dialecto 81. 83
hodie non docetur 84
fontes an in Græca habeat 91
convenit cum Polonica 94
Latina 95
Græca 97. seq
Germanica 100
Prussicæ Conciones in vico Schaken habitæ 81
Prussicarum vocum Catalogus ex Grunovio 89
Prussicus Catechismus vide *Catechismus*
Prussici Juris volumina 350
primum 352
quid in eo mutatum tempore Alberti I. Ducis Prussiæ 368
tempore Alberti Friederici 370
Prussorum religio antiqua non probat eos esse ab Israëlitis ortos 50
lingua an Græca fuerit atq; Græcis intelligatur 52. sq.
facies rubicunda 73
corpus candidum ib.
capillus simplex, cujus causa Physica ex Aristotele ostenditur 74
quo colore fuerit ib.
veterum senectus 76
hodiernorum diversa à veteribus constitutio 77
lamentationes funebres 80. 89
articulus an ex Græca lingua sit desumtus 100
simplicitas 123
Dii an fuerint statuæ 129
Summus Pontifex Crive dictus 146
reliqui Sacerdotes 147. seqq.
pocula 170. 268
Convivia 171. 172. 178
funebria 196

Prus-

Prussorum pertinacia & apostasiæ à Christi fide 212
peregrinationes ad loca sancta 231
res Oeconomicæ 261. seq.
cibus 263. sq.
potus 264. sq.
hospitalitas 266
vestes & lecti 270
modi acquirendi victus naturales 271
artificiales 273
instrumenta Oeconomica 275
res nummaria 279
vide *Nummus.*
jus antiqvum 323. seqq. 360
veterum militia 382. seqq.
arma eadem, quæ Germanorum veterum 387
elogia 391
Respublica vetus 395. sqq.
Episcopi vide *Episcopus.*
Pruteni quasi Po-Rutheni 64
Prutenus Rex in Prussiam migrat 57
Ejus nomen quale sit 58
pro populo suo se devovet & Deus colitur 139
Ptolemæus Geographus & ejus testimonium de Venedorum habitatione 25 seq.
explicatur 27
recte tamen à Cluvero notatur ib.
Pucetus sacrorum lucorum Præses 164
cultus ejus quomodo fuerit institutus ib.
Pustones Sacrorum ministri apud Prussos 154

Quadrans monetæ species apud Prussos 288
quomodo differat à Virdungo ibid.
Culmensis & Pomeranicus ib.
Quedenau pagus ædibus S. Jacobi in Prussia celebris 232
Quercus Deorum apud veteres habitacula constitutæ 110
quatuor in Prussia ingentes (1.) Romoveana, quæ in hyeme viret 111
à Boleslao Rege Poloniæ fuit excisa 112
ejus tres rami majores 129
unde nomen juxta Prætorium habeat ibid.
ejus sacrarium solis patuit Sacerdotibus 158
cruore mactatorum hominum conspergebatur 161
(2.) ad urbem Heiligenbeil 113
quæ exscinditur ab Anshelmo Episcopo ibid.
Curchi sub ea fuit cultus 138

(3.) in quam non Mariæburgensis sed Thuronienſis arx fuit condita 114
(4.) ad oppidum Wolau 115
ejus ſtupenda magnitudo ibid.
quomodo conciderit ib.
Quercus Iodoco ſacrata 233

R *Aduna* fluvius an Eridanus Poetarum ſit 20
loca quæ alluit à fluctibus marinis olim non fuerunt obruta 21
duo ejus alvei 22
de mutatione nominis ejus conjectura ibid.
Radzieiowski Epiſcopus Warmienſis hodiernus 221
Georgii *Raniſii* Chronicon Pruſſiæ 10
Rappiorum nobilis in Pruſſia familia 69
Rauteriorum nobilis Auſtriaca in Pruſſia effloret familia 69
Rederiorum nobilis familia 68
Reformatorum in Pruſſia incrementa 260
Regiomontum à quo fuerit conditum 67
ejus Gymnaſium, poſt in Academiam converſum 248
hujus Album 316
plebiſcita 277
quando fuerint data 346
Erhardi de *Reiſenſtein* teli chalybei fragmentum Regiomonti aſſervatum 233
Reſpublica veterum Venedorum, Scytharum, Sarmatarum, Slavorum, Luſitiorum 395. ſeq.
Pruſſorum, Polonorum popularis 397
Gothorum ibid.
eorum Pruſſorum, quos ordo Teutonicus edomuit 399
ejus conſtitutio apud Pruſſos per Waidevvutos ex mente Kajalowicii facta recenſetur 399. 403
exploditur illa relatio 404
nulla fuit Pruſſis ante Cruciferorum tempora ib.
qualis fuerit horum tempore 404. ſeqq.
Livonica conſideratur 453
Reſurrectio carnis à Pruſſis credita 198
Henricus *Reus* à Plauen quare in Magiſtrum eligi noluerit 414
titulum vicegerentis retinet ibid.
Riphæi montes 62
Rituum convenientia non ſtatim arguit unam gentem, 50

Romani hircum Baccho immolarunt 50
an in Prussiam venerint 60
qua viâ eam dicantur ingressi 61
linguam propagare student 96
Prussiam non devicerunt 17. 97
discrimen aliquod inter Deos agnoverunt 137
furta quomodo detegerint 167
annos quomodo computaverint 169
mortuos & humabant & cremabant 191
ante nummorum usum opes in frumento & armentis ponunt 280
Romanova an *Romnove* seu *Romove* 61
ex veteri lingua Prussica nomen deducitur 129
Romoveana Quercus 111
in hyeme lusu Diaboli viret ibid.
Urbs à quibus condita 118
Lithuanica & Prussica ib.
quibus in locis fuerint sitæ 119
Prussicæ locus an singulari Dei providentia ignotus 121
in Natangia verus ejus locus ibid.
Lithuanicæ locus 122
an ibi Crive, summus Prussorum Pontifex 149
Diis majoribus sacrificia ibi oblata 161
Roxolani quasi Russi Alani 59
Simon *Rudnicki* Episcopus Warmiensis 221
Rugii quinam fuerint & quomodo divisi 34
Dionysii *Runovv* bellum Prussicum 10
Paulus à *Rusdorf* Magister Ordinis Teutonici 6
Russa fluvius 64
Russi Prussis sunt contermini 63
Podlachiam tenuerunt 64
eorum lingua Slavonicæ accedit 80
ad Christianismum miraculo fuerunt conversi 204
Rutheni qui 64
Rykajoth an differat à Romove 112
Rykies vox Prussica unde descendat 98

Sacerdotes Prussorum 146
utriusque Sexus 151. seq.
ubi habita verint 151
infimi eorumq; nomina 153
eorum electio quomodo facta 155
Ordinis Teutonici fratres, sacra poterant in armis facere 428
Sacræ Cœnæ verba Institutionis Prussicè exscripta 88
Sacrificia à Prussis in Festo Ozinek Diis suis exhibita 172
post obtentam Victoriam quæ oblata 391
Sagittarum usus apud veteres valuit Prussos 388
Sakiorum nobilis in Prussia familia 69
Salaria Professorum Academiæ Regiomontanæ 312
Sambucus Bastuccis fuit dicata 115
Sanguis jumentorum an à Prussis pro potu fuerit adhibitus 265
Sarmatarum nomen generale multique horum populorum 38
domus nullæ 262
mores & Respublica 396
Saxones an sint ex Macedonibus orti 51
Auctores qui falsò hoc asserunt 53
quomodo olim dies & annos computârint 169
Scantia Jornandis quænam sit regio 42
Schenkii Liberi Barones zu Tautenburg in Prussiam migrant 70
Schippenbeilia Urbis controversia 214
Schismata in Episcopatu Warmiensi 216.217
Schlavonia sive *Slavania* quænam sit 28
Schlavoniorum nominis antiquitas 38
lingua 79
Schlibeniorum nobilis Marchica Familia in Prussiam transit 69
Schuzii Chronicon Prussiæ XI. libris excellens 59
Schwerinii Comites in Prussiâ recepti 70
Schüssel-Pfennige 291
Scotus monetæ species ejusq; valor 288
quando cusus fuerit 298
Scribendi inventionem barbari in Europæis admirantur 102

Scriptores Historiæ Prussiacæ 3. seqq.
Polonici qui de reb9 Polonicis egerunt 12. sqq.
Rerum Sarmaticarum affirmant, Gothos esse Originis Sarmaticæ 44
Scyrri antiqui Prussiæ incolæ 37. 384
Scytha Rex 41. 42
Scythæ non omnes habuerunt conjugia incerta & vaga 180
emebant uxores indotatas 183
eorum convivia funebria 197
uxores & Respublica 395
nullas habebant domus 261
Sebum Potrimpo in olla crematum 162
Sectæ apud Prussos
Fratrum in albis 236
Monachorum Thuroniensium ib.
Waldensium ibid.
Wiclefitarum 238
Tauleristarum 244
Stolutorum 245
Monachorum S. Antonii Warmiæ 245
Fratrum Bohemicorum 253
Seitones ministri sacrorum
Sembia seu *Sambja* 38
ejus antiqua territoria 39
incolæ plurimum idololatræ 174
Olai R. Daniæ memoriam celebrant 209
Sembienses Episcopi 227
Senatus Prussicus 441
Ejus Senatores quomodo Polonicum Senatum fuerint ingressi 444
Septentrionalium populorum color 73
crines fulvi, quos non tondent ibid. 74
corporum proceritas & robur 75
lingua 79
bellicositas 382
Sepulturæ locus apud Prussos 192
nulla ut apud Germanos antiquos ambitio ib.
cibus & potus, pecuniæ item illis illata 194
Serpentes Deorum loco à Prussis & aliis culti 142
Potrimpo in olla alti 162
qua ratione fuerint culti 165
Servi claudi, cæci, morbo vel senio confecti, à Prussis ex arboribus suspensi 188
an Prussi iis & quibus fuerint usi 176
Sigebertus Gemblacensis notatur 16

Sigismundus I. Pol. Rex cursum Evangelii Gedani inhibere studet 249
seditiones propterea excitat ibid.
Sigismundus Augustus liberum Religionis exercitium Gedanensi & aliis indulget Civitatibus 250. sq.
ejus ingenium depingitur 252
favet Religioni Lutheranæ ibid.
Sigonottæ Sacerdotes 150
eorum nomenclatura 151
an fuerint ordinarii ibid.
quomodo furta detexerint 167
Sinus Venedicus, pars maris Balthici 26
Sixti IV. Legati pessime habentur ab Ordinis Teut. Mag. 235
Sturgudur/idola septentrionalium, quibus in locis asservata 110
Σκεπάσματα quid 110
Slavi quinam fuerint adpellati 397
Socius Magistri Ord. Teut. & ejus munia 423
Commendator 424
Sol Deus veterum idolis cult9 131. seq.
Soladimistæ 37
Solidus, ein Schilling ejusque valor 283
unde dictus 285
an prima Prussorum moneta 286
quis flari jusserit 297
Spartani ante nummorum usum in frumento & armentis opes ponebant 280
Speculi Saxonici Usus in Judiciis Prussicis 355
Paulus *Speratus* Episcopus Pomesanienſis Lutheranus 227
imagines ex templo Kniphoviano patitur deturbari 247
Sponsarum lamentationes apud Prussos, quibus virginitatem deflebant 185
Sponsus Sponsam dato socero dote apud Prussos emebat 182
Statuta Judicii Aulici in Prussia divulgata 371
Stavani qui 28. 128
Erasmi *Stellæ* Antiquitatum Borusiæ libri duo 7
Sterlingorum nomen an à Prussis 282
Sternbergiorum nobilis in Prussia Familia 69
Sternbergius Hussitarum hostis, Chronica Prussiæ conquiri jubet 242

Stolati tempore Friederici Miſn. March. & Ord. Teut. Mag. orti 245
Matth. *Strykowski* ſeu *Strykovius* quis 12
Ejus Chronicon Lithuaniæ ibid.
Libri de Sarmatia Europæa 13
ſurripiuntur ab Alexandro Guagnino Italo ibid.
Succinum Pruſſiam facit celebrem 16
ante Herodoti tempora à quibus lectum 21
aliis etiam in locis invenitur, quam in Pruſſia, ſed non in tanto pretio & copia 34
ejus Scriptores 49. 93
Hiſtoria 276
quo tempore Pruſſia eo inclaruerit 277
negligitur ad tempus à Pruſſis ib.
quænam ejus natura ibid.
in terræ viſceribus naſcitur 278
ad quodnam corporum terraneorum genus referendum ib.
eſt gemma ibid.
Sudinia Principum in Pruſſia fœcunda 405
Sudini Ptolemæi qui 28
eorum antiquæ ſedes ib. 29. 38
Zamelii carmen de iis 104
Sudoviæ antiqua territoria 39
Suevi non fuerunt primi Pruſſiæ incolæ 24. ſeq.
Suis conſecratio 178
ritus circa illam obſervati ibid.
Supani Pruſſorum qui & unde dicti 94
Swakones & *Swalkones* miniſtri ſacrorum 154
Gothorum nomen ſibi tribuunt 46
Sylvæ Diis ſacræ apud Pruſſos, Romanos, Gothos 144. 116
quomodo fuerint cultæ 165
à Gothis & Suecis 166
Æneas *Sylvius* corrigitur 114
fit Epiſcopus Warmienſis 217

T*Auleriſtarum* ſecta in Pruſſia 244
Templa veterés Pruſſi habuerunt nulla 110
Chriſtianorum magnificentiora 230
B. Virginis Gedanenſe 231
Mariæ Inſulanum 231
Mariæ Lindenſis ibid.
S. Adalberti 232
S. Catharinæ & S. Barbaræ 233
Terminatio au Germanica eſt 81

Terreſtre jus Nobilitatis Prussicæ 365
ejus capita ibid.
editiones 366
Tettaviorum nobilis Familia ex Voitlandia in Prussiam transit ibiq; hodie floret 69
Thadæus an fuerit in in Moscovia 203
Thaleri quando in Imperio invaluerint 309
Joachimici ibid.
eorum valor Sec. XVI. in Polonia & Prussia 314
hoc Seculo nostro 316
quot solidos continuerint singulis temporibus 319. ſqq.
Theodorici Gothorum Regis Epistola ad Æstios 31
Thesaurarius Treßler qui 420
Thor Deus Gothorum 131
ejus prosopographia & munia ibid.
solem repræsentavit ibid.
Thorunium conditum 114
privilegium de exercenda religione Lutherana ei conceditur 251
exercet illud 255
quando reformati ibi ceperint vocationes Lutheranas acceptare 260
Tilia Diis dicata ad Schakunicum pagum 115
B. Virgini sacra ib.
Petrus *Tilicki* Episcopus Warmiens. 221
Tilmannus Hussita Gedani docet 242
ejus Fautores ibid.
Tilusſones an Waidelottis inferiores 152
describuntur ex Legati Apostolici privilegio ibid.
unde sint dicti 153
Tonitru Percuni vox 161
Trapiarius qui 419
vocis etymon ibid.
sedes ejus 420
Treſſel quid notet 420
Thomas *Treterius* interpres Latinus Crezneri 9
Truchſeſſiorum à Wethausen nobilis Franconica Familia in Prussia claret 69
Martinus *Truchſeſſius* Magister Ord. Teut. 7
ejus Privilegium Prussis datum 360
hujus capita 367. ſeq.
Tumuli Prussorum an alii eminentiores, alii depreſſiores 192. ſeq.

V *Andali* fuerunt Germani 59
Varmia unde dicta 38
ejus antiqua territoria 39
Varmienſis Episcopatus & Episcopi 213. ſeqq.

ho-

horũ vitas quis scripserit 9
ejus schisma 216
Venationibus dediti sunt Prussi 273
Venede seu *Venedi* primi Prussiæ incolæ 25
malè à Poëtis pro Venetis habiti 20. 26
habitarunt ad mare Balthicum 26
an idem eis cum Venetis origo 42
eorum lingua Slavonica fuit 79
conjugia habuerunt certa 179
celebres eorum uxores, quæ cum viris mortem oppetunt 180
tot eis ducere licebat, quot libebat 181
an domos habuerint 262
an pecuniam 280
nullas habuere LL. scriptas 323
eorum scuta 383
fuerunt Scythæ 395
an Germani 396
Venedicus Sinus 26
Veneti unde orti 42
Venus Dea armata 35
Vestes Prussorum 270
in prælio acquisiverunt 271
Vexilla Prussorum & insignia in iis 388
Vicegerentes Magistri Genet. 413
quando eligi mos fuerit ibid.
noviter delectũ Magistrum inaugurant 415
Victus Prussorum tenuis 263
Vidioarii vel *Viridarii* qui 37
Vidue Prussorum quomodo evaserint Waidewwutæ 184.
Vinno Magister Ensiferorum oppida quædam condita à nomine suo nuncupat 26
Virdungus monetæ species 287
Virgo Lindensis 231. seq.
Ulmerugia non est Culmensis Provincia 29
Ulmerugi Jornandis sunt Rugii in Pomerania 34.
Vorskaita Deus ne an Sacerdos fuerit 140
Urbani Legatus ab Ordine Teut. sannis excipitur 235
Urbes Prussi ante Cruciferorum adventum habuerunt 263
Urnæ ossibus semiustis plenæ in Prussia multis in locis inventæ 187
Uschewende non à Venedis

dicitur, sed à Vinnone conditore 26
Wurskaiti Sacerdotes minores 150
Uxores & earum numerus apud Prussos 187
an ternarius ibid.
usque ad cruciferorum tempora fuit indifferens ibid.
rapiebantur non ducebantur 182
emebantur à Parentibus ib.
servorum instar habebantur 183
ad filios cum cetera hæreditate transibant ib.
una inter ceteras præcipua, cumprimis Gothica 184
inobedientium pœna ib.
cum viris se comburebant 193
erant inter instrumenta œconomica 275

Waidalotte Sacerdotes prussorum minores 150
vocis hujus etymon ibid.
adulteri quomodo puniti ib.
eorum munia ibid.
quomodo puniti, neglectâ ignis perpetui custodiâ 161
Serpentes quomodo ad mensam evocarint 165
sacrificia festi Ozinek quomodo exhibuerint 172
eorum ritus circa consecrationem capri 177
auctoritas in comitiis prussorum 407
Waidewutus Rex Prussorum ejusque filii 37
an Prussiæ Provinciæ ab iis nomen sortitæ 38
quo tempore vixerit ibid.
Cultûs divini apud Prussos auctor est 128. 157
pro Prussis se devovet & Deus colitur 139
an monogamiam apud Prussos instituerit 181
an primus Prussorũ LLator extiterit 323
ex qua gente fuerit oriundus 324
ejus vexillum 388
an primus Remp. Prussicam constituerit 401
ejus oratio ad populum Prussicum hac de re 402. seqq.
Thomas *Waisselius* ejusque Chronicon Prussiæ 10
notatur 140
Prussicos Deos mire confundit 141
L. B. de *Waldburg* in Prussia nunc floret familia 70

Waldenſes ſeu Albingenſes in Pruſſia 236
Wallenrodiorum nobilis in Pruſſia Familia 68
ex Franconia fuit oriunda ibid.
Conradus à *Wallenrod* Magiſter Generalis ibid.
mores & ingenium ejus depinguntur 237
ejus convivium 393. ſq.
an primus ſcripſerit: Nos Dei gratia 408
Wallia Angliæ Provincia unde dicta 81
Wandali quaſi *Wendi Alani* 59
Lucas *Wattelrad* Epiſcopus Warm. devovetur & veneno necatur 7
Weichbildicum Jus quando conſcriptum 350
ejus concluſio ob rationes quasdam eſt ſuſpecta ibid.
ſcrupulus de tempore ejus à Conringio intimato ibid.
Weiones ſacrorum miniſtri 154
Lucas *Weiſſelrod* Epiſcopus Warmienſis 218
Wenceslaus Imperator Ordini Teut. bona in Bohemia adimit 237
Wenden/ Windau loca Livoniæ an à Venedis denominata 26
Weruli 87. 89
Oratio Dominica lingua eorum exſcripta ib.
ejusdem cum Lithuanis & Pruſſis ſunt originis 91
Mekelburgenſem Ducatum ingrediuntur 385
Weſtphalicum Jus, das Fehme-Recht 348
ejus Auctor Carolus M. ibid.
tentata reformatio 349
nomina Synonymica unde derivata ibid.
Pruſſi in illud fuerunt evocati ibid.
Wicleſitarum ſecta in Pruſia 238
ejus dogmata recenſentur 240. ſeqq.
Widewuti ſuſcepta in Pruſſiam cum Fratre Pruteno migratio 57
nomen quale 58
exploditur hiſtoria ib.
Jo. Steph. *Widzga* Epiſcopus Warmienſis 221
Jo. *Wigandus* ultimus Pomeſanienſis Epiſcopus 227
Wilhelmus Mutinenſis Epiſcopus ab Innocentio IV. R. Pont. in Pruſſiam miſſus 111 2 in

in quatuor Episcopatus eam distribuit 213
Wilichius, Resellianus Prussus linguam Prussorum cum Græca convenire putat 53
turpiter se dat 54
ejus curriculum vitæ ibid.
Winricus Magister Ord. Teut. scotos cudi curat 298
Leges fert 348
jaculationes ad metam instituit 393
Witechindus Historicus putat Saxones à Macedonibus ortos 51
Witikindus Advocatus Ecclesiæ Paderbornensis advocatiam resignat 5
Wodamus seu Odinus, Deus Gothorum 133
Worskaiti, Deus Prussorum, antea Waidevvutus Rex 139
dubitatur an Deus an Sacerdos 140
ejus imperium ibid.
cultus non constat 164

Zamelii, Consulis Elbingensis carmen de Galindis & Sudinis 104
Zazinek Festum Prussorum 171
quomodo fuerit celebratũ ibid.
sacrificia in eo facta ib.
Ziemenik Deus 172
idem est qui Pergubrius ibid.

Sphalmata posterioris partis, inter legendum adversa, Benevolus Lector sic corrigat.

pag.	*lin.*	*lege*	*pro*
5.	30.	Petri	Patri
12	12	Casimiri	Casimi
96	22	dexterrime	texterrime
109	16	condiderit	conciderit
182	1	emolliisse	emoliisse
193	33	Conjuges	Conjugem

198	25	Juſti	duſti
203	17	contendit	condendit
239	34	novis	nobis
266	1	obſcurum	obſcuram
269	12	Polyhiſt.	Polyheſt.
276	27	moriendi	moreindi
279	32	ſubjeciſſent	ſucjeciſſent
282	9	beſſi	boſſi
284	12	Troſica	Froſica
309	26	ſimpliciter	ſimpliciteri
325	12	Pomerellia	Pomellia
347	33	præripiuntor	præripiuntur
	35	corruptæ	corrupræ
357	28	conſirmare	conſirmare
361	27	Municipalia	Manicipalia
371	29	Pruſſia	Pruſſiæ
374	12	fata	facta
375	20	- - - -	1697
379	36	Prutenorum	Plutenorum
395	22	præter	prærer
417	19	Commendatorem	Commentatorem
419	col. tit.	Republica	Rebubica
420	ult.	Privilegiis	Priviliis
421	1	generalis	generales
438	29	non	on
441	4	mutata	multa
456	6	- - - -	1678.

Plura, ſi quæ abſentia Auctoris irrepſerint, Benevoli Lectoris cura facile tollet.

INSTYTUT OSSOLIŃSKI IM. GO.